jaarboek oud-utrecht 1976

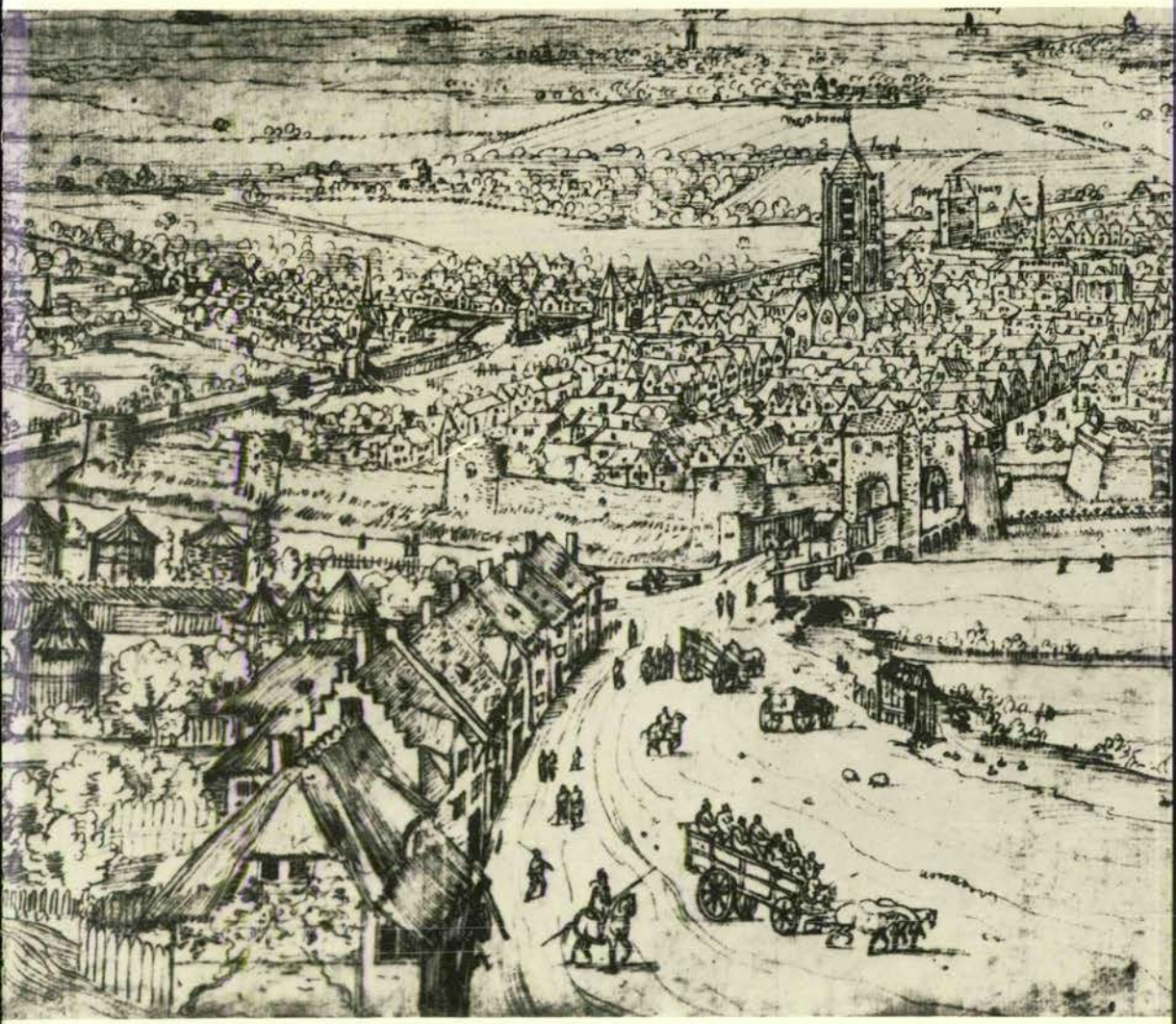

uitgave: vereniging oud-utrecht

JAARBOEK OUD-UTRECHT

jaarboek oud-utrecht 1976

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

uitgave: De Vereniging Oud-Utrecht

Inhoud

Drs. J. A. L. de Meyere,	Nieuwe gegevens over Gerard van Honthorst's beschilderd plafond uit 1622 . .	7
Drs. D. A. Berents,	Protectie en gilden te Utrecht in de late Middeleeuwen	30
G. A. P. van Helbergen,	N.V. Slavenburg's bank, Utrecht, oud en nieuw	73
Dr. C. Dekker,	Ter Hul en het geslacht van Zijl . . .	97
Drs. J. van Herwaarden,	Jubels en maskeraden aan de Utrechtse Universiteit	136
Mr. E. J. Wolleswinkel,	Het ontstaan van het gerecht Renswoude en Emmikhuizen	182
Drs. G. J. Hooykaas,	Het ontslag van de Kommissaris des Konings in de provincie Utrecht in 1850 . .	204
A. Graafhuis e.a.,	„Recht en Slecht"; Bestraffing in de 16e eeuw	216
	Kroniek over 1975	235
	Jaarverslag 1975	256
	Ledenlijst	260

Nieuwe gegevens over Gerard van Honthorst's beschilderd plafond uit 1622

J. A. L. de Meyere

Het decoreren - o.a. beschilderen - van plafonds in particuliere huizen heeft in de Noordelijke Nederlanden in de eerste helft van de 17e eeuw niet tot bijzonder spectaculaire resultaten geleid. Een vergelijking met voorbeelden van deze vorm van decoratieve kunst in andere landen en vooral met name in Italië is voldoende om ons hiervan te overtuigen.
Voor zover plafonds niet ongedecoreerd bleven, werden ze vaak traditiegetrouw beschilderd in een groene of bruin-rode kleur, al dan niet aangevuld met ornamenten. Pas in de tweede helft en vooral in het laatste kwart van de 17e eeuw komt hierin enige verandering [1]). Het aandeel van de kunstschilder, dat voorheen voor wat betreft de dekoratie van het binnenhuis in hoofdzaak beperkt bleef tot het vervaardigen van schoorsteenstukken, wordt nu uitgebreid tot dessus-de-porte, wand- en plafondbeschilderingen.
Het uitermate beperkt aantal bewaard gebleven voorbeelden van plafondbeschilderingen uit de eerste helft van de 17e eeuw roept de vraag op in welke mate plafondbeschilderingen met een meer dan uitsluitend decoratieve inhoud, in de Noordelijke Nederlanden aanwezig waren. Nauw hiermee in verband te brengen is de vraag naar de waardering van deze tak van decoratieve schilderkunst.
Beschilderde plafonds zijn nauwelijks aan te wijzen op Noord-Nederlandse schilderijen, tekeningen en prenten uit de eerste helft van de 17e eeuw; vermeldingen in archivalische en literaire bronnen uit dezelfde periode zijn eveneens beperkt. Volgens Carel van Mander beschilderde de uit Leeuwarden afkomstige Hans Vredeman de Vries te Hamburg voor Hans Lomel een plafond: *in een Camer teghen eenen platten solder / zijn van hem op eenen doeck te sien in 't vercorten verscheyde(n) Pijlers oft Balusters / rustende rontom op de lijsten / en draghen een hoogher viercante solderinghe met viercantighe percken Grotissen / in 't midden noch hebben de een verdiepinghe opwaerts te sien* [2]). Ook zijn zoon, Paul Vredeman de Vries vervaardigde voor de keizer te Praag een plafondbeschildering op doek, 200 voet lang en 80 voet breed. Hij verhoogde de zoldering met in het verkort geziene pijlers en versierde haar met grotesken, terwijl hij in het midden een

1) Zie in dit verband D. P. Snoep, Gerard Lairesse als plafond- en kamerschilder, in: Bulletin van het Rijksmuseum, XVIII, 4, december 1970, p. 159-220.
2) Carel van Mander, Het Schilder-Boeck, Haarlem, 1604, fol. 266 vo.

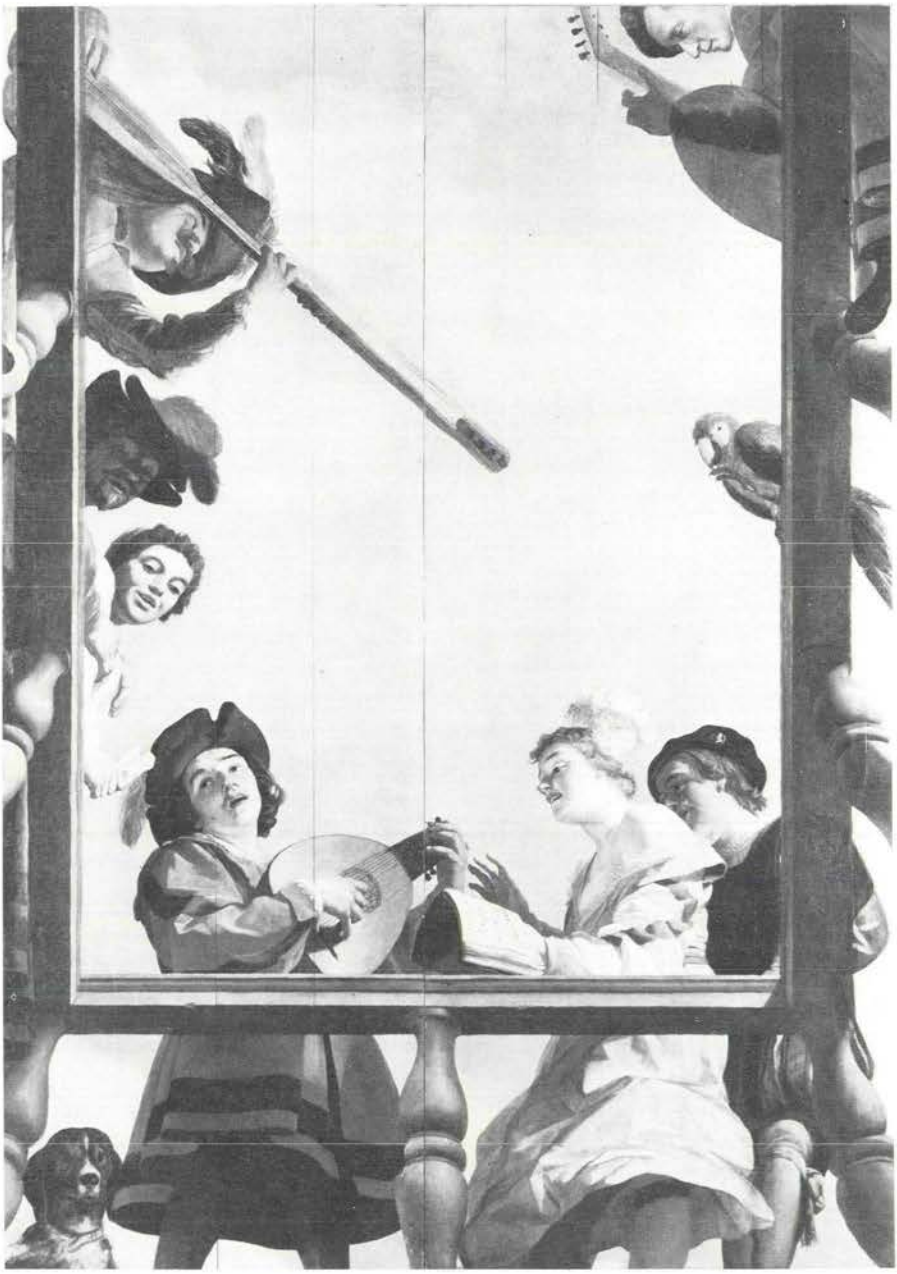

Afbeelding 1. *G. van Honthorst, Plafondbeschildering, 1622, huidige toestand. Coll. J. Paul Getty Museum, Malibu (California).*

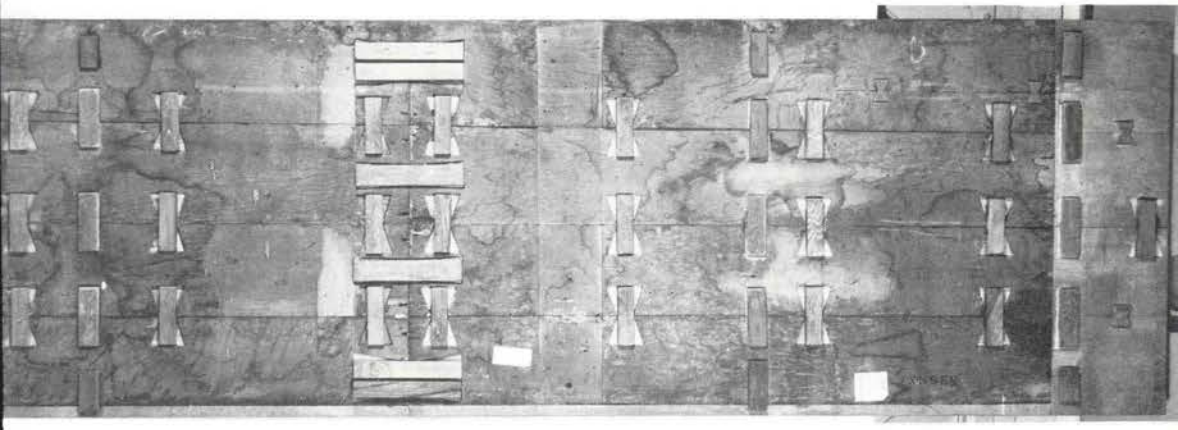

Afbeelding 2. *G. van Honthorst, Plafondbeschildering, 1622, linker helft aan de achterzijde, vóór de restauratie.*

grote, ronde, open ruimte liet [3]). Gerard de Lairesse, zelf als plafondschilder actief in de tweede helft van de 17e eeuw, schrijft met een zekere minachting over de prestaties van zijn voorgangers. Hij vermeldt *veele Plafonds gezien te hebben* [4]). De geringe waardering voor plafondschilderingen - waarvan de Lairesse zelf ook het slachtoffer werd - is wellicht de belangrijkste reden voor het feit dat 17e eeuwse voorbeelden in beperkte mate bewaard gebleven zijn.
De oudste bewaard gebleven 17e eeuwse Noord-Nederlandse plafondbeschildering die niet uitsluitend tot ornamentele decoratie beperkt bleef, werd in 1622 door de Utrechtse schilder Gerard van Honthorst vervaardigd (afb. 1). Het is opvallend hoe weinig aandacht tot op heden aan dit plafond geschonken werd. De oudste bron is een notitie van Prof. Dr. W. Vogelsang achterop een foto die bewaard wordt op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht [5]). Judson, Braun en Reznicek zijn in feite de enigen die het werk grondiger bestudeerd hebben [6]).
De vraag naar de plaats en de bestemming welke het plafond oorspronkelijk gehad kan hebben vereist op de eerste plaats een grondiger onderzoek van het

3) Ibid. fol. 267 ro. Uit deze citaten kan geconcludeerd worden dat de Lairesse niet het gebruik introduceerde om zolderingen met beschilderd doek te bespannen, zoals vermeld bij D. P. Snoep, o.c., p. 160.
4) Gerard de Lairesse, 't Groot Schilder-Boek, II, Amsterdam, 1707, p. 137.
5) De notitie achterop de foto luidt: *Plafond uit een Utrechts huis. Geschenk van de Heer van Lammerts J. van Buren, Nieuwe Gracht 6, vroeger bewoond door Prof. Baron de Geer van Jutphaas. In 1830 de eikenhouten planken gebruikt als schot in een tussenkamer.*
6) J. R. Judson, Gerrit van Honthorst, Den Haag, 1959; H. Braun, Gerard und Willem Honthorst, Göttingen, 1966; E. K. J. Reznicek, Hont Horstiana, in: Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, XXIII, 1972, p. 167 vv. Merkwaardig is zeker dat het ontsnapt schijnt te zijn aan de aandacht van S. Muller. In het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jrg. VII, serie II, 1914, p. 21-23 schrijft hij: *Ik herinner mij geen ouder voorbeeld dan de beschilderde balklaag van 1630-1640 in twee vertrekken van een huis in de Doelenstraat te Amsterdam.* Muller's artikel behandelt verder de teruggevonden restanten van een 15e eeuwse beschilderde balklaag in het huis Compostel op de Ganzenmarkt.

plafond zelf. Dit onderzoek werd vergemakkelijkt door de restauratie die begin 1971 in het Centraal Museum te Utrecht werd uitgevoerd door P. F. J. M. Hermesdorf, hierin bijgestaan door W. G. van Lunteren.
Het plafond bestaat momenteel uit twee delen waarvan de rechter helft vijf, de linker helft vier eikenhouten planken telt (afb. 2). Men mag aannemen dat het plafond in de vorige eeuw, toen het als deur werd gebruikt, gescheiden is in twee delen [7]). Mogelijk zijn dan ook andere delen, als het onderstuk bij de linker en het bovenstuk bij de rechter helft, verloren gegaan (afb. 3). Toen het plafond zich in de collectie van Francis E. Stonor bevond, liet deze Londense verzamelaar het restaureren en beide ontbrekende gedeelten reconstrueren. In het rechter bovengedeelte liet hij zijn portret bijschilderen [8])!
Tijdens de laatste restauratie kwam vast te staan dat het plafond [9]) door afzagen aan de vier zijden kleiner gemaakt was. Reeds eerder was erop gewezen dat het plafond niet zijn oorspronkelijke formaat behouden had [10]). De relatief beperkte oppervlakte van het bestaande plafond - ruim drie bij twee meter - zou betekenen dat de beschildering voor een betrekkelijk kleine ruimte bestemd zou geweest zijn. Om diverse redenen is dit niet aannemelijk. De vraag dringt zich dan ook op hoe groot het plafond oorspronkelijk dan wel geweest kan zijn.
Bij gebrek aan vergelijkbare Noord-Nederlandse plafonds uit de eerste helft van de 17e eeuw zijn we verplicht elders naar comparatieve voorbeelden te zoeken. Gezien het feit dat Honthorst van ca. 1610-'12 tot het najaar van 1620 in Italië was en de invloed van dit verblijf zich zeer sterk manifesteerde na zijn terugkeer in Utrecht, ligt het voor de hand te refereren aan Italiaanse voorbeelden, waarvan bovendien de mogelijkheid bestaat dat Honthorst ze ter plaatse kan gezien hebben. Over de plaatsen die Honthorst in Italië heeft bezocht is echter vrijwel niets met zekerheid bekend. Zijn verblijf zal zich zeker niet beperkt hebben tot Rome; waarschijnlijk heeft hij ook Florence, Venetië, Bologna, Mantua, Ferrara en andere kunstcentra bezocht [11]).
Italië kan beschouwd worden als de bakermat voor de ontwikkeling van de plafondschilderkunst in Europa. Bij het begin van de 17e eeuw mag zelfs gesproken worden van een traditie. Andrea Mantegna's plafondschildering in

7) Cf. de tekst van Prof. Vogelsang, voetnoot 5. Op afb. 3 is de plaats van het sleutelgat duidelijk merkbaar. Afmetingen (huidige toestand) linker helft: 308 x 102,5; rechter helft: 308 x 114 cm. Signatuur en datering bevinden zich op de balustrade rechts onder de zingende vrouw: G. Honthorst fe. 1622.
8) Cf. over de collectie Stonor: A Taste for Splendour: and Mr. Fraicis Stonor, in: The Connoisseur, dec. 1959, p. 212-217. Volgens mededeling van Peter Wengraf van The Arcade Gallery te Londen is het plafond mogelijk gerestaureerd door Hell of Isepp. Deze laatste is bekend om zijn toevoegingen bij restauraties.
9) Tenzij anders vermeld, wordt het plafond verder als één geheel beschouwd (als op afb. 1).
10) H. Braun, o.c., p. 159: *Ursprünglich muss das Deckengemälde - da die Balustrade geschlossen war - ein Drittel grösser gewesen sein.*
11) G. J. Hoogewerff, De werken van Gerard van Honthorst te Rome, in: Onze Kunst, XXXI, 1917, p. 42: de auteur suggereert dat Honthorst mogelijk in Venetië was. Ongetwijfeld kende Honthorst in Rome de Accademia di San Luca, in 1593 door Zuccari gesticht. Wellicht heeft hij ook in Florence de eerste officiële en meest typische academie bezocht, de Accademia del Disegno, in 1561 op aanraden van Vasari gesticht door groothertog Cosimo I.

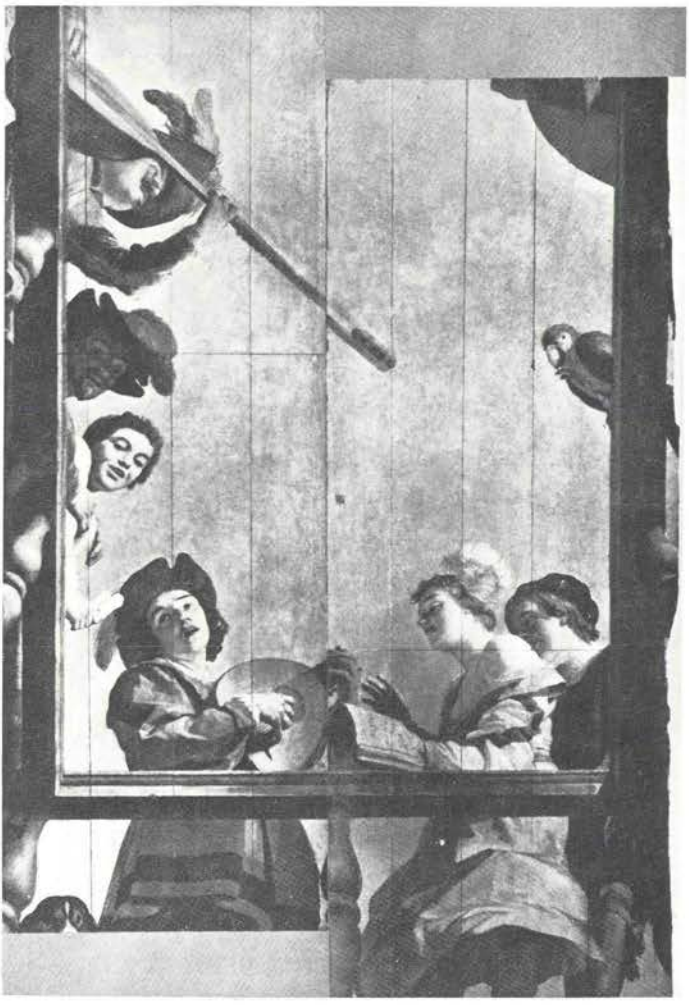

Afbeelding 3. *G. van Honthorst, Pafondbeschildering, 1622, toestand in 1952.*

de Camera degli Sposi in het Castello di Conte te Mantua, beëindigd in 1474 is een hoogtepunt, waarop o.a. de vroeg 16e eeuwse beschildering door een onbekend maker - mogelijk Garofalo - in de Sala del Tesoro van het Palazzo Costabili in Ferrara teruggaat [12]). Paolo Caliari, genaamd Veronese, heeft onbetwistbaar een grote invloed gehad, niet alleen op Italiaanse, maar ook op buitenlandse kunstenaars. Van zijn plafond, ca. 1556-1560 vervaardigd voor het Palazzo Pisani a Santo Stefano te Venetië [13]) maakte Anton van Dijck

12) R. Horstmann, Die Entstehung der perspektivischen Deckenmalerei, München, 1965, p. 43-50 en 59-63.

13) Dit plafond, met als voorstelling Jupiter, Juno, Neptunus en Cybele, behoorde tot de collectie van het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn; het is echter in 1945 verwoest. Vier zijstukken met putti zijn bewaard gebleven in de Staatliche Museen te Berlijn (nrs.

tijdens zijn verblijf in Italië tussen 1621 en 1627 een schets van de Cybele [14]). Eveneens van belang is Veronese's „Harmonie" van omstreeks 1560 in de Villa Barbaro te Maser en zijn „Apotheose van Venetië" in de Sala del Maggior Consiglio in het Palazzo Ducale te Venetië [15]).

Zeker kende Honthorst het fresco „Musicerend Gezelschap" dat door Orazio Gentileschi en Agostino Tassi in 1611-'12 werd uitgevoerd voor het Casino van de negen Muzen in het Palazzo Pallavicini-Rospigliosi te Rome [16]). Gentileschi en Tassi voerden deze beschildering uit voor kardinaal Scipione Borghese. Deze was naast Marchese Vincenzo Giustiniani, in wiens paleis Honthorst langere tijd woonde, een niet onbelangrijk beschermheer en opdrachtgever van de Utrechtse kunstenaar [17]). De architekt Jan van Santen, genaamd Giovanni Vasanzio, eveneens uit Utrecht afkomstig en beschermeling van kardinaal Borghese, was ontwerper van de villa Borghese [18]).

Om te komen tot een aanvaardbare oplossing voor het probleem van het oorspronkelijke formaat van Honthorst's plafond, is het eveneens van belang na te gaan welke theorieën over perspectief als compositiemiddel aan de basis lagen van de hierboven vermelde voorbeelden. Men mag aannemen dat Honthorst kennis genomen heeft van een aantal van de talrijke publicaties over perspectief die in Italië verschenen waren [19]).

In Italië werd het eerste geschrift over perspectief [20]), speciaal bestemd voor kunstenaars, n.l. „De prospectiva pingendi" in 1469 geschreven door de schilder Piero della Francesca en opgedragen aan hertog Federigo da Montefeltro. Uit dit werk blijkt dat de meest elementaire wetten bekend waren, met dien verstande dat het hierbij ging om het centrale of lineaire perspectief. Deze regels gaan terug op Brunelleschi en Alberti [21]). Gedurende de 16e eeuw zal dit het enige „wetenschappelijke" procédé blijven. Het tractaat van Sirigatti,

327-330). Cf. J. Schulz, Venetian Painted Ceilings of the Renaissance, Berkeley-Los Angelos, 1968, p. 72 afb. 60-64 en p. 122 nr. 54. Een sterk verwante plafondbeschildering bevindt zich in de Bankas Collection, Kingston Lacy. Cf. The Burlington Magazine, jan. 1974, p. 29 afb. 39.

14) G. Adriani, Anton van Dyck: Italienisches Skizzenbuch, Wenen, 1940, p. 12.

15) Een voorstudie uit ca. 1579 wordt bewaard in de collectie Earl of Harewood, Harewood Park, Yorks.

16) Het schilderij „Zingende jonge vrouw met luit" van Hendrick Terbrugghen, Kunsthistorisches Museum te Wenen (inv. nr. 9116; doek, 71 x 85 cm; niet gesign. en gedat.) en een repliek in de collectie B. Nicolson te Londen (doek, 69,8 x 92,1 cm) zouden volgens B. Nicolson, Hendrick Terbrugghen, Londen, 1958, p. 107 nr. A 74 op dit werk van Gentileschi en Tassi teruggaan.

17) Cf. Judson, o.c., p. 107-108.

18) G. J. Hoogewerff, Een Nederlandsch „Monument" te Rome (Villa Borghese) en zijn bouwmeester, Jan van Santen, in: Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jrg. VII, serie II, 1914, p. 205-229.

19) Een aantal auteurs zijn, met vermelding van het jaar van verschijnen van de publicaties, te vinden bij G. Boehm, Studien zur Perspektivität, Heidelberg, 1969, p. 54 noot 46.

20) Reeds eerder is aandacht besteed aan het probleem van de voorstelling van driedimensionale objecten, o.a. in twee passages van Vitruvius' „De architectura", ca. 25 v. C. geschreven. Het eerste gedrukte tractaat over perspectief, „De artificiali perspectiva", is van de hand van Jean Pelerin, genaamd Viator, en verscheen te Toul in 1505.

21) Van de architect Filippo Brunelleschi, overleden in 1446, vinden we getuigenissen bij zijn biograaf Menetti. Leone Battista Alberti formuleerde zijn theorie, in het in 1443 geschreven, maar eerst in 1511 te Nürnberg verschenen „Trattato della pittura".

in 1595 te Venetië verschenen, is nog volledig op deze methode gebaseerd [22]). Pas in 1600 verscheen te Pesaro „Perspectivae libri sex" van Guido Ubaldi del Monte. In dit werk worden de perspectivische constructies van gebogen lijnen en vlakken, cirkels en niet met het grondvlak evenwijdig lopende lijnen, etc. verklaard. Ubaldo's „Perspectivae" is te beschouwen als een résumé van alles wat op het gebied van het perspectief op dat ogenblik bekend was [23]).
Italiaanse publicaties over perspectief waren in de Nederlanden zeker niet onbekend. Pieter Coecke van Aelst laat in 1539 een vertaling verschijnen van Sebastian Serlio's vierde boek van zijn „Architectura", echter zonder vermelding van de naam van de eigenlijke auteur en zonder aanduiding dat het om een vertaling uit het Italiaans gaat [24]). Merkwaardig is zeker dat het twaalfde hoofdstuk, handelend over gebeeldhouwde plafonds, zo goed als niet ter sprake komt [25]). Niettegenstaande het feit dat de theorieën van Pieter Coecke ondenkbaar zijn zonder deze van zijn Italiaanse voorgangers en tijdgenoten, evenals van Dürer, kan hij toch beschouwd worden als de eerste die in de Nederlanden zelfstandig over perspectief schreef.
Hans Vredeman de Vries „Perspective dat is de hoogh-gheroemde Conste eens schijnende in oft door-siende ooghe-ghesichtespunt, op effen staende muer, penneel oft doeck, eenige Edificien, t'sy van Kercken . . ." verscheen in 1604 bij Hendrik Hondius te Leiden, behalve in het Nederlands ook in het Latijn, Frans en Duits. Een tweede, uitgebreider druk verscheen in 1605. Reeds eerder, n.l. in 1560 was te Antwerpen zijn „Artis perspectivae plurium generum . . . formulae" verschenen [26]).
De tractaten van Vredeman de Vries (1604) en Samuel Marolais (1614) [27]) vormen een belangrijke basis voor Albert Girard's tractaat „Perspective, fortification, géometrie, optique" dat tussen 1632 en 1662 verschijnt en met zijn 265 full-page illustraties een veel gebruikte bron voor kunstenaars zal worden.
De theorieën die in de geschriften over perspectief terug te vinden zijn, bleven niet zonder resultaten in de beeldende kunst: talrijk zijn de voorbeelden waarin de „regels" op een vaak zeer exacte wijze worden toegepast [28]). Hier-

22) Cf. A. Flocon en R. Taton, La perspective, Parijs, 1970, p. 43-45.
23) W. M. Ivins Jr., Art and Geometry, A study in space intuitions, New York, 1964, p. 74.
24) Serlio's werk kende navolging o.a. in Vignola's „Regola delli cinque ordini d'architectura" (1562) en Palladio's „Quattro Libre" (1570). In Zürich publiceerde Hans Blum in 1550 zijn „Quinque Columnarum exacta descriptio atque delineatio", dat eveneens op Serlio gebaseerd was. Cf. M. Levey, High Renaissance, Harmondsworth, 1975, p. 245-246. Zie voor andere publicaties van Serlio: H. Schüling, Theorien der malerischen Linear-Perspektive vor 1601, Giessen, 1973, p. 42-47.
25) P. Coecke, Generale regelen der architecturen op de vijve manieren van edificien, te weten, Thuscana, Dorica, Ionica, Corinthia ende composita, met den exemplen der antiquiteiten, die int meestedeel concorderen met de leeringhe van Vitruvio, Antwerpen, 1539. Dit boek verscheen twee jaar na de eerste uitgave van Serlio's boek in Venetië en twee jaar voor Serlio's komst in Frankrijk. Cf. H. de la Fontaine Verwey, Uit de wereld van het boek I. - Humanisten, dwepers en rebellen in de Zestiende eeuw, Amsterdam, 1975, p. 59-60.
26) Cf. voor andere werken van Vredeman de Vries: H. Schulling, o.c., p. 50-51.
27) S. Marolais, Perspective contenant la théorie et pratique d'icelle, Den Haag, 1614.
28) In 1602 beschilderden Salomon Vredeman de Vries en Adam Willaerts naar een ontwerp van de schilder Jan van Malsen de grote deuren van het orgel van de Utrechtse Dom. Aan de binnenzijde moesten de deuren een kerk *in perspectief* weergeven. Cf. M. A. Vente, Orgels en organisten van de Dom te Utrecht, Utrecht, 1975, p. 33.

bij dient te worden opgemerkt dat illusionistische effecten als bijzondere toepassing van het perspectief een zeer belangrijke rol spelen. Een spectaculair voorbeeld is te vinden in de fresco's ca. 1517-'18 uitgevoerd door Baldassare Peruzzi in de Sala delle Prospettive in de Villa Farnesina te Rome [29]). Andrea Pozzo's oeuvre vormt een hoogtepunt in de ontwikkeling van de illusionistische schilderkunst. Zijn methode, zoals die werd toegepast in de San Ignazio te Rome, is beschreven in zijn verhandeling „Perspectivae pictorum et architectorum" die in 1693 te Rome verscheen. Ook bij plafondbeschilderingen zijn voldoende voorbeelden aan te wijzen. Een aantal werken van Veronese, zoals zijn plafondbeschildering uit ca. 1567 in de Villa Ciacomelli te Maser zijn in dit verband zeer illustratief.

De regels van het perspectief zoals die in zijn tijd bekend waren heeft Honthorst in zijn plafond op een bijna schoolse wijze toegepast. Dat betekent dat het mogelijk moet zijn het oorspronkelijke formaat en de structuur van de compositie in essentie te reconstrueren. Uitgangspunt om tot deze reconstructie te komen is een constructieschets voor een plafondbeschildering (afb. 4) van de minderbroeder Jean-François Niceron, mathematicus en vriend van Descartes. Deze gravure is een van de talrijke illustraties uit Niceron's tractaat „Perspective" dat in 1663 te Parijs werd uitgegeven [30]). Van primair belang in de schets van Niceron zijn de formele elementen in functie van de ruimtelijke problematiek. De geometrische constructie d.m.v. horizontale, verticale en diagonale lijnen is van essentieel belang [31]). Met de lijn FI als basis zien we dat de horizontale AC, de verticale DE en de diagonalen, uitgaande van de balusters M en N samenkomen in het centrale punt B [32]). Op dezelfde wijze kan deze methode worden toegepast in het bewaard gebleven gedeelte van het plafond van Honthorst, waarbij echter wel rekening dient gehouden te worden met het feit dat Honthorst zich wel enige vrijheden heeft voorbehouden; dit in tegenstelling tot de gravure van Niceron die als mathematisch exact omschreven kan worden.

Als uitgangspunt (zie tekening) nemen we de aslijnen van de balusters die fragmentarisch op het Honthorst-plafond te zien zijn. Deze aslijnen laten we evolueren naar het raakpunt B. Op de gravure uit Niceron's „Perspective"

29) Cf. C. L. Frommel, Baldassare Peruzzi als Maler und Zeichner, Wenen-München, 1967-1968, p. 87-91.

30) Deze voorstelling is vergelijkbaar met Jan Vredeman de Vries, Perspective, Leiden, 1599, plaat 37. De gravure van Niceron is bewust gekozen om de duidelijkheid. Weliswaar is deze plaat afkomstig uit een publicatie die 41 jaar na het vervaardigen van Honthorst's plafond verscheen. Zonder afbreuk te willen doen aan de persoonlijke inbreng en visie, is het tractaat over perspectief van Niceron vooral van belang als compendium. Niceron was uitstekend bekend met de perspectiefstudies van Alberti (1435), Viator (1505), Dürer (1525), Serlio (1545), Barbaro (1559), Du Cerceau (1576), Vignole (1583), Sirigatti (1596), Salomon de Caus 1612), Marolais (1614), Polienus (Fernando di Diano) (1628), Veaulezard (1630) en Desargues (1636). Cf. J. Baltrusaitis, Anamorphoses ou magie artificielle des effets merveilleux, Parijs, 1969, p. 39.

31) Figuratieve elementen worden hier t.o.v. formele aspekten als secundair beschouwd. Cf. verder K. Rathe, Die Ausdrucksfunktion extrem verkürzter Figuren, Londen, 1938.

32) Door de instructieve opzet die Niceron met deze prent op het oog had, worden de balusters telkens op een andere wijze - lengte, plaatsing van het voetstuk, belichting, etc. - geconstrueerd. Daar ze in de opzet van dit onderzoek minder belangrijk zijn, worden ze buiten beschouwing gelaten.

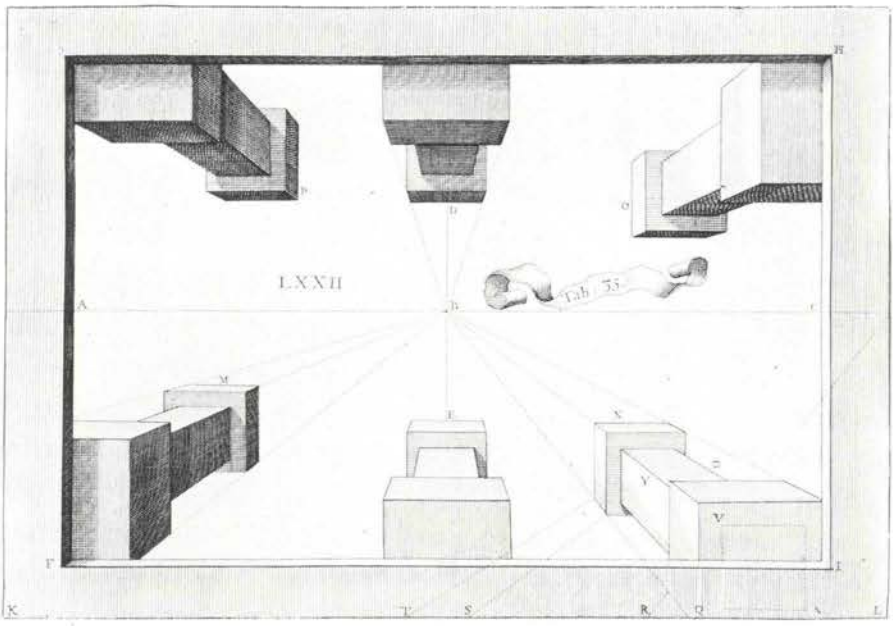

Afbeelding 3. *J. F. Niceron, Konstruktieschets voor een plafond, in „Perspective", Parijs, 1663.*

(afb. 4) is B het middelpunt van het geprojecteerde plafond. Hieraan relaterend kan B in de reconstructietekening [33]) beschouwd worden als het middelpunt van het originele Honthorst-plafond. Het snijpunt G, gevormd door de verlengde balustrade-balk D en het verlengde van de diagonaal NB en het snijpunt F, gevormd door de verlengde balustrade-balk E en het verlengde van de diagonaal OB formeren de punten waarbinnen de balustrade GDONEF kan gereconstrueerd worden.
Reeds eerder werd opgemerkt dat het schilderij aan de vier zijden door afzagen kleiner werd gemaakt. Bovendien is de afstand tussen de buitenrand van de balustrade en de rand van het schilderij aan de ene zijde breder dan deze aan de andere zijde. Hoe breed deze stroken oorspronkelijk geweest zijn is niet met zekerheid te bepalen. Evenmin is dit het geval voor de strook waar de hond, het onderlichaam van de luitspeler, zingende vrouw en knaap te zien zijn. Bij de reconstructietekening kon hier slechts hypothetisch tewerk gegaan worden.
Illustratief als vergelijking van deze reconstructie is een plafondbeschildering in het kasteel Rosenborg, in het eerste kwart van de 17e eeuw geschilderd

33) De uitvoering van de reconstructie-tekening werd verricht door Ir. J. R. van Ommen van het Gemeentelijk Archief te Utrecht.

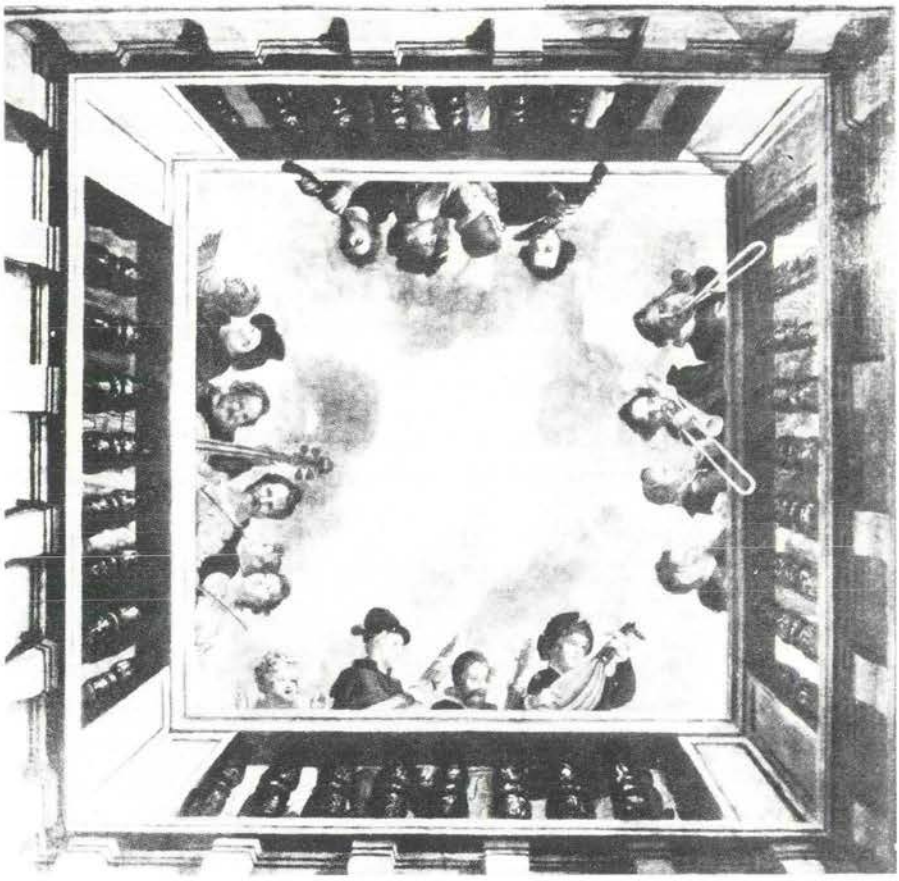

Afbeelding 5. *F. Cleyn, Plafondschildering, ca. 1620, Schlosz Rosenburg (Denemarken).*

door Franz Cleyn en voorstellende de muzikanten aan het hof van Christiaan IV (afb. 5) [34]).

De reconstructie laat toe - uitgaande van de huidige afmetingen van het bewaard gebleven gedeelte van het plafond van Honthorst - te concluderen dat het geheel oorspronkelijk een oppervlakte van ongeveer 2,50 x 7,40 m gehad moet hebben. Deze enigszins ongewone langgerekte vorm roept de vraag op

34) Franz Cleyn (Rostock 1582 - Londen 1658) trad na zijn studietijd in Italië in dienst van Christiaan IV van Denemarken. In 1624 komt hij via Karel I in Engeland in dienst van Jacob I. Cleyn blijft tot zijn dood in Engeland, waar hij o.m. wand- en plafondbeschilderingen gemaakt heeft (o.a. voor Carew House, Holland House, Somerset House). Cf. U. Thieme, Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler, VII, Leipzig, 1912, p. 104.
Het is zeker merkwaardig dat Honthorst na de brand in het kasteel Kronborg in Elsinore in 1629 van Christiaan IV een belangrijke opdracht ontving. Cf. Judson, o.c., p. 117-118.

waarvoor het plafond oorspronkelijk bestemd kan geweest zijn. Deze vraag impliceert ook de vraag naar de mogelijke opdrachtgever.
De pedigree van het plafond is vrij beperkt. Uit de notitie van Vogelsang [35]) zou geconcludeerd kunnen worden dat het plafond zich bevond in het huis van Lammerts J. van Buren, Nieuwe Gracht 6, vroeger bewoond door Prof. Baron de Geer van Jutphaas. Braun [36]) voegt hier aan toe dat het plafond tot 1903 in het bezit was van Baron de Geer van Jutphaas te Utrecht.
Volgens onderzoekingen op het Gemeentelijk Archief te Utrecht [37]) bewoonde de familie De Geer vanaf 1830 het pand Nieuwegracht 14 - en niet 6 - te Utrecht. Prof. Mr. Dr. Barthold Lintelo de Geer van Jutphaas, geboren te Utrecht op 12 december 1816 en overleden te Jutphaas op 4 augustus 1903 bewoonde het huis tot 1903 en zeker vanaf 1860. Het pand Nieuwegracht 6 werd sinds ongeveer 1830 bewoond door de hoogleraar in de theologie Herman Johan Royaards, geboren te Utrecht op 3 oktober 1793 en er overleden op 2 januari 1854. Zijn weduwe Sara Maria Swellengrebel bleef het huis bewonen tot haar dood op 16 november 1891. Zeker sinds 1793 woonde de familie Royaards op de Nieuwegracht. Merkwaardig is zeker dat zich in de Topografische Atlas van het Gemeentelijk Archief te Utrecht onder Nieuwegracht 12 een uit 1915 daterende foto bevindt van het Honthorst-plafond (afb. 6) [38]). Verder onderzoek heeft voorlopig geen nieuwe gegevens opgeleverd wat betreft het plafond op de Nieuwegracht te Utrecht.
Het blijft zeer de vraag of de plafondbeschildering oorspronkelijk voor één der drie bovenvermelde huizen op de Nieuwegracht bestemd was. Honthorst keerde in het najaar van 1620 uit Italië naar Utrecht terug en huwde er in hetzelfde jaar Sophia Coopmans. Uit Honthorst zijn beginperiode te Utrecht, n.l. 1620-'21, zijn geen gedocumenteerde werken met absolute zekerheid aan te wijzen. Pas in 1622, het jaar dat het plafond geschilderd werd, verwerft Honthorst het meesterschap van het Utrechtse St. Lucasgilde [39]). Wel schrijft Sir Dudley Carleton, Brits ambassadeur in Den Haag, in juni 1621 aan de Earl of Arundel te Londen een brief waarin Carleton melding maakt van het

35) Cf. voetnoot 5.
36) H. Braun, o.c., p. 158 nr. 32.
Het plafond werd geveild bij L. J. der Baere te Amsterdam (25-11-1924, nr. 909) en vervolgens bij Mak van Waay te Amsterdam (4-7/10/1949, nr. 43). Daar werd het aangekocht door kunsthandel P. de Boer, Amsterdam. Tijdens de tentoonstelling „Caravaggio en de Nederlanden" die in het Centraal Museum te Utrecht en het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen in 1952 werd gehouden was het plafond bruikleen van kunsthandel P. de Boer, die het plafond in juni 1953 verkocht aan de Arcade Gallery te Londen. Volgens mededelingen van kunsthandel P. de Boer zou het terecht gekomen zijn in de Engelse collectie van Alexander Korda. Op 10-4-1970 werd het plafond geveild bij Christie's te Londen als afkomstig uit de collectie F. Stonor; het werd eigendom van J. Paul Getty. Van 1970 tot 1973 was het als tijdelijk bruikleen in het Centraal Museum te Utrecht. Momenteel bevindt het zich in het J. Paul Getty Museum in Malibu (California). Voor informatie ben ik dank verschuldigd aan Peter Wengraf van The Arcade Gallery te Londen en kunsthandel P. de Boer te Amsterdam.
37) Voor verstrekte gegevens is zeer veel dank verschuldigd aan de heer A. B. R. de Vries van het Gemeentelijk Archief te Utrecht.
38) Ir. J. R. van Ommen van het Gemeentelijk Archief te Utrecht vond deze foto.
39) Uit 1622 bezit het Centraal Museum te Utrecht nog een gesigneerd en gedateerd werk van Honthorst, n.l. „Harpspelende koning David"; het Wallraf-Richartz Museum te Keulen een „Aanbidding van de Herders" en de Gemäldegalerie te Dresden een „Tandarts".

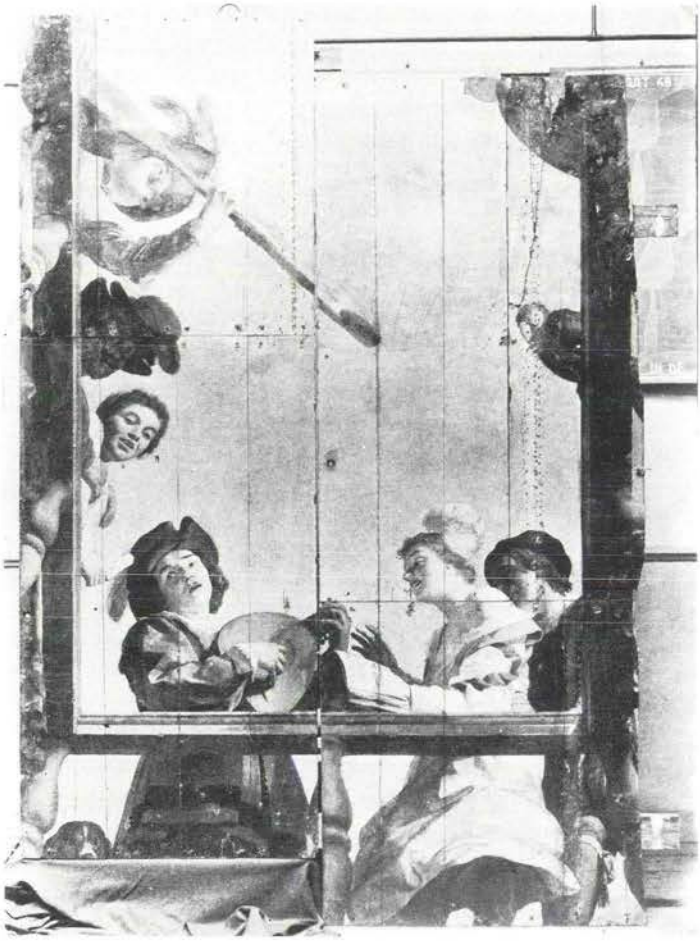

Afbeelding 6. *G. van Honthorst, Plafondbeschildering, 1622, toestand in 1915.*

feit dat Honthorst *is growing into reputacion in the parts . . .* [40]). Het blijft echter onzeker of de toen tweeëndertigjarige Honthorst, al was hij een veelbelovende kunstenaar, in die mate kon rekenen op de steun van opdrachtgevers zoals dat later het geval zou zijn. Wellicht moeten we zijn opdrachtgevers eerder in beperktere kring zoeken [41]). In eerste instantie zou hier kunnen worden gedacht aan zijn familie. Carel van Mander vermeldt in het

40) Judson, o.c., p. 58 en 181 cat. nr. 71; Sir Dudley Carleton zou vóór juli 1621 een schilderij bij Honthorst besteld hebben voör Arundel. D. Mijtens vervaardigde ca. 1618 een schilderij van Arundel in zijn beeldengalerij (Royal Academy, Londen).
41) E. K. J. Reznicek, Een vroeg portret van Gerard van Honthorst, in: Oud Holland, LXX, 1955, p. 134-136 maakt melding van een vroege opdrachtgever. Het verdient aanbeveling na te gaan in welke relatie Honthorst stond met de Delftse burgemeester wiens vrouw Margaretha van Dussen was. Een kleinzoon van de schilder, n.l. Gerard Theodor huwt in Delft met Anna van der Dussen en werd Drost van de stad en het land Ravenstein.

huis van „Jofvrouw van Honthorst dicht achter den Dom" een schilderij van Anthonie Blockland te hebben gezien [42]).
Henrick en Robert van Honthorst, ooms van de schilder, bewoonden aan de Noordzijde van de Dom een claustraal huis. Henrick, kanunnik van St. Pieter, en Robert, kanunnik van St. Salvator, moeten zeer vermogend geweest zijn: zij bezaten in Utrecht gronden en huizen, o.a. een zomerverblijf in de Teerlingstraat [43]). Oorspronkelijk werd het huis aan het Domplein alleen bewoond door Robert, die het in 1596 verworven had. In 1615 wordt zijn broer Henrick, toen hij als kanunnik van St. Pieter naar St. Salvator overging, mede-eigenaar van het pand. Ook twee zusters van de kanunniken, n.l. Agnitgen en Burchgen, woonden in het huis [44]). Nadat zij weduwe geworden waren, regelden zij het huishouden van de twee kanunniken [45]). Door toedoen van een van beide zusters heeft Van Mander de triptiek van Blockland in huis gezien [46]).
Over de geschiedenis van het huis dat door Robert en Henrick van Honthorst werd bewoond zijn we dank zij een publicatie van de vroegere archivaris van Utrecht, S. Muller, redelijk goed ingelicht [47]).
Van 1509 tot 1527 werd het huis bewoond door de kanunnik Herman van Lochorst. Na hem woont Jan van Goch, eveneens kanunnik, in het huis. Bisschop Georg van Egmond wordt in 1538 feestelijk door Jan van Goch in het huis onthaald. Dank zij een inventaris die bij het overlijden van Jan van Goch in 1559 werd opgemaakt van de „nagelvaste meubelen" en van wat er aan reparatie nodig was, kunnen we ons enigszins een beeld vormen van het interieur. In 1560 wordt het huis verkocht aan Willem Taets van Amerongen, deken van St. Salvator. Na het slopen van St. Salvator in 1587 neemt het kapittel in 1588 zijn intrek in het huis van Van Amerongen. Na zijn dood in 1592 blijft het kapittel nog in het huis tot de Staten in 1595 aan het kapittel huisvesting verlenen in de St. Paulusabdij. Het jaar daarop wordt het claustrale huis gekocht door Robert van Honthorst.
Bij de aankoop van het huis door Robert van Honthorst werden de beide bij het pand behorende achterhuizen op het Oudkerkhof verkocht: één wordt dan bewoond door de jonge kanunnik Balthazar Vosch, zoon van schepen

42) C. van Mander, Het Schilder-Boeck, Haarlem, 1604, fol. 254 vo: *Tot Wtrecht zijn van hem te sien eenighe Tafereelen / en Altaer-deuren: onder ander / ten huyse van Jofvrouw van Honthorst / dicht achter den Dom / is van hem een groote schoon Tafel met twee deuren / uyt en inwendich gheschildert . . .*
De door Van Mander beschreven „Tafereelen" betreffen het Maria-altaar van Blockland. Deze triptiek bevindt zich momenteel in de Barbara-Kapelle van de Katholische Pharrkirche te Bingen a/Rhein. Cf. I. Jost, Studien zu Anthonis Blocklandt, Keulen, 1960, p. 136-144.
43) Gemeentelijk Archief Utrecht, Transport Register, o.a. 21-1-1607 en 27-12-1620.
44) Ibid. 8-1-1590.
45) Robert is in 1621 overleden; Henrick in 1624; Burchgen in 1641; de sterfdatum van Agnitgen is niet bekend.
46) Uit de tekst van Van Mander valt niet direct op te maken dat de triptiek van Anthonie van Blockland eigendom zou geweest zijn van één van de zusters van de kanunniken. Blockland's schilderij kan evengoed - en zelfs waarschijnlijker - eigendom geweest zijn van (een van) de kanunniken.
47) S. Muller, Twee Utrechtse claustrale huizen. 2. Het huis der Honthorsten, in: Oud Holland, 1917, p. 203-212.

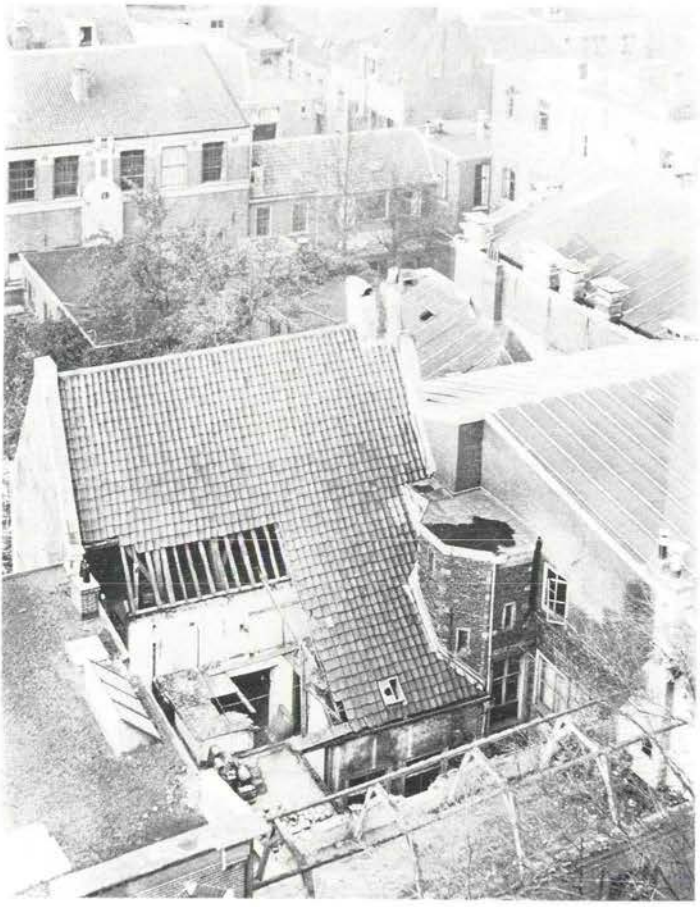

Afbeelding 7. *Domplein 6, toestand 1924.*

Peter Vosch; het andere door de medicus Christiaen Bor, vader van de historieschrijver Pieter Bor. Een lid van het Hof van Utrecht, Mr. Pieter van Zyl, huurde een vertrek op de bovenétage voor de huisvesting van notabele gasten, die dikwijls bij hem kwamen logeren.
Afgezien van de zeer schaarse gegevens over kunstwerken - de triptiek van Blockland en twee gevelbeelden, n.l. een „stenen Salvator" en een kop in tondo [48]), uitgezonderd - mag de aanwezigheid van andere kunstwerken in het huis zeker niet uitgesloten worden. De geschiedenis van het huis en zijn bewoners is zelfs van dien aard dat hierover weinig twijfel kan bestaan.
Robert en Henrick van Honthorst zijn tot hun dood, respectievelijk in 1621

48) De „stenen Salvatoer" is aangebracht bij de bouw van het huis in de eerste jaren van de 16e eeuw. Enkele jaren later zal bij de bouw van „Paushuize" een enigszins verwant beeld in een zijgevel worden aangebracht. Cf. Muller, o.c., p. 207-208. Muller vermeldt niets over het tweede beeld in de gevel van het huis der Honthorsten dat ook in het begin van de 16e eeuw aangebracht moet zijn.

en 1624 in het huis blijven wonen. Door de executeurs van Henrick van Honthorst is het perceel begin 1627 verkocht aan de kunstenaar Gerard van Honthorst, die het huis tot zijn dood in 1656 bewoond heeft. In latere eeuwen was het pand in hoofdzaak in gebruik als „koffyhuis", om ten slotte in de 20e eeuw gesloopt te worden (afb. 7).
Alhoewel zuiver speculatief is het zeker niet onzinnig voor wat betreft de oorspronkelijke bestemming van de plafondbeschildering van Honthorst, het huis aan het Domplein 6 als mogelijkheid in overweging te nemen. Door gebrek aan voldoende gegevens en door de mogelijkheid een aantal anti-argumenten aan te voeren blijft de hypothese speculatief.
Zijn de gegevens over het aanwezige kunstbezit in het huis Domplein 6 zeer beperkt voor wat betreft de voorgangers van Gerard van Honthorst, dan is dit evenzeer het geval voor de periode dat het huis door de kunstenaar werd bewoond [49]). Ook bij Honthorst's leerling, Joachim Sandrart, die o.m. een uitvoerig verslag geeft van Rubens' verblijf in Utrecht en zijn bezoek aan Honthorst, is hierover niets te vinden [50]).
Een andere moeilijkheid is de discrepantie tussen het jaar waarin het plafond geschilderd werd - 1622 - en het jaar waarin de kunstenaar het huis aan het Domplein kocht, n.l. 1627 [51]). Dit sluit echter geenszins uit dat Honthorst het plafond niet geschilderd zou kunnen hebben in het huis van zijn ooms. De suggestie dat Honthorst juist daarom het huis kocht, is zeer gewaagd, maar niet onmogelijk.
Gesteld dat de beschildering bestemd was voor het huis Domplein 6, dan dient nagegaan te worden waar het plafond in het huis aanwezig geweest kan zijn.
Muller's verdienstelijke bijdrage over het huis blijft in essentie beperkt tot een historische studie. Détails die voor zijn opzet en doel als niet relevant werden beschouwd, zijn onvermeld gebleven. Zo geeft hij b.v. wel een plattegrond van het huis, maar niet de afmetingen. Daar het huis gesloopt is en exacte opmetingen niet meer te achterhalen zijn, zijn we aangewezen op vergelijking tussen deze plattegrond [52]) (afb. 8) en een tekening van de gevel [53])

49) Verder onderzoek over het al dan niet in het bezit zijn van kunstwerken bij de ooms van Gerard van Honthorst, evenals bij de kunstenaar zelf, heeft voorlopig geen resultaten opgeleverd.
50) J. van Sandrart, Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlery-Künste, Nürnberg, 1675; uitgave van A. R. Peltzer, München, 1925. Sandrart schrijft ook zeer lovend over Honthorst's plafonddecoraties, o.a. deze van het paleis te „Resswick" (Rijswijk). Cf. ook: P. T. A. Swillens, Rubens' bezoek aan Utrecht, in: Jaarboekje van „Oud-Utrecht", 1945-1946, p. 105-125.
51) Vóór 1627 bewoonde Honthorst een huis, direct naast de Bezembrug gelegen aan de zuidzijde van de Oude Gracht. Een Transportregister van 20-5-1623 op het Gemeentelijk Archief te Utrecht vermeldt: *Het Huis van outs genaempt die Meerbrassem ende daer tegenwoordich die Snippevlucht uuthangt, staende ende gelegen in de Snippevlucht.*
52) S. Muller, o.c., p. 206.
53) S. Muller, o.c., p. 204. Een op enkele punten verschillende reconstructietekening van de gevel komt voor in A. F. E. Kipp, Herman Saftleven en de storm van 1674, Utrecht, 1974 (doctoraalscriptie): rechts van de deur is een raam, terwijl de keuken drie ramen telt. Onder het raam rechts van de deur en onder het middelste keukenraam is een keldergat. Zie verder ook de tekeningen uit 1675 van Saftleven op het Gemeentelijk Archief (Hd 22 XIII en Hd 22 XV).

Afbeelding 8.
Plattegrond van het huis Domplein 6.

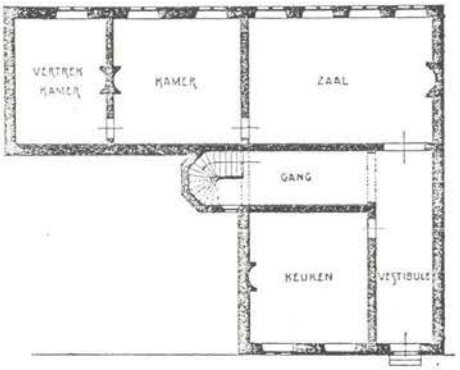

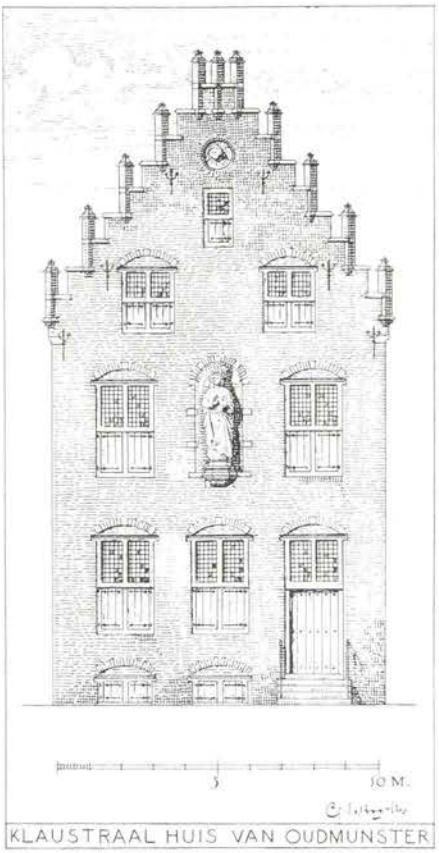

Afbeelding 9.
Voorgevel van het huis Domplein 6.

(afb. 9). Volgens deze laatste tekening, vervaardigd door G. de Hoog, zou de gevel ruim 10 meter breed geweest zijn, de vestibule ca. 3,50 m en de keuken ca. 6,60 m. De gang achter de keuken zou dan een lengte hebben van ca. 6,50 m en een breedte van ca. 2,50 m [54]). Wanneer we de mogelijkheid niet uitsluiten dat het plafond van de gang doorliep tot de spil van de trap, dan komen de afmetingen van het plafond, zoals deze oorspronkelijk geweest kunnen zijn, n.l. 2,50 x 7,40 m, aardig overeen met de afmetingen van deze ruimte.

Een belangrijk aspect bij het bestuderen van plafondbeschilderingen is het causaal verband tussen compositie en lichtinval. Bij het bewaard gebleven plafond-fragment van Honthorst is de hoofdgroep geplaatst aan de korte zijde van de balustrade. Ongetwijfeld zal ook aan de korte zijde van het verloren

54) P. T. A. Swillens, Rubens' bezoek aan Utrecht, in: Jaarboekje van „Oud-Utrecht", 1945-1946, vermeldt op p. 112 i.v.m. de „werkplaatsruimte": *Deze was op de eerste verdieping gelegen, verkreeg licht uit het Noorden, had vier groote en hooge vensters en besloeg een oppervlakte van ongeveer 12 x 8 Meter, een kleine zaal zou men haar kunnen noemen, en daarnaast waren nog eenige ruime vertrekken. In de „zaal" werkten de leerlingen.* Swillens geeft niet aan hoe hij aan deze afmetingen komt.

gegane gedeelte van het plafond een enigszins verwante groep als pendant geschilderd geweest zijn. De compositie is niet accidenteel, maar het resultaat van ordeningsfactoren, waarbij vooral de bilaterale symmetrie als een methodisch concept fungeert. Onder symmetrie, vanaf de 17e eeuw ook „euritmie" geheten, wordt de harmonische proportie verstaan van ongelijke kwantiteiten, zowel in relatie met de verschillende delen als met het geheel. Deze opvatting, die terug te voeren is op Vitruvius, gold reeds bij de Griekse beeldhouwer Polykleitos. Lomazzo [55]) schrijft dat de *proportie het eerste en belangrijkste deel van het schilderij is.* In zijn „Proportionslehre" schrijft Dürer [56]): *proportion, die awch mitt vnrecht simettria, zw teutsch glidmessige auftailunge mocht genent werden.* Het verschil tussen de begrippen „proportie" en „symmetrie" is tot in de 19e eeuw onderwerp van discussie gebleven [57]).

Uitgaande van de premisse dat het oorspronkelijke plafond aan beide korte zijden een „hoofdgroep" had, dan waren deze normatief op een natuurlijke wijze belicht via kanalen die door de architectuur bepaald waren.

De geveldeur van het huis aan het Domplein bezat een bovenlicht (afb. 9) en naar het gebruik van die tijd zal de deur tussen de vestibule en de zaal (afb. 8) eveneens een bovenlicht gehad hebben. Op deze wijze werd de hal belicht. Op indirecte wijze viel het licht in de gang en bescheen het daar aanwezige plafondgedeelte. De andere helft van de gang werd verlicht door raampjes die in de traptoren aanwezig waren (afb. 7). Het criterium van de belichting is dus realiter aanwezig als acceptabele mogelijkheid voor de plaatsbepaling van het beschilderde plafond in de gang van het huis aan het Domplein.

Alhoewel de plafondbeschildering van Honthorst een schijnbaar realistische voorstelling van een musicerend gezelschap weergeeft, is het zeker niet onzinnig om na te gaan of er niet een diepere, „dubbel-zinnige" betekenis aan het werk kan toegekend worden. Naast expliciet zinnebeeldige voorstellingen kunnen immers ook andere taferelen een allegorische inhoud hebben, die meestal door de emblematische literatuur bepaald is. In het oeuvre van Honthorst zijn hiervan voorbeelden aan te wijzen [58]).

55) G. P. Lomazzo, Idea del Tempio della Pittura, Milaan, 1590, p. 66: *La proportione prima e principal parte della pittura . . .*

56) A. Dürer, Proportionslehre, fol. 40vo in handschrift, British Museum, Londen; ontwerp voor de editie „Die Proportionslehre: Hierin sind begriffen vier Bücher von menschlicher Proportion . . .", Nürnberg, 1528. Ontwerpen voor dit tractaat bevinden zich ook in de Stadtbibliothek te Nürnberg; deze in de Oesterreichische Nationalbibliothek te Wenen zijn laat 16e-begin 17e eeuwse copieën. Zie verder Dürer.-Schriftlicher Nachlass, bewerkt door H. Rupprich, 3 dln., Berlijn, 1956-1969.

57) Onder de vele auteurs die het verschil tussen „proportie" en „symmetrie" als onderwerp hebben, dienen Cl. Perrault voör de 17e eeuw, Ch. E. Batteux en Chr. Wolff voor de 18e eeuw en A. Zeising voor de 19e eeuw vermeld te worden. Zie verder: H. Weyl, Symmetrie, Basel-Stuttgart, 1955 en W. Kambartel, Symmetrie und Schönheit, München, 1972.

58) Het meest illustratieve voorbeeld is wellicht zijn schilderij „Allegorie", 1623, in het kasteel te Bayreuth (als bruikleen van de Bayerische Staatsgemäldesammlungen te München). Naast voorwerpen als zandloper, speelkaarten, globe, etc. is vooral het opengeslagen boek van belang. De tekst, mogelijk van C. Barlaus, handelt over de kortheid van de aardse genoegens. Zie ook G. de Tervarent in Kunstmuseet Årsskrift, Kopenhagen, 1948-1949, p. 224-225 i.v.m. een schilderij „Inconstanza", toegeschreven aan Honthorst en bewaard in het kasteel van Fredensborg.

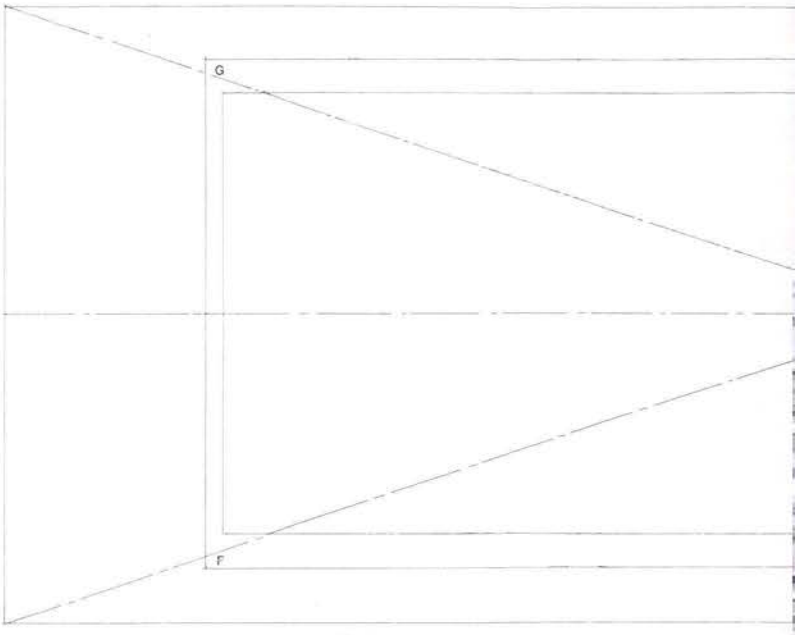

Reconstructie van de originele plafondbeschildering van G. v. Honthorst.

Voorstellingen met musicerende gezelschappen komen vanaf de twintiger jaren van de 17e eeuw bij de z.g. Utrechtse Caravaggisten veelvuldig voor. Tot op zekere hoogte hebben Italiaanse kunstenaars als Manfredi, Gentileschi en Veronese de Nederlandse kunstenaars in dit nieuwe genre geïnspireerd. Ongetwijfeld hebben de Nederlandse kunstenaars tijdens hun verblijf in Italië de typen van de Commedia dell'Arte ter plaatse gezien. De belangrijke rol die de muziek in Italië speelde wordt o.m. bewezen door het feit dat in Italië de eerste muziekacademies werden opgericht: te Verona de Accademia Filarmonica en de Accademia dei Concordi te Ferrari, gesticht door Alfonso II d'Este [59]). Het is begrijpelijk dat muziek in niet geringe mate in de Italiaanse beeldende kunst als onderwerp voorkomt [60]). De keuze van het thema werd evenwel niet altijd aan de vrijheid van de kunstenaar overgelaten: Borghini b.v. bepaalde het thema voor de wandbeschilderingen van het Palazzo Vecchio, Taddeo Zuccari voor de fresco's van het Palazzo Farnese in Caprarola en Girolamo Bardi voor de zaal van de Grote Raad in Venetië [61]).

Zeer zeker hebben de Utrechtse kunstenaars de muzikanten en comedianten in eigen stad gezien. De Franse comedianten die in 1619 in Utrecht toestem-

59) M. Levey, High Renaissance, Harmondsworth, 1975, p. 221-222.
60) Voorbeelden o.a. in de Villa Barbaro te Maser; het Palazzo Calsagnini te Ferrara; Palazzo Schifanoia te Ferrara; Galleria Borgia in het Vaticaan; Palazzo Palavicini-Rospigliosi te Rome; de fresco's van Nicolo dell'Abbate, momenteel in de Galleria Estense te Modena en het Palazzo Pogge te Bologna.
61) J. Bousquet, Malerei des Manierismus, München, 1964, p. 170.

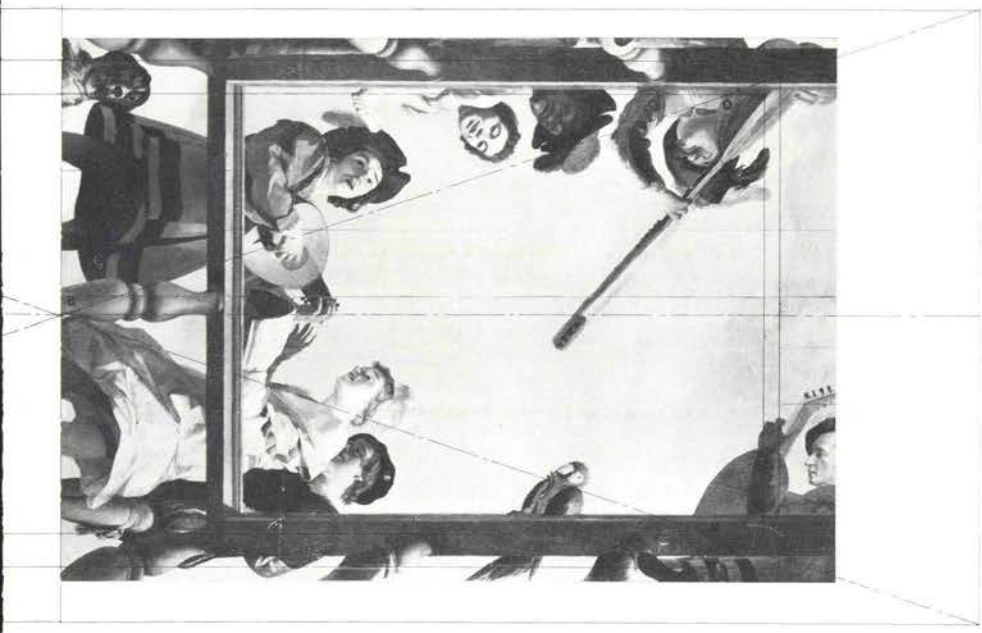

ming kregen om er te spelen, staan onder de hoge bescherming van Maurits van Nassau. Ook Engelse spelers treden vaak te Utrecht op: reeds in juli 1594 worden ze in documenten vermeld [62]).

Behalve de speellieden en comedianten schijnt Utrecht in de eerste helft van de 17e eeuw een bloeiend muziekleven gekend te hebben. Uit de correspondentie van C. Huygens leren we meerdere uit Utrecht afkomstige muziekliefhebbers kennen. Door een aantal vooraanstaande Utrechtse burgers werd in 1631 het „Collegium musicum Ultrajectinum" opgericht. Drie jaar eerder reeds werd door het stadsbestuur bij resolutie van 8 september 1628 aan de liefhebbers van de „musyck" de z.g. „Musyckcamer" toegewezen, n.l. de „Camer boven de nyeuwe secretarye". De zonen van Gerard van Honthorst, de rechters Anton en Richard, waren respectievelijk in 1656 en 1657 deken van het Collegium Musicum [63]).

De plaats die muziek en toneel in het dagelijks leven van de 17e eeuw innamen, is groter dan men meestal denkt. De relatie ervan met de beeldende kunst in de Nederlanden is tot nog toe onvoldoende bestudeerd [64]).

62) F. Fransen, Les Comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles, Parijs, 1925, p. 13, 38-40 en 54.
63) J. C. M. van Riemsdijk, Het Stads-Muziekcollege te Utrecht 1631-1881, Utrecht, 1881 en E. Rebling, Den Lustelycken Mey, Amsterdam-Antwerpen, 1950, p. 85 en 88.
64) Zie o.a. F. von Hellewald, Geschichte des holländischen Theaters, Rotterdam, 1874; S. Gudlaugson, Ikonographische Studien über die holländische Malerei und das Theater des 17. Jahrhundert, Würzburg, 1938; F. W. S. van Thienen, het doek gaat op, Bussum, 1955; H. H. Borcherdt, Das europäische Theater im Mittelalter und in der Renaissance, Reinbek/Hamburg, 1969.

Naast de „muziek-taferelen" in de beeldende kunst, waar de voorstelling niet meer pretendeert dan wat de inhoud laat zien, zijn er vooral in de 16e en 17e eeuw ook muzikale onderwerpen met een diepere betekenis. Muziekinstrumenten zijn dan attributen om een allegorische betekenis weer te geven [65]). In de Noordelijke Nederlanden komen tijdens de 17e eeuw muziekinstrumenten als belangrijke elementen van „vanitas" veel voor. Meestal zijn ze dan in combinatie met andere voorwerpen weergegeven [66]).

Daar het plafond van Honthorst niet in zijn totaliteit bewaard gebleven is, moet rekening gehouden worden met de mogelijke omissie van relevante gegevens waardoor de betekenis zeer waarschijnlijk slechts partieel achterhaalbaar is. Een poging tot reconstructie van de voorstelling van het verloren gedeelte van de plafondbeschildering zou te hypothetisch zijn om verantwoord te zijn [67]).

Voorstellingen van een luitspelende jonge man en een zingende jonge vrouw met een liedboek in de hand zijn niet zeldzaam [68]). De luit is het instrument dat op de schilderijen van de z.g. Utrechtse Caravaggisten het meest is afgebeeld. Zij werd in de 17e eeuw als het voornaamste en deftigste muziekinstrument beschouwd. Evenals andere instrumenten echter duidt de luit [69]) ook op de menselijke genoegens, die vergankelijk zijn. Zij kan ook het symbool zijn van de harmonie [70]) of als erotisch attribuut fungeren [71]). Evenals de luit kan het liedboek het symbool zijn van wereldse geneugten.

Het „aardse" karakter wordt vooral bij de „toon-aangevende" vrouw nog versterkt door andere elementen zoals de veren in het haar en de zichtbare

65) Zo o.a. voor harmonie, temperantia, voluptas, de vijf zintuigen, de deugden, de vier seizoenen, de vier leeftijden, de vier elementen. Zuiver religieuze voorstellingen worden hier buiten beschouwing gelaten, alhoewel een strikte scheiding niet steeds mogelijk is: bij voorstellingen van de „Verloren Zoon" b.v. is de muziek vaak te associëren met de „zintuigen".

66) Een goed voorbeeld is de gravure van D. Matham uit 1622, Haarlem, Gemeentelijk Archief; gedicht en muziek op deze gravure zijn van Johan Albert Ban.

67) Opvallend is zeker dat juist bij voorstellingen waarbij muziek - in brede zin - een rol speelt, veel pendants voorkomen. In de National Gallery te Washington bevindt zich een schilderij van Bacchiacca, voorstellend een „Jonge Luitspeler"; het pendant van dit schilderij bevindt zich in het Museum te Kassel en stelt een „Oude man met doodskop" voor. Voor een dergelijk gefundeerde iconografische beschrijving zijn beide schilderijen onmisbaar voor elkaar. Dergelijk voorbeeld bewijst voldoende de relativiteit van de iconografische interpretatie van het Honthorst-plafond.

68) Vroege voörbeelden zijn o.a.: J. Bosch, Hooiwagen en P. Bruegel, Triomf van de Dood, beide in het Prado te Madrid. De combinatie van levens- en liefdesvreugde en dood zijn vaker terug te vinden, b.v. in het schilderij „Het toilet" van J. Steen in het Buckingham Palace te Londen, waar o.m. op een drempel naast een luit en liedboek ook een schedel met wingerdranken is afgebeeld.

69) Theorbe, chitarronne en colascione zijn nevenvormen van de luit.

70) A. Alciati, Emblematum Libellus, Augsburg, 1531, nr. 2.
Luit en globe zijn samen terug te vinden bij S. de Caus, La Perspective avec la raison des ombres et miroirs, Londen, 1612 en Parijs, 1624, waar ze een duidelijk symbolische functie hebben. Cf. J. Baltrusaitis, Anamorphoses, Parijs, 1969, p. 108-110.

71) Cf. A. P. de Mirimonde, La Musique dans les allégories de l'Amour, in: Gazette des Beaux-Arts, 68, 1968, p. 265 vv. en 69, 1969, p. 319 vv. Bij W. Shakespeare lezen we in „Richard III" (Uitg. Klassieke Galerij, Antwerpen, 1956, p. 2): . . . *op 't strelend wulps getokkel van een luit.*

72) „Kous" is in de 17e eeuw een gebruikelijke term voor het vrouwelijk schaamdeel.

kous. Bij deze duidelijk op erotiek zinspelende détails [72]) dienen nog het knaapje achter de vrouw [73]) en de papegaai [74]) op de balustrade gevoegd te worden.
Terzijde van de man valt nog de hond op [75]). Onder de vele symbolen die met de hond in verband gebracht worden, is deze van de „trouw" wel de meest bekende. Hij kan echter ook symbool zijn van wellust [76]).
Van Cats [77]) leren we:

> Sy en is niet geheel suyver, die twijfel doet staen
> aen haer eerbaerheydt.
> Wat uwe kleederen belanght / uyt-wendigheydt en
> kostelickheydt is geraden te mijden. 't Is hier (mijns
> oordeels) een rechte Maeghden sin-spreucke /
> Reyn gekleet, En niet te breet
> En weest geen paeu in gewaet,
> Geen papegaey in uwen praet . . .

73) Op het schilderij „Vrolijke maaltijd" uit de school van A. Benson, in het Louvre te Parijs - een betere repliek bevindt zich in het Museum te Basel - brengt een negerknaapje een dwarsfluit. De fluit is een algemeen bekend symbool voor het mannelijk schaamdeel. Het knaapje is in deze contekst een element van de „vita voluptaria". In een vermoedelijk eigenhandig schilderij van Benson, met hetzelfde thema, eveneens in het Louvre te Parijs, brengt een negerknaapje een taart. Merkwaardig is zeker dat het knaapje op het Honthorst-plafond op zijn muts een munt draagt. Munten en penningen wijzen op rijkdom en macht, die vergankelijk zijn.
74) De gewaagde teksten in oude liederen i.v.m. de papegaai zijn voldoende om ons de symbolische betekenis te verduidelijken. Zie in dit verband H. Poulaille, La Fleur des chansons d'amour du XVIe siècle, Parijs, 1943.
75) In vele gevallen komen hond en papegaai samen voor. Zo b.v. op de titelpagina van M. Neusiedler, Tabulatura continens praestantissimas et selectissimas quasque conationes . . ., Frankfurt, 1573; het enige bekende exemplaar van deze uitgave van Neusiedlers merkwaardige verzameling luitmuziek bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Op Rubens' schilderij „Adam en Eva" (Prado, Madrid), een copie naar Titiaan, is een papegaai voorgesteld bij Adam; in Titiaan's schilderij komt de papegaai niet voor. Hond en papegaai zijn ook te zien op Jordaens' portret van Govaert van Swyele en zijn echtgenote (National Gallery, Londen), evenals op een wandtapijt met als voorstelling „Eudocia geeft een appel aan Paulinus", door D. Eggermans uitgevoerd, mogelijk naar een ontwerp van Jordaens (Victoria and Albert Museum, Londen). Op een wandtapijt, „De Edelman en zijn vrouw", van C. van der Bruggen naar een ontwerp van Jordaens (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel) eet de papegaai van kersen, een erotisch symbool. Hond en papegaai komen verder samen voor op het schilderij van J. Steen, „Soo de Oude songe. Soo pypen de jonge" (Mauritshuis, Den Haag).
Op H. G. Pot's schilderij „Allegorische voorstelling" (Frans Halsmuseum, Haarlem als bruikleen van de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen, Den Haag), een bijzonder illustratief voorbeeld van „Vanitas", houdt de vrouw een brief in haar rechterhand. Op S. van Hoogstraten's „Interieur" (Dyckham Park, Gloucestershire) ligt een briefje op de onderste trede van de trap. Op het plafond van Honthorst, waar een hond en een papegaai te zien zijn als in de bovenvermelde voorbeelden, houdt de tweede vrouw die is voorgesteld en wier borsten door een man worden betast, een opgerold briefje vast. Deze voorstelling memoreert aan de genoemde schilderijen van Pot en Hoogstraten.
76) Zie voor diverse betekenissen: G. de Tervarent, Attributs et symboles dans l'Art profane, Genève, 1958, kol. 93-96.
77) J. Cats, Amoris Laconismi - Liefdes Kort-Sprake, in: Spiegel van den Ouden en Nieuwen Tijdt, in: Alle de Wercken, Dordrecht, 1659, p. 75 kol. 2 en p. 76 kol. 2.

Bij Westerbaan [78]) heet het:

> Leert op de Luyt, leert op de Clavecijmber speelen
> De snaeren hebben macht om yemands hert te steelen.

Bij Roemer Visscher [79]) lezen we:

> Eene Vrouwe singende Musijcke, ofte
> spelende op een Luyte, wordt wel ghepresen
> om 't geselschap te vermaken, van de
> lichtvoetighe Vryers; dan de verstandige
> Minnaers, die nae vrienden raet hooren en
> doen, sullen alsulcke wel hooghelijck (jae
> in de lucht) verheffen met woorden, dan
> zy latense een ander trouwen, want
> *Alte Walght.*

Alhoewel de nadruk, voor wat betreft de iconografische betekenis, ongetwijfeld gelegd dient te worden op de aardse genoegen, toch mag zeker niet worden voorbijgegaan aan de mogelijke associatie met het begrip „harmonie".
Tot het eind van de Renaissance werd de muziek niet onder de noemer kunst gebracht, maar onder wetenschap [80]). Op de titelpagina van de eerste Engelse editie van Euclides, „The elements of geometrie", die in 1570 te Londen verscheen, is de voorstelling te vinden van de Pythagorische vereniging van de wetenschappen. Musica wordt er voorgesteld als een vrouw met luit en muziekboek [81]). In 1602 schrijft de musicus en dichter Thomas Campion in zijn „Observations in the Art of English Poesie": *The world is made by symmetry and proportion, and is in that respect compared to music . . .* [82]). Het lijkt direct van toepassing op de plafondbeschildering van Honthorst.
De conspiratorische band tussen de voorstelling van Honthorst's plafonddecoratie en de bewoner van het huis ligt dus niet in een affiniteit met de muziek tout court, maar is terug te voeren tot een diepere, dubbel-zinnige betekenis [83]).

* * *

Het belang van Gerard van Honthorst voor de 17e eeuwse Noord-Nederlandse schilderkunst is voor een aanzienlijk deel gebaseerd op zijn artistieke op-

78) J. Westerbaan, Gedichten, II, Den Haag, 1672, p. 721. Vergelijk naast deze Ovidius-bewerking die van J. van Heemskerk, Minne-Kunst, Minne-Baet, Minne-Dichten, Mengeldichten, Amsterdam, 1622.
79) Roemer Visscher, Sinnepoppen, II, Amsterdam, 1614, p. 1; de tekst *hooghelijck (jae in de lucht)* is i.v.m. het plafond interessant, alhoewel hieruit geen verkeerd te begrijpen conclusies getrokken mogen worden.
80) Merkwaardig is dat in de 17e en 18e eeuw de harmonie in de kunst veel vergeleken wordt met muziek. Cf. o.a. F. Blondel, Cours d'Architecture enseigné dans l'Académie Royale d'Architecture, Parijs, 1675-1683.
81) E. Winternitz, Musical Instruments and their symbolism in Western Art, Londen, 1967, p. 127.
82) M. Levey, o.c., p. 225.
83) Zie in dit verband: W. Mrazek, Ikonologie der barocken Deckenmalerei, Wenen, 1953.

leiding in Italië. Zijn plafondbeschildering uit 1622 is ondenkbaar zonder de kennis van Italiaanse voorbeelden. Voor de Noordelijke Nederlanden is dit plafond getuige van een revolutionaire praxis; in vergelijking met Italiaanse plafonds is het eerder normatief en programmatisch. De methodiek die door Honthorst gebruikt werd om te komen tot zijn compositie, maakt het mogelijk grosso modo het oorspronkelijke formaat van het plafond te reconstrueren. Tijdens de restauratie was immers komen vast te staan dat het plafond door afzagen kleiner geworden was [84]).

De oorspronkelijke bestemming van het plafond is slechts hypothetisch vast te stellen. Mogelijk zat het plafond in het pand Domplein 6, dat vanaf 1627 door Gerard van Honthorst bewoond werd en in 1622 eigendom was van twee ooms van de schilder. Een andere bestemming is echter geenszins uitgesloten [85]).

De voorstelling houdt meer in dan de realistische voorstelling van een musicerend gezelschap: zonder twijfel heeft Honthorst een allegorische voorstelling weergegeven.

De plafondbeschildering van Honthorst neemt in zijn oeuvre een belangrijke plaats in: het staat aan het begin van een ontwikkeling die zich in de dertiger jaren van de 17e eeuw sterker zal manifesteren in zijn decoratiewerkzaamheden voor diverse paleizen en kastelen zowel in binnen- als buitenland [86]).

In de Noord-Nederlandse kunst is het Honthorst-plafond een uiterst belangrijk document: het markeert het begin van de ilusionistische plafondbeschildering in de Noordelijke Nederlanden [87]).

84) Dit is mogelijk in de vorige eeuw gebeurd, toen het werk van de Caravaggisten - evenals dat van de 17e eeuwse Italiaanse schilders - met een zeker misprijzen werd bekeken. In 1841 schreef Gault de Saint-Germain in het tweede deel van zijn „Guide de l'amateur de tableaux" op p. 65-65: *J'ai vu des tableaux admirables de Honthorst qu'on dédaigne trop dans les collections françaises.*

85) Mogelijk komen nieuwe gegevens te voorschijn bij ons verder onderzoek i.v.m. de interieurdecoratie van het huis Nieuwe Gracht 6. Dit huis bezat o.m. wandbeschilderingen van Ferdinand Bol en Jan van Bylert.

86) Cf. Judson, o.c., p. 110-126.

87) Ook op gebied van de techniek van de schilderkunst is de plafonddecoratie van Honthorst van belang. De snaren van de muziekinstrumenten b.v. werden met de achterkant van het penseel in de natte verf gekerfd.

Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen

D. A. Berents

Inleiding [1])

De stad Utrecht is in de veertiende eeuw op economisch gebied ongetwijfeld achteruitgegaan. Daarvoor zijn verscheidene oorzaken aan te voeren [2]).
De oude waterwegen, de Kromme Rijn en de Oude Rijn, kregen al geruime tijd minder water. De Vecht werd minder belangrijk als waterweg door aanslibbing, met name door de vorming van het Muiderzand. Men koos andere verbindingswegen van Duitsland naar Holland: voortaan gingen de kooplieden door het Hollandse watergebied of via de zee. Een belangrijke factor hierbij was de ontwikkeling van nieuwe scheepstypen. Met dit alles hangt samen het feit, dat andere steden opbloeiden en meer kooplieden aantrokken: Dordrecht kreeg veel verkeer met het Rijnland en ook Zwolle en Kampen trokken veel handel aan; Amsterdam werd de nieuwe haven voor het Duitse bier.
Zo verloor Utrecht zijn positie als de belangrijkste handelsstad van de noordelijke Nederlanden. De stad bleef echter wel een regionaal marktcentrum, waar de goederen uit het Nedersticht werden verhandeld. Daarnaast kwamen uit het buitenland produkten die bestemd waren voor de burgers, de talrijke geestelijken en de bewoners van de omliggende steden en dorpen. In de nabije omgeving bezochten de Utrechtse kooplieden blijkens de talrijke vrijgeleides en tolbepalingen voor Utrechters, Brabant, Gelre [3]) en vooral Holland [4]). De rechtsboeken spreken onder meer over koren uit Frankrijk en Friesland en het gebied over de IJssel [5]), Schotse en Spaanse wol [6]) en bier uit Hamburg [7]). Wijn kwam onder andere uit de Rijnstreek [8]). In de uitspraken in handelsprocessen, gevoerd tussen Utrechters en vreemden, is

1) Allereerst wil ik mijn dank betuigen aan prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, die mij bij dit onderzoek geholpen en gestimuleerd heeft.
2) Zie o.a. *Alberts* en *Jansen*, Welvaart in wording, p. 174-176; *Blok*, p. 382; *Jansen*, Middeleeuwse geschiedenis, p. 134-135; *Niermeyer*, Wording, p. 42-45; *Struick*, p. 62-63; *Vijlbrief*, p. 28-29; *Wilkens*, p. 185-190.
3) R.S.U. nr. 82, 143, 191, 767, 807.
R.S.U. nr. 592.
4) R.S.U. nr. 121, 125, 132, 201, 212, 281, 284, 339, 531, 536, 554, 602-604, 610, 639, 650.
5) M.R.U. I, p. 120.
6) M.R.U. I, p. 297.
7) M.R.U. I, p. 287.
8) G.v.U. I, p. 454. Wijn kwam natuurlijk ook uit Frankrijk.

sprake van kooplieden uit Keulen [9]) en Duisburg [10]). In een Engelse rekening van invoerrechten van 1392 is te lezen, hoe Utrechtse schippers uit Engeland wol en ongeverfde lakens meevoerden, nadat ze er zeep, olie, ijzer, meekrap, vlas, linnen en andere waren hadden gebracht [11]). Voor invoer van buiten de Nederlanden was de stad echter grotendeels afhankelijk van vreemde kooplieden [12]). De uitvoer was waarschijnlijk beperkt. Naast het zoëven genoemde contact met Engeland en de vrijgeleides voor Brabant, Gelre en Holland, blijkt uit de bronnen nog iets van tochten naar Appingedam en Antwerpen. Ongetwijfeld hebben de kooplieden toen Utrechtse waren meegenomen. Maar het aantal produkten dat de stad kon uitvoeren, was maar klein; de voornaamste waren laken en bier [13]).

Een reactie op de achteruitgang is naar men vermoedt te vinden in de maatregelen van het gildenregime, dat sinds 1304 in de stad was gevestigd. Dit voerde (ik citeer Alberts en Jansen) [14]) 'een „protectionistische" politiek met te sterke bevoordeling van de eigen bevolking en met soms zeer hardhandige methoden. Karakteristiek is wat er in 1373 gebeurde. Men groef 2 sluizen in de Vaartse Rijn, maar bouwde tegelijkertijd nabij Vreeswijk de Gildenburg om de rivierkooplieden te dwingen naar Utrecht te komen'. Wanneer men vreemde kooplieden naar de stad stuurt, betekent dat in feite het vergroten van de concurrentie, dus het tegengestelde van protectionisme. Men kan in dat geval ten hoogste spreken van overheidsbemoeiing. Maar de mogelijkheid van protectie is bepaald niet vergezocht. Al eerder beschuldigde men gilden van domme bevoordeling van hun eigen belangen, waardoor ze vreemde kooplieden afschrikten en de handel schade toebrachten. Pirenne betichtte de gilden vanwege hun protectionisme van egoïsme en kortzichtigheid [15]).

Het is het doel van dit onderzoek, na te gaan, in hoeverre er in Utrecht protectie was, of het verband tussen gilden en protectie in deze stad bestond en wat de aard van dat verband was.

Daarvoor moet eerst de term „protectie" worden gedefinieerd. Alberts en Jansen dachten waarschijnlijk in dit verband aan overheidsbemoeiing in het algemeen. Dan is echter bijna iedere economische maatregel van het stadsbestuur protectie. Voor dit onderzoek definiëren we daarom protectie liever als iedere bescherming van plaatselijke economische belangen tegenover vreemde belangen. Dit kan gebeuren door een produkt te beschermen tegen een concurrerend produkt uit het buitenland, maar ook door het beschermen van de arbeidsmogelijkheid, zowel in de industrie, landbouw en veeteelt, als in de handel. Essentieel is in al deze gevallen het negatieve aspect, de bescherming tégen vreemde belangen.

9) R.S.U. nr. 397.
10) R.S.U. nr. 197.
11) Bronnen Engeland, p. 425, 428, 431.
12) *Muller*, Regeeringstoezicht p. 88-89.
13) G.v.U. I, p. 22-24; *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 58-59.
14) *Alberts* en *Jansen*, Welvaart in wording, p. 175; vergelijk ook *Jansen*, Middeleeuwse geschiedenis, p. 134-135 en *Vijlbrief*, p. 28-29.
15) *Pirenne*, p. 171-172.

Uit deze omschrijving van het begrip protectie volgt al de verdeling van het onderzoek. Voor de bescherming van Utrechtse goederen onderzoeken we eerst de indirecte belastingen. Het gevonden belastingstelsel wordt dan met tarieven en opbrengsten toegelicht. Daarna volgen de andere vormen van bescherming van goederen. Vervolgens komt aan de beurt de bescherming van de arbeidsmogelijkheid, vooral in de handel en de positie van vreemde kooplieden. Tenslotte zal worden gekeken naar de invloed die de gilden op het eventuele protectiebeleid hadden en de motieven voor dit beleid.

Laten we tenslotte even naar de bronnen kijken. Uit de stadsrekeningen kan men een reeks bruikbare gegevens putten over de opbrengsten van de verpachtingen van de indirecte belastingen. De rekeningen lopen met onderbrekingen vanaf 1380 [16]). Daarnaast bestaan er zogenaamde sijsboeken, die ook opgeven, hoeveel voor de verpachting van de belastingen of cijnzen is betaald [17]). Aan deze bron zijn bepaalde nadelen verbonden. Het vroegste sijsboek dateert van 1410; daarna loopt de reeks met onderbrekingen tot 1433. Dat is dus maar een beperkte periode. Bovendien zijn de gegevens uit deze boekjes erg bewerkelijk: sommige opgaven ontbreken of kunnen moeilijk gereconstrueerd worden. Sommige belastingen staan vermeld over een jaar, andere over slechts drie maanden of over een niet te bepalen tijd. In de stadsrekeningen daarentegen beschikken we over een bron met gelijksoortige opgaven vanaf een veel vroegere datum, alle samengesteld door dezelfde ambtenaar, de kameraar. Daarom heb ik de sijsboeken alleen voor controle en toelichting gebruikt.

De economische besluiten van de stedelijke overheid zijn vervat in zogenaamde 'keuren' of 'wilcoeren', waarbij iets verboden of geboden wordt onder bedreiging met een bepaalde straf [18]). Zulke raadsbesluiten werden bij klokgelui afgekondigd, nadat ze waren opgetekend in het raads dagelijks boek (het notulenboek) en het buurspraakboek (het publikatieboek) [19]). Van deze boeken is een vrij groot aantal bewaard gebleven [20]). Ze zijn voor de economie nageplozen bij de uitgave van de bronnen voor de Utrechtse gilden en een ouder uittreksel is te vinden in de bronnenuitgave van Dodt van Flensburg [21]).

Een belangrijker bron vormen de stedelijke rechtsboeken, met name het Liber Albus, het Liber Hirsutus Minor, het Roede Boeck en het boek Die Roese [22]). Ze zijn in de middeleeuwen samengesteld uit o.a. het raads dagelijks boek en het buurspraakboek, vermoedelijk ook uit eerdere delen die ons niet bekend zijn, aangevuld met nieuwe keuren en oude rechtsgewoonten [23]).

16) G.A. Utrecht nr. 587 over de jaren 1380/81, 1402/03, 1427/28, 1429/30, 1430/31, 1431/32, 1434/35, 1436/37, 1439/40, 1441/42; G.A. Utrecht nr. 589 over het jaar 1450.
17) G.A. Utrecht nr. 602 over de jaren 1410, 1411, 1413, 1414, 1416-1419, 1421, 1422, 1425-1427, 1429, 1430 (twee stuks verschillend) 1431-1433.
18) *Muller*, Inleiding, p. 336.
19) G.v.U. I, p. VIII; *Muller*, Inleiding, p. 341.
20) G.A. Utrecht nr. 13 (1402-1528) en nr. 16 (1385-1391 en 1396-1528).
21) *Dodt van Flensburg* V, p. 55-119 en p. 177-218; voor de gildenuitgave zie G.v.U. I, p. viii.
22) Ed. *S. Muller Fz.* in het eerste deel van de M.R.U.
23) *Muller*, Inleiding, o.a. p. 332-353, 354, 357-358, 423-424.

Uit een onderzoek van het buurspraakboek en het raads dagelijks boek [24]) bleek mij, dat deze boeken niets van belang opleverden dat niet in andere bronnen te vinden was. Daarom zijn de rechtsboeken de belangrijkste bronnen voor dit onderzoek.
De kern van het oudste rechtsboek, het Liber Albus, is samengesteld vóór 1340 [25]) en bevat gegevens uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De laatste economische besluiten in de rechtsboeken dateren van ongeveer 1450. Dat is een geschikte sluitingsdatum voor het onderzoek, want het optreden van David van Bourgondië als bisschop van Utrecht sinds 1457 betekent de aanzet voor een nieuwe relatie met het 'buitenland'. Als begindatum nemen we 1304, de vestiging van het gildenregime, al zullen voor de eerste jaren de bronnen nog schaars blijken.

I. De cijnzen

Toen S. Muller Fz. aan het einde van de vorige eeuw een uitgebreid artikel schreef naar aanleiding van de uitgave van de bronnen voor het Utrechtse gildewezen, betreurde hij het, dat hij niet de tijd had om alle verordeningen over de Utrechtse cijnzen bijeen te zoeken, '... want het is onmogelijk', schreef hij, 'de verkeerspolitiek onzer oude stadsbesturen goed te begrijpen zonder rekening te houden met de sijs, die aanleiding gaf tot tal van verordeningen op het verkeer en op allen zonder uitzondering van invloed was: tallooze maatregelen van den raad zijn toch slechts te verklaren uit zijne begeerte om het innen van de sijs te controleeren en ontduiking daarvan te voorkomen' [26]). Ik hoop, dat dit hoofdstuk en het volgende in die leemte kunnen voorzien.
Het begrip cijns heeft een aantal overeenkomsten met de hedendaagse termen invoerrecht, invoerbelasting, omzetbelasting en vooral met het begrip accijns. Toch is het niet juist, in het middeleeuwse Utrecht van accijnzen te spreken. Een accijns is een indirecte belasting op het verbruik van bepaalde goederen, meestal verschuldigd door de fabrikant. Accijnzen worden niet alleen geheven bij het vervaardigen, maar ook bij het invoeren van die goederen. Belaste goederen zijn onder andere wijn, bier, gedistilleerd, tabak en suiker. Een cijns is ook een indirecte belasting, maar het karakter daarvan is minder scherp bepaald. De stad Utrecht kende inderdaad cijnzen op wijn en bier, maar daarnaast rekende men bijvoorbeeld ook tot de cijnzen een belasting die werd betaald bij het wegen op de waag en zelfs de boetes op ordeverstoring en op dobbelen. De overeenkomst met de hedendaagse accijnzen is dus niet groot genoeg. De Utrechtse rechtsbronnen en rekeningen spreken meestal van 'siize', wat Muller vertaalde met 'sijzen', maar het begrip 'cijns' heeft het voordeel dat het in de geschiedwetenschap algemeen gangbaar is.

24) In het raads dagelijks boek de jaren 1402-1455; in het buurspraakboek de jaren 1385-1455.
25) *Muller*, Inleiding, p. 353.
26) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 45.

Ik gebruik daarom de term 'cijns' en definieer deze zo algemeen mogelijk als indirecte belasting.
Elders werd de cijns oorspronkelijk meestal geheven om de muren van een stad aan te leggen of te versterken [27]). Er is alle reden om aan te nemen, dat dit ook in Utrecht het geval is geweest: in 1364 beloofde de raad, om van de wijn- en biercijnzen jaarlijks een bedrag te gebruiken voor het onderhoud van bruggen en muren [28]).
Muller vermoedt, dat de oorsprong moet worden gezocht in een 'retributie, door hoorige handwerkslieden betaald voor het recht om deel te nemen aan den kleinhandel, vroeger het monopolie der koopmansgilden' [29]). Dit zou worden bewezen, doordat de cijnzen samenhingen met de detailverkoop. Dat gaat echter niet op voor alle cijnzen en zeker niet voor de oudste. De lijsten van cijnsopbrengsten in de stadsrekeningen [30]) houden namelijk altijd een vaste, traditionele volgorde aan. Er is een groep maandcijnzen en een groep jaarcijnzen (waarover we het nog zullen hebben) en altijd zijn de eerste cijnzen van elke groep dezelfde. Het ligt voor de hand, dat deze cijnzen de oudste zijn. Het zijn bij de maandcijnzen de wijncijns, de hoppecijns en het tonnegeld; bij de jaarcijnzen de botter-, mers-, grawercker-, hude-, zee- en oude wantcijns (waarover we het ook nog zullen hebben). Zij behoren ook tot de oudste cijnzen die in andere bronnen voorkomen. De wijncijns wordt al omschreven in een oorkonde van 1233, waarin het wordt verboden om wijn te verkopen om te tappen 'nisi emptor illius vini sit civis Traiectensis solvens precarias sive exactiones et ad alia honera civitatis sit astrictus' [31]). Ook in stukken van 1251 en 1315 [32]) komt deze cijns voor, evenals in het oudste deel van het Liber Albus, dus in de eerste helft van de veertiende eeuw [33]). Dit is tevens de eerste keer dat in de rechtsboeken een cijns wordt genoemd. Hetzelfde gedeelte omschrijft ook de zeecijns [34]). Als in 1364 de eerste uitgebreide lijst wordt gegeven, vormen de cijnzen die in de rekeningen het eerst staan, de meerderheid [35]). Het is nu aannemelijk, dat dit de oudste cijnzen zijn. Maar de enige onderlinge overeenkomst is, dat ze alle worden geheven op ingevoerde goederen. En omdat een groot gedeelte van deze goederen uit grondstoffen voor de industrie bestaat, is het verband met de detailhandel voor de oudste cijnzen te zwak. In tegenstelling tot het vermoeden van Muller zou men de oorsprong eerder zoeken in een belasting op ingevoerde waren.
In 1450, het laatste jaar van de te onderzoeken periode, worden in Utrecht 23 cijnzen geheven. Dat is meer dan men wel eens heeft gedacht [36]). In de

27) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 45.
28) M.R.U. I, p. 75.
29) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 45.
30) Zie bijlage II: opbrengsten. Hier is de volgorde van de rekening van 1380/81 aangehouden.
31) O.B.S. II nr. 851, ook afgedrukt in G.v.U. II, p. 445.
32) O.B.S. III nr. 1247 en G.A. Utrecht nr. 32 fol. 42ro.-44ro.
33) M.R.U. I, p. 12.
34) M.R.U. I, p. 22.
35) M.R.U. I, p. 74-75.
36) *Alberts*, Middeleeuwse stad, p. 33-34: „In de stad Utrecht werden omstreeks het

rekeningen van de voorafgaande jaren varieert het aantal van 13 tot 25. Daarvan komen er, zoals zal blijken, maar 22 in aanmerking voor dit onderzoek. We zullen nu kijken, of er aan het heffen van deze cijnzen een systeem ten grondslag ligt. Daartoe moeten ze worden ingedeeld in groepen. Eerst moet worden nagegaan, of de Utrechters zelf een indeling maakten.
Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. De stedelingen kenden zelfs twee indelingen. In de keur van 1364 [37]) maakt de raad onderscheid tussen 'meensiize' en andere cijnzen. Hierbij vormen de meencijnzen verreweg de meerderheid. Muller legt deze term uit als 'de kleine, minder belangrijke accijnzen, tegenover de twee groote accijnzen: de wijn- en de bieraccijns' [38]). Daarbij verklaart hij niet, waarom in hetzelfde stuk de hoppe-, molen- en gruytcijns ook buiten de meencijnzen vielen. Voor de oplossing van dit probleem moet men kijken naar de andere indeling.
In keuren van 1423 en later [39]) maakt men onderscheid tussen jaarcijnzen en maandcijnzen. In deze bepalingen vormen de jaarcijnzen de grote meerderheid. Als men nu de twee verdelingen naast elkaar legt, blijken de jaarcijnzen in de praktijk overeen te stemmen met de meencijnzen en de maandcijnzen met de niet-meencijnzen [40]). De stadsrekeningen bevestigen dit. In de rekening van 1402 wordt gesproken over de som van de mene jaarcijnzen. De maandcijnzen zijn de wijn-, hoppe-, beest-, molen- en imbrouwencijns en het tonnegeld. De rekeningen noemen daarbij nog de dobbel- en vechtkoeren, de verpachte inkomsten van boetes op dobbelen en ordeverstoring, maar die zijn niet van rechtstreeks economisch belang. De rest bestaat uit jaarcijnzen. Het is de moeite waard, even bij deze oude indeling stil te blijven staan. Muller zat met zijn verklaring dicht bij waarheid. De maandcijnzen blijken voor de stad inderdaad veel belangrijker dan de jaarcijnzen, want ze brachten veel meer op, zoals ook uit de rekeningen zal blijken. De jaarcijnzen zijn daarbij vergeleken maar „meen", gewoon. Het gevolg hiervan was, dat de twee groepen voor een verschillende termijn werden verpacht, of, zoals men zei „verkocht". Dit betekende, dat aan de meestbiedende het recht van innen werd afgestaan met de bevoegdheid en de plicht om controle uit te oefenen. Dit werd al gedaan in de eerste helft van de veertiende eeuw [41]). De jaarcijnzen werden eens per jaar, op de eerste dag na Onser Vrouwendage te Lichtmisse verpacht en werden in twee termijnen betaald [42]). Van de maandcijnzen werd

midden van de vijftiende eeuw geheven de wijnaccijns, de bieraccijns en de hopaccijns, terwijl voorts nog geheven werden een accijns op laken, vis, zout en turf. In Arnhem was het aantal accijnzen omstreeks dezelfde tijd nog groter". Vergelijk hiermee de stadsrekening van 1450, G.A. Utrecht nr. 589.
37) M.R.U. I, p. 75. Als met de hoppensiis van binnen de imbrouwencijns is bedoeld zoals Muller m.i. terecht beweert (*Muller*, Glossarium, p. 36), moet de biersijs in dit geval de imbrouwencijns zijn.
38) *Muller*, Glossarium, p. 54.
39) M.R.U. I, p. 271, 272, 280, 285, 372.
40) Een uitzondering: de beestcijns hoort in 1380 bij de maandcijnzen; de oude beestcijns hoort in 1402 bij de jaarcijnzen. Dit doet echter niets af aan het verband meencijnzen-jaarcijnzen.
41) M.R.U. I, p. 17.
42) Dat is 3 februari. M.R.U. I, p. 271, 286, 371-373. Buurspraakboek 1387 fol. 57ro.: „Nu naden eten wil die Raet verkopen der Stat sizen alse ghewoentliken is. Zo wie datse copen wil die come aldaer. Men wil hem goeden koop gheven".

de wijncijns in 1341 van jaar tot jaar verkocht en vastgesteld, maar per maand betaald [43]). Waarschijnlijk gingen de andere maandcijnzen ook zo. Toen echter de tarieven stegen en er met de verpachting grote sommen gemoeid waren, verdeelde men het jaar in vier „syzoenen", drie periodes van drie maanden en één van vier [44]). Toen werden de maandelijkse bedragen ieder syzoen opnieuw vastgesteld. In de stadsrekeningen is dan ook voor elke maand een apart bedrag ingevuld, maar per syzoen zijn de bedragen voor de maanden gelijk. Later ging de betaling per syzoen, zoals blijkt uit een keur van omstreeks 1340 [45]). Een gedeelte van de jaarcijnzen begon zoveel op te brengen, dat men ook hier het systeem van innen per syzoen ging volgen. Dit blijkt in de rekeningen vanaf 1431/32. Van deze groepen noem ik de botter-, zee-, mars-, vis- en oude wantcijns. Deze tussenvormen bleven echter jaarcijnzen heten.

Een aantal voorschriften regelde de rechten en verplichtingen van de pachter, die sijsmeester of sisenaer werd genoemd. Hij moest mensen borg laten staan dat hij zou betalen [46]). Hij kon de pacht alleen op zich nemen of samen met anderen, maar soms was voor de vennootschappen een maximum aantal personen bepaald [47]). De kameraars, de financiële ambtenaren van de stad, waren van het pachten uitgesloten. Het was zelfs het eerste punt van de kameraarseed, dat zij in drie jaar geen cijnzen zouden kopen [48]). Blijkbaar was men bang voor corruptie. Van de opbrengsten van bepaalde cijnzen werd wel aan de kameraar een bedrag in geld gegeven en aan de stadsklerk en de twee knapen van de raad, die kennelijk een lagere rang hadden, enkele paren kousen. Dit was het zogenaamde „ransoen" [49]).

In de cijnsboeken staan de namen van de pachters. Dezelfde namen kwamen steeds terug, want de belangrijkste cijnzen bleven in handen van een beperkt groepje mannen, zoals Jacob Knippinc en Gheryt Bolle, vaak ook van mensen met dezelfde familienaam: Die Keyser, Stevens. Soms verschijnen er ook namen uit het patriciaat, zoals Vrencke, Lichtenberg en Proys. De pachters dienden zelfs als borgen voor elkaar. De situatie lijkt dus op de toestand in Brugge, waar bepaalde families van belastingpachters voorkwamen [50]).

In oorlogstijd, als een deel van de inwoners niet in de stad was of als de invoer hinder ondervond, kon niemand voorspellen, hoeveel de opbrengsten van de cijnzen zouden bedragen en durfde men ook geen bod te doen op cijnzen waarmee veel geld gemoeid was. In zulke omstandigheden hield de stad het innen in eigen hand. Zelfs als de verpachting al had plaatsgevonden, voelde het stadsbestuur zich verplicht, de pacht over te nemen.

Zo werden voor het bestuursjaar 1427/1428 de hoppecijns en het tonnegeld

43) M.R.U. I, p. 36, 37.
44) Over het verdelen van het jaar in 13 „maanden" in Arnhem, zie *Alberts*, Accijnzen Arnhem, p. 346-347.
45) M.R.U. I, p. 285.
46) Per cijns staan in de Utrechtse cijnsboeken twee borgen vermeld.
47) Voor de wijncijns: M.R.U. I, p. 138, 366.
48) M.R.U. I, p. 259.
49) Raads dagelijks boek 1402 fol. 2ro. en iets uitgebreider in de cijnsboeken op de binnenzijde van het voorblad.
50) *Van Werveke*, Brugge en Antwerpen, p. 89.

in het laatste syzoen door de stad overgenomen, omdat de hertog van Bourgondië het beleg voor Amersfoort had geslagen. De pachters hadden de cijnzen maar negentien dagen gehad en leverden nu alle inkomsten in. Bij het innen door de stad bleken de inkomsten lager te zijn: de hoppecijns gaf eerst gemiddeld 2073 pond per maand en nu maar 1539 pond; het tonnegeld daalde van 315 naar 234 pond [51]). In het eerste kwartaal van 1429 was de wijncijns in handen van de stad; daarna werd hij verpacht. Toen steeg de opbrengst van 279 naar 442 pond per maand [52]). Als de stad de cijns int, is de opbrengst dus altijd lager. Misschien is de oorlog de oorzaak van dit verschil, maar het is heel aannemelijk, dat evenals elders het systeem van verpachten meer opbracht door de grotere ijver van de inners [53]). Anders zou de stad beter altijd zelf het innen kunnen verzorgen.

De verdeling in jaar- en maandcijnzen en het daarmee samenhangende systeem van innen hadden dus duidelijk een praktisch doel: hoge opbrengsten met zekerheid voor beide partijen. Zodra de opbrengsten erg hoog werden en het risico te groot werd, splitste men de verpachting en de betaling in termijnen. Zo konden zowel het stadsbestuur als de pachters de te verwachten inkomsten vrij nauwkeurig schatten zonder het gevaar te lopen van een groot verlies. Als de opbrengsten daalden, was er dan slechts het bedrag van een kwartaal mee gemoeid. Zo durfden de pachters ook een hoog bedrag te bieden. In geval van oorlog werden ze schadeloos gesteld. Als ze een vennootschap aangingen, konden ze het risico nog verder spreiden. Aan de andere kant was het niet mogelijk, dat alle gegadigden samenwerkten om de pachtsom laag te houden door gezamenlijk een erg grote vennootschap aan te gaan. Het stadsbestuur had verder met deze regeling vaker de beschikking over geld en hoefde er niet het hele jaar op te wachten.

Deze middeleeuwse indeling gaat uit van slechts één kenmerk: de opbrengsten. Voor de vraagstelling van dit onderzoek is het beter om een ander kenmerk als basis van een indeling te gebruiken. We kunnen onderscheiden de goederen waar een cijns op wordt geheven, de persoon die de cijns moet betalen en de plaats waar men de belasting heft. Als protectie plaatsvindt door middel van belastingen, worden binnenlandse goederen beschermd tegen concurrentie van buitenlandse door op buitenlandse een hogere belasting te heffen. We moeten dus de cijnzen verdelen naar de goederen waarop ze drukken. De cijnzen op Utrechtse goederen noemen we produktiecijnzen, omdat die waren in Utrecht worden geproduceerd (in principe ook verbouwd, geteelt of gevangen). De cijnzen op ingevoerde goederen noemen we importcijnzen. Voor de volledigheid moeten we ook rekening houden met het bestaan van exportcijnzen: belastingen op uitgevoerde goederen.

Hiermee gaat echter de verdeling nog niet ver genoeg. Van de ingevoerde waren zijn sommige van vitaal belang voor de eigen industrie: de grondstoffen en halffabrikaten. Daarom worden vaak in een protectiestelsel de grondstoffen anders belast dan de overige ingevoerde goederen. De importcijnzen ver-

51) G.A. Utrecht 587, rekening van 1427/28 fol. VI ro. en VII ro.
52) G.A. Utrecht 587, rekening van 1429/30 fol. VI ro.
53) Zie voor de situatie in Arnhem en Gent, die daarmee overeenstemmen, *Alberts*, Accijnzen Arnhem, p. 345-347; *Van Werveke*, Gentse stadsfinanciën, p. 213.

Afbeelding, van de Goude Munten,

van RUDOLPH Bisſchop van Utrecht.

Met andre Buitenlandſche etc. Goude

Munten, gevonden bij 't Gasthuis

te Amſterdam 18 April 1782.

Naar de origineele, afgetekend en in

't koper gegraveerd uit 't Kabinet

van den Heer P. van DAMME,

te Amſterdam.

Munt van Bisschop Rudolph van Diepholt ± 1433.
Historische Atlas Gem. Utrecht.

delen we dus in cijnzen op grondstoffen en cijnzen op eindprodukten. In de praktijk blijkt er nog een derde groep te zijn van importcijnzen die zowel grondstoffen als eindprodukten omvatten.
Aan de hand van deze indeling, die de sleutel tot het cijnsonderzoek zal blijken, kan nu een lijst worden aangelegd van de cijnzen en de goederen waarop ze worden geheven.

I. Produktiecijnzen.

1. imbrouwencijns op te Utrecht gebrouwen bier [54]).
2. molencijns op het graan dat naar de molen wordt gebracht.

54) Voor biersoorten zie *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 59-61.

3. vleeshouwercijns op het vlees dat de Utrechtse slagers van plan zijn te verkopen.
4. nieuwe wantcijns of komcijns, waarschijnlijk op het in de stad vervaardigde laken.

II. Uitvoercijnzen.

Dit betreft nooit een volledige cijns die onder één naam in de rekeningen voorkomt, maar altijd een onderdeel van een cijns of een cijns zonder naam. Verder gaat het bij elke cijns maar om één vermelding.
5. de ooftcijns die alleen in 1430 werd geheven op uitgevoerd fruit (en verder op ingevoerde stenen en steenkalk).
6. de cijns op uitvoer van turf in 1374.
7. de cijns op uitvoer van graan in 1374. (hierbij sluiten misschien aan de beperkende bepalingen voor uitvoer van graan in 1421 en 1437 [55]).

III. Importcijnzen.

A. Eindproduktcijnzen.

8. beestcijns op ingevoerd dieren (maar pluimvee wordt niet genoemd). In 1423 bestaat er een nieuwe varkenscijns, maar die komt niet als zodanig voor in de rekeningen en is waarschijnlijk een onderdeel van de beestcijns geweest. Men kan de beestcijns eventueel ook als een grondstofcijns beschouwen, maar ik ben ervan uitgegaan, dat ook anderen dan slagers vee hielden om te melken en vet te mesten.
9. hoppecijns op ingevoerd bier. Het ingevoerde bier was hopbier, want ander bier was niet zo lang te bewaren [56]). Sinds 1447 werd de cijns ook geheven op dikbier, zwaar bier of dubbelbier dat in de stad werd gebrouwen.
10. ooftcijns op ingevoerde stenen en steenkalk en fruit (behalve in 1430 op uitgevoerd fruit).
11. merscijns of marscijns op ingevoerde marskramerswaren.
12. tonnegeld op ingevoerd bier, in 1433 ook op in Utrecht gebrouwen hopbier en in 1447 ook op dikbier dat in de stad wordt gebrouwen. Deze cijns wordt dus ongeveer op dezelfde goederen geheven als de hoppecijns.
13. torfcijns op ingevoerde turf (vergelijk nr. 6, de cijns op uitvoer van turf).
14. viscijns op ingevoerde vis, dat wil zeggen de vis die buiten de mijl van de stad is gevangen. De mijl strekt hiervoor van de Vaert tot Maarssen [57]).
15. weggeld op ingevoerde dieren. Het verschil met de beestcijns is niet duidelijk, maar het is een afzonderlijke cijns, want de twee cijnzen worden naast elkaar genoemd.
16. wijncijns op ingevoerde wijn.
17. zoutcijns op ingevoerd zout.

55) G.v.U. II, p. 277-278, 280-281.
56) *Van der Wee*, p. 96.
57) M.R.U. I, p. 274. De Vaert betekent hier waarschijnlijk tot het Gein, vgl. *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 100.

B. Grondstofcijnzen.

18. grawerckercijns of pelsercijns op ingevoerde grondstoffen die worden gebruikt door bontwerkers.
19. houtcijns op ingevoerd hout.
20. hudecijns op ingevoerde huiden.
21. kalkcijns waarschijnlijk op ingevoerde kalk en op kalk die is gebrand binnen de stadsvrijheid.
22. oude wantcijns op ingevoerd laken.

C. Cijnzen op eindprodukten en grondstoffen.

23. bottercijns op o.a. bepaalde soorten wol, olie, honing, boter, kaas, ijzer, metaaldraad dat niet van over zee komt, veren, hop, spek, reuzel, zeisen, zwaarden, wapenrustingen, hennep, lege vaten, vet en steenkool. Daarnaast bestaan in 1364 en 1375 een honichcijns en een oliecijns, maar in de tijd van de eerste rekening (1380) zijn deze vermoedelijk al opgenomen in de bottercijns.
24. zeecijns oorspronkelijk op goederen die van over zee komen. Later blijkt dat te bestaan uit bepaalde soorten graan, meel, haring en bokking (tot in 1423 de viscijns wordt ingesteld), wol en metaaldraad voor zover ze niet in de bottercijns vallen, vlas, verschillende soorten leer, vissmeer, bepaalde vachten, bepaalde metalen, vlees in tonnen.

Verder blijken er nog een cuupcijns, een gruytcijns en een cijns op vijgen en rozijnen te zijn geweest, maar die komen niet voor in de rekeningen en maar één keer in de rechtsbronnen. De gegevens zijn te schaars om ze een plaats in het systeem te geven [58]).

Naast deze cijnzen noemen de rekeningen, zoals gezegd, nog andere. Allereerst een viertal cijnzen die men waarschijnlijk moet betalen bij het huren van een verkoopplaats: de hudebrug, de cordewanierbrug, het vleeshuis en de gansbanken [59]). De namen zeggen al, om wat voor waren het gaat. Daarnaast verpacht de stad de opbrengsten van de vechtcoren en de dobbelcoren, boetes op ordeverstoring en dobbelen. Hoewel de pachters hier coormeesters heetten in plaats van sijsmeesters, rekende men de boetes toch onder de cijnzen [60]).

Men verpacht ook als cijns het ambt van besienre, de man die het vee dat naar de markt is gebracht, met name de varkens, vóór de verkoop moet keuren op de Neude [61]). Verder beschouwt de stad de opbrengst van het wegen met de stadswaag als een cijns [62]). Tenslotte vermelden de rekeningen nog de inkomsten uit de ticheloven van de stad en uit een hijskraan. Al deze cijnzen

58) Voor de vindplaatsen van bepalingen over alle genoemde cijnzen in de rechtsboeken, zie bijlage I.
59) Voor de gansbanken, zie *Muller*, Glossarium, p. 27.
60) *Muller*, Glossarium, p. 22, 46, 89; de stadsrekeningen, bijv. de rekening van 1380/81, codex diplomaticus van het historisch genootschap, 2e serie 2, p. 83; de dobbelcoeren.
61) *Muller*, Glossarium, p. 12 en *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 47.
62) M.R.U. I, p. 54; B.S.B. 1385 fol. 17 ro. Voor de tarieven zie M.R.U. I, p. 139-140, 280. De waag stond in de Herdenbollencule op de Neude.

kunnen geen bijdrage leveren tot het vraagstuk van de protectie. Ze blijven dan ook in het vervolg buiten beschouwing.
Als men de lijst van cijnzen naast een lijst van de Utrechtse gilden legt [63]), blijkt dat op bijna ieder gilde één of meer cijnzen drukten, voornamelijk grondstofcijnzen en enkele produktiecijnzen. Natuurlijk waren er ook genoeg dienstverlenende beroepen die haast geen grondstoffen gebruikten, zoals de barbiers, die waren ondergebracht in het wantsnijdersgilde. Ook het molenaars- en het steenbikkersgilde zullen van cijnsheffing minder last hebben gehad dan de andere gilden, maar de meerderheid had er wél mee te maken en zal dus belangstelling hebben gehad voor de hoogte van de tarieven.
Bij het beschouwen van de lijst valt verder op, dat de invoercijnzen verreweg het grootst in aantal waren. Daarvan bestond het merendeel weer uit eindproduktcijnzen. Verder treft ons het kleine aantal cijnzen op produktie. Dit beeld is alvast niet in tegenspraak met de veronderstelde protektie. Omdat alle voorkomende uitvoercijnzen werden geheven op belangrijke levensbehoeften, zou men zelfs gaan denken aan een politiek die het levensonderhoud goedkoop wilde houden, vooral als men de vastgestelde prijzen van brood en bier in aanmerking neemt. Maar hier is de uiterste voorzichtigheid geboden; tot er verdere gegevens beschikbaar zijn, kunnen we alleen spreken van vermoedens.
Met het produkt waarop de cijns werd geheven hebben we één kenmerk om in te delen. Nu komen de andere kenmerken aan de beurt: de plaats waar men de cijns laat ingaan en de persoon die de cijns moet betalen.
Over de plaats van heffen zijn de inlichtingen te beperkt. Een aantal cijnzen op grondstoffen moet berekend zijn als de waren werden opgeslagen [64]) en voor sommige eindprodukten betaalde men vermoedelijk bij het binnenvoeren in de stad [65]).
Belangrijker is de vraag wíe de cijns betaalde. De produktiecijnzen werden geheven van de producent. De bakker betaalde de molencijns als het graan tijdelijk de stad verliet om in de molens rond de stad gemalen te worden. Aan elke stadspoort stond een weegschaal om graan te wegen. De cijnsmeester gaf daar een bewijs af en de molenaar moest dit zien voordat hij mocht malen [66]). De slager betaalde de vleeshouwercijns als hij 's ochtends op de vleesbanken het vlees ten toon stelde dat hij die dag wilde gaan verkopen [67]). De imbrouwencijns werd betaald door de brouwer, maar deze kreeg het geld waarschijnlijk van de tapper [68]). Over het innen van de nieuwe wantcijns zijn geen gegevens bekend.
De enige exportcijns waarvan we de cijnsplichtige kennen, is de ooftcijns van

63) Een lijst vindt men bij G.v.U. I, p. XVIII-XXI.
64) Namelijk de mers-, oude want-, botter-, grawercker-, zee- en houtcijns; M.R.U. I, p. 117, 189.
65) De torf- en de beestcijns en het weggeld; M.R.U. I, p. 110-111, 115.
66) M.R.U. I, p. 115-116, 253-254.
67) M.R.U. I, p. 309-310.
68) M.R.U. I, p. 279. Hier is sprake van schulden van de tapper aan de brouwer die zullen worden behandeld als cijnsschulden. Het is ook mogelijk, dat dit alleen gebeurt om de brouwer het betalen mogelijk te maken.

1430. Dit is tevens het enige geval waar de verkoper de cijns betaalde [69]). Deze vorm van heffen ligt wel voor de hand, omdat controle op deze manier makkelijker is dan wanneer een vreemde koper betaalt.
Bij de invoercijnzen was het uitgangspunt, dat bij iedere nieuwe transactie de koper betaalde. Werden de goederen ingevoerd door degene die ze gebruikte of verwerkte, dan betaalde de importeur. Verkocht deze ze echter door, dan betaalde de koper. Bepalingen van deze aard kwamen voor bij de beest-, kalk-, ooft-, vis- en oude wantcijns en het weggeld [70]). Als men ervan uitgaat dat de stad alleen importeerde voor eigen gebruik of voor de nabije omgeving, dan was de koper altijd iemand uit Utrecht of de omringende dorpen, in elk geval niet een vreemde koopman. Gezien de grote invoer van eindprodukten kan men zelfs zeggen, dat de importcijnzen meestal werden betaald door de Utrechtse detaillisten en door de producenten die in het klein verkochten, zoals de bakkers. Bij invoer van dranken bestaan bepalingen die op hetzelfde neerkwamen: de hoppecijns en de wijncijns werden geheven bij het aanslaan van een vat, wat in feite ook voor de detaillist een aanslag betekende. Deze situatie lijkt zeer voordelig voor vreemde kooplieden. Het is echter waarschijnlijk dat de Utrechtse detaillisten de tariefstijgingen hebben moeten doorberekenen door hun aankoopprijs te verlagen, omdat allerlei prijsmaatregelen [71]) ze niet toestonden de verkoopprijs te verhogen.
Op dit betaalsysteem werd een uitzondering gemaakt voor geestelijken. Voor zover deze hun domicilie in de stad hadden, waren ze later in de veertiende eeuw vrijgesteld van cijnzen. Voor de ingezetenen van vier adellijke kloosters rond Utrecht gold een andere regeling: als ze iets kochten van burgers, betaalden de burgers de cijns; kochten ze van vreemden, dan betaalden die [72]). Als een handelaar goederen invoerde maar ze in Utrecht niet kon verkopen, mocht hij ze weer uitvoeren zonder de vastgestelde cijns te betalen. Deze clausule komt voor bij de beestcijns, het tonnegeld, de viscijns, het weggeld en de zoutcijns [73]). Hierbij kan men ook de wijncijns rekenen, want wijn mocht cijnsvrij worden uitgevoerd boven een zekere hoeveelheid [74]). Hoewel dit allemaal eindprodukten zijn, gold de bepaling misschien ook wel voor grondstoffen wegens hun belang voor de industrie. In 1444 maakte de raad deze maatregel in elk geval algemeen voor burgers, door te besluiten dat al hun balen, pakken en tonnen die in de jaarcijnzen vielen, eerst moesten worden opgeslagen bij de cijnsmeesters. Wat daar werd weggehaald of opengemaakt moest de volle cijns geven; wat onaangetast weer werd weggevoerd was cijnsvrij [75]). We kunnen hier weliswaar niet spreken van een voordeel voor de vreemde handelaar, maar wèl van een garantie dat hij geen extra verlies hoefde te lijden als hij zijn waren niet kon verkopen.
Tot dusverre zijn uit dit onderzoek drie punten naar voren gekomen. Het

69) M.R.U. I, p. 280-281. Ik vermoed dat bij uitvoer door een Utrechter, dus zonder voorafgaande verkoop, de exporteur betaalt.
70) M.R.U. I, p. 111, 114, 273, 281.
71) G.v.U. I, p. CVI-CVIII.
72) M.R.U. I, p. 126.
73) M.R.U. I, p. 273-274, 279, 111, 120.
74) M.R.U. I, p. 143.
75) M.R.U. I, p. 347.

feit dat vreemde kooplieden de cijnzen niet hoefden te betalen is niet zo'n voordeel als het lijkt. In het tegenovergestelde geval zouden ze wellicht wegblijven. Maar samen met andere garantiemaatregelen schept het een gunstig klimaat voor hun komst. De positie van vreemde kooplieden zal in een volgend hoofdstuk worden behandeld.
Een tweede punt is het stelsel van het innen van de cijnzen, de verpachting en wat daarmee samenhangt. Dit is alles gericht op het zo efficiënt mogelijk verschaffen van geld aan de stad. Dat is op zichzelf niet verwonderlijk, maar later zal nog meer blijken van de zuiver fiscale tendens bij de cijnsheffing.
Tenslotte zijn er vage aanwijzingen dat er inderdaad protectie was. Hierover kunnen we pas beter oordelen, als we de tarieven hebben onderzocht.

II. De cijfers

Het onderzoek van de tarieven stelt ons voor ernstige moeilijkheden. Daarom moeten de conclusies met grote voorzichtigheid getrokken worden. Gelukkig is het mogelijk, de conclusies te controleren aan de hand van de opbrengsten van de cijnzen.
Een moeilijkheid van algemene aard is de veelheid van de Utrechtse muntsoorten. Er zijn ponden van plakken, van witten, van goede penningen en van goede oude penningen [76]).
De hoogte van de cijnzen wordt niet alleen in verschillende muntsoorten, maar ook op drie verschillende manieren uitgedrukt:
1. in een gedeelte van de waarde, bijvoorbeeld de zestigste penning,
2. in een bedrag van de waarde, bijvoorbeeld een duit van elke gulden.
Deze aanduiding kan men omrekenen in een aanduiding van het eerste type als men de verhouding van de muntsoorten kan nagaan.
3. in een bedrag van een hoeveelheid, bijvoorbeeld tien schelling per vat.
Dit zou alleen om te rekenen zijn, als men voor het jaar waarin de bepaling werd uitgevaardigd, de prijs van de goederen wist. Maar die prijs is meestal niet na te gaan. In dit geval kunnen we wel spreken van stijgen of dalen van de cijns, maar daarbij moeten we rekening houden met waardeveranderingen van de munten.
Vooral met de devaluatie van het pond. Daarover vooraf enige opmerkingen. Men mag aannemen dat de rechtsboeken van alle rekenponden het stadspond of Libra monete civitatis gebruikten, zoals ook de stadsrekeningen deden [77]). Dit pond bestond uit 9 Dordrechtse plakken of een wisselend aantal witten. We kunnen de waardedaling in de loop van de jaren berekenen, omdat we beschikken over een lijst van de waarden van dit pond in witten en een lijst van de goudwaarden van de wit. Daaruit volgt de waarde van het stadspond in goud [78]).

76) Zie *Ketner* en *Tenhaeff, Posthumus,* Prijsgeschiedenis, p. 12-30 en *Tenhaeff,* Dom, Inleiding.
77) *Ketner* en *Tenhaeff,* p. 467 en *Posthumus,* Prijsgeschiedenis, p. 401.
78) *Ketner* en *Tenhaeff,* p. 467 en *Posthumus,* Prijsgeschiedenis, p. 23-26.

Tabel 1. Waarde van 100 stadsponden in grammen fijn goud.

1400	99.47
1410	95.36
1424	73.08
1430	65.92
1441	64.68
1450	62.10

De goudwaarde van het pond neemt dus in een halve eeuw af met ongeveer 40%. Bij het beschouwen van de tarieven zal daarmee rekening worden gehouden zonder dat het elke keer wordt vermeld. De gulden komt zo weinig voor in de tarieven, dat we ons over de waardeveranderingen daarvan weinig zorgen hoeven te maken.
De tarieven moeten worden beschouwd in het kader van de cijnsgroepen: de produktiecijnzen en de drie soorten importcijnzen [79]).
Eerst de vier produktiecijnzen. Een vergelijking wordt hier moeilijk, omdat de aanduidingen van type 3 in de meerderheid zijn. De imbrouwencijns gaat per vat, de molencijns per mud en de vleeshouwercijns per dier. Verder begint de vleeshouwercijns pas in 1430, zodat hij niet erg bruikbaar is. De molencijns stijgt tot een veelvoud van het eerste opgegeven bedrag. De imbrouwencijns stijgt nog sterker. Alleen de nieuwe wantcijns is laag en daalt zelfs. In vergelijking met de andere cijnsgroepen heeft de groep produktiecijnzen gemiddeld een normale hoogte maar een flinke stijging.
De importcijnzen op eindprodukten vormen een groep waarin alle drie de aanduidingstypen voorkomen. Hier zijn grote stijgingen waar te nemen. Het meest stijgen de hoppecijns en het tonnegeld. De wijncijns stijgt iets minder, maar die was al erg hoog. Samen met de molen- en de imbrouwencijns, die zoals we zagen ook al zo stegen, vormen zij de maandcijnzen. Deze groep, die toch al meer opbrengt dan de andere cijnzen, wordt dus gebruikt om nog meer opbrengsten te leveren. Blijkbaar heeft het streven naar inkomsten voorrang boven het door ons veronderstelde protectionisme. Dat overigens de maandcijnzen als een zelfstandige groep naar voren komen, neemt niet weg dat voor het protectie-vraagstuk de andere indeling in produktie- en importcijnzen de enige juiste is.
Als we letten op de grote stijgingen van de zout- en de torfcijns, is het wel duidelijk dat deze groep nog meer stijgt dan de produktiecijnzen. Over de gemiddelde hoogte is het moeilijker te oordelen, omdat de prijzen van de meeste goederen ontbreken. De bedragen maken echter de indruk, gemiddeld hoger te zijn dan die van de eerste groep.
De importcijnzen op grondstoffen blijken een merkwaardige overeenkomst te vertonen. Bijna al deze cijnzen zijn uitgedrukt volgens type 1 en 2 en volgen hetzelfde patroon:

79) Zie voor de tarieven bijlage II.

1364	1 grote van 1 pond grote	(1/18)
1375	5 schelling van 1 pond grote	(1/4)
1433	en verder de 60e penning.	(1/60)

De tarieven zijn in 1375 korte tijd erg hoog; daarvoor zal in een volgend hoofdstuk een verklaring gegeven worden. Daarvóór en daarna zijn ze echter relatief laag; het gemiddelde tarief ligt lager dan dat van de andere groepen. Een uitzondering vormen de kalkcijns en de hudecijns omdat beide volgens type 3 zijn uitgedrukt in een bedrag van de hoeveelheid (respectievelijk per loop kalk en per huid). Alleen in 1364 is de hudecijns gelijk aan het geschetste patroon.

Bij het patroon sluiten zich wèl de twee cijnzen aan die zowel eindprodukten als grondstoffen omvatten: de bottercijns en de zeecijns. Op dezelfde manier gaat ook de merscijns, die bij de eindprodukten was ingedeeld. Maar dat is wel te verklaren: de marskramersartikelen dienden als een middel van bestaan, als een soort grondstof voor de marslieden. De leden van het marsliedengilde hebben daarop een monopolie [80]). Eenzelfde verband kan echter ook voor de andere grondstoffen worden gelegd: ze zijn van het grootste belang voor een gilde. Als we dan terugdenken aan de lage tarieven, is het zeer waarschijnlijk, dat de gilden, die belang hadden bij goedkope grondstoffen, hierop ook invloed hebben uitgeoefend. Dit punt zal in het hoofdstuk over besluitvorming nog nader worden toegelicht.

Alvorens naar de opbrengsten te kijken vatten we voorlopig de resultaten van het tariefonderzoek samen. De belangrijkste conclusie is, dat er inderdaad protectie is geweest in Utrecht en dat dit verschijnsel is toegenomen. Op vreemde waren stond een hogere cijns dan op Utrechtse. De invoer van grondstoffen was laag belast omdat de gilden ervan afhingen. Dit beleid wordt echter doorkruist door het streven om de maandcijnzen te verhogen en op deze manier de inkomsten van de stad te vergroten. Dit is het typisch fiscale element dat we in het vorige hoofdstuk al zijn tegengekomen.

Uit de stadsrekeningen blijkt, hoeveel de cijnspachters ieder jaar voor hun cijns hebben betaald (zie bijlage III). Niet alle rekeningen zijn geschikt voor gebruik. Die van 1427/1428 en 1429/1430 zijn opgemaakt in oorlogstijd, toen sommige cijnzen door het stadsbestuur werden geïnd en andere helemaal niet werden ingevorderd. Dezelfde overweging geldt voor de rekening van 1430/1431, toen een aantal belastingen maar voor drie of tien maanden op de lijst voorkwamen en andere geheel ontbraken. Bij het vergelijken van de jaren moeten we uitgaan van een normale toestand. Om de bestudering te vereenvoudigen heb ik vier rekeningen uitgekozen: de twee eerste, de laatste en een rekening die representatief is voor de tussentijd [81]). Op deze manier is de tijd zo goed mogelijk verdeeld in periodes van twintig of dertig jaar.

80) G.v.U. II, p. 239-240. Het monopolie was niet volledig, maar bestreek wel een groot deel van de detailhandel.

81) De meeste cijfers van 1431/32 zijn hoger dan de jaren ervóór en lager dan de volgende jaren. Het stijgen van de molencijns houdt misschien verband met de graanpolitiek in die tijd. Hoofdstuk IV noot 20 en 21.

Zegels van de twaalf gilden ± 1456.
Historische Atlas Gem. Utrecht.

Natuurlijk worden de cijnzen weer beschouwd aan de hand van de groepsindeling. Het uitvoerrecht op fruit zit bij de opbrengsten van de ooftcijns inbegrepen. Het gold toch waarschijnlijk slechts korte tijd. Om te zien, welke groep het grootste aandeel levert in de stadsfinanciën, bevat het volgende staatje een opsomming van de totaalbedragen.

Tabel 2. Totaalopbrengst per cijnsgroep in ponden.

	1380/81	1402/03	1431/32	1450/51
prod.	4.165	9.240	43.340	12.590
eindprod.	29.630	26.295	44.740	58.220
grondst.	2.660	1.520	1.675	2.650
beide	1.735	1.025	1.730	830
totaal	38.190	38.080	91.485	74.290

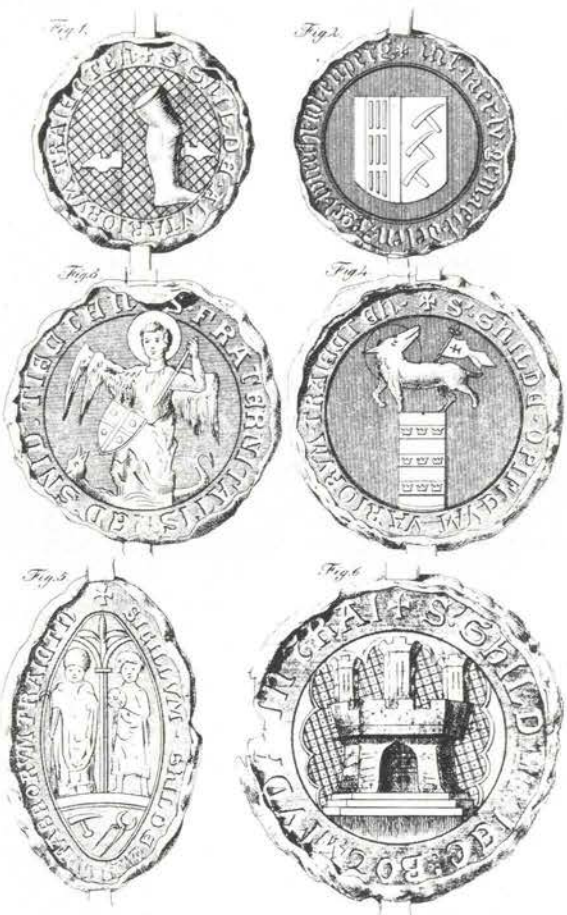

Let wel: de som van ieder jaar is het totaal van de cijnzen die in de vier groepen zijn ingedeeld, voorzover ze in dat jaar zijn geïnd. Lasten zoals de waag, de vechtcoeren en de hudebrug zijn niet opgenomen.
Het blijkt, dat het laatste totaal eerst gelijk blijft, dan sterk gestegen is in 1431 en daarna weer daalt. Het hoogtepunt van deze stijgingen ligt in werkelijkheid rond 1441. De oorzaak is volgens tabel 2 een gestadige stijging van de inkomsten uit ingevoerde eindprodukten en een tijdelijke toename van de produktiecijnzen. De invoer van eindprodukten blijkt het meest te betekenen voor de stadskas; de produktie levert minder op. De produktiecijnzen zouden veel lager zijn en meer schelen met de eindproduktiecijnzen als de imbrouwencijns niet zoveel opbracht. In 1431 bijvoorbeeld, levert deze cijns meer dan 30% van het totaalbedrag aan cijnzen. Aan deze cijns is ook voornamelijk de stijging in de groep produktiecijnzen te danken. De invoer van

grondstoffen en de twee restcijnzen brengen weinig op. De opvallend lage cijfers zijn duidelijk een gevolg van de lage tarieven in die groep.
Het is denkbaar, dat het hoge totaal van de cijnzen op eindprodukten wordt veroorzaakt door het grote aantal cijnzen van die soort. Het zijn er bijna twee maal zoveel als elke andere groep afzonderlijk telt. Daarom volgt nu een staatje van de gemiddelde opbrengsten per groep. De som van de cijnzen in een groep is daarvoor gedeeld door het aantal belastingen dat in het desbetreffende jaar in die groep is geheven. Het onderste getal is een gemiddelde dat niet is berekend op basis van de groepstotalen, maar op basis van de cijnzen gezamenlijk.

Tabel 3. Gemiddelde opbrengst per cijnsgroep in ponden.

	1380/81	1402/03	1431/32	1450/51
prod.	1.388	3.080	10.835	4.197
eindprod.	3.292	2.922	5.593	8.317
grondst.	532	304	419	663
beide	868	513	865	830
gemid.	2.010	2.004	5.083	4.953

Het beeld is nu iets anders: in de jaren 1402/03 en 1431/32 overtreffen de produktiecijnzen de importcijnzen op eindprodukten. Het grote aantal eindproduktcijnzen blijkt inderdaad van invloed te zijn geweest. De hoge gemiddelden van de produktiecijnzen worden nogmaals veroorzaakt door de hoge opbrengsten in die jaren van de imbrouwencijns (zie bijlage III). Opvallend is weer het lage niveau van de grondstofcijnzen en de twee restcijnzen.
Bij de tarieven zijn de maandcijnzen weer ter sprake gekomen. Om hun aandeel te meten volgt nu een tabel van het bedrag en het percentage van het totaal dat zij opbrengen. Wederom is hier alleen gerekend met de cijnzen die op de lijst staan.

Tabel 4. Aandeel van de maandcijnzen in de totaalopbrengst in ponden en procenten.

	1380/81	1402/03	1431/32	1450/51
maand	31.405	33.395	78.940	59.970
jaar	6.785	4.685	12.545	14.320
totaal	38.190	38.080	91.485	74.290
% maand	82,23%	87,69%	86,28%	80,72%

Het blijkt, dat de maandcijnzen inderdaad meer gaan opbrengen. Het percentage bleef een aantal jaren gelijk; in 1434 en 1441 was het ongeveer 85%. Toen daalde het. De tijdelijke stijging lijkt op die van de produktiecijnzen.

Het is dan ook duidelijk, dat de maandcijnzen onder de produktiecijnzen, de imbrouwen- en de molencijns, de opbrengsten van de laatstgenoemde groep zo groot hebben gemaakt.
Hoe moet men nu de tarieven en de opbrengsten samen interpreteren? In het algemeen kan men stellen, dat de opbrengsten geen gelijke tred hielden met de stijgende tarieven, vooral als men daarbij ook denkt aan de waardevermindering van het pond. Verder bevestigen de tabellen de gegevens uit de tarieven. Er was enige mate van protectie, gezien de relatief hoge opbrengsten van de importcijnzen op eindprodukten. Maar de tarieven van de maandcijzen stegen zeer sterk. Bij de imbrouwencijns steeg niet alleen het tarief, maar nam ook de produktie aanzienlijk toe. Daardoor steeg ook de opbrengst van de produktiecijnzen, waarin de imbrouwencijns zoveel inbracht. Deze groep haalde voor enige tijd de eindproduktcijnzen in. Maar de hoge tarieven waren een rem voor de economische activiteiten. De toch al hoge maandcijnzen werden te zwaar belast en de imbrouwencijns ging daardoor minder opbrengen. De cijnzen op grondstoffen inmiddels waren en bleven laag. Van een verhoogd tarief omstreeks 1375 is in 1380 weinig meer te merken.
Een verdere bevestiging van onze resultaten kan worden gezocht in een vergelijking van de cijnzen op Utrechtse en vreemde goederen. De mogelijkheden zijn echter beperkt, omdat we van gelijke produkten tarieven over dezelfde jaren moeten hebben. Toch is een vergelijking in enkele gevallen mogelijk.
Soms is het Utrechtse produkt vrij van cijns, terwijl een ingevoerd produkt dat niet is. Dat wordt uitdrukkelijk gezegd bij hout en vis. De houtcijns wordt alleen geheven op hout dat niet in de stad of in de stadsvrijheid is gegroeid [82]). De vis die „binnen der mylen nae onser stat gevangen sellen warden, alse tusschen der Vaert ende Maersen ende so voirt omme gaende" valt buiten de viscijns [83]). Dit is weer een bevoordelen van Utrechtse goederen, al zal de omvang van de handel daarin in deze gevallen niet erg groot zijn geweest.
Bij twee zeer belangrijke artikelen, laken en bier, is het gelukkig goed mogelijk om te vergelijken. De oude wantcijns geldt voor ingevoerd laken, de nieuwe voor Utrechts laken. In 1364 zijn ze gelijk: beide 1 grote van elk pond grote, dus 1/18 van de waarde. In 1423 is er weer van beide een tarief. De nieuwe wantcijns is dan een duit van elke gulden, dat is 1/120 deel van de waarde. De oude wantcijns is dan de zestigste penning, dus twee keer zoveel. De opbrengsten spreken nog duidelijker taal. De nieuwe wantcijns levert altijd veel minder op dan de oude. Voor de jaren 1380, 1402 en 1410 is hij minder dan 10% van de oude wantcijns; in 1427 en 1429 wordt hij niet eens geheven. Alleen in 1431 haalt hij de 16%; daarna daalt hij weer tot 9%. Deze bedragen zijn zo laag, ook in verhouding tot de tarieven, dat het in Utrecht met de lakennijverheid ongetwijfeld slecht was gesteld [84]). Uit het tarief van 1423 en de opbrengsten volgt, dat er waarschijnlijk vijf keer zoveel

82) M.R.U. I, p. 119-120.
83) M.R.U. I, p. 274.
84) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 67; *Alberts* en *Jansen*, Welvaart in Wording, p. 97; Over de Utrechtse lakenhandel *Posthumus*, Leidse lakenindustrie, p. 29-30.

laken werd ingevoerd als er werd geproduceerd. Het is dan ook niet verwonderlijk als we in 1439 in de stadsrekeningen lezen, dat de nieuwe wantcijns is opgeheven. Waarschijnlijk was dit bedoeld als een stimulans voor de industrie. De oude wantcijns bleef één van de vijf jaarcijnzen met de grootste opbrengsten; alleen de torfcijns en - na 1430 - de vleeshouwer- en de viscijns konden hem geregeld voorbijstreven. De invoer van vreemd laken moet aanzienlijk zijn geweest.

De biercijnzen bestaan, zoals we zagen, uit de imbrouwencijns op Utrechts bier en de hoppecijns en het tonnegeld op ingevoerd bier. De hoppecijns geldt vanaf 1447 ook voor sommige te Utrecht gebrouwen biersoorten. In 1392 is de imbrouwencijns een Dordrechtse plak per vat; omstreeks 1393 wordt de hoppecijns vastgesteld op „een placke meer" [85]). Uit de bepaling blijkt, dat men hier doelt op een plak meer dan de imbrouwencijns. Dat betekent, dat men voor vreemd bier de dubbele cijns moet betalen plus het tonnegeld. In 1423 is de imbrouwencijns 10 schelling per vat; de hoppecijns is dan anderhalf pond, dat is 30 schelling of drie keer zoveel. In 1430 zijn beide verdubbeld: de imbrouwencijns is een pond per vat en de hoppecijns is drie pond. In 1447 is de imbrouwencijns $1^1/_4$ pond; de hoppecijns is dan 10 pond. Plus altijd weer het tonnegeld. Het verschil tussen tonnegeld en hoppecijns is niet geheel duidelijk, maar het werd door een ander geïnd: de tonnegeldmeester [86]). Dat het wel van dezelfde goederen wordt geheven, blijkt uit de stadsrekeningen. In 1380 en 1402 is namelijk de verhouding tussen de opbrengsten van tonnegeld en hoppecijns praktisch gelijk, namelijk 1 : 2,5. Het cijnsboek van 1410 sluit zich hierbij aan. In de jaren 1427/28 en 1429/30 is de verhouding 1 : 4. Zodra echter de hoppecijns ook wordt geheven op Utrechts bier, is de verhouding niet meer vast.

Daarmee zijn we beland bij de opbrengsten. De hoppecijns is aanvankelijk veel groter. Tussen 1402 en 1410 wordt hij echter ingehaald door de imbrouwencijns. De Utrechtse bierproduktie is dan op gang gekomen [87]). Dertig jaar blijft de imbrouwencijns vlak boven de hoppecijns. Dan opeens, in 1441, is de accijns op Utrechts bier aan het dalen. In 1450 is hij nog maar een kwart van zijn tegenhanger.

Kan men met deze gegevens de gehele produktie en de invoer van de beide biersoorten berekenen? Er zijn twee bezwaren: het heffen in latere jaren van de hoppecijns op Utrechts bier [88]) en een verlaagd tarief bij export, waarover we het nog zullen hebben [89]). Een voorzichtige vergelijking is wel mogelijk. Van 1410 tot en met 1439 is de opbrengst van stedelijk bier hoger, maar de tarieven daarvoor zijn ongeveer een derde deel van de hoppecijns. Noodzakelijkerwijs volgt hieruit, dat in die jaren minstens drie keer zoveel bier in Utrecht werd gebrouwen als er werd ingevoerd. Misschien heeft de protectie resultaat gehad.

Tenslotte moeten we nog even stilstaan bij enkele kortingen en uitzonderin-

85) M.R.U. I, p. 213.
86) M.R.U. I, p. 370.
87) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 60.
88) M.R.U. I, p. 367, vergelijk *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 61.
89) O.a. M.R.U. I, p. 347.

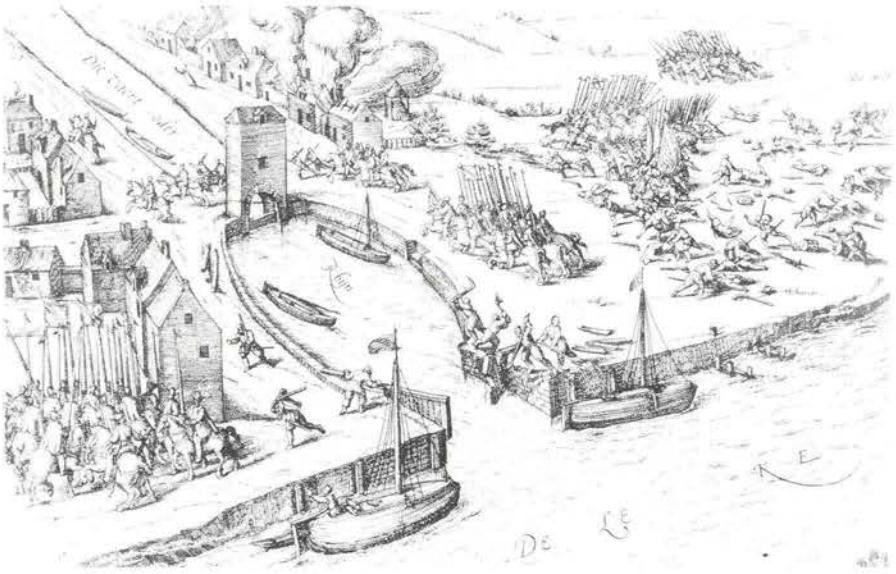

Gevecht bij Vreeswijk 1585.
Historische Atlas Gem. Utrecht.

gen op de tarieven. Het bleek al, dat goederen cijnsvrij weer konden worden uitgevoerd als de handelaar ze niet kon verkopen. Er bleek ook al iets van een exportkorting. Bij uitvoer van Utrechts bier was het verschuldigde bedrag in de imbrouwencijns niet meer 1 pond (1430 en volgende jaren) maar 2,5 tot 5 schelling. In 1444 werd daarbij bepaald, dat de uitvoer buiten het Sticht een nog grotere korting opleverde dan uitvoer naar een plaats binnen het Sticht [90]).

Kortingen werden ook gegeven aan doe-het-zelvers, op voorwaarde dat zij hun produkten niet verkochten. Wie brouwde voor eigen gebruik, betaalde minder dan de beroepsbrouwers [91]). Vis die men zelf ving was ook lager in cijns dan de vis van de viskopers [92]). Burgers die hun graan zelf kochten en lieten malen, in plaats van brood te kopen, betaalden 12 wit molencijns per mud, terwijl de bakkers voor hun eigen graan 18 wit gaven [93]). De bakkers probeerden dit te omzeilen door hun graan uit te geven voor mouwerbroet-coorn, dat wil zeggen koren om eigengebakken brood te maken en lichtten zo de cijnsmeesters op. Daarom besloot de raad in 1425, dat de burgers voortaan hun graan niet meer via de bakker naar de molen mochten laten brengen en dat de bakkers voor al het graan dat ze vervoerden, de volle cijns moesten geven [94]).

90) M.R.U. I, p. 290-292.
91) M.R.U. I, p. 210.
92) M.R.U. I, p. 282.
93) M.R.U. I, p. 279.
94) M.R.U. I, p. 312-313.

Nu kunnen we de resultaten samenvatten. De conclusies uit het vorige hoofdstuk waren drie in getal. Het eerste punt, de vreemde kooplieden, is hier niet ter sprake gekomen. De beide andere conclusies zijn nu bevestigd. Er was inderdaad protectie, zoals op drie manieren (tarieven, opbrengsten, vergelijkingen) is aangetoond. Daarbij werden de grondstoffen maar licht belast. Een verband met de invloed van de gilden ligt hier voor de hand.
Het zuiver fiscale element, het heffen van belastingen om de opbrengsten, kwam ook hier weer naar voren. Het bleek belangrijker te zijn dan de bescherming van de eigen economische belangen. Dit kwam vooral naar voren bij de maandcijnzen. Daarom moet nog onderzocht worden, om welke reden de stad dat geld zo hard nodig had.
Tenslotte bleek, dat de opbrengsten, voorzover was na te gaan, niet evenredig met de tarieven stegen. Dat betekent, dat de economische activiteit verminderd moet zijn. Het is waarschijnlijk, dat juist de hoge tarieven hieraan schuld hebben gehad. Ook bij indirecte belastingen geldt een „law of diminishing returns".

III. Andere vormen van protectie van goederen

Voor de volledigheid vermeld ik nog de andere vormen van protectie die in Utrecht tegen vreemde goederen werden toegepast. De Utrechters maakten zelf niet het onderscheid tussen bescherming van goederen en bescherming van de werkgelegenheid. Omdat de stad voor invoer grotendeels afhankelijk was van vreemde kooplieden, worden ingevoerde goederen vaak gewoon vermeld als de goederen van vreemde kooplieden. Het gevolg is, dat de protectiemaatregelen voor goederen in onze indeling op deze manier terecht kunnen komen bij de bescherming van de handel. In de praktijk is het niet altijd mogelijk, ze daarvan los te maken. Maar wanneer bijvoorbeeld een Utrechter ingevoerde lederwaren koopt en ze doorverkoopt in het klein, is de situatie heel anders dan wanneer een vreemde koopman ze zelf verkoopt. In het tweede geval wordt schade toegebracht aan de handel door stedelingen; in het eerste geval is dat niet zo - daar kan alleen tegen Utrechtse produkten worden geconcurreerd. Daarom zal ik zo veel mogelijk proberen, het onderscheid te handhaven.
De stad kon natuurlijk het invoeren van een bepaald artikel gewoon verbieden. Dat werd in Utrecht soms gedaan met vreemd laken. In 1438 werd het verboden, na Sint Victorsdag uitheems laken in te voeren beneden een bepaalde prijs of dat laken te gebruiken voor het maken van kleding [95]). Goedkoop buitenlands laken vormde kennelijk een te grote bedreiging voor de opkomende lakenindustrie. Dit verbod moet nog van kracht zijn geweest toen men in 1441 een uitzondering maakte voor grauw en wit laken uit Vlaanderen en Brabant. Het volgende jaar werd de verkoop van goedkoop vreemd laken weer voor enkele maanden toegestaan [96]).

95) G.v.U. II, p. 8.
96) G.v.U. II, p. 8-9.

De gevolgen van deze maatregelen zijn in de stadsrekeningen te zien. In 1434/35 bracht de oude wantcijns voor al het ingevoerde laken 2010 pond op. In 1439/40, na het verbod voor goedkoop laken dus, was de opbrengst 880 pond. Ik noemde al een andere maatregel uit dat jaar om de Utrechtse lakenproduktie te stimuleren: de nieuwe wantcijns werd afgeschaft. In 1441/42, toen de verkoop van goedkoop vreemd laken al gedeeltelijk was toegestaan, steeg de oude wantcijns weer naar 2090 pond.
Andere keuren bevatten in 1395 en 1411 het verbod om geverfd Engels laken te verkopen. Dit gebeurde om de verkoop van geverfd Utrechts laken te bevorderen [97]).
Dergelijke verbodsbepalingen treffen we niet aan buiten de lakenhandel. Het uitsluiten van een produkt is veel ingrijpender dan het instellen van een hoog invoerrecht en in eerste instantie minder winstgevend. Men deed het dan ook alleen voor de kwijnende lakenproduktie, het zorgenkind, waarvoor de stadsbestuurders wel meer uitzonderlijke maatregelen namen [98]).
Verschillende keuren wekken ten onrechte de indruk, een protectionistische functie te hebben. Verkopers van Engels laken waren verplicht, het Engelse wapen uit te hangen. „Wit ende graeuw" laken uit Engeland moest voorzien zijn van een kenteken [99]). Onwillekeurig denkt men dan aan de verplichting om een stempel „made in Germany" of het vroeger beruchte „made in Japan" op zijn waren te voeren. Maar een dergelijk beleid gaat alleen op als een consument liever het produkt uit zijn eigen land of stad koopt en dat is hier niet bewezen. Bovendien was de kwaliteit van het Utrechtse laken niet de beste; het was bijvoorbeeld veel minder dan het Leidse laken [100]).
Een overeenkomstig verschijnsel: de lakenhandelaar moest elk jaar kiezen, wat hij wilde verkopen, Engels of niet-Engels laken. Als hij Engels laken verkocht, was het hem niet toegestaan, ook andere soorten in voorraad te hebben [101]). Dit zou het effect van discriminatie kunnen hebben, maar ik betwijfel, of het zo bedoeld was. Het doet sterk denken aan het verbod om Engelse wol en wol uit andere landen tegelijk in huis te hebben en het verbod om vreemd en inheems bier samen op te slaan of tegelijk te tappen [102]).
Deze maatregelen waren alle bedoeld om te voorkomen dat er met de kwaliteit werd geknoeid en om de controle door de cijnsmeesters makkelijker te maken. Ook het voorschrift dat brood van buiten alleen op een bepaald gedeelte van de gracht te koop mocht worden gesteld, was een middel tot controle [103]).
Tenslotte blijft er nog maar één echte vorm van discriminatie over, namelijk de rijding van het bier. De rijding is de bepaling door het stadsbestuur van de prijs van het brood en het bier in verhouding tot de prijs van het

97) G.v.U. II, p. 6-7. *Posthumus*, Leidse lakenindustrie, p. 30, zegt, dat dit gebeurde om het verven in Utrecht te bevorderen. G.v.U. II, p. 11 echter bevat een keur die ook het verven van Engels laken in Utrecht verbiedt, behalve voor eigen gebruik. Vandaar mijn formulering: „om de verkoop van geverfd Utrechts laken te bevorderen".
98) Vergelijk *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 68-72.
99) G.v.U. II, p. 5-6.
100) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 67[3].
101) G.v.U. II, p. 5-6.
102) G.v.U. II, p. 106, 110, 196.
103) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 95.

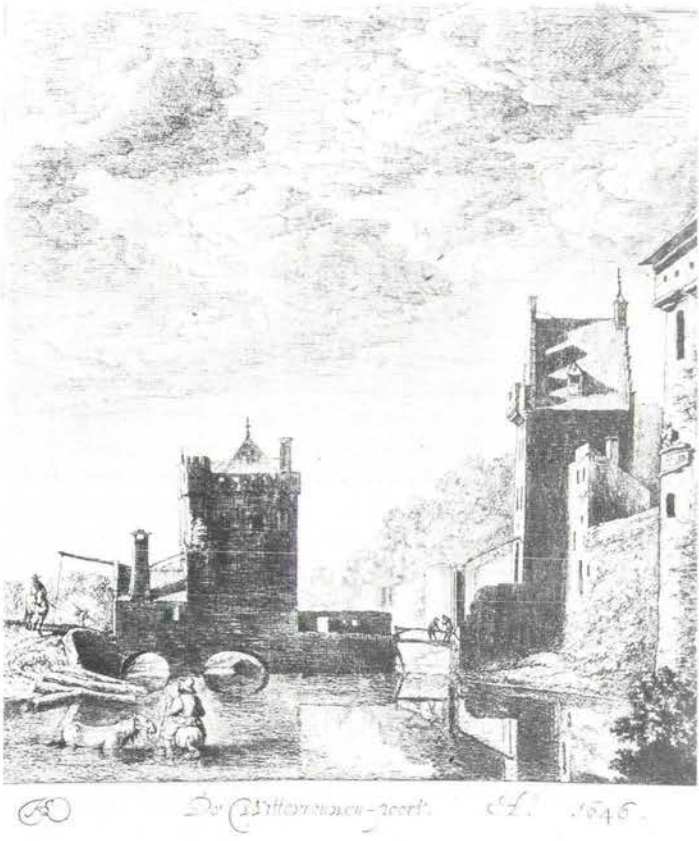

Wittevrouwenpoort 1646.
Topografische Atlas Gem. Utrecht.

graan [104]). In 1390 stelde de raad de prijs van een halve take Amersfoorts hopbier op „IX Holl. der sceydelpenninc voerscreven". Dezelfde hoeveelheid Utrechts hopbier kostte maar „V Holl. derzelver sceydelpenninc voerscreven" [105]). Zonder dat we ingaan op de inhoudsmaat en de waarde van de genoemde pasmunt, is het al duidelijk, dat het vreemde bier veel meer moet kosten en het Utrechtse bier wordt bevoordeeld.
De enige aanvullende vormen van protectie naast cijnsheffing zijn dus gericht op laken en bier. Het kan geen toeval zijn, dat dit juist de twee artikelen zijn, waarvan de protectie ons al in het vorige hoofdstuk is opgevallen. Het zijn de belangrijkste industrieën voor een middeleeuwse stad, of zoals Muller zegt: „de eenige, die (met den handel) den bloei eener middeleeuwsche stad konden verzekeren" [106]). Vanwege hun vitale belang moesten zij het meest beschermd worden.

104) *Muller, Glossarium*, p. 71, vergelijk *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 62-64.
105) G.v.U. II, p. 105-106; een take is een inhoudsmaat.
106) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 59.

IV. Bescherming van de werkgelegenheid

Naast de bescherming van Utrechtse goederen tegen concurrentie van vreemde waren bestond er een aantal zeer uiteenlopende beschermingsvormen die we kunnen samenvatten onder de kop „protectie van de werkgelegenheid". Als iemand die geen burger was, een beroep uitoefende binnen de stad, deed hij daarmee de burgers concurrentie aan. Om dit te verhinderen werden verschillende maatregelen genomen. We zouden dus ook kunnen zeggen, dat het gaat om de economische en juridische positie van vreemdelingen. Vreemdeling is in dit verband iedereen die geen burger was.

De Utrechter kende voor de vreemdeling verschillende benamingen: iemand van buiten, een koopman van buiten, een „wtheemsche man", een gast. Nergens blijkt, dat de laatste term een gunstiger betekenis heeft dan de andere. Het woord „gast" wordt alleen vóór 1370 gebruikt; de andere termen komen later voor, met name in de schepenboeken, die zich bezighouden met strafrecht.
Ook de geestelijken waren geen burgers. Ze werden echter nooit „gasten" genoemd. Tegen de concurrentie van hun kant werden veel maatregelen genomen. Een algemene regel was, dat transacties van de geestelijkheid van de kerken en kapittels binnen Utrecht slechts vrij waren van cijns, zolang de goederen die ze aankochten, bestemd waren voor eigen gebruik. In transacties met andere geestelijken betaalden de leken de cijns [107]).
Er is erg veel onenigheid geweest over het betalen van de wijncijns. Het gevaar bestond, dat de geestelijken wegens de cijnsvrijheid tegen al te lage prijzen een wijntapperij zouden beginnen, zeer ten nadele van de Utrechtse wijnhandelaars. Daartegen kwam in 1233 en 1251 het verbod om aan nietburgers wijn om te tappen te verkopen [108]). In 1255 probeerde de bisschop de kwestie bij te leggen. Hij stelde als scheidsrechter vast, dat de clerus voor eigen gebruik wijn mocht kopen, maar geen taveerne mocht houden [109]). Dat komt dus overeen met de algemene regel voor andere zaken. Toch blijkt het verbod van 1233 te zijn gehandhaafd. In 1315 verzocht de domdeken aan de raad om intrekking van dit verbod voor de kanunniken, zodat ze cijnsvrij maar zonder een taveerne te houden, wijn konden drinken. Verder vroeg hij om verandering van de situatie dat het slaan van geestelijken niet strafbaar was [110]). Het antwoord is niet bekend. In 1430 kregen de kanunniken een beperkte hoeveelheid wijn cijnsvrij toegewezen [111]).
Niet alleen in de handel, ook in de nijverheid was men beducht voor concurrentie van die zijde. Er werden pogingen in het werk gesteld om de vrijheid van brouwen van de kapittels en kloosters in te dammen en de stad wist de linnenindustrie van de begijnen te beperken [112]). In 1452 nam de raad een

107) M.R.U. I, p. 126.
108) O.B.S. II, nr. 851; O.B.S. III, nr. 1247; *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 81.
109) M.R.U. II, p. 100 in een besluit van 1395 opgenomen.
110) G.A. Utrecht I, archief van de raad nr. 32 fol. 42 ro. tot 44 ro.
111) M.R.U. I, p. 278-279.
112) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 81-82.

uitgebreide reeks maatregelen tegen concurrentie van geestelijken met burgers in handel en bedrijf [113]).

Na de positie van de geestelijkheid komen nu industrie en handel van de overige niet-burgers aan de beurt. In de nijverheid kregen vreemdelingen geen kans: daar bezaten de gilden een praktisch volledig monopolie. Dit onderwerp is door anderen al uitgebreid behandeld [114]). De gildebroeders werden in de uitoefening van hun beroep beschermd tegen iedereen die geen gildelid was. Dat kon dus zijn gericht tegen de leden van andere Utrechtse gilden, tegen rondreizende handwerkers die de stad bezochten, of het kon de bedoeling hebben, de nijverheid in de stadsvrijheid en op het platteland tegen te gaan [115]).

In de handel had de vreemde koopman wat meer mogelijkheden, maar bepaalde vormen van verkoop waren verboden of belemmerd door beperkende maatregelen [116]). Van de belangrijkste groepen maatregelen zal ik er één of twee noemen.

In principe was de groothandel toegestaan, maar de detailhandel verboden. Alleen de Utrechtse marslieden mochten lood en tin in het klein verkopen [117]). Een andere keur bepaalde, dat vreemdelingen hun marskramersartikelen en stoffen en leer alleen als gehele partij mochten verkopen [118]). Iets dergelijks komt voor bij de houthandel [119]).

De detailhandel was wèl toegestaan op de zaterdag. Een gast mocht geen smeedwerk verkopen, behalve op die dag [120]). Hij mocht alleen op zaterdag oude kleren verkopen en verstellen [121]). Op die dag hield men de weekmarkt, zoals men dat nog steeds in Utrecht doet. Een vrijheid van handel zoals op de weekmarkt bestond ook op de jaarmarkten [122]).

Soms moest de koopman zijn waren eerst aan de leden van een bepaald gilde te koop aanbieden. Als een vreemde zout naar de markt bracht, mochten de eerste drie dagen alleen de Utrechtse zoutlieden van hem kopen; daarna mocht hij vrij verkopen wat hij over had [123]).

Het verkopen door vreemden mocht soms alleen op vastgestelde plaatsen gebeuren. Ook het tegengestelde komt voor: soms mochten ze op bepaalde plaatsen niet verkopen. Zo konden ze bijvoorbeeld geen gansbanken huren om naast de stedelijke verkopers hun gevogelte aan te prijzen [124]).

Tenslotte waren er bepalingen die het de koopman onmogelijk maakten, buiten de stad te verkopen en hem dwongen om naar de markt te gaan. Het

113) G.v.U. I, p. 4-5.
114) Namelijk door *Overvoorde* en *Joosting* G.v.U. I, p. XXX-XXXII.
115) Voor het laatste zie *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 104-106.
116) G.v.U. I, p. XXX-XXXII noemt een aantal belemmeringen, maar de meeste zijn van na 1450.
117) G.v.U. II, p. 240.
118) G.v.U. II, p. 232.
119) G.v.U. II, p. 349-350.
120) G.v.U. II, p. 379.
121) G.v.U. II, p. 296.
122) Hierover een besluit van 1378, M.R.U. I, p. 183-184; vergelijk *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 87, 88.
123) M.R.U. I, p. 55.
124) M.R.U. I, p. 282.

was de burgers verboden, goederen te kopen die naar de stad werden gevoerd in het gebied tussen Nieuwervaart (Vreeswijk) en Maarssen [125]). Het kopen van graan buiten de stad werd enkele malen verboden, mede om het opkopen door graanhandelaars tegen te gaan [126]). De bisschop bepaalde, dat de Utrechtse markt de enige was voor de verkoop van al het Stichtse graan [127]). Wijn mocht wel in Vreeswijk worden gekocht [128]). Vis mocht men alleen op de vismarkt kopen, want alle vis uit de omtrek moest daarheen worden gevoerd; vee dat naar de markt werd gevoerd mocht niet onderweg worden verkocht [129]). Zo was in de wijde omtrek de verplichting om naar de Utrechtse markt te gaan, merkbaar.

De laatstgenoemde groep bepalingen diende enerzijds om Utrechts functie als marktstad te beschermen, maar daarnaast ook om de aanvoer van goederen en vooral van levensmiddelen naar de stad te verzekeren. De burgers moesten bij het aankopen gelijke kansen hebben en niet het slachtoffer worden van kooplieden die alle levensmiddelen opkochten en later met een al te grote winst verkochten. Uit het uitvoerrecht op graan, turf en fruit bleek al een aktieve levensbehoeftenpolitiek [130]). In dezelfde geest nam men later het besluit, de uitvoer van Stichts graan te verbieden [131]).

Terug naar de eerdergenoemde handelsbeperkingen. We kunnen nu de gevolgen daarvan beredeneren. Ze kunnen worden verdeeld in beperkingen van plaats en van tijd. De eerste groep kan discriminerend werken, maar de bedoeling zal wel zijn gelegen in een betere controle door het stadsbestuur. De beperkingen van tijd zijn belangrijker. Als een vreemde koopman uit verre landen zijn waren aanvoerde, kon hij natuurlijk niet alleen voor de zaterdagmarkt naar Utrecht komen. De detailhandel op de weekmarkt was dus meer voor de bewoners van het Nedersticht, die waarschijnlijk voedingsmiddelen en enkele produkten van hun huisnijverheid kwamen verkopen en kochten wat ze uit de stad nodig hadden. De vreemde koopman kon wel naar de stad komen voor de jaarmarkten, maar die duurden maar een beperkte tijd. Daarbuiten werd hij aangemoedigd, zijn goederen en gros te verkopen aan Utrechtse handelaars of handwerkers, die ze, eventueel na een bewerking, doorverkochten. Hun klanten waren, gezien de geringe uitvoer, meestal de consumenten. De begunstigden van deze regeling waren natuurlijk de gildebroeders.

Zijn voor de vreemdeling de voorwaarden voor het handeldrijven niet altijd onverdeeld gunstig, de rechtspositie is vrij goed.

De overheid beloofde hem bescherming op zijn weg naar de stad als hij zich in het Sticht bevond. In de veertiende eeuw kwam die garantie nog van de bisschop. In 1303 beloofde de elect Guy bescherming vanuit kasteel Vredeland aan kooplieden op de Vecht die de stad bezochten [132]). Dat was

125) M.R.U. I, p. 13.
126) G.v.U. II, p. 278-279.
127) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 103.
128) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 88-89.
129) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 92-93, 99-100, 103.
130) Zie boven, p. 13.
131) G.v.U. II, p. 281.
132) G.A. Utrecht I, archief van de raad nr. 76.

wel nodig, omdat er in die tijd een Vlaams-Hollands-Utrechtse oorlog woedde. Twee jaar later beloofde dezelfde Guy, inmiddels bisschop geworden, dat elke koopman, ook in oorlogstijd, vrij naar de stad mocht gaan. Als de koopman beroofd werd, zou de bisschop het slachtoffer schadeloos stellen uit de bezittingen van de boosdoener [133]). In 1389 gaf bisschop Florens van Wevelinchoven een vrijgeleide in het Sticht speciaal voor Duitsers [134]). Pas in 1427 blijkt, dat de stad overeenkomstige garanties geeft. Wie namelijk met goederen (waarschijnlijk is bedoeld: koren) naar de markt kwamen, kregen een vrijgeleide en een garantie van veiligheid, ook al waren het vijanden. Als ze beroofd werden, zou de stad het verlies vergoeden en als ze gevangen genomen werden, zou de stad ze bevrijden [135]). Dit staat weer in verband met de politiek om de aanvoer van graan te verzekeren. De stad kon dus aanvankelijk weinig macht uitoefenen [136]), maar gelijk met de verspreiding van dwangmaatregelen over het omringende platteland nam ook de macht van de stad toe.

Was de koopman eenmaal in de stad, dan waren ook daar zijn rechten gewaarborgd. Hij had allereerst behoefte aan een snelle rechtspraak, zodat zijn zaken elders niet werden opgehouden. Welnu, in de rechtspraak hadden zijn zaken voorrang boven die van de burgers. De schepenen mochten voor kwesties van eigendom of schuldbekentenissen alleen op vastgestelde dagen rechtspreken, maar hierop werd een uitzondering gemaakt voor zieken en vreemdelingen. Verschillende keuren bepaalden, dat men gasten recht moest doen binnen vierentwintig uur en dat dit mocht gebeuren buiten de rechtsdagen [137]).

Verder was het essentieel voor onze gast, dat hij bij een transactie snel zijn geld in handen kreeg. Het Liber Albus bepaalde dan ook, dat een burger die goederen kocht van een gast, binnen drie dagen moest betalen, anders zou de stad hem in de toren gevangen zetten op water en brood [138]). Het viskopersgilde ging nog verder: een viskoper moest de vreemdeling uiterlijk de dag na de koop betalen, anders betaalde het gilde het bedrag uit [139]). De veiligheid van de gast was ook binnen de stad verzekerd. Het Liber Hirsutus Minor noemt verschillende straffen voor het doden van een vreemde [140]). Ook tegen belediging door burgers waren de gasten beschermd. Het raads dagelijks boek noemt een paar gevallen waar burgers gasten hadden beledigd en gestraft werden met boete en gevangenisstraf [141]).

Andere bepalingen waarborgden het bezit van een gast. Uitgebreid wordt

133) G.v.U. I, p. 55.
134) G.A. Utrecht I, archief van de raad nr. 30 fo. 144, afgedrukt in H.U.B. IV, p. 428-430.
135) G.v.U. II, p. 279.
136) *Wilkens*, p. 187.
137) M.R.U. I, p. 38-39, 403; M.R.U. II, p. 237, 278.
138) M.R.U. I, p. 24. Misschien werd dit niet zo heet gegeten als het werd opgediend, maar de bedoeling is positief. Voor een overeenkomstige bepaling in Dordrecht: *Niermeyer*, Dordrecht, p. 95-96.
139) G.v.U. II, p. 164.
140) O.a. M.R.U. I, p. 100.
141) R.D.B. 1402 fol. XVIII vo.; R.D.B. 1404 fol. LVI ro.

omschreven hoe een burger moest handelen als hij beslag wilde leggen op het bezit van een gast en hoe schout en schepenen recht moesten spreken als de gast hier geen genoegen mee nam en de burger aanklaagde [142]). Bij het overlijden van een vreemdeling werd zijn bezit een jaar en een dag bewaard voor zijn erfgenamen [143]).

In het kader van de rechtspositie van vreemdelingen moet nog even de cijnsplicht ter sprake komen. De vraag is: moeten vreemden evenveel cijns betalen als burgers? Er zijn twee aanwijzingen. In 1374 besloot de raad, dat burgers wijn mochten tappen op de tiende penning en gasten op de achtste penning. Een paar regels verder staat, dat bij de aankoop van ingevoerd laken de vreemden evenveel betaalden als burgers [144]). We zagen al, dat de cijns elke keer werd betaald door de koper en dat dit meestal doorging tot de detaillist. Nu was het tappen, de detailhandel in wijn, als enige vorm van kleinhandel toegestaan aan vreemdelingen. Deze vrijheid werd als het ware gecompenseerd door voor vreemden de wijncijns te verhogen [145]). Om verwarring te voorkomen, werd in het volgende artikel over laken gezegd, dat het mocht worden gekocht door vreemden voor dezelfde cijns als burgers betaalden. Verder is op dit gebied geen sprake van discriminatie. Daarom meen ik te mogen concluderen, dat gasten in principe evenveel cijns betaalden als burgers.

Uit de bestudering van de rechtspositie is dus gebleken, dat vreemdelingen op een strikt eerlijke behandeling konden rekenen. Toch zou de stad volgens Alberts en Jansen de rivierkooplieden met een blokhuis hebben gedwongen om naar de stad te gaan [146]). Niermeyer spreekt van „gewelddadige methoden waarmee het Utrechtse gildenrégime de verkeersstroom heeft trachten af te buigen" [147]). Dat zou weliswaar geen regelrechte protectie betekenen, maar wel het benadelen van concurrerende steden en een inbreuk op de vrijheid en het recht van de rivierkooplieden. Het is waar, dat gildenregimes dergelijke maatregelen soms hebben genomen. In 1485 bouwden Brugge en Gent een blokhûis aan de Schelde om het verkeer naar Antwerpen met geweld tegen te houden [148]). En een voorbeeld dichter bij huis: ook Dordrecht voerde een gewelddadige handelspolitiek [149]). Maar het is de vraag of de feiten het oordeel van Niermeyer over Utrecht rechtvaardigen en of hij niet juist onder invloed van de Dortse situatie tot zijn conclusie is gekomen.

Eerst een kort relaas van de gebeurtenissen. In 1373 trok de stad de Vaartse Rijn door van de dam bij huis De Wiers naar de Lek. Zo ontstond een verbinding tussen de oude gracht in de stad en de rivier. Bij de aansluiting werden twee sluizen en een vesting gebouwd. De sterkte werd Gildenburg

142) M.R.U. II, p. 277-278, 299.
143) M.R.U. I, p. 215, 216.
144) M.R.U. I, p. 111-112.
145) *Muller*, Regeeringstoezicht, p. 85.
146) *Alberts* en *Jansen*, Welvaart in wording, p. 175. Zie hierboven, p. 2.
147) *Niermeyer*, Dordrecht, p. 106.
148) *Van Houtte*, Rise and decline, p. 45.
149) *Niermeyer*, Dordrecht, p. 96, 106.

genoemd omdat de gilden hem hadden laten bouwen. Gijsbrecht van Vianen voelde zich bedreigd, evenals de stad Dordrecht; op hun verzoek deed Albrecht van Holland een aanval op de vesting. Deze werd prijsgegeven, maar de gilden namen hem terug bij verrassing. Daarna kon Albrecht hem niet meer innemen. De vrede die men op 21 maart 1375 sloot, behelsde het gebruik van de sluizen door de stad en het overleveren in naam van Holland van de vesting [150]).

De conclusie van Niermeyer kan alleen steunen op de bepaling in het verdrag, dat de stad niemand zal dwingen om door de sluizen te varen [151]). Maar dan zou men met evenveel recht de graaf van Holland ervan kunnen beschuldigen dat hij de kooplieden verhinderde om door de sluis te gaan, want een volgende bepaling houdt in, dat hij de toegang aan niemand mag verbieden. Beide veronderstellingen zijn even onaannemelijk. Zou trouwens de handel bloeien als men de kooplieden dwingt? Eenvoudige beroving zou meer resultaat hebben.

Er is geen enkel bewijs, dat Utrecht de sluizen en de vesting bouwde om met geweld kooplieden naar de stad te voeren. Het was wel de bedoeling van de stad om de handel te bevorderen door betere waterwegen. Maar waarom bouwde men juist sluizen? Waarom niet eenvoudigweg nog een dam, zoals bij huis De Wiers, waar men kon overladen? De reden was de watertoevoer naar de stad. De waterstand in de stad was aanzienlijk gedaald [152]) en men moest uit een nieuwe „bron" water aanvoeren. Daarvoor koos men de Lek. Heda schrijft dan ook dat de burgers twee sluizen maakten „quo aquas facilius aut excluderent aut intromitterent" [153]). Deze sluizen moesten natuurlijk beschermd worden en omdat men daarvoor een blokhuis bouwde, voelden anderen zich bedreigd en begon de oorlog.

De kwestie Gildenburg heeft onze conclusie (een gunstige rechtspositie van vreemdelingen) dus niet aangetast. Maar de uitgebreide garanties en juridische voordelen staan wel in scherp contrast met de zelfzuchtige, protectionistische tendens in de regeling van handel en bedrijf. Utrecht was een stad waar de vreemdeling veilig was en zeker van een eerlijke en vlugge rechtspraak. De stad deed van alles om hem te lokken: zijn bezittingen en zijn geld werden zowel door het stadsbestuur als door de gilden gewaarborgd, als groothandelaar werd hij zelfs graag gezien, maar verder ging de gulheid van de stedelingen niet. Zodra een gast zich op het terrein van een gilde wilde begeven, waren daar de verbodsbepalingen.

150) De voornaamste bronnen: *Beka*, p. 124; *Heda*, p. 247; *Beka auctius* of *Joannes van der Beke* etc., p. 270-271; *Van Mieris* III, p. 281, 284, 285, 305-307; vgl. ook M.R.U. I, p. 125; literatuur: *Van de Pas*, p. 63-66; *Acket*, p. 18-21 en de hierboven genoemde werken.
151) *Van Mieris* III, p. 306.
152) *Haslinghuis*, p. 65; *Temminck Groll*, p. 139; vgl. *Acket*, p. 21; *Fockema Andreae*, p. 19.
153) *Heda*, p. 257.

V. De besluitvorming

Nu rest nog de vraag, door wie en waardoor de Utrechtse politiek ten aanzien van vreemde economische belangen werd bepaald. De oorspronkelijke vraagstelling betrof het verband tussen de gilden en protectie. Nu moet worden bepaald, of de gilden invloed mochten uitoefenen op het economische beleid, of ze die invloed inderdaad hebben uitgeoefend in de richting van protectie en wat de motieven waren bij het nemen van beschermende maatregelen. De beide laatste punten zullen tegelijk worden behandeld aan de hand van een chronologisch onderzoek van de belangrijkste besluiten.

Tot op zekere hoogte konden de gilden een algemene invloed op het beleid uitoefenen door de keuze van het stadsbestuur [154]). Uit elk gilde werden jaarlijks vijf kiesmannen uitgeloot. Deze vijf kozen namens het gilde twee oudermannen. De tweeënveertig oudermannen kozen de vierentwintig raden. Die kozen de schepenen. De schepenen vormden met de raden de nieuwe raad. De raad van het vorige jaar, de oude raad, werd nauw bij de raadsbesluiten betrokken, zodat de „raet out ende nye" in Utrecht het regeringscollege bij uitstek was. De raden kozen uit de schepenen een voorzitter, de raadsburgemeester; de schepenen kozen uit de raden een schepenburgemeester. Via vijf kiesmannen uit de oudermannen werden de twee overste oudermannen gekozen. Die vormden samen met de twee burgemeesters de vier oversten van de stad.

Dit stelsel is zo veelvuldig getrapt, dat van rechtstreekse invloed van de gilden op dit gebied natuurlijk geen sprake kan zijn. Het optreden van de oude raad moet ook remmend hebben gewerkt op eventuele inspraak. Niettemin waren de bestuurders van de stad indirect afgevaardigden van de gilden.

De gildeleden hadden echter andere vormen van invloed. In 1455 werd in de toelichting op de gildenbrief van dat jaar door de gilden gesteld, dat de raad geen nieuwe belastingen mocht heffen noch cijnzen verzwaren of verhogen zonder toestemming van de gezamenlijke gilden [155]). Hiermee was de inspraak van de gilden in belastingzaken wettelijk geregeld. Voor dit tijdstip komt een dergelijke wet niet voor, maar er is reden om aan te nemen, dat er in financiële zaken mocht worden meebeslist.

De gildenbrief van 1304 bepaalde, dat men geen grote schuld voor de stad mocht maken zonder toestemming van de gezamenlijke oudermannen van de gilden [156]). Een grote schuld zou, in elk geval later in deze eeuw, natuurlijk de zo ongewenste belastingverhogingen tot gevolg hebben. Elders blijkt, dat de gilden ook hun toestemming gaven voor de uitgifte van rentebrieven door het stadsbestuur [157]). Verder waren ze medebeslissenden over de opbrengsten van de stadsweide [158]) en controleerden zij de stadsrekeningen [159]).

154) G.v.U. I, p. CLXXXV-CXC; *Muller*, Inleiding, p. 21-25.
155) G.v.U. I, p. 78, vgl. G.v.U. I, p. CXCVIII, CCI.
156) G.v.U. I, p. 53.
157) G.v.U. I, p. CCII.
158) G.v.U. I, p. 116-117.
159) G.v.U. I, p. CCI.

Een ander bewijs van invloed ligt in het verhaal van de brouwers. Aanvankelijk waren zij over een aantal gilden verspreid. Daardoor waren ze niet in staat, zich te verzetten tegen het voortdurend stijgen van de imbrouwencijns. In 1433 werd het vleeshouwersgilde opgeheven, omdat de leden zich herhaaldelijk oproerig gedragen hadden. Er werd nu een gilde gevormd van brouwers, waarbij ook de tappers werden gerekend, terwijl de slagers in hun plaats bij de verschillende gilden werden ingedeeld. Alle rechten van het oude gilde gingen over op de brouwers en die konden nu pas in hun vergadering, de morgenspraak, samen hun eisen en wensen kenbaar maken [160]). Dat hebben ze waarschijnlijk ook wel gedaan. De imbrouwencijns steeg in de volgende twintig jaar maar weinig, terwijl de cijns op vreemd bier hoog opliep. In 1442 en 1443 werd voor één jaar het brouwen verboden aan burgers die geen lid waren van het gilde [161]).

De gilden hadden dus nog niet een wettelijk geregelde inspraak bij het vaststellen van het gehele economische beleid, maar ze mochten wel controle uitoefenen op verschillende financiële zaken. Wat daarvan in de praktijk terechtkwam, is een kwestie die nu aan de orde zal komen.

Het is niet mogelijk, een duidelijke invloed van de gilden te ontdekken in de diverse maatregelen die het beleid ten opzichte van vreemdelingen regelden. Het onderzoek moet zich dus beperken tot het totstandkomen van de belangrijkste tariefwijzigingen. Speciale aandacht zal daarnaast worden besteed aan de motivering van de wijzigingen.

In slechts één keur wordt als motief de bescherming van de Utrechtse produktie gegeven. Ik laat hier de aanhef ervan volgen: „De raet vander stat out ende nywe ziin overdraghen mitten menen ghilden, want zi gheerne zaghen dat de neringhe vanden brouwen binnen der stat van Utrecht ware, dat . . ." (en dan volgt een verhoging van de hoppecijns) [162]). Hier is dus sprake van doelbewuste protectie in een besluit waaraan de gilden hebben meegewerkt.

Van 1364 dateert een belangrijk raadsbesluit, dat al eerder even genoemd is [163]). Het werd genomen door de „out raet ende nywe". De inleiding vermeldt, dat de gilden enige tijd geleden hadden verzocht om verlaging van de cijnzen en dat de raad had beloofd, dat dit zou gebeuren zodra men de opbrengsten kon missen. Nu was dat moment aangebroken en de meeste cijnzen werden verlaagd tot het peil dat ze hadden „eer zi ghedubbelt worden". Tegelijk besloot de raad, geen verdere schulden aan te gaan. Uit dit besluit volgen drie conclusies. Ten eerste: de gilden hadden enige invloed op de raad, maar niet een overwegende invloed, omdat er niet meteen aan hun verlangen werd voldaan. Ten tweede: de gilden gebruikten hun invloed om de cijnzen te verlagen. Deze cijnzen hadden een zeer gemengd karakter: ze kwamen uit alle cijnsgroepen behalve de exportcijnzen. Daaruit blijkt dat de gilden toen helemaal niet aan protectie dachten. Waarom moesten de cijnzen dan omlaag? Om de aanvoer van grondstoffen en halffabrikaten te

160) G.v.U. I, p. XXIV-XXVI.
161) G.v.U. II, p. 113.
162) M.R.U. I, p. 213.
163) M.R.U. I, p. 74-75.

ontlasten, want de meeste cijnzen betroffen òf grondstoffen òf grondstoffen en eindprodukten. De derde conclusie: er was een dringende reden, waarom de cijnzen opeens verdubbeld werden, hoewel de gilden andere ideeën voorstonden. We zullen proberen, die reden te vinden aan de hand van volgende gevallen waarin de cijnzen ook opeens verhoogd worden.
De belofte aan de gilden woog zo zwaar, dat men in 1367 de cijnzen liever niet verhoogde, al was er blijkbaar geld nodig. In plaats daarvan ging de raad liever over tot bezuinigingen. Tegenover een lange reeks besparingsmaatregelen stond maar één cijnsverhoging, namelijk bij het tarief van het tonnegeld [164]).
De volgende concentratie van besluiten dateert van 1374 [165]). Dan blijkt, dat men een aantal cijnzen instelt of verhoogt „om te vervallen zulken scout ende last alse daer de stat in ghecomen was, roerende van onsen nywen diep ende mede daer wi die soudenaers mede loenden". Tot 1371 was er al een kleine oorlog om het slot Vredeland geweest, die toch een belemmering voor het handelsverkeer had betekend. Voor deze kwestie geheel was geregeld, bezetten Albrecht van Beieren en zijn bondgenoten het steunpunt Gildenburg [166]). De stad kwam door de oorlog in grote schulden. Daarvan is een gedeelte te achterhalen, zoals 800 pond schuld in lijfrenten aan de burggraaf van Montenake, welke som was gebruikt voor de aanleg van de sluizen en voor de oorlog [167]). Aan de bisschop werden 400 oude schilden maandelijks beloofd [168]). In 1375 erkende de stad een schuld van 5000 Franse schilden aan Antonys van Domeyne en andere Lombarden [169]). Daarvoor kregen de Lombarden volgens een ander stuk voor twintig jaar het monopolie voor het uitoefenen van de wisselhandel en het houden van een bank van lening [170]). Hieruit blijkt wel de ernst van de situatie. Deze cijnsbesluiten werden overigens genomen „mit ghemeenre morghensprake van allen ghilden".
Blijkbaar zonder medewerking van de gilden werden in 1375 nieuwe maatregelen genomen. Het betreft hier de instelling van de hoogste ons bekende tarieven vóór 1450, een heffing van 25% van de oude want-, grawercker-, mers-, zee- en bottercijns en later de houtcijns [171]). Dit zijn alle grondstofcijnzen of daarmee verwante belastingen die het patroon van de grondstofgroep volgen, evenals de honich-, olie-, hude- en torfcijns, die ook werden verhoogd. Die grondstofgroep werd in 1364 en ook later op verzoek van de gilden juist laag gehouden. Nu moest de raad door de druk van de oorlogslasten zonder medewerking van de gilden en waarschijnlijk tegen hun wil deze cijnzen tot een ongekende hoogte opschroeven. Misschien is hiervan

164) M.R.U. I, p. 83. Hoewel dit de eerste vermelding is van het tonnegeld, maakt het ontbreken van een omschrijving ervan het zeer waarschijnlijk, dat de cijns al bestond. Omdat het gaat om bezuinigingen, moet het hier een verhoging betekenen.
165) M.R.U. I, p. 110-112.
166) Zie hierboven, p. 41, 42; *Struick*, p. 83; *Niermeyer*, Het sticht Utrecht, p. 136.
167) R.S.U. nr. 407.
168) R.S.U. nr. 393.
169) R.S.U. nr. 402.
170) R.S.U. nr. 403.
171) M.R.U. I, p. 114, 119-120.

wel de reden, dat de gilden, die Gildenburg hadden laten bouwen, nu medeverantwoordelijk werden geacht voor het ontstaan van het conflict.
Oorlog kan echter ook het motief zijn geweest van de verhogingen die in 1364 werden tenietgedaan. Er blijkt inderdaad tot 1356 een oorlog te zijn geweest van Jan van Arkel en de stad tegen Holland. Hierdoor was de handel van Utrecht ernstig benadeeld [172]).
Na 1375 volgt het grote vacuüm in de tariefbepalingen. Slechts af en toe blijkt de hoogte van een enkele cijns, maar concentraties van bepalingen ontbreken. Het noodtarief van 1375 moet wel zijn verlaagd, want de stadsrekening van 1380/81 vermeldt voor grondstofcijnzen weliswaar aanzienlijke, maar niet buitensporig hoge opbrengsten. En daar in 1423 de grondstofcijnzen op de helft meer werden vastgesteld en toen de 60e penning bedroegen [173]), moet daarvóór het tarief ongeveer de 90e penning zijn geweest. Omstreeks 1410 bleek de stad weer hoge schulden te hebben, dit maal vermoedelijk door de Arkelse oorlog (1401-1412) [174]). De oorlog was pas begonnen nadat de raad de gilden had geraadpleegd [175]). De raad nam nu niet zijn toevlucht tot cijnsverhogingen, maar tot een drie-jarenplan van bezuinigingsmaatregelen [176]).
De tariefwijziging van 1423 betrof weer de grondstofgroep [177]), maar die was al zo laag geweest, dat de verhoging tot de 60e penning best te dragen was. Tot 1450 zijn deze cijnzen niet meer verhoogd. De gilden hadden overigens in het totstandkomen van deze maatregelen geen aandeel. De machtspositie van de Lichtenbergse partij betekende in die jaren een vermindering van de volksinvloed [178]). Een oorzaak van de verhogingen is misschien te zoeken in de Hoekse en Kabeljauwse twisten, waar de Lichtenbergers de stad in hadden betrokken [179]).
In 1430, toen de Lichtenbergers waren verdreven [180]), nam de raad een aantal financiële maatregelen „op verbeteren der ghilden", d.w.z. als de gilden het zouden goedkeuren. In de rechtsboeken staat dit opgenomen in het stadium vóór het goedkeuren in de vorm van een proclamatie aan de gilden. Een bewijs dus, dat de gilden werkelijk iets te zeggen hadden. De raad stelde voor om nieuwe lijfrentes uit te schrijven, te bezuinigen op overheidsuitgaven en enkele cijnzen te verhogen volgens een zes-jarenplan [181]). Dat betrof de wijn-, hoppe-, imbrouwen- en molencijns en het tonnegeld. En dat waren juist weer de maandcijnzen die toch al zoveel opbrachten. Als reden van de voorstellen noemde de raad de oorlogen, waardoor al twee jaar geen lijfrenten konden worden uitbetaald [182]). De

172) *Struick*, p. 78-79; *Rutgers*, p. 90-92; *Niermeyer*, Het sticht Utrecht, p. 134.
173) M.R.U. I, p. 271-275.
174) *Struick*, p. 85.
175) G.v.U. I, p. 117.
176) M.R.U. I, p. 260-261.
177) M.R.U. I, p. 271-275.
178) *Struick*, p. 86; *Niermeyer*, Het sticht Utrecht, p. 140.
179) *Struick*, p. 86.
180) *Struick*, p. 92-93; *Jongkees*, p. 241-242.
181) M.R.U. I, p. 277-283. Bij een lijfrente krijgt de koper zijn gehele leven jaarlijks een bepaald bedrag.
182) M.R.U. I, p. 277.

bedoelde oorlog was ongetwijfeld de strijd met Gelre, Holland en Bourgondië om de keuze van de bisschop [183]).
De aard van de te onderzoeken invloed is nu duidelijk. De gilden mochten ten eerste op een aantal zaken controle uitoefenen. Als iets ze niet beviel, konden zij ook via de morgenspraak (de vergadering van een gilde) of de gemene morgenspraak (de vergadering van alle gilden) hun wensen aan de raad kenbaar maken. Ten derde vormden zij in Utrecht een macht, waar de raad bij belangrijke beslissingen over belastingen niet aan voorbij kon gaan, al is er van een rècht op meebeslissen pas na 1450 sprake. In twee gevallen van belastingverhoging staan ze niet genoemd als medebesluiters, maar beide keren is er een verklaring mogelijk. In het ene geval zijn de gilden nauw betrokken bij het ontstaan van de oorlog (denk aan de naam „Gildenburg") en van de schulden. Men zou kunnen redeneren, dat ze dan ook de gevolgen moeten dragen en ongevraagd moeten betalen door de verhoogde grondstofcijnzen. De tweede maal zijn de Lichtenbergers aan het bewind en die geven de gilden minder invloed. Hoe het ook zij, we kunnen concluderen, dat het tenminste gebruikelijk is, dat de raad de gilden om hun instemming vraagt. De motivering voor het verhogen van cijnzen is telkens een schuld door de hoge kosten van het oorlog voeren. Het motief is dus fiscaal, niet protectionistisch. Deze verhogingen duren dan ook meestal maar een beperkt aantal jaren. Dat neemt niet weg, dat de nadruk in deze gevallen ligt op de importcijnzen van eindprodukten, omdat meestal de grondstoffen ontzien moeten worden.

Samenvatting en conclusies

Aan het einde van dit onderzoek is enige relativering op zijn plaats. Met name de beperkingen die voortvloeien uit het bronnenmateriaal maken, dat niet alle conclusies voor de gehele behandelde periode geldig zijn. De informatie over de eerste helft van de veertiende eeuw was schaars en zelden gedateerd, behalve voor het hoofdstuk over de positie van vreemdelingen. De reeksen cijnstarieven beginnen pas in 1364 en betreffen vaak een uitzonderingstoestand. Maar hier was met behulp van de stadsrekeningen toch een algemene lijn vast te stellen.
Om de resultaten in het juiste perspectief te plaatsen herhaal ik de vraagstelling: in hoeverre was er protectie, was er verband met de gilden en wat was de aard van dat verband? Protectie bleek er inderdaad te zijn; een verband met de gilden was aantoonbaar en we kunnen dit een indirect causaal verband noemen, omdat de raad, die door de gilden was gekozen, alleen of samen met de gilden het beleid bepaalde. Als men verband zoekt met het *gildenregime* (de raad), kan men zelfs spreken van direct causaal verband. Dit is een antwoord op de vragen, maar het geeft de situatie niet voldoende duidelijk weer. Het zegt met name niets over de vorm en het belang van de protectie. Daarvoor moeten we de resultaten opnieuw rangschikken.
Er was protectie, maar niet in de vorm van geweldpleging, zoals was gesignaleerd. De stedelijke belangen werden beschermd tegen twee vormen

183) Utrechts Schisma: *Struick*, p. 91-96.

van vreemde concurrentie: het deelnemen van vreemdelingen aan de detailhandel en de industrie en het invoeren van betere of goedkopere goederen. Wat betreft het eerste punt: het uitoefenen van een beroep door leden van een gilde werd beschermd door monopolies en bepalingen die de verkoop regelden. Het monopolie op de kleinhandel werd alleen opgeheven op weekmarkten en jaarmarkten; daarbuiten was aan vreemdelingen alleen de groothandel toegestaan. De stad wist de dwangmaatregelen langzamerhand ook op te leggen aan het omringende platteland. Door deze politiek werden vreemdelingen afgeweerd. Daartegenover stelde de stad cijnsontheffing, eerlijke en snelle rechtspleging, bescherming en snelle betaling als gunstige voorwaarden.

De bescherming tegen invoer van concurrerende goederen had vooral betrekking op bier en laken, de belangrijkste uitvoerprodukten in een middeleeuwse stad. De bier- en de lakenindustrie waren in Utrecht nog in opkomst. De bescherming bestond uit enkele invoerbepalingen en de heffing van indirecte belastingen. Maar bij dit laatste was protectie niet het belangrijkste motief. Het cijnsbeleid werd bepaald door drie elementen. Ten eerste was er geld nodig, vaak omdat de stad in oorlogstijd te grote schulden had gemaakt. Dit leidde tot bezuinigingen, het uitstellen van betaling van oude lijfrentes en het uitschrijven van nieuwe en het verhogen van een aantal cijnzen tegelijk. Dit was maar tijdelijk; soms gaf men het de vorm van een drie- of zes-jarenplan. In het algemeen bestreed de stad geldgebrek door verhoging van de cijnzen die het meest opbrachten en daarom maandelijks werden geïnd.

Ten tweede moest het beleid rekening houden met de behoefte aan goedkope grondstoffen van de gilden, door de cijnzen daarop laag te houden. Dit is natuurlijk wel een zekere bescherming van de plaatselijke produktie, maar het is niet rechtstreeks gericht tegen vreemde belangen en valt dus buiten onze definitie.

Pas in de derde plaats komt het streven om de produkten van de stedelijke industrie te beschermen. Daartoe werden ingevoerde eindprodukten hoger belast. Ook de twee andere elementen werkten daaraan mee: er was geld nodig en het kon niet van de grondstoffen komen, dus men verhaalde het op de ingevoerde eindprodukten. De protectie door cijnzen had dus twee aspecten: men hief hogere cijnzen op vreemde produkten dan op dezelfde inheemse produkten en daarnaast legde men in het algemeen de belastingen liever op ingevoerde goederen dan op Utrechtse. Dit laatste werkte als een bescherming van het geheel van de Utrechtse produktie tegen het geheel van de vreemde goederen. Het blijft echter de vraag, in hoeverre dat zo bedoeld is. Een vierde motief bij het bepalen van het beleid was soms het verzekeren van de aanvoer van de belangrijkste levensbehoeften.

Dit beleid heeft enige overeenkomst met bijvoorbeeld de tariefpolitiek van de republiek vanaf 1725: lage invoerrechten op grondstoffen en hoge op eindprodukten [184]). Het is echter gevaarlijk, in dit verband van mercantilisme te spreken. We kunnen beter vergelijken met middeleeuwse steden. Overeenkomstige protectiemaatregelen komen voor in gildesteden als Brugge en

184) *De Vries*, p. 48, 49.

Dordrecht, soms in een iets andere vorm, maar altijd met hetzelfde doel: de bescherming van de belangen van de gildebroeders [185]). De Utrechtse politiek is dus verre van abnormaal.
Men moet het protectionisme dan ook niet zien als een reactie op de economische achteruitgang, maar als een verschijnsel dat inherent is aan een gildenregime. De lage tarieven in 1364 doen vermoeden, dat het met het verval niet zo'n vaart liep in Utrecht. De verslechtering van de waterwegen vond al veel eerder plaats en is dus nauwelijks als een oorzaak van achteruitgang te beschouwen. De vele bouwwerkzaamheden voor burgers in de veertiende eeuw en met name in de eerste helft, bewijzen dat de rijkdom nog aanwezig was [186]). De bevolkingsdichtheid en de omvang van de gilden wijzen op een grote economische activiteit [187]). De achteruitgang is minder snel gegaan dan men wel gemeend heeft; hij lijkt alleen groter door de bloei van andere steden. Pas later, als de opbrengsten van de cijnzen achterblijven bij de stijgende tarieven en de geldontwaarding, is de achteruitgang absoluut. Het verval is versneld door de al te hoge belastingen. Eén van de motieven hiervoor was het protectionisme. Belangrijker bleek het fiscale motief, dat werd veroorzaakt door de herhaalde oorlogsvoering [188]). Beide hebben geleid tot maatregelen die vreemde kooplieden en vreemde goederen de stad deden vermijden.

Gebruikte afkortingen

A.G.N.	Algemene geschiedenis der Nederlanden, red. J. A. van Houtte, J. F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein, H. van Werveke, 12 dln, Utrecht 1949-1958.
B.V.G.O.	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde.
E.H.R.	The economic history review.
G.A.	Gemeente-archief.
G.v.U.	Overvoorde, J. C., en J. G. Ch. Joosting (ed.), De gilden van Utrecht tot 1528.
H.G.B.	Hansische Geschichtsblätter.
J.O.U.	Jaarboekje van „Oud-Utrecht".
M.O.U.	Maandblad van „Oud-Utrecht".
M.R.U.	Muller Fz., S., De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht.
O.B.S.	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht.
R.G.P.	Rijks geschiedkundige publicatiën.
R.S.U.	Muller Fz., S., Bijdragen voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Regesten van het archief der stad Utrecht.
Sp. Hist.	Spiegel Historiael, maandblad voor geschiedenis en archeologie.
T.v.G.	Tijdschrift voor geschiedenis.
W.V.O.V.R.	Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, gevestigd te Utrecht.

185) Voor Brugge: *Van Werveke*, Brugge en Antwerpen, p. 54-58; voor Dordrecht: *Niermeyer*, Dordrecht, p. 90, 93, 95-96, 146, 150, 166; in Leiden bestonden ook erg hoge tarieven van fiscale aard, maar we kunnen Leiden niet een echte gildenstad noemen, *Posthumus*, Leidse lakenindustrie, p. 234-235, 406.
186) *Struick*, p. 80, 89.
187) *Struick*, p. 67.
188) *Struick*, p. 87 vindt daarentegen, dat de oorlogen niet erg schadelijk waren. Rechtstreekse gevolgen zoals verwoestingen waren inderdaad beperkt.

Bijlage I

Vermeldingen van cijnzen in de uitgave van de Middeleeuwse Rechtsbronnen der stad Utrecht. De nummers duiden op bladzijden in deel I, tenzij anders vermeld.

beestcijns, verkencijns: 110-112, 272-275, 309.
botercijns, honichcijns, oliecijns: 75, 114, 118-119, 189, 271, 295-296.
grawerckercijns: 75, 114, 117, 271-272, 280.
hoppecijns: 74, 119, 213, 263, 272, 277, 279, 287-288, 348, 367-368, 371-372, 381, 386, 390, 392.
houtcijns: 119-120, 189, 271, 280.
hudecijns: 75, 114, 120-121, 213, 272, 280.
imbrouwencijns: 75, 209-210, 272, 275, 276, 277, 279, 285, 290-292, 318, 322, 347, 350, 366, 369, 389, 392, 371.
kalkcijns: 120, 134, 271-272, 281.
merscijns: 75, 79, 114, 117, 120, 213, 271-272, 280, 296.
molencijns: 21, 75, 112, 115-116, 253-254, 255, 260, 272, 279, 286-287, 312-313, 392.
ooftcijns: 120, 271-272, 280.
tonnegeld: 83, 110, 112, 272, 279, 291, 313, 358, 367-368, 370.
torfcijns: 110, 112, 115, 272, 280, 305, 369, 389, 392, 371.
vleeshouwercijns: 281, 297, 309-310.
nieuwe wantcijns: 75, 272, 280.
oude wantcijns: 75, 111-112, 117, 272.
weggeld: 111-112, 117.
wijncijns: 11, 12, 36-37, 75, 111, 135, 136, 138, 142-143, 145, 148-149, 159, 236-237, 255, 262, 272, 278, 365-366, 372, 375, 383, 389, deel II 100.
zeecijns: 22, 75, 114, 117, 118-119, 120, 213, 272, 280, 296, 297.
zoutcijns: 120, 271-272, 280, 316.
viscijns: 273-275, 281, 326-327.
cuupcijns: 371.
gruytcijns: 75.
vijgen en rozijnen: 369.
uitvoer van turf en graan: 110.

Bijlage II: Tarieven

I Produktiecijnzen

1. imbrouwencijns: 1364: 2 groten per brouwsel (een brouwsel is in 1404 20 vaten) / 1392: 1 dordr. plak per vat / 1423: 10 sc. per vat / 1430: 1 pond p.v. / 1447: 25 sc. p.v. // Uitvoer: 1433: hoppebier 4 sc. per klein vat / 1433: kuitbier 5 sc. per grof vat, alle soorten eenwisselbier per vat 2½ sc. / 1436: alle bier dat men uitvoert: 5 sc. p.v. / 1444 en 1447 idem / 1449 1 oud botken per vat bij uitvoer van hele brouwsels.
2. molencijns: verschillende tarieven voor gort, mout, weyt, rogge, herts coorn, witte en grauwe erwten.
3. vleeshouwercijns: 1430 en 1433: een os 30 sc., koe 20 sc., stier 25 sc., eenwynters en varkens 5 sc., schaap 2½ sc.
4. nieuwe wantcijns: 1364: 1 grote van een pond gr. / 1423: een duit van een gulden / 1430: 2 sc. van een half laken.

II Uitvoercijnzen

5. ooftcijns: 1430: 4 duiten per mud fruit.
6. turf 1374: ½ tot 1 grote per scoude (16 tot 20 zakken).
7. graan 1374: 1 d. tot een hollandse per mud.

III Importcijnzen

A. Eindprodukten

8. beestcijns: 1374: verschilt per dier / 1423: de 60e penning.
9. hoppecijns: 1393: 1 pl. meer / 1423: 1½ pond / 1430: 3 pond per vat / 1447: 10 pond / 1448: vreemd bier 10 sc. extra.
10. merscijns: 1364: 1 gr. van een pond gr. / 1375: 5 sc. van een pond gr. / 1423: de helft meer, waarsch. de 60e penning / 1430: naar ouder gewoonte de 60e penning.
11. ooftcijns: 1377: 5 sc. van een pond gr. / 1430: stenen de 60e penning, kalk 4 duiten per loop.
12. tonnegeld: (waarsch. per ton) 1367: 1 grote / 1375 1 gr. meer / 1433: 3 pond 5 sc. voor Utrechts bier / 1447: 1 pond.
13. torfcijns: 1375: ½ en 1 gr. / 1430: 2½ en 5 sc. / 1418: 3 en 6 doytken.
14. viscijns: 1423: de 60e penning / 1430: de 20e en 25e penning.
15. weggeld: geen tarieven bekend.
16. wijncijns: 1374: 10e penning i.p.v. 12e / 1388: 8e penning / 1423: 6e penning i.p.v. 7e.
17. zoutcijns: 1377: 1 gr. per loop / 1430: 5 sc. per loop.

B. Grondstoffen

18. grawerckercijns: als de merscijns.
19. houtcijns: 1375: 5 sc. van een pond gr. / 1423: de helft meer, waarsch. de 60e penning / 1430 naar ouder gewoonte de 60e penning.
20. hudecijns: 1364: 1 gr. per pond gr. / 1375 en 1377: 1 brabantse tot ½ gr. / 1393: 1 tot 4 penninc. per huid / 1423: per last 6 pond / 1430: per last 3 pond.
21. kalkcijns: 1423: de helft meer / 1430: ingevoerde kalk per loop 4 duiten.
22. oude wantcijns: 1363 en 1374: 1 grote per pond gr. / 1375: 5 sc. per pond gr. / 1423: 60e penning, dus als de merscijns.
23. bottercijns: 1364: 1 gr. van een pond gr. / 1375: 5 sc. per pond gr. / 1423 en 1433: de 60e penning.
24. zeecijns: 1364: 1 gr. van een pond gr. / 1375: 5 sc. per pond gr. / 1423, 1430 en 1433: de penning.

Toelichting

De Utrechtse rekenmunten zijn, voorzover ze voor de tarieven van belang zijn, onder te brengen in twee groepen: de groep van het pond en de groep van de gulden.

1. Het pond. Deze rekenmunt komt vanaf de eerste tarieven tot 1450 voor. Hier is waarschijnlijk sprake van het pond zware stadspaey, dat ook in de rekeningen wordt gebruikt. Het is in de veertiende eeuw 9 (Dordrechtse) plakken waard. De waarde in witten wisselt. Daar de plak 2 groten is, is het pond 18 groten. Een pond is ook 20 schellingen (sc.). In het tarief van 1430 is een pond gelijk aan 32 wit.
   Dus: 1 pond = 20 sc. = 9 pl. = 18 groten.
2. De gulden. Deze munt komt pas in de vijftiende eeuw voor in de tarieven. Een Utrechtse gulden was 30 wit of 120 Utrechtse duiten.
3. Literatuur:
   Pierson, Bijdrage; *Ketner en Tenhaeff,* Bijdrage; *Posthumus* Prijsgeschiedenis, p. 12-32 (het gedeelte over Utrecht is geschreven door dr. F. Ketner); *Tenhaeff,* Dom, Inleiding.

Bijlage III: Tarieven-opbrengsten

	1380/81	1402/03	1427/28	1429/30
maandcijnzen				
wijncijns	6.155	10.315	2.818	5.257
hoppecijns	14.985	9.830	14.817	17.680
tonnegeld	5.925	3.995	3.769	3.460
imbrouwencijns	320	7.840	28.020	18.595
molencijns	3.725	1.345	2.120	1.435
beestcijns	295	70		
jaarcijnzen				
bottercijns	725	370	905	1.022
merscijns	905	610		
graeuw. cijns	130	110		
hudecijns	410	230		
zeecijns	1.010	655		
oude w. cijns	1.405	820	229	1.103
nieuwe w. cijns	120	55		
weggeld	145	105		
torfcijns	850	1.010	2.230	1.786
houtcijns	500	280		
ooftcijns	180	140		
kalkcijns	170	80		
zoutcijns	190	220		
vleesh. cijns				
viscijns				

	1431/32	1434/35	1439/40	1441/42	1450
maandcijnzen					
wijncijns	7.215	12.470	11.815	18.915	12.470
hoppecijns	26.530	25.070	26.525	43.885	31.560
tonnegeld	3.565	4.175	3.370	4.730	5.760
imbrouwencijns	29.745	34.745	31.170	23.765	7.530
molencijns	11.905	12.860	9.860	9.085	2.650
beestcijns					
jaarcijnzen					
bottercijns	1.175	1.680	1.130	1.250	830
merscijns	695	1.145	1.110	880	640
graeuw. cijns	70	210	115	170	110
hudecijns	170	250	150	300	280
zeecijns	555	755	445	585	
oude w. cijns	1.090	2.010	880	2.090	1.740
nieuwe w. cijns	160	180	af geset		
weggeld					
torfcijns	3.450	3.745	3.335	3.800	3.700
houtcijns	345	670	670	620	520
ooftcijns	200	365	405	420	
kalkcijns					
zoutcijns	680	765	675	733	720
vleesh. cijns	1.530	2.205	2.595	2.160	2.410
viscijns	2.405	3.425	3.720	4.040	3.370

Bronnen

A. *Onuitgegeven bronnen*

G.A. Utrecht I, archief van de raad, inv. nr. 13. Der stat daghelix boec. Resoluties van de raad. 1402-1555, 1569-1577.

G.A. Utrecht I, archief van de raad, inv. nr. 16. Dit is een boec, daer men al de buerspraken (in scriven) zel. Buurspraakboek of luiboek. 1385-1391, 1396-1536, 1542-1555, 1560-1579.

G.A. Utrecht I, archief van de raad, inv. nr. 25. Formulierboek van een klerk ter stedelijke secretarie. c. 1430.

G.A. Utrecht I, archief van de raad, inv. nr. 32. Memoriale Tijlmanni. stukken van 1248 tot 1492.

G.A. Utrecht I, archief van de raad, inv. nr. 76. De elect Guy verklaart, dat hij de burgers van Utrecht en de vreemde kooplieden die de stad bezoeken, op de Vecht zal beschermen. 1302.

G.A. Utrecht I, archief van de kameraars, inv. nr. 587. Gecombineerde rekening van de eerste en tweede kameraar. 1380/81, 1402/03, 1427/28, 1429/30, 1430/31, 1431/32, 1434/35, 1436/37, 1439/40.

G.A. Utrecht I, archief van de kameraars, inv. nr. 588. Minuutrekening van de tweede kameraar Gelis van den Velde over 1426.

G.A. Utrecht I, archief van de kameraars, inv. nr. 589. Rekening van de eerste kameraar 1450/51.

G.A. Utrecht I, archief van de kameraars, inv. nr. 602. Sijsboeck. lijsten van de verpachting der stads-sijzen. 1410, 1411, 1413, 1414, 1416-1419, 1421, 1422, 1425-1427, 1429, 1430 (2 stuks verschillend), 1431-1433.

B. *Geraadpleegde werken*

Acket, M. N., De Oude Gracht en de Vaartsche Rijn, in: M.O.U. 24 (1951), p. 18-21.

Alberts, W. J., Bijdrage tot de geschiedenis der accijnzen te Arnhem in de middeleeuwen, in: T.v.G. 64 (1951), p. 333-348.

Alberts, W. J., De middeleeuwse stad, Bussum 1968² (Fibulareeks 6).

Alberts, W. J. en *H. P. H. Jansen*, Welvaart in wording, sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen, 's-Gravenhage 1964.

Asch van Wijck, A. M. C. van, (ed.) Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht (1380), in: Codex diplomaticus Neerlandicus uitgeg. door het Historisch Genootschap, 2e serie II, Utrecht 1853, p. 77-158.

Beka, I. de et *W. Heda*, De episcopis Ultraiectinis, ed. A. Buchelius, Ultraiecti [Utrecht] 1643.

Beke, J. van der, Chronycke, in: *A. Matthaeus*, Veteris aevi analecta III, Hagae-comitum 1738², p. 1-407 [beter bekend als Beka auctius].

Blok, P. J., Geschiedenis van het Nederlandsche volk I, Leiden [1912]².

Dodt van Flensburg, J. J., (ed.) Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht V, Utrecht 1846.

Fockema Andreae, S. J., Studiën over waterschapsgeschiedenis IV, Het Nedersticht, Leiden 1950.

Haslinghuis, E. J., De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst II, de provincie Utrecht eerste stuk, de gemeente Utrecht, 's-Gravenhage 1956.

Heda: zie Beka.

Houtte, J. A. van, The rise and decline of the market of Bruges, in: E.H.R. 19 (1966), p. 29-47.

Jansen, H. P. H., Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden, Utrecht [1965].

Jongkees, A. G., Strijd om de erfenis van Wittelsbach, 1417-1433, in: A.G.N. III, p. 226-252.

Ketner, F. en *N. B. Tenhaeff*, Bijdrage tot de kennis van de Utrechtse rekenmunten in de 15e eeuw, in: T.v.G.

Kunze, K., Hansisches Urkundenbuch IV, Halle a. S. 1896. 49 (1934), p. 454-476.
Mieris, F. van (ed.), Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Vriesland III, Leiden 1755.
Muller Fz., S., Bijdragen voor een oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Regesten van het archief der stad Utrecht, Utrecht 1896.
Muller Fz., S. (ed.), De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht, 2 dln, 's-Gravenhage 1883 (W.V.O.V.R. 1e reeks III).
Muller Fz., S., De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht, Inleiding, (ook verschenen als:) Recht en rechtspraak te Utrecht in de middeleeuwen, Den Haag, 1885.
Muller Fz., S., De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht, Glossarium, 's-Gravenhage 1885 (W.V.O.V.R. 1e reeks III).
Muller Fz., S., Het regeeringstoezicht op handel en nijverheid, in: Muller Fz., S., Schetsen uit de middeleeuwen, Amsterdam 1900, p. 42-108.
Niermeyer, J. F., Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw V en VI, B.V.G.O. 8e reeks IV, p. 86-113 en 145-168.
Niermeyer, J. F., Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw, in: A.G.N. III, p. 125-160.
Niermeyer, J. F., De wording van onze volkshuishouding, Den Haag, 1946.
Oorkonden boek van het Sticht Utrecht tot 1301, II ed. K. Heeringa, 's-Gravenhage 1940, III ed. F. Ketner, 's-Gravenhage 1949.
Overvoorde, J. C. en *J. G. Ch. Joosting* (ed.), De gilden van Utrecht tot 1528, I, 's-Gravenhage 1897, II, 's-Gravenhage 1896 (W.V.O.V.R. 1e reeks XIX).
Pas, W. van de, Gildenborch aan de Vaart, in: J.O.U. 1949, p. 60-75.
Piersen, N. G., Bijdrage tot de verklaring van middeleeuwsche rekenmunten, in: Nederlandsch Archievenblad 18 (1909-1910), p. 145-171.
Pirenne, H., Histoire économique et sociale du moyen age, ed. H. van Werveke, Paris 1963[8].
Posthumus, N. W., De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie I, De middeleeuwen, 's-Gravenhage 1908.
Posthumus, N. W., Nederlandse prijsgeschiedenis II, m.m.v. dr. F. Ketner, Leiden 1964.
Rutgers, C. A., Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, Groningen 1970.
Smit, H. J. (ed.), Bronnen tot de geschiedenis van de handel met Engeland, Schotland en Ierland, I, 1150-1485, 1e stuk, 1150-1435, 's-Gravenhage 1928 (R.G.P. 65).
Struick, J. E. A. L., Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht 1968.
Temminck Groll, C. L., Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden, 's-Gravenhage 1963.
Tenhaeff, N. B. (ed.), Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht II, 1e stuk, 's-Gravenhage 1946 (R.G.P. 88).
Vries, J. de, De economiscche achteruitgang der republiek in de achttiende eeuw, Amsterdam 1959.
Vijlbrief, I., Van anti-aristocratie tot democratie, een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht, Amsterdam 1950.
Wee, H. van der, Voeding en dieet in het ancien regime, in: Sp. Hist. 1 (1966), p. 94-101.
Werveke, H. van, Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamse handel, Gent [1941].
Werveke, H. van, De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen, Bruxelles, 1934.
Wilkens, H., Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter, VI, in: H.G.B. 15 (1909), p. 123-203.

N.V. Slavenburg's bank, Utrecht, oud en nieuw

G. A. P. van Helbergen

Enkele jaren geleden werden de panden Janskerkhof 21, 22 en 23 aan de binnenzijde geheel verbouwd, om ze beter geschikt te maken als kantoorgebouw voor N.V. Slavenburg's Bank. Achter de panden werd een parkeerterrein aangelegd, dat bereikbaar werd gemaakt via de panden Jansveld 9 en 11. Alle panden waren toen eigendom van Slavenburg's Bank; na de verbouwing heeft de bank de percelen Jansveld 9 en 11 voor een symbolische koopsom overgedaan aan het Utrechts Monumentenfonds, dat deze panden zal gaan restaureren, echter met behoud van de bovengenoemde doorritten ten behoeve van de bank.
Intussen is een aanvang gemaakt met de restauratie van de voorgevels van de panden Janskerkhof 21, 22 en 23, welke gevels wederom in haar oorspronkelijke staat zullen worden teruggebracht voor zover deze staat historisch is te achterhalen. Restauratie geschiedt onder toezicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
Hetgeen hier volgt is de historie van de panden van Slavenburg's Bank en de beide inmiddels aan het Utrechts Monumentenfonds overgedragen achterliggende percelen. Gaarne wordt dank gebracht aan de heer Gemeentearchivaris van Utrecht en zijn staf voor de bij het onderzoek gegeven aanwijzingen.

Het Janskerkhof

In de elfde eeuw begon bisschop Bernold in navolging van hetgeen in andere belangrijke bisschopsteden geschiedde met de bouw van een z.g.n. kerkenkruis over de stad Utrecht. Met zijn Domkerk als middelpunt in het hart van het denkbeeldige kruis, bouwde hij vier kerken (respectievelijk St. Pieter, St. Paulus, St. Jan en St. Maria) op de einden van de vier kruisarmen. Alleen de Dom, de Janskerk en de Pieterskerk zijn daarvan tot op de huidige dag overgebleven.
De Dom en de vier kerken waren z.g.n. kapittelkerken (alleen St. Paulus was een echte kloostergemeenschap). Zij werden door kanunniken bestuurd, die, wat het burgerlijk bestuur betreft, onafhankelijk waren van het hen omringende stadsbestuur van Utrecht. Van de stad waren deze immuniteiten ook geografisch gescheiden door muren, grachten en barrières. De belangrijke

OUD

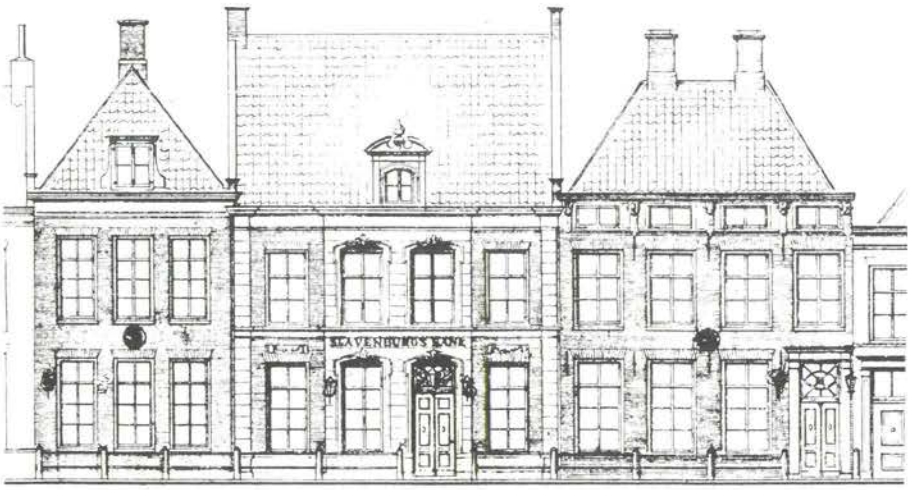

NIEUW

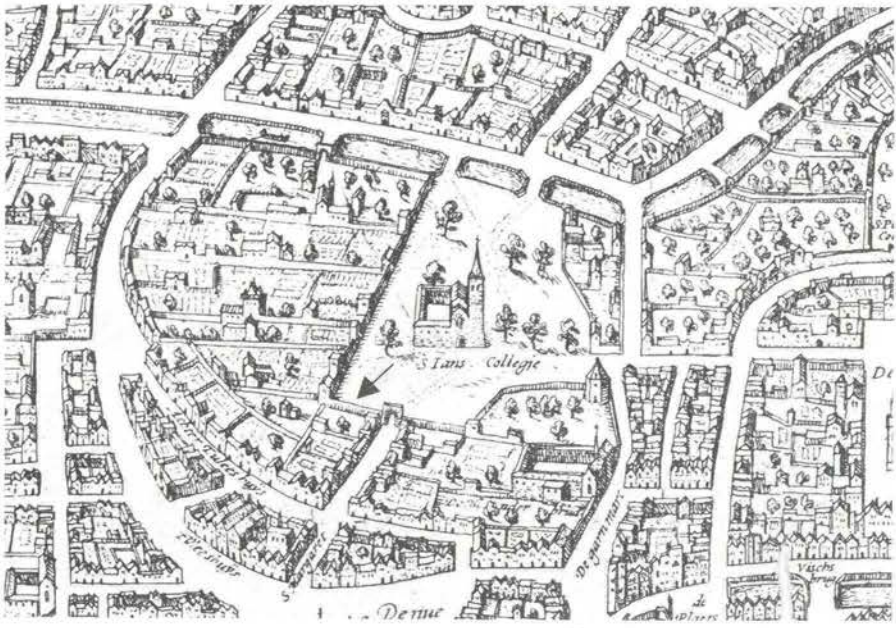

Situatie volgens de plattegrond van Braun en Hogenberg in 1572.

verbindingsstraat binnen de stad, de Voorstraat, moest een lange bocht beschrijven, omdat zij immers om de immuniteit van St. Jan héén moest.
In 1579 werd te Utrecht de bekende Unie van Utrecht gesloten, de basis voor onze vrijheid als nationale staat. Sindsdien was de stad en het gewest opgenomen in een samenleving met overwegend calvinistische signatuur. De kerkelijke goederen werden geseculariseerd. De eerwaardige en door de eeuwen gelouterde status van de immuniteiten bleef echter vooralsnog goeddeels behouden, al kwamen er andere bestuurders.
De uit de Middeleeuwen daterende terminologieën bleven bestaan; de inhoud van de begrippen werd echter ingrijpend veranderd. De kanunniken-nieuwestijl werden gereformeerde regenten, leden van patricische geslachten, die inkomsten genoten van hun kanunnikenfunctie, hetgeen werd verdedigd met de overweging, dat het hun voorvaderen waren geweest, die eeuwenlang de kapittels hadden gefinancierd. Hoewel de eigen bestuursmacht van de kapittels reeds in 1586 werd opgeheven, zien wij nog gedurende de gehele Republiektijd de restanten daarvan doorwerken in de Utrechtse historie [1]).
Op het Janskerkhof werden de fraaie kapittelhuizen veelal door kanunniken en hun familie bewoond. Dit moet inderdaad een aantrekkelijke affaire geweest zijn in het dicht bebouwde Utrecht. Het Janskerkhof was ruim en fraai gestoffeerd met bomen. De meeste kapittelhuizen lagen tussen het plein en de Voorstraat temidden van diepe tuinen. Waar nu de voorgevels van de panden aan de noordzijde staan, liep vroeger een met metselwerk beschoeide

1) Struick, Utrecht door de Eeuwen heen (1968).

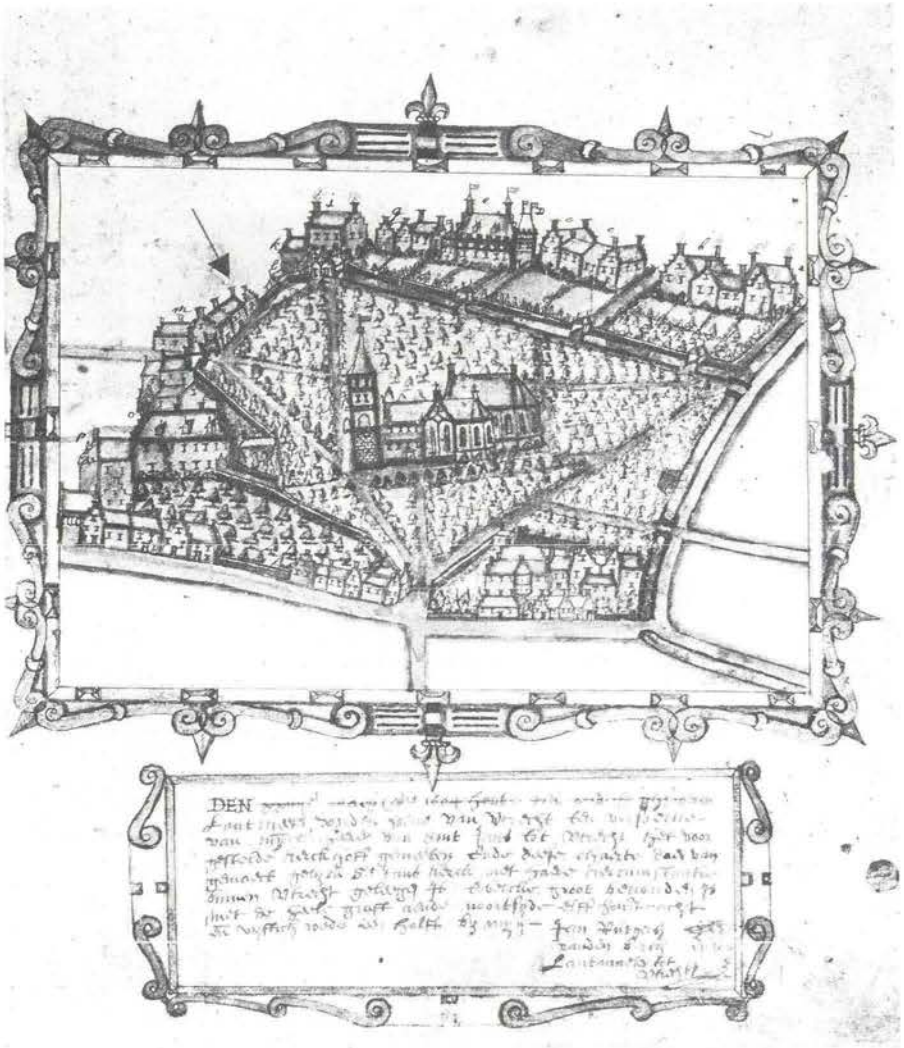

Tekening, behorende bij de opmeting van het Janskerkhof door de landmeter Jan Rutgersz. van den Berch van 1604. (G.A. Utrecht)

sloot, waarover - dikwijls overdekte - stenen bruggen toegang tot de voorterreinen gaven. Aan onze kant (westzijde) was lange tijd geen bebouwing [2]).

Op de kaart van Braun en Hogenberg van 1572 staat aangegeven, dat de westzijde werd afgesloten door een poort in de Lange Jansstraat en een doorlopende muur (met sloot), in de akten later wel aangeduid als „de heynmuur".

2) Calkoen, Claustrale Huizen, M.S. (1907), G.A. Utrecht.

In 1604 lieten de kapittelheren van St. Jan het gehele kerkhof opmeten door de landmeter Jan Rutgers van den Bergh. Naast de poort in de Lange Jansstraat tekende hij drie huizen (thans het sigarenmagazijn op de hoek, het makelaarskantoor en het linker bankpand). De rest was nog onbebouwd en nog afgesloten met de muur.

> *„Den XXIIIen maeij AO 1604 hebbe Ick ondersghsreeven Lantmeeter voorden Hoeve van Utrecht ten versoecke van mijn E.Heeren van Sint Jans tot Utrecht het voorgestelde kerckhoff gemeeten ende deese chaerte daer van gemaect gelijck St.Jans kerck met haere ciercumstantie binnen Utrecht geleegen is, twelcke groot bevonden is met de heele graff aende noortsyde elff hondert acht en vyftich roeden een halff, bij mijn Jan Rutgers vanden Bergh, Lantmeeter tot Utrecht."*

Hij heeft er veel werk aan gehad. Het grapje kostte „mijn E.Heeren van Sint Jans" *f* 47.—, zoals uit de rekening van het kapittel blijkt in het in die tijd gebruikelijke potjes-Latijn:

> *„Item solvi Joanni Rutgeri van de Berch, geometer, pro mensuratione diversarum terrarum nostrarum juxta specificationem ordinicationem nostre non moderationem et quitanciam suam 47 flor."* [3])

De grote geograaf en kaartenmaker Blaauw geeft in 1648 een nieuwe plattegrond van Utrecht uit. De bebouwing van de weststrook van het Janskerkhof is nu uitgebreid met het grondstuk van ons middenpand, waarop twee huisjes waren verrezen. De rest zou nog circa honderd jaar onbebouwd blijven, enkele kleine „camers" daargelaten, een min of meer tijdelijke bebouwing voor en achter de huidige rooilijn. In de tweede helft van de 17e eeuw lezen wij al over een achteruitweg en stalling bij een pand aan het Jansveld („achter het vleeshuis"), uitkomende op het Janskerkhof. Deze open ruimte besloeg eerst het terrein van het rechter bankperceel en het begrenzende, doch later alleen het terrein van het nu laatste huis aan de westzijde van het Janskerkhof (nu het Accountantskantoor Sijbes). De stalling met uitgang hoorde bij een herberg aan het Jansveld, ooit geheten De Oude Edele Baas, later De Blaauwe Haan.
We kennen een reeks van herbergiers van dit etablissement en horen regelmatig van min of meer ernstige ordeverstoringen. Het laatste voorbeeld daarvan: de waard van De Blaauwe Haan, Philip Heytz, werd „ter zake van zyn oproerig gedrag teegen de justitie voor tien dagen te water en brood gesteld, den 19en October 1799" [4]).

3) R.A. Utrecht, Rek. Kap. St. Jan.
4) G.A. Utrecht, Criminele Sententiën.

De kaart van Blaauw (1648). (G.A. Utrecht)

De „stille hoek"

Oude Utrechters hebben ons gezegd, dat de westzijde van het Janskerkhof in hun jeugd werd aangeduid met „de stille hoek". Toen de Utrechtsche Provincie Bank in 1920 haar zaken van het Vredenburg naar het Janskerkhof verplaatste, werd aan de directeur de vraag gesteld, wat hij mankeerde zich te vestigen op een plaats met zo weinig „loop". Misschien is dit de reden, dat wij nu zo weinig weten van de bouwkundige historie van onze panden. Er is geen afbeelding gevonden van deze pleinwand. Zelfs uit de vorige eeuw mankeren foto's of prentbriefkaarten.
De bebouwing van de overige pleinwanden kan door de eeuwen heen redelijk worden gevolgd. Wij spraken al van de grote claustrale huizen en voegen daaraan - volledigheidshalve - nog het oude minderbroederklooster aan de zuidzijde toe, dat in 1579 werd aangewezen tot „Statenkamer" en thans in gebruik is bij de Rijksuniversiteit [5]).
In 1604 was alléén ons linker perceel bebouwd; in 1648 was er ook op het terrein van ons huidige middenpand sprake van bebouwing: de reeds genoemde twee kleine huisjes. Veel later, in 1745 eerst, werden deze huisjes tot één herenhuis verbonden. De zijgevels bleven daarbij onverlet; daarin bevinden zich nu nog een oorspronkelijk 17e eeuws kruiskozijn en een kloosterkozijn. De restauratiewerkzaamheden hebben aangetoond, dat in de originele huisjes de vloeren van de benedenverdieping ruim anderhalve meter boven het maaiveld gelegen hebben. Voor de gevels moeten hoge stoepen hebben gestaan.
Onder de voorgevels loopt een breed gemetseld riool, een „slokop", dat zijn weg schijnt te vinden onder de huizen van de Voorstraat en dat zou uitkomen aan de Van Asch van Wijckskade, waar het vroeger afwaterde in de singel. Een op het Janskerkhof geboren en getogen Utrechter heeft ons gezegd, dat men zo'n zestig jaar geleden nog met een bootje door deze afvoergang kon varen. Nu is het echter tot bijna aan de kruin dichtgeslibd, als bij de opening bleek. Duidelijk is, dat bij de bouw van de panden aan de „stille hoek" de oorspronkelijke grenssloot van de immuniteit van St. Jan is overkluisd.
Sinds ca. 1700 is de westzijde meer in trek gekomen en is de bebouwing „standesgemäsz" aangepast. Bij de transporten van de huizen is in de akten sprake van „camerbehangsels" en andere luxe.

Janskerkhof 21
De drie huizen aan het Janskerkhof van rechts naar links volgende, beginnen wij met de open plaats in de hoek, jarenlang de bovengenoemde achteringang van de herberg aan het Jansveld. Er stonden nog wat kleine huisjes langs die ingang, die eigendom waren van de Freules Maria Geertruid en Hendrika Justina van Heemskerck van Beesd van Beekestein. Deze bezaten ook het claustrale huis om de hoek, dat zij in 1740 verkochten aan Theodorus Cornelis Zaal, kanunnik van St. Marie. Zij behielden bij die verkoop de huisjes aan

5) En waarover eind 1974 een geschrift is verschenen van de hand van Dr. P. J. Kipp (Oosthoek, Scheltema & Holkema).

Onze buurman van 1775 tot 1809.
(coll. G.A. Utrecht)

het Janskerkhof, waarbij werd bepaald, dat Zaal de deur in de middeleeuwse heynmuur - waarvan blijkbaar nog een gedeelte bestond - mocht doen dichtmetselen, doch ervoor zou zorgen dat de ramen van de huisjes niet zouden worden betimmerd. Deze gaven namelijk uitzicht op de stalling, de enige lichtbron. (Bij de restauratie van het thans uiterste pand in de hoek - van het accountantskantoor Sijbes - is het achterste restant van één dier huisjes in de tuin omstreeks 1969 verwijderd.)
Het voorste van deze „cameren" werd tussen 1720 en 1730 afgebroken. Mevrouw Cornelia Henrietta van Weede, douairière van Daniël de Leeuw, Geëligeerde Raad van Utrecht, stichtte op de plaats daarvan het herenhuis, dat nu ons rechter pand is (nr. 21). De gevel is nog geheel in originele staat. Bij de laatste restauratie zijn de overige gevels - bij gebrek aan oude afbeeldingen - in ongeveer dezelfde stijl aangepast.
Cornelia van Weede werd in 1723 weduwe van Daniël de Leeuw (1677-1723). Deze was bij zijn leven onder andere: Domheer van St. Pieter (1707), kapitein ter zee van de Admiraliteit op de Maze (1708), Geëligeerde Raad in de Staten van Utrecht (1713) *), gecommitteerde in de provinciale financiën (1715), Hoogheemraad van de Lekdijk-Benedendams (1718), Raad ter

*) „De Staten bestonden als voorheen (de ME.) uit drie leden. In plaats der vijf kapittels, die geseculariseerd waren, kwamen als eerste lid de *Geëligeerden*, uit de leden der vijf collegiën door de twee andere leden voör hun leven gekozen. Den tweeden stand vertegenwoordigde de beschreven Ridderschap; den derden de stad Utrecht, met de vier kleine steden. Met de leiding der statenvergadering was de president der Geëligeerden belast."
R. Fruin, Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den Val der Republiek, pag. 238.

Admiraliteit op de Maze (1720), Deken van St. Pieter (1723), enzovoort. Zijn broer Mr. Antonie de Leeuw (1679-1729) was onder meer: Raad in de vroedschap van Utrecht (1712), Ontvanger van de Generale Middelen van de provincie (1715), Raad ter Admiraliteit in Friesland (1725), Schepen van Utrecht (1728), enz. Zijn andere broer Theodorus de Leeuw (1681-1732) was Heer van Abcoude en Baambrugge, Kanunnik van St. Pieter (1710), Raad ter Admiraliteit in Zeeland (1715), Bewindvoerder van de West-Indische Compagnie, Kamer Amsterdam (1722), Hoogheemraad van de Lekdijk Bovendams (1725). Talloze voorvaders en neven-De Leeuw waren in de zeventiende en achttiende eeuw a.h.w. beladen met ambten [6]).
Waarom deze dorre wijsheid? Om een staaltje te geven van hetgeen wij op school leerden van de regententijd, de ambtencumulatie, de oligargie. Het is inderdaad verwonderlijk, dat een dergelijk systeem rond tweehonderd jaar heeft kunnen fungeren. Wij halen echter in dit verband de grote historicus Robert Fruin aan, die een lans breekt voor de regenten:

> *„Niet, zoals dikwijls beweerd is, hebben de regenten bij het stichten van het gemenebest aan het volk zijn rechten ontroofd; zij hadden slechts te aanvaarden wat het volk hun gaarne overgaf. Druk bezig met nijverheid en handel, liet het aan de bekwame mannen, die naar zijn geest en overeenkomstig zijn belangen het land regeerden, bereidwillig het staatsbestuur over. In het algemeen: de aristocratische regering liet aan de ingezetenen een ruime mate van burgerlijke vrijheid. Het volk gaf gewillig de waarborgen der vrijheid op, omdat het vertrouwde die niet te behoeven; het liet zich uitsluiten van deelname aan de regering, omdat het met de algemene gang der regering tevreden kon zijn." (Dr. R. Fruin, Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1e dr., pag. 29/30.)*

In 1755 verkoopt Mevrouw de Leeuw-van Weede het huis „naast de ingang van de herberg De Haen" aan Maximiliaan d'Ivoy, Heer van Mijdrecht, Raad in de Vroedschap. In 1764 sterft zij. Haar kleinzoon, Daniel Cornelis de Leeuw, ook Geëligeerde Raad enz., woonde van 1775 tot 1809 in het linker buurpand (thans de Makelaar Pieters).

Janskerkhof 22
De beide kort voor 1648 gebouwde huisjes, waarvan hierboven al sprake was, waren reeds in 1653 eigendom van Arnoldus van Everdingen, Heer van der Nieuwpoort, rentmeester der Generale Middelen van het gewest, lid van de Ridderschap, enz., een notabel man, die de huisjes als belegging bezat en verhuurde. Zo woonde daar onder andere de heer Dirk de Leeuw, achterneef van de hiervoor genoemde De Leeuw's. Hij was o.m. Heer van Schalk-

6) Centraal Bureau Genealogie, Stamreeks De Leeuw.

wijk en zal wel meestal „buiten" gewoond hebben. Het door hem gehuurde huis (op de helft van het latere middenpand van de bank) zal hem slechts als stadswoning voor de koude wintermaanden gediend hebben of als toevlucht voor onzekere tijden. Men vergete niet, dat de onveiligheid op het platteland in de 17e en 18e eeuw nog onvoorstelbaar groot was voor onze begrippen.

Zo was er bijvoorbeeld in 1629 een strooptocht van de Spanjaarden bij wijze van afleidingsmanoeuvre voor het toen door Frederik Hendrik belegerde 's-Hertogenbosch, waarbij men - onder zorgvuldig vermijden van steden en schansen [7]) - tot vóór Amsterdam doordrong. In 1665 was er - eveneens bijvoorbeeld - een lokaal conflict met de Bisschop van Munster, dat vreemde huurlingen tot aan het gebied van het gewest Utrecht bracht. De soldaten leefden „op den boer", zij requireerden, stalen en verwoestten, wat zij maar wilden. Nog erger werd het als de vrede „uitbrak": de strijdende partijen hadden de gewoonte hun troepen ter plaatse, waar zij toevallig waren, af te danken. De werkloze soldaten bleef niets anders over, dan van roof te leven, een plaag, die het platteland kenmerkt tot in de Franse tijd.
In 1712 kocht Dr. Adriaan Gentman, ontvanger der Generale Middelen, lid van de Vroedschap, enz. de beide huisjes op het Janskerkhof van de weduwe van genoemde Arnoldus van Everdingen, Elisabeth Crayvanger. Hij bleef ze verhuren en vermaakte ze aan Ds. Daniel Beuckelaar, predikant te Utrecht, later te Vere, die ze in 1736 verkocht aan Arnoldus Hermanus van Munster, notaris voor het Hof van Utrecht. Deze zette de reeds bestaande huur door met een Franse emigrant, Christiaan Jan Dragon, die in 1716 burger van Utrecht geworden was. Nadat Notaris van Munster in 1744 was overleden, verkocht Elisabeth Lems - zijn weduwe - de huizen aan Mr. Henri François de Limiers.
De naam De Limiers is aanleiding tot een kleine zijsprong. Vader en zoon, respectievelijk Mr. Henri Philippe en Mr. Henri François, waren van 1724 tot 1758 „courantiers" te Utrecht. In de 17e eeuw waren er in Utrecht uitgegeven kranten, maar in de 18e wordt het bepaald véél: Nederlandse, Franse, wekelijkse, „maandagse", „donderdagse", boerenkranten, burgerkranten, politieke periodieken . . . van alles! Een zekere meneer Janiçon krijgt privilege voor het doen verschijnen van een Franse courant, waarvan de inhoud de vroedschap echter niet behaagde. In 1722 staakt de verschijning; in 1723 wordt het octrooi niet verlengd. Wat er precies gebeurd is, wordt niet duidelijk. In zijn plaats stelde de vroedschap met kennelijk genoegen op 14 februari 1724 de Amsterdammer Mr. Henry Philippe de Limiers aan tot courantier, zulks op grond van zijn „goede bequaemheden en voorzichtigh gedragh in verscheidene door hem geschreven en uitgegeven Historiën van dezen tijdt" [8]). Hij kreeg „permissie en octroy tot het componeren, drukken en uitgeven alhier van een Fransche Courant" met uitsluiting van alle anderen. Hij verkreeg gratis burgerrecht, vrijdom van betaling van

7) Hoewel de stad Amersfoort tijdelijk werd bezet.
8) G.A. Utrecht, Res. Vroedschap.

N° XVII.

GAZETTE D'UTRECHT

DU LUNDI 26. FEVRIER 1731.

SUEDE.

De STOCKHOLM *le* 11. *Février.*

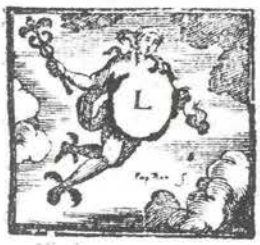

LE 1. de ce mois, un Hérant d'armes publia, à ſon de trompe, „ Que les Dé- „ putez des E- „ tats de ce Ro- „ yaume euſſent „ à ſe rendre le „ lendemain à „ l'Egliſe de S. Livrée de ce Sénateur marchoit aux deux côtez du Caroſſe.

V. Six caroſſes à ſix chevaux, occupez chacun par deux Sénateurs, auſſi en manteaux de velours cramoiſi, doublez d'hermine, & tenant leurs bonnets à la main: Les domeſtiques étoient aux deux côtez du Carroſſe.

VI. Deux Seigneurs, marchant à pied, & vêtus de leurs habits ordinaires.

VII. Un Carroſſe à huit chevaux, qui eſt le même dont on s'eſt ſervi au couronnement du Roi: S. M. qui l'occupoit, étoit en manteau Royal de velours violet, brodé en or, parſemé de diamans & doublé d'hermine: Le

„Kop" van de „Gazette d'Utrecht" van de Heren de Limiers. (coll. G.A. Utrecht)

familiegeld, van tocht- en wachtdiensten en bovendien een jaargeld van *f* 150.— toe.

In 1728 sterft hij. Zijn weduwe en even later zijn zoon Henry François zet de zaak door, eerst aan het „Nouveau Canal", daarna aan de „Heere Straet". Sinds 1744 zal het redactionele werk wel op het Janskerkhof gedaan zijn. In 1758 draagt Henry François de Limiers zijn Franse krant over aan Etienne Elie Peuch.

Hoewel de beide journalisten regelmatig met „mr" betiteld worden, hebben wij niet kunnen vinden, dat zij ooit aan een Nederlandse Universiteit of Hogeschool hebben gestudeerd. Zàl ook wel niet. Een kenmerk van de Nederlandse samenleving is door de eeuwen heen geweest: het strikt onderscheiden van standen en coterieën. In de 18e eeuw werd het gewone volk in de officiële stukken slechts aangeduid met namen en voornamen, zonder méér; de kleine burgerij werd geschreven met „monsieur" voor de naam, afgekort met „sr" of „mr". Het „heer of mevrouw" was uitsluitend voorbehouden aan de upper ten. Er was nog een tussenvorm mogelijk, t.w. „sinjeur", veelal

voor de zonen van „heren". Het traceren van de maatschappelijke status - zonder welke wij Nederlanders zo moeilijk kunnen leven! - is wel eens moeilijk.
Het is Henri François de Limiers geweest, die beide panden - waarvan hierboven sprake was - tot één heeft verenigd. Hij heeft de oude 17e eeuwse gevels vervangen, de vloeren op straatniveau gebracht, de hoge stoepen afgebroken. De basis voor het middenpand, waarin het bankkantoor sinds 1920 gevestigd is (zie hierachter), is hiermede door De Limiers gelegd. Wij weten niet in details hoe het er omstreeks 1750 is gaan uitzien. Evenmin hebben wij een portret van De Limiers kunnen achterhalen. Bij gebrek daaraan publiceren wij een willekeurige „kop" van zijn krant.
Na deze journalist kwam het vernieuwde perceel een negental jaren in handen van een zekere Gerard Muyser, die het verkocht aan de oud-hoofdofficier van de stad Amersfoort, Gerard van Voorst, en zijn echtgenote Cornelia van der Velden. Dit zijn de laatste bewoners van het middenpand vóór de Franse tijd, die wij in een volgend hoofdstuk zullen behandelen.

Janskerkhof 23
Het oudste huis, waarvan het minste is overgebleven. Het moet al omstreeks 1640 hebben bestaan, doch is herhaald vernieuwd. Wie het stichtte, is niet bekend. In 1653 woonde er een zekere Lysbetgen van Lamsvelt; in 1715 Jacobus Verbeeck, wiens dochter en schoonzoon, Hendrik van Singel, het erfden [9]). Van Singel, die slechts één kind (een dochter) had [10]), verkocht het gebouw aan het echtpaar Louis Fieret/Maria van der Dussen, die kinderloos stierven. In 1738 wordt het huis gekocht door Mr. Abraham van Cuylenburgh (1691-1758), Raad en Secretaris van de Vroedschap, Rentmeester van de Ridderschap, enz. Hier komen we weer zo'n oud, thans uitgestorven Utrechts regentengeslacht tegen. Reeds in de 16e eeuw zaten Van Cuylenburgh's hier op het kussen. Wij zullen niet wéér ambten gaan opsommen; het is al net zo als met de De Leeuw's.
Hiervóór hebben wij gepleit voor de regenten wij hebben Robert Fruin aan het woord gelaten. Het ging overigens toch niet altijd even goed. Ten aanzien van de Van Cuylenburgh's vinden wij, hoe in 1665 de Hoofdschout van Utrecht, Jhr. Frederik Ruysch, Heer van den Engh, een aanklacht indient tegen Mr. Guiljam van Cuylenburgh en zijn zoon Johan, als „gedaeghdens", wegens malversaties op het kantoor van de Generale Middelen [11])! (Genealogisch is er geen verband gevonden tussen dit regentengeslacht en de Graven van Culemborg, die een grotere rol in de vaderlandse geschiedenis hebben gespeeld.)
Na Mr. Abraham van Cuylenburgh komt Mr. Cornelis Maurits van Eelde ons pand bewonen. Hij leefde van 1726 tot 1787 en kwam uit 's-Hertogenbosch. Volgens de XIIIe jaargang van het Nederlandsch Patriciaat, waarin het geslacht Van Eelde wordt behandeld, was hij zoutzieder. Het zal wel zo

9) G.A. Utrecht, O.N.A. nots. Hendrik van Hees.
10) Wapen Heraut 1910.
11) G.A. Utrecht, Criminele Sententiën.

Mr. C. M. van Eelde (1726-1787), Secretaris der Fundatie van Renswoude. (coll. der Fundatie)

zijn, maar wij hebben daar niets van kunnen vinden. Wèl vonden wij, dat hij in 1749 te Utrecht de graad van meester in de rechten verkreeg, in 1750 burger werd en advocaat voor het Hof. In 1771 werd hij benoemd tot Secretaris en Administrateur van de Fundatie van Renswoude, hetgeen hij tot zijn dood bleef. De Fundatie van Renswoude was opgericht naar aanleiding van het uit 1754 daterende testament van Mevrouw Maria Duyst van Voorhout, douairière Van Reede, Vrijvrouwe van Renswoude, etc., die een gedeelte van haar vermogen en enkele huizen te Utrecht, Delft en Den Haag bestemde voor

> *„eenige van de verstandigste schranderste en bekwaamste jongens, niet jonger als vijftien jaren, maar wel daerboven in derselver huijzen af te sonderen en aan te zetten, hetzij in de Mathesis, teekenen of schilderkonst, Beeldhouwen of Beeldsnijden, oeffeningen in sware Dijkagien tot behoudinge van ons Landt tegens sware overstromingen van 't water, of dergelijke Libere Consten, en dat de onkosten van buyten de voorsz. huijzen in andere steden te wonen uyt de voorschreeve revenuen zullen moeten worden gesupporteerd en betaald."*
> *(Mr. C. G. C. van Hengst, Aanteekeningen betreffende de Fundatie der Vrijvrouwe van Renswoude, Utrecht 1890.)*

Derhalve een wat voortijdige H.T.S., die overigens zéér aan haar doel heeft beantwoord.
De weduwe van Mr. Van Eelde, Suzanna Maria Pernée, verkocht in 1789 het huis aan Dirk Ubing, van oorsprong een Duitser. In 1717 was hij burger geworden. De familie kwam van Altona en was Luthers. Hij vermaakte zijn bezit aan de Evangelisch Lutherse Gemeente van Utrecht, waarover hierachter nader.

Achter het Vleeshuis

Als we van de goede oude tijd spreken, moeten we bedenken, dat deze oude tijd goed was voor weinigen en aanmerkelijk minder goed voor velen. De nu bij ons kantoor in gebruik zijnde percelen aan het Janskerkhof dienden als woning of geldbelegging voor doorgaans patricische Utrechters; onze historie is tot nu toe daardoor grotendeels een geschiedenis van de happy few geweest. Grotendeels: de achterpanden aan het Jansveld immers waren middenstandswoningen, waar men woonde èn bedrijf uitoefende. Hoofdzakelijk het slagersbedrijf; aan de straatzijde hield men winkel, in de achterhuizen werd geslacht. De herenhuizen aan het Janskerkhof hadden slechts circa 15 meter diepe achtertuinen, door schuttingen en stenen muren van de slachtruimten gescheiden.

Wij maken ons nu zo druk over luchtverontreiniging en geluidshinder. Tweehonderd jaar geleden was men daarvoor blijkbaar niet zo gevoelig: men hield en slachtte varkens onder de ramen van de heren regeerders! Van protesten of verboden hoorde men nooit. Wèl was er een gebod van de vroedschap, dat de dienstboden verbood kleden te kloppen tussen de bomen op het Janskerkhof. Niet vanwege de eventuele luchtverontreiniging, maar omdat de bomen er niet beter op werden als er latten tussen werden getimmerd en kloptouwen gespannen [12]).

De slagers àchter hadden betrekkelijk de vrije hand. Zij waren daar al lang gevestigd, al vóórdat onze kant van het Janskerkhof bebouwd was. In 1441 hadden zij met hun lange messen en grote lichaamskracht het de regeerders erg lastig gemaakt. Voor straf werd het vleeshouwersgilde opgeheven. Het duurde enige tijd voordat men deze woelige handwerkslieden weer wat meer bijeen durfde te brengen. In het einde van de 15e eeuw kwamen er weer twee openbare slachthuizen, die men wat achteraf en vooral ver van elkaar lokaliseerde: één op de Lange Nieuwstraat en één aan de Voorstraat, uitkomende op een misschien bestaand, misschien gecreëerd achterstraatje, dat de naam kreeg „Achter het Vleeshuis" of „Achter het Grote Vleeshuis" [13]). Deze straat heet sinds de vorige eeuw Jansveld. Tijdens onze inlijving bij Frankrijk sprak men van „Derrière la Boucherie". Achter en rondom deze boucherie woonden sedert eeuwen de slagers. Zo ook in de panden Jansveld 9 en 11, de poortgebouwen van het parkeerterrein.

Het nummer 11 draagt een gestoken houten gevelversiering „De Gouden Rijder" - voor een bank een passend embleem - doch deze moet eerst omstreeks 1800 aangebracht zijn. De buurpanden (thans nrs. 7 en 13) heetten respectievelijk „Het Bonte Lam" en „Het Zwarte Varken". Veelzeggende namen voor slagerijen!

Wanneer de huizen gesticht zijn, weten wij niet, maar reeds in 1572 was het gehele Jansveld volgebouwd. In 1653 woonden er al slagers in deze panden: Cornelis Hendriks en Jacobus Schalkwijk. De eerste had een uitgang op de

12) G.A. Utrecht, Res. Vroedschap.

13) De nog bestaande oude vleeshal aan de Voorstraat/Jansveld (nu antiekbeurs De Ossekop) kreeg in 1637 zijn huidige uitwendige vormgeving.

Lange Jansstraat (op de plaats van het huis, waar nu Drukkerij W. P. van Nieuwenhuijsen gevestigd is). Ook de buurpanden aan het Janskerkhof en de Lange Jansstraat mochten er gebruik van maken. Dit heeft tot circa 1800 geduurd.
Het vereist een uitgebreide studie, na te gaan, hoe de bewoning van de percelen 9 en 11 gedurende de 17e eeuw geweest is. Wij laten dit gaarne aan meer deskundigen over; voor ons doel is e.e.a. ook niet zo belangrijk. Dikwijls werden de huizen als geldbelegging gekocht door bemiddelde Utrechters, die ze aan handwerkslieden verhuurden. In de akten worden afwisselend de namen van eigenaren en huurders als belendingen genoemd, terwijl ook veelal gebouwen, die later als woonhuizen staan geboekt, gebruikt werden als stallingen en werkplaatsen. Het „aftellen" van de percelen (huisnummers bestonden nog niet) geeft voor de 17e eeuw nogal eens wat moeilijkheden.
Grotere zekerheid komt er eerst in de 18e eeuw. De huizen, die nu de nummers 9 en 11 dragen, waren begin-1700 samen eigendom van een zekere vleeshouwer Gerrit Kanel (Knel, Canel, Canee e.a. verschrijvingen). In 1763 wordt nummer 9 verkocht aan de slager Aart van Scherpenzeel, die in 1740 burger geworden was, komende van Lopikerkapel. In 1813 nog is zijn kleinzoon Arnoldus van Scherpenzeel in het betreffende pand „boucher" volgens het Franse bevolkingsregister. Tot 1801 wordt ook in het perceel nummer 11 het slagersbedrijf uitgeoefend en wel door de Erven-Knel. Dan wordt het huis verkocht aan Henri Dumont, die er een kruidenierszaak sticht, die tientallen jaren bestaan heeft.

De Franse tijd en de negentiende eeuw

Het einde der Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1795) bracht geen direct zichtbare veranderingen in onze omgeving teweeg: vóór - op het Janskerkhof - woonden de „families" (hoewel deze hun regentenposities waren kwijt geraakt) en àchter - aan het Jansveld - woonden en werkten de slagers, winkeliers e.d.
„Place St. Jean numéro 13" (het rechter bankpand, gesticht door Mevrouw de Leeuw-van Weede) stond tijdelijk leeg, d.w.z. er woonden slechts „deux servantes", M. en L. Oosterbaan, respectievelijk 16 en 22 jaar (1813). Zij zullen wel ergens in de buurt „gediend" hebben.
In ons middenpand woonde Mr. H. M. A. J. van Asch van Wijck met vrouw en kinderen. Zijn echtgenote heette Kenau van Hasselaer, een rechte afstammelinge van de stoere Kenau Simonsdochter, die in 1572 meehielp Haarlem te verdedigen tegen de Spaanse scharen. Volgens het Franse bevolkingsregister was hij „avocat" en hij zal wel - min of meer ambteloos - betere tijden hebben afgewacht. Voor hem kwamen die betere tijden in 1827, toen hij burgemeester van Utrecht werd, hetgeen hij tot 1838 bleef. Naar hem is de Van Asch van Wijckskade alhier genoemd [14]).

14) Geboren 1774, student 1794, advocaat 1804, vroedschapslid 1810/11, burgemeester 1827/38 alles te Utrecht;
lid 2e kamer Staten-Generaal 1822, lid 1e kamer 1838, staatsraad;
vele staatsrechtelijke geschriften en historische opstellen over Utrecht van zijn hand.
A. J. van der Aa, Biografisch Woordenboek der Nederlanden.

Jhr. Mr. H. M. A. J. van Asch van Wijck, Burgemeester van Utrecht van 1827 tot 1839.

Het derde (linker) pand was in 1794 door de „vloerkleedenwerker" Dirk Ubing bij testament nagelaten aan de Evangelisch Lutherse Gemeente te Utrecht. Het huis op het Janskerkhof was tot 1812 verhuurd aan Thomas Dolegius Adriaan Verboom, Heer van Wulven, voor *f* 350.— per jaar: een stadswoning voor een buiten wonende rentenier.
Dirk Ubing was een uit Altona afkomstige Duitser, hetgeen mede zijn Lutherse gezindheid verklaart, die zijn leven ongehuwd doorbracht en zijn vermogen - waaronder zijn woonhuis - aan de kerk vermaakte. Hij stichtte het z.g.n. „Ubing-Fonds", „onder de expresse conditie dat de jaarlijksche revenuen zullen moeten werden uitgerijkt ten behoeve van de behoeftige Leden der voorsz. Gemeente" [15]). Het Ubing-Fonds is in de loop der jaren in de Lutherse Diaconie opgegaan.
In het - thans weer Nederlandse - bevolkingsregister van 1824 vinden wij als opvolger van Jhr. Mr. van Asch van Wijck in ons middenpand Jhr. Jan Jacob de Geer tot Oudegein met vrouw en zeven kinderen. Hij was „stedelijk Ambtenaar" en werd later lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Aan het zelfde adres stond zijn moeder ingeschreven, Carolina Wilhelmina Travellina, Gravin van Nassau la Leck, een afstammelinge langs morganatische weg van Prins Maurits.
In het rechterpand moet omstreeks 1825 een opvallende figuur hebben gewoond: Mattheus Onderwater. Wij geven een fotocopie weer van de ontboezeming van een gemeente-ambtenaar in het bevolkingsregister: „is en blijft verdronken"! Wat was er met deze brave man? Keek hij te diep in het glas? Of misbruikte een brutale gemeenteklerk slechts zijn naam voor een - eeuwig vastgelegd - niet passend grapje?

15) G.A. Utrecht, O.N.A. nots. Daniël Rother (1794).

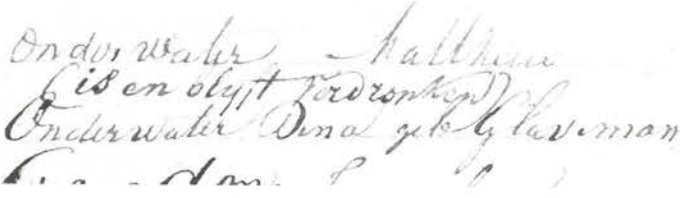

„is en blijft verdronken"!

Het verdere verloop van de 19e eeuw geeft weinig of geen lokaal nieuws, dat de moeite van het releveren waard is. Bewoners komen en gaan; vogels van diverse pluimage. In ons middenpand is korte tijd (1865-1868) het Utrechtse postkantoor gevestigd. In het laatstgenoemde jaar vertrekt dit naar Achter den Dom [16]).

De Frans-Pruisische oorlog van 1870/71 geeft ook te Utrecht de nodige beroering. Nederland mobiliseert zijn landmacht tot een totale sterkte van 61000 man! Het hoofdkwartier van het mobiele leger wordt onder opperbevel van de Prins van Oranje te Utrecht gevestigd [17]). Een moment verwachtte men in de vrijwel onbeschermde stad het ergste. Vele families stonden „gepakt" voor de vlucht. Waarheen? Dat de schrik er in ons land tijdelijk goed in zat, bewijst het feit, dat na de vrede - Vestingwet-1874 - een ring van forten om Utrecht wordt aangelegd, kostbare werken, die nimmer gebruikt zijn.

Op het Janskerkhof kabbelt het leven rustig verder . . .

Wij menen, dat het in het kader van dit geschrift past, een enkele opmerking te maken over de 19e eeuw in het algemeen, temeer wanneer - zoals het geval is - de historie van de bankgebouwen dreigt te verdorren in een opsomming van namen der elkander opvolgende bewoners. Voor ons onderwerp is het interessant te constateren, dat in deze periode de handelsbank als zodanig in ons land haar intrede doet, schoorvoetend gevolg van de grote veranderingen in het maatschappelijke en economische beeld van die dagen.

Ons land was na de restauratie van de onafhankelijkheid zijn oude stapelmarkt kwijtgeraakt. In het kunstmatig aan Noord-Nederland gekoppelde België wachtte een energieke industrie op ontwikkeling, in welk opzicht het Noorden achter liep. In dit opzicht kwam de staatkundige scheiding van 1830 als een verlossing: de Noordelijke economie kon zich naar eigen traditie gaan ontwikkelen. De koloniën werden in het midden en de tweede helft van de eeuw een gerede markt voor de Nederlandse producten.

Deze ontwikkeling is aan Utrecht enigermate voorbijgegaan, krijgt men wel eens de indruk; het economische leven vond zijn expansie hoofdzakelijk in de kuststeden, ongeacht de lokale export-industrieën als de Twentse katoen en de Tilburgse wol. Onontkomelijk ontwikkelde zich - naar buitenlands voorbeeld - een internationaal werkend handelsbankwezen. De oude kas-

16) G.A. Utrecht, jaargangen „Utrechtsche Courant".
17) Uyterschout, Ned. Krijgsgesch.

sierskantoren werden bankiers en nieuwe bankverenigingen ontstonden. De 18e en vroeg 19e eeuwse kassiers of betaalmeesters kregen in hun tijd slechts gelden van derden ter bewaring, onder opdracht daaruit voor de deposanten zekere betalingen te verrichten. Op de gedeponeerde gelden werd meestal geen rente vergoed. Mondjesmaat voorzagen de kassiers in de credietbehoefte door het disconteren van handelspapier en (later) het in onderpand nemen van effecten.
Bij de solide Hollander stond het beroepshalve geven van crediet (anders dan het in de goederenhandel gebruikelijke debiteurencrediet) in de eerste helft van de 19e eeuw in een niet zo beste reuk. Men sprak wel van het „financieren van de armoede", dat veelal werd geïdentificeerd met woekerpractijken van dikwijls buitenlandse geldschieters.
Omstreeks 1860 werd dit anders: algemeen werd aanvaard dat er geld- en discontohandelaars waren, die d.m.v. wisselaccepten uitgebreid crediet aan het bedrijfsleven gaven, waardoor zij de omzetsnelheid van het geld bevorderden en de handel vergemakkelijkten. In Utrecht werd met dat doel in 1868 de Crediet- en Depositokas opgericht.
Intussen veranderde ook de maatschappelijke structuur tengevolge van staatkundige hervormingen, kiesrechtverruiming, volksontwikkeling, vrouwenemancipatie, urbanisatie etc. De bankiers, die voorheen slechts met enkele grote vaste relaties zaken deden, traden met een steeds groeiende clientenkring in contact. Aan het einde van de 19e eeuw begint zich te demonstreren, hetgeen in de 20e gemeengoed zou worden: de bankier ging zijn clienten in rekening-courant financieren. Hij verschafte hierdoor girale middelen en bevorderde niet slechts - zoals voorheen - de omzetsnelheid van het geld, doch vergrootte tevens de circulatiemassa daarvan. De aldus geldscheppende bank is in het huidige bestel a.h.w. niet meer weg te denken.
Kenmerkend voor de ontwikkeling van het moderne bankwezen was overigens het geleidelijke proces van het aanwenden van toevertrouwde middelen voor credietverlening, waardoor de bankier het karakter kreeg van regulator van liquiditeiten.
Vanzelfsprekend noemden wij slechts enkele aspecten van de Nederlandse bankiershistorie - en dat terloops; wij gingen aan véél voorbij, waarvan wij de behandeling aan anderen overlaten.

Utrechtsche Provincie Bank N.V.

De Heer H. G. Hammacher Jr. richtte in 1908 de Utrechtsche Provincie Bank N.V. op. Het beginkapitaal werd voor een belangrijk gedeelte gefourneerd door zijn vader, notaris in Zeeuws Vlaanderen.
De zaken werden gedaan in een gehuurd pand op het Vredenburg; de bovenverdieping daarvan diende aanvankelijk tot woonruimte voor de directeur en zijn gezin. Men hield zich voornamelijk bezig met effecten- en valutazaken. Eerst later - na de eerste wereldoorlog - begon het credietbedrijf zich te ontwikkelen. Het aandelenkapitaal van *f* 100.000.— werd in 1919 bij openbare emissie volgestort.

Vredenburg 23, de zetel van de Utrechtsche Provincie Bank van 1908 tot 1920 (thans Kledingmagazijn Fa. A. F. Jansen).

Per 1 februari 1920 zou het huurcontract van het kantoorpand op het Vredenburg aflopen; reeds in 1918 wordt melding gemaakt van pogingen een ander geschikt perceel in de stad te vinden. De zaken hadden zich naar genoegen ontwikkeld: men wilde thans een kantoorpand in eigendom verwerven. In 1918 en 1919 sprongen verschillende pogingen af: Nachtegaalstraat, Oude Gracht en laatstelijk het perceel van de IJzerhandel Fa. C. J. Hutjens op de Mariaplaats. Interessant is uit oude notulenboeken van de Raad van Commissarissen te vernemen, dat met de Heer G. Bischot, eigenaar van een modemagazijn (thans Bischot Modezaken B.V., op het Vredenburg) onderhandelingen werden geopend, zijn pand aan de Lange Jansstraat te verwerven. De directie van de U.P.B. adviseerde in klemmende bewoordingen aan commissarissen deze koop te doen doorgaan, aangezien de verbreding van de Lange Jansstraat aanstaande was en de bank zeker wèl zou varen bij de

PROSPECTUS.

NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP

UTRECHTSCHE PROVINCIEBANK

Gevestigd te UTRECHT.

OPGERICHT DEN 15EN MEI 1908.

Maatschappelijk Kapitaal F 100.000.—

verdeeld in 400 aandeelen, elk groot F 250.—,

waarvan geplaatst en volgestort F 75.000.—

COMMISSARISSEN:

S. J. W. VAN BUUREN, Directeur der Nederl.-Ind. Brandwaarborg Mij Gedelegeerde van Cultuur-ondernemingen in Indie, te Amsterdam.

H. WESSELIUS Jr., Lid der Firma EVERTS & Co. Amsterdam, te Baarn.

S. A. BARTSTRA, Oud-Indisch Ambtenaar te Utrecht.

GEDELEGEERD-COMMISSARIS:

S. A. BARTSTRA te Utrecht.

DIRECTEUR:

H. G. HAMMACHER Jr. te Utrecht.

UITGIFTE der

4e of laatste Serie aandeelen, groot F 25.000.—

verdeeld in 100 aandeelen, elk groot F 250.—

tot den koers van:

105 % voor aandeelhouders, (met recht van voorkeur);

110 % voor niet-aandeelhouders;

deelende in de VOLLE WINST over het boekjaar 1919.

onteigening (1919)! Commissarissen dubieerden terecht; eerst in 1969 werd de betreffende verbreding een feit, vijftig jaar later!

Op 1 mei 1920 werd voor de kapitale som van *f* 22.000.— het pand Janskerkhof 22 gekocht. Het is thans het middelste pand van de drie bankhuizen aan het Janskerkhof.

Het aandelenkapitaal van de bank werd op 5 februari 1919 vergroot tot *f* 500.000.—. Op 17 september 1920 vergaderden commissarissen voor het eerst in het nieuwe Kantoorgebouw. Bij die gelegenheid werden er enige harde noten gekraakt in verband met de „wilde beursschommelingen". Er werd o.a. opgemerkt „dat eenige voorzichtigheid dient te worden betracht, al is er voor de cultures in Indië, speciaal de suiker cultuur, geen direct gevaar". Commissarissen - Indië-kenners - vergisten zich deerlijk. De suikercrisis stond voor de deur.

In 1922 werd de directie uitgebreid door de benoeming van Mr. C. J. Risselada tot mededirecteur, hetgeen hij zou blijven tot 1933, waarna hij tot de

Raad van Commissarissen toetrad. In 1922 kwamen de winsten van de bank onder druk te staan, een waarschuwing voor de naderende wereldcrisis, hetgeen echter niemand kon voorzien. De Duitse inflatie liet zich gelden: een vordering van M. 625.000.— moest tot *f* 20.000.— worden afgeschreven. Het zou nog veel erger worden. Overigens beleefde men tot 1927 rustige jaren; in 1924 steeg de netto winst zelfs met 35%, zodat de zich op economisch gebied samenpakkende wolken niet werden gezien. Verschoonbaar. De „Krach" heeft immers iedere insider overrompeld.
In de commissarissenvergadering van 22 juni 1927 leest de directeur de brief voor, die hij kortelings van een goed ingewijde Indische relatie ontving. Het is de moeite waard het genotuleerde te herhalen. Het typeert zo goed de zekerheid, waarin men in ons land in die jaren leefde:

> *„Directeur H. leest een schrijven voor van een Indischen Client, die daarin mededeelingen doet over een in Augustus in Indië te verwachten nieuw Communistenoproer, waarna Commissaris L. uitvoerig stilstaat bij de Indische toestanden in het algemeen en die van de diverse Cultures in het bijzonder. ZEd. refereert aan gesprekken, die hij pas heeft gehad met een Indisch Regent, een Administrateur e.d. en wijst er op, dat zulk een oproer door een handje vol militairen kan worden bedwongen. ZEd. maakt zich dan ook over Indië niet ongerust, en de groote Cultures zijn zoo krachtig, dat zij wel tegen een stootje kunnen. Z.i. zijn de koersen van de groote Indische Cultuur Mijen. te laag, gezien de meer dan sterke positie dezer Mijen. De Indische Regeering is paraat, dit zegt genoeg.*
> *De Heer B. licht aan de hand van zijne Indische ervaringen zijn inzicht toe en concludeert, dat hij het in groote trekken met den Heer L. eens is.*
> *Directeur H. wijst op de mentaliteit der bevolking, men organiseert zich daar wel degelijk, zie naar de betooging op 1 Mei naar Tarakan, naar de Chineesche Vereeniging, de Communistic Youth, etc.*
> *De Voorzitter treedt in een uitvoerige beschouwing over Indië, het verschil tusschen Inlanders en Europeanen, de omgeving van het land, vergaderingen vallen daar veel eerder op dan hier, het contact tusschen Regeering en Inlandsche Hoofden. Hier of daar mag er wat onrust zijn, het geheel wordt niet geschaad."*

De commissarissen van de U.P.B. waren veelal tevens belangrijke aandeelhouders van de vennootschap. Zij lieten zich niet onbetuigd als het er op aankwam hun gewicht te laten gelden. Hoewel de samenwerking met de directie in het algemeen goed was, geeft de volgende aangenomen motie in de commissarissenvergadering van 15 februari 1928 een goede kijk op de verhoudingen:

H. G. Hammacher, directeur-oprichter van N.V. Utrechtsche Provincie Bank, 1908-1954, naar een bronzen gedenkplaat, in Slavenburgs Bank te Utrecht.

„Naardien in de jongste Vergadering van den Raad van Commissarissen gebleken is, dat i.z. de Procedure, in hoofde gemeld, niet die dilligentie wordt betracht, die wij in het belang der Bank noodzakelijk achten, zoo noodigen wij U beleefd uit ons met bekwamen spoed rapport uit te brengen omtrent den stand dezer Procedure en Uwe juridische adviseurs er op te wijzen, dat een al te lang uitstel U zal noodzaken". . . enzovoort.

De malaise deed zich in 1929 kennen; de winsten liepen aanmerkelijk terug. Voor het eerst werd in 1931 het dividend gepasseerd. Hoewel er stemmen opgingen te liquideren of te fuseren, werd een aanbod tot het laatste, gedaan door de Incasso-Bank, in 1932 beleefd doch beslist afgeslagen. Op de incourante markt noteerden de aandelen U.P.B. in Oktober 1933 31%. De officiële beursnoteringen van de aandelen der grote bankinstellingen bedroegen toen gemiddeld 95%. Over 1933 werd de dividendbetaling U.P.B. hervat, om nimmer meer te worden onderbroken.
De tijd schreed zonder noemenswaardige schokken voort. De terugloop van de inleg-saldi en de goud-opnamen tengevolge van de politieke crisis in september/oktober 1936 (Colijn-devaluatie) werden goed opgevangen.
De tweede wereldoorlog bracht de gebruikelijke problemen. De directie probeerde zoveel mogelijk Joods vermogen uit de handen van de bezetter te redden, hetgeen de nodige zorgen met zich mede bracht. Het toenmalige Deviezeninstituut, de „Wirtschaftsprüfstelle" en de „Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft" stelden een onderzoek van de boeken in. Er werden „Strafanträge" tegen de bank aanhangig gemaakt. Voor het àl te zeer ernst werd met deze vijandelijke actie, was de oorlog voorbij. Na 1945 kwam het terugdraaien van schijntransacties via de Raad voor het Rechtsherstel; de tijdelijk gedépossedeerde cliënten herkregen mede door hulp van de directie van de U.P.B. hun bezit.
In 1948 werd het 40-jarig bestaan van de U.P.B. gevierd; zes jaar later hield de bank op zelfstandig te bestaan. De aandelen werden in verhouding van 1 : 1 geruild tegen aandelen Slavenburg's Bank, hetgeen neerkwam op een overnamekoers van 125%.
Een nieuwe bank deed zijn intrede in Utrecht. In 1975 bestond deze Rotterdamse bank 50 jaar. Bij die gelegenheid werd een feestelijk jaarverslag uitgegeven, waarin de historie van de instelling werd belicht. Géén Utrechtse historie. De vestiging van Slavenburg te Utrecht heeft de status van bijkantoor, hetgeen de bank echter niet verhindert naar beste krachten bij te dragen aan de economische ontwikkeling van stad en provincie en aan het plaatselijk maatschappelijk leven deel te nemen op een wijze als dit van een der grotere bankvestigingen verwacht mag worden.

BIBLIOGRAFIE:

Archivalia:

RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE UTRECHT
Archief van het Kapittel van Sint Jan.
OUD-ARCHIEF DER GEMEENTE UTRECHT
Resoluties van de Vroedschap.
Sententies criminele rechtspraak.
Burgerboeken en klappers daarop.
Doop-, trouw- en begraafboeken van diverse kerkgenootschappen en klappers daarop.
Notariële archieven en klappers op de transportakten.
Kohieren etc. verpondingen, haardstedegeld, huisgeld, etc.
Bevolkingsregisters sinds 1810.
Archief Evangelisch-Lutherse Gemeente Utrecht.
Portretten en kaarten.

Gedrukte bronnen en manuscripten:

A. J. van der Aa, Biografisch woordenboek der Nederlanden.

Jhr. G. G. Calkoen, Het St. Janskerkhof (M.S. 1902, G.A. Utrecht).

id. Geschiedenis der Klaustrale Huizen van St. Jan (M.S. 1907, G.A. Utrecht).

Dr. R. Fruin, Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek.

id. Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog.

Mr. C. G. C. van Hengst, Aanteekeningen betreffende de Fundatie der Vrijvrouwe van Renswoude (1890).

C. A. de Kruijff, Index Protocollen Utrechtsche Notarissen (M.S. 19e eeuw, G.A. Utrecht).

N. van der Monde, Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der Stad Utrecht (1844/46).

I. L. Uyterschout, Beknopt Overzicht Nederlandsche Krijgsgeschiedenis van 1568 tot heden (1937).

Dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht door de Eeuwen heen (1968).

Alsmede:

Jaarboeken van de Vereniging „Oud Utrecht",
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad (1815-1870),
Album Studiosorum (div. Univ. en Hogesch.),
Uitgaven van De Nederlandsche Leeuw, Wapen Heraut, Nederlandsch Patriciaat, Nederlandsch Adelsboek,
Centraal Buretau voor de Genealogie.

Gebruikte afkortingen

R.A. Utrecht	Rijksarchief in de provincie Utrecht.
G.A. Utrecht	Archief der gemeente Utrecht.
O.N.A.	Oude notariële archieven in G.A. Utrecht.

Ter Hul en het geslacht van Zijl

C. Dekker

Ter Hul als eigendom van de bisschop

De hofstede Ter Hul ligt in Bunnik, ongeveer tegenover de r.k. kerk, rechts - vanuit de richting Utrecht - van de Provinciale weg, die dit dorp zo ongelukkig in tweeën snijdt. Temidden van naoorlogse nieuwbouw is het één van de weinige oude gebouwen in het dorp, maar er is weinig opvallends aan of het moest de super-markt zijn, die in de schuur gevestigd is. Historisch is Ter Hul echter interessant: het goed vormde vroeger een eigen ambachtsheerlijkheid en het is eeuwenlang door dezelfde familie bewoond. Doordat bovendien de bronnen voor de geschiedenis van deze hofstede in ruimer mate voorhanden zijn dan wat normaal genoemd kan worden, is er aanleiding om een onderzoek in te stellen naar zowel de boerderij als haar bewoners.

Van veel onderwerpen en aspekten van de Utrechtse geschiedenis geldt dat men, mits ver genoeg teruggaand, op de ene of andere manier bij de bisschop terecht komt. Dit is ook het geval met Ter Hul. De materiële basis van de macht van de middeleeuwse bisschop van Utrecht werd in hoofdzaak gevormd door grondeigendom. De bisschop kon zich eigenaar noemen van talrijke uitgestrekte domeinen of hofgoederen, waarvan er verschillende in het Nedersticht gelegen waren, stammend uit het bezit van de Frankische koningen. Alleen al op het grondgebied van het latere Bunnik waren er drie: Bunnik, Vechten en Rumpst. Eeuwenlang betrok de bisschop zijn inkomsten uit de domeinen, tot er in de loop van de 12e, 13e eeuw een desintegratie optrad, die tenslotte een eind maakte aan het domein- of hofsysteem. In Bunnik zoals overal elders schonk de bisschop delen van zijn domeinen aan kerkelijke instellingen, andere gaf hij aan aanzienlijke heren in leen, nog weer andere gaf hij aan plaatselijke boeren in tijns of in pacht, zodat het hofgoed steeds geringer werd en ook over het overblijvende restant verloor de bisschop tenslotte zijn zeggenschap. Helaas bezitten we geen rekeningen waaruit het verval van de domeinen op de voet is te volgen; alleen uit de 14e eeuw, als het proces zich al ver heeft doorgezet, bezitten we er enkele. Het zijn momentopnamen van een evolutie.
De oudste rekening van de bisschoppelijke rentmeester van het Nedersticht, die bewaard gebleven is, loopt over de periode van 25 april 1328-21 mei

1329 [1]). Onder de ontvangsten vindt men de volgende rubrieken: *item van den hofgoede te Werconden; item te Loeric; item te Vechten; item Roemstervelt ende te Bunnic*. Van de vele domeinen, die de bisschop in vroeger eeuwen in het zuidoosten van het Nedersticht bezat, zijn er dan nog slechts vier overgebleven, waaruit hij nog inkomsten trekt: de hof van Werkhoven, die van Loerik tussen 't Goy en Houten, die van Vechten en die van Bunnik, welke laatste blijkbaar met die van Rumpst - hier Rumpsterveld genaamd - tot één verenigd is. De inkomsten betreffen uitsluitend geldsbedragen afkomstig van boeren, die hofgoed bezitten: in Vechten 24 personen, in Rumpst-Bunnik 28 personen. Behalve inkomsten uit de hofgoederen worden in de rekening ook nog ontvangsten van tienden en pachten verantwoord. Onder deze laatste komt een post voor luidend: *Item Buddinc van den Hulle 39 solidos*. Hier treffen we indirekt een vermelding van Ter Hul aan. De bisschoppelijke rentmeester ontvangt 39 schellingen aan pacht van Budding van de Hul. De Hul - de vorm Ter Hul verschijnt pas later - behoort tot de weinige delen van het oorspronkelijke domein van de bisschop te Bunnik, dat niet als hofgoed in tijns is gegeven, noch in leen gegeven, noch weggeschonken, maar verpacht is. In 1328 blijkt een zekere Budding de pachter te zijn. In de rekening over 1330/31, die eveneens bewaard gebleven is, komt hij weer voor als pachter, alleen betaalt hij nu slechts 37 schellingen en 10 deniers [2]). Wie is deze Budding? Toevallig kennen we hem ook als pachter van 7 morgen land van het domkapittel te Loerik. Als zodanig komt hij voor in een goederenlijst uit ca. 1320 en in een kapittelrekening over 1323, onder de naam *Buddinc de Hulle* [3]). Omstreeks 1348 bezit hij nog grond in Loerik als *Buddinc filius Gerardi dictus van der Hullen*: Budding Gerritszoon genaamd Van de Hul [4]). In 1368 is ditzelfde perceel grond in Loerik in bezit bij *Heynric Buddinc van der Hulle* [5]). Budding Gerritsz. bezat dus meer land dan Ter Hul, maar wij mogen aannemen dat hij dáár woonde, vanwege zijn bijnaam Van de Hul, die in de tekst met andere inkt aan zijn naam is toegevoegd. Zijn zoon Hendrik is hem vermoedelijk als pachter van Ter Hul opgevolgd en had dezelfde bijnaam, maar daarna komen we geen dragers van de naam Van de Hul meer tegen.

Ter Hul als onderdeel van het goed Beverweerd

Van de jaarlijkse rentmeestersrekeningen zijn er helaas maar enkele toevalligerwijs bewaard en de eerste na 1331, die we nog hebben, betreft het jaar 1378-1379 [6]). Over de daarin verantwoorde inkomsten van pachten komt

1) S. Muller Fz., De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336, I, Utrecht 1889, blz. 450-453.
2) Ibidem, blz. 459.
3) Rijksarchief Utrecht (hierna te citeren als RAU), dom, nrs. 598 en 624.
4) RAU, Oudmunster, nr. 934 fo 28.
5) Ibidem, nr. 935-2 fo 5 (1368 febr. 1).
6) K. Heeringa, Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, 3 dln., Utrecht 1926-1932, I, blz. 3 e.v.

de Hul niet meer voor en hetzelfde geldt voor de rekeningen die ons, ook weer zeer fragmentarisch, uit de 15e eeuw zijn overgeleverd. Wat is er met de Hul gebeurd? Gelukkig weten wij het antwoord op deze vraag: de bisschop heeft het goed in leen uitgegeven. Wanneer voor het eerst is niet bekend, maar het moet gebeurd zijn vóór 1394, het jaar waarin het oudste bewaarde leenregister van de bisschop een aanvang neemt. Daarin komt al in 1395 een belening met Ter Hul voor als onderdeel van het komplex Beverweerd, maar het is niet aannemelijk dat dit de eerste belening zou zijn. Het is wel de eerste bekende.

Het goederenkomplex, waarmee de bisschop op 28 juli 1395 heer Jan van Vianen van Beverweerd beleent [7]), omvat dan het kasteel met bijbehorende hofsteden en gronden, diverse landerijen van Driebergen tot IJsselstein, tiendrechten, visrechten, tolrechten, en ook *dat guet ten Hulle, gelegen in den kerspell van Bunnick mit alle zijnen tobehoeren alsoe alse Aernt Toll nu bruyct, mitten dagelixen gerichte, tijnse ende tienden groff ende small.* Tesamen een groot komplex van verspreid liggende gedeelten van het oude bisschopsgoed, dat in 1395 vermoedelijk reeds gedurende enkele decenniën door de heren van Vianen in leen werd bezeten. Ter Hul wordt omschreven als een goed, wat wij wel mogen opvatten als een hofstede met bijgebouwen en landerijen. Was het alleen grond geweest, dan zou wellicht de grootte zijn gespecificeerd, nu wordt de omvang bekend verondersteld: het is het goed in die omvang zoals het nu in gebruik is bij Arend Tol, met inbegrip van de rechtsmacht, tijnzen en grove en smalle tienden. Arend Tol is één van de opvolgers van Budding Gerritsz. en Hendrik Buddingsz. Hielden echter laatstgenoemden Ter Hul nog direkt van de bisschop in pacht, Arend Tol pacht het van de heer van Vianen. Ook Arend Tol bezat meer land dan Ter Hul alleen, in 1401 ontmoeten we hem als geërfde bij het gehucht Rijsbrug, ten zuidoosten van Vechten [8]). In de geciteerde tekst van 28 juli 1395 in het bisschoppelijke leenregister is later boven de naam van Arend Tol een andere geschreven: Wouter Scade. Ook alle andere namen van pachters, die in de registratie van deze belening voorkomen, zijn voorzien van een later bovengeschreven naam. Men heeft het blijkbaar in het bisschoppelijk leenhof op een bepaald moment nodig geacht de namen van nieuwe pachters in de tekst in te lassen. Waarom en wanneer? Het antwoord op deze vraag is betrekkelijk eenvoudig: ter gelegenheid van een nieuwe belening. Die vond plaats op 19 februari 1434 na de dood van Jan van Vianen en wel ten behoeve van Gijsbert van Vianen van Beverweerd, die hiervan een oorkonde ontvangen zal hebben waarvan de dispositie gelijk was aan die van 28 juli 1395, alleen de namen van de pachters zullen zijn gewijzigd. Voor de leenregistratie volstaan de bisschoppelijke ambtenaren met een korte aantekening: *Item beleent Gijsbert van Vyanen van Beverwerde sijne guede etc.* [9]) en voor een specifikatie moet men de vorige belening maar opslaan. Alle elementen van het komplex Beverweerd uit 1395 zijn onveranderd gebleven en door de namen van de nieuwe pachters over te nemen

7) RAU, bisschoppen, nr. 271 fo 19.
8) RAU, S. Marie, nr. 1404 (1401 apr. 20).
9) RAU, bisschoppen, nr. 273 fo 18.

bleef de registratie ook na 1434 up to date. Wanneer Wouter Scade Arend Tol als pachter heeft opgevolgd en of er nog een andere pachter tussen hen beiden is geweest, weten wij niet. In de rentmeestersrekening over 1426-1427 komt Wouter Scade al voor als gebruiker van bisschoppelijk hofgoed te Loerik [10]) en op 22 januari 1441 komen we hem tegen als deelnemer aan een zitting van het gerecht van Bunnik [11]).
Gijsbert van Vianen heeft het komplex Beverweerd en daarmee ook Ter Hul niet lang bezeten, slechts twee jaar. Zijn dochter daarentegen zou er niet minder dan 66 jaar van genieten. Op 25 januari 1436 volgde Johanna van Vianen haar vader op, toen ze nog minderjarig was. Op 26 februari 1465, als zij inmiddels getrouwd is met Jan van Boechout, wordt de belening herhaald en op 12 oktober 1497 nogmaals. Op 27 juli 1487 - zij was toen al weduwe - had zij haar opvolging geregeld: al haar goederen zouden toevallen aan haar zoon Daniel van Boechout op voorwaarde dat ze, indien Daniel zonder wettige nakomelingen zou overlijden, zouden overgaan op Jan van Boechout, kanunnik van de dom te Utrecht. Op 12 maart 1502 kon Daniel van Boechout eindelijk zijn moeder opvolgen in haar Beverweerdse leen [12]), maar nog in hetzelfde jaar vervreemdt hij een deel ervan, nl. het goed Ter Hul. Bij deze gebeurtenis, die voor de verdere lotgevallen van Ter Hul van het grootste gewicht is geweest, dienen wij wat uitvoeriger stil te staan.

De verkoop van Ter Hul in 1502

Daniel verkoopt Ter Hul aan een hoge geestelijke, heer Willem van Montfoort, proost van het kapittel van Oudmunster te Utrecht. De transportakte is niet bewaard gebleven, wel de kwitantie van de betaalde koopsom, die 1316½ gouden Filips-guldens bedroeg. Nu kon een leengoed niet zonder meer verkocht worden. De leenheer moest er in gekend worden en een nieuwe belening voor de koper was noodzakelijk. In het geval van Ter Hul ziet de leenheer, in casu de bisschop, van een nieuwe belening af en wijzigt hij met instemming van zijn vijf kapittels de status van het leengoed in allodiaal goed. Het kapittel van Oudmunster zal voor Ter Hul geen leenhulde meer behoeven te doen en zal het goed voortaan in volledige eigendom bezitten. Deze gunst van de bisschop om van zijn rechten, al waren zij dan ook weinig meer dan theoretisch, af te zien, is duidelijk bepaald door het feit dat de nieuwe bezitter een kerkelijke instelling is. Ten aanzien van leken was hij op dit punt gereserveerder. Op 13 oktober 1502 wordt in een oorkonde, bezegeld door bisschop Frederik IV en de vijf kapittels, de leenrechtelijke band ten opzichte van Ter Hul verbroken en daags daarna geeft Daniel van Boechout zijn gezegelde kwitantie af [13]).
Maar wie is nu eigenlijk de koper, is dat Willem van Montfoort in zijn

10) Heeringa, a.w., I, blz. 237.
11) Gemeentelijk archief Utrecht (hierna te citeren als GAU), Regulieren BA II, nr. 942.
12) RAU, bisschoppen, nrs. 273 fo 36; 275 fo 69v, 140v, 59; 278 fo 39.
13) RAU, Oudmunster, nr. 1239.

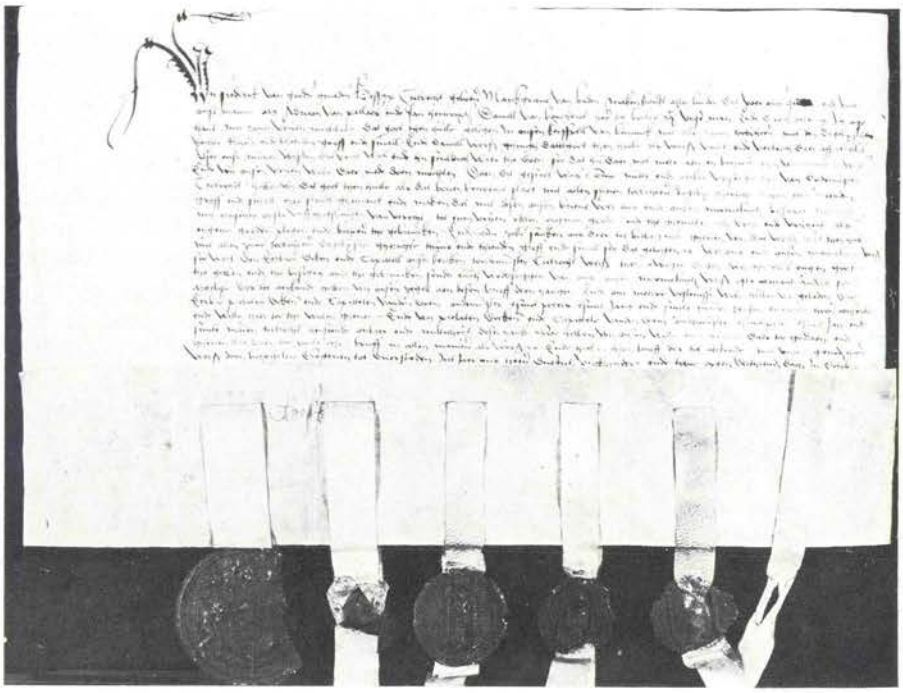

Oorkonde van de bisschop van Utrecht waarbij hij de leenrechtelijke band ten aanzien van Ter Hul opheft, 13 okt. 1502.
Rijksarchief Utrecht, Oudmunster, nr. 1239.

funktie als proost of privé of is dat het kapittel waarvan hij proost is? Noch in de rekeningen van het kapittel, noch in die van de proosdij, die een afzonderlijke beheerseenheid vormde, is iets te vinden van de uitgave van 1316½ goudguldens, net zo min als van inkomsten uit pacht van Ter Hul over de volgende jaren. Wij moeten dus wel aannemen dat de proost Ter Hul privé heeft gekocht, maar dan met de belofte dat het goed na zijn dood aan het kapittel zou toevallen en dat de bisschop, daarop vooruitlopend, afziet van zijn rechten als leenheer ten behoeve van het kapittel. Dat dit inderdaad het geval geweest is, blijkt uit het testament, dat Willem van Montfoort op 8 december 1511 in de „winterkamer" van zijn huis in Utrecht door de notaris Maarten Kaluwe liet opstellen [14]). De eerste bepalingen betreffen zijn begraafplaats en een misfundatie. De proost wil begraven worden in de nieuwe kapel in de Oudmunsterkerk en sticht een vikarie op het daar aanwezige altaar van O.L.V. en S. Anna. Na zijn overlijden zullen er dagelijks missen moeten worden gecelebreerd voor zijn zielerust en na iedere mis moet de priester op zijn graf de psalmen *Miserere mei* en *De profundis* lezen. Eens per maand en bovendien eens per jaar en op feestdagen zullen de plechtigheden een uitgebreider karakter hebben. In de grote Utrechtse kerken bestonden uiteraard tientallen van dergelijke misfundaties en een groot aantal vikarissen, al dan niet aan één of meer speciale altaren verbonden, zorgde voor de uitvoering van de bepalingen, die de testateurs inzake het opdragen

14) Ibidem, nr. 395 fo 47 e.v.

van missen hadden gemaakt. Zij werden daarvoor betaald uit goederen, die de erflaters hiervoor hadden bestemd. Proost Willem legateert voor de bekostiging van zijn zielmissen aan de kerk van Oudmunster „twee hoeven land met toebehoren zoals ze vanouds gelegen zijn in Bunnik, in de volksmond genaamd *'t goet ten Hulle*, door mij gekocht van Daniel van Boechout en thans in gebruik bij Gijsbert van Zijl tegen een jaarlijkse pacht van 36 gouden schilden, 10 kapoenen en 10 hoenders". Uit het feit dat proost Willem over Ter Hul bij testament kan beschikken, blijkt duidelijk dat hij het in 1502 als privépersoon heeft gekocht. Na zijn dood op 26 mei 1514 [15]) komt het aan het kapittel van Oudmunster en de kameraar van de „gemene vikarissen" verantwoordt de inkomsten en uitgaven van Ter Hul voortaan in zijn jaarlijkse rekeningen.

De aangehaalde passus uit het testament geeft de grootte van Ter Hul aan en noemt bovendien de pachter. De grootte bedraagt twee hoeven, dus ca. 32 morgen of in onze oppervlaktemaat ongeveer 27 ha. Pachter is in 1511 Gijsbert van Zijl, het eerste lid van de familie Van Zijl, dat we met betrekking tot Ter Hul tegenkomen en wiens nakomelingen na een tussenpoos in de 16e eeuw het goed in bezit zullen houden tot op de huidige dag. In 1465, 1497 en 1502 wordt ter gelegenheid van de hierboven gememoreerde beleningen Jan Wilgher als pachter van Ter Hul vermeld en het ligt dus voor de hand aan te nemen dat Gijsbert van Zijl het goed in pacht heeft genomen toen de proost het in 1502 had gekocht of later. Dat is echter niet zo. Uit 1501 en 1511 zijn registers bewaard gebleven van de grondbezitters, die op het platteland van Utrecht gehouden waren de belasting op te brengen, die oudschildgeld werd genoemd [16]). Zowel in 1501 als in 1511 komt Gijsbert van Zijl daarin voor als belastingplichtige in Bunnik voor 32 morgen. In 1501 staat daar de aantekening bij: *betaelt bij den rentmeester van Beverwerd.* Al in 1501 hield Gijsbert van Zijl dus het 32 morgen groot zijnde Ter Hul in pacht van de vrouwe van Beverweerd en betaalde hij zijn belasting via de rentmeester van het kasteel. Dat houdt in dat de naam van de pachter van Ter Hul in de oorkonde waarin de bisschop Daniel van Boechout in 1502 met de Beverweerdse goederen beleent niet klopt. Evenals de omschrijving van de onderdelen van het leen moet ook de naam Jan Wilgher voor de pachter van Ter Hul klakkeloos uit een vorige beleningsoorkonde zijn overgenomen. Het is zelfs niet onmogelijk dat ook de oorkonde van 1497 wat dat betreft niet up to date is en dat de naam Jan Wilgher ook hier door de bisschoppelijke oorkondenschrijver zonder meer uit de beleningsoorkonde van 1465 is overgenomen, en dat de pacht van Gijsbert van Zijl in werkelijkheid al vóór 1497 is ingegaan. Hij bezat in dat jaar in ieder geval al land in Bunnik, want in een lijst van achterstallen van het oudschildgeld komt hij voor met betrekking tot 4 hont (= ⅔ morgen) [17]). Dit betreft een gedeelte van de grond, die hij ook in 1501 en 1511 nog naast Ter Hul in Bunnik bezat. Voorzichtig kunnen wij de komst van de eerste Van Zijl op Ter Hul situeren op het eind van de 15e eeuw.

15) Ibidem, nr. 395 fo 86.
16) RAU, Staten van Utrecht, nrs. 51 fo 17v en 52-1 fo 17v.
17) Ibidem, nr. 79.

Het kapittel van Oudmunster te Utrecht, dat in 1514 bij de dood van zijn proost Willem van Montfoort volledig eigenaar van Ter Hul werd, is dat bijna drie eeuwen lang gebleven, om precies te zijn tot 14 aug. 1802. De inkomsten uit de pacht werden verdeeld in twee delen. Voor éénderde deel kwamen zij toe aan de gezamenlijke vikarissen van de kerk, die daarvoor - tot aan de Hervorming - de bepalingen van het testament van proost Willem uitvoerden, en voor de andere tweederde delen vloeiden zij in de kas van het kapittel. Ook in de eventuele lasten van reparatie etc. deelden kapittel en vikarissen volgens de verhouding twee tot één. Dit bleef zo tot 1674. Inmiddels was op het einde van de 16e eeuw in Utrecht de Hervorming ingevoerd en het kapittel van Oudmunster was evenals de andere kapittels geprotestantiseerd. De ietwat komisch aandoende transformatie, die voortaan calvinistische proosten, dekens, kanunniken en vikarissen liet optreden, maakte van de kapittels zuivere beheersinstellingen, die de hoge adel en de rijke Utrechtse patriciërs aan inkomsten hielpen. De ongehuwde staat was voor de kanunniken niet langer vereist, het bidden van het koorgebed was afgeschaft en de missen verbonden aan de vele schenkingen uit het verleden werden niet meer opgedragen. Wereldlijke edellieden en patriciërs van protestantsen huize voerden het predikaat kanunnik en deelden in de inkomsten van het kapittel, terwijl ze daarnaast alle mogelijke andere ambten en funkties konden uitoefenen. In 1674 werd een belangrijke stap naar een verdere desintegratie van het kapittel gezet, toen de pachtgoederen van Oudmunster in 19 delen werden verdeeld, die onder de toen fungerende kanunniken werden verloot [18]). Behalve het derde deel dat aan de vikarissen bleef, viel ook Ter Hul onder deze regeling en deels werd dit goed onder lot 4, deels onder lot 5 ondergebracht. De eerste trekker van lot 4 was de kanunnik Mamuchet van Houdringen, die van lot 5 de kanunnik Bartolotti. Voortaan konden deze heren elk de helft van tweederde deel van de pacht van Ter Hul opstrijken, maar aan de andere kant waren zij persoonlijk verantwoordelijk voor het onderhoud. Behalve in buitengewone gevallen, zoals grote vernieuwingswerken, viel Ter Hul voortaan buiten de bemoeienis van het kapittel als zodanig. Na de dood van een der kanunniken werd zijn lot opnieuw verloot.

De kapittelheren van Oudmunster hebben van het begin van de 16e tot het begin van de 19e eeuw in totaal elf pachters op Ter Hul gehad. De eerste was, zoals wij zagen, Gijsbert van Zijl, die in 1513 werd opgevolgd door Cornelis Jansz. Witboom [19]), die op zijn beurt in 1532 werd opgevolgd door zijn zoon Jan Cornelisz. Witboom [20]). Na diens dood in 1554 bleef zijn weduwe Klaasje de hofstede bewonen, ook nadat zij was hertrouwd met Pieter Hermansz. Schijf [21]). Met ingang van 1566 kwam Geerlof Ernstz., een bastaard uit het geslacht Van Amerongen, op Ter Hul [22]), maar dat was

18) RAU, Oudmunster, nr. 21-26 (1674 juni 23).
19) Ibidem, nr. 1239 (pachtovereenkomst 1513 febr. 21).
20) Ibidem, nr. 2008-1 (rekening vikarissen 1532). De oudste pachtovereenkomst met hem en zijn vrouw Klaasje dateert van 1546 febr. 21, ibidem, nr. 1239.
21) Ibidem, nr. 946-1 fo 59v (pachtovereenkomst 1554 sept. 18).
22) Ibidem, nr. 946-3 ongef. (pachtovereenkomst 1565 dec. 13).

geen sukses. In de jaren '80 werd hij achterstallig in de betaling van zijn pacht en het kapittel heeft de grootste moeite de ieder jaar oplopende pachtschuld te innen [23]). In 1595 wordt hij van de hofstede verwijderd en opgevolgd door Peter Anthonisz. van Zijl, wiens pacht officieel op 22 februari 1596 ingaat [24]). Na Peter Anthonisz. van Zijl volgt omstreeks 1639 diens zoon Jan Petersz. van Zijl, die kort daarop plaats moet maken voor de kanunnik Andries van der Meulen [25]). Van Zijl blijft wel op Ter Hul wonen, maar gedurende een tiental jaren is hij onderhuurder van Van der Meulen. De reden dat in die tijd een aantal kanunniken, waaronder Van der Meulen, verschillende kapittelgoederen zelf in pacht nemen, ontgaat ons. In ieder geval was het slechts van korte duur, want in 1650 is Jan Petersz. van Zijl weer de enige pachter [26]). Met ingang van 1 januari 1678 wordt Ter Hul verpacht aan zijn zoon Peter Jansz. van Zijl, vervolgens vanaf 1 januari 1726 aan diens zoon Klaas Petersz. van Zijl, en vanaf 1 januari 1768 aan diens zoon Peter Klaasz. van Zijl, die pachter blijft tot het kapittel Ter Hul in 1802 van de hand doet [27]).

Meestal om de zeven jaar werd de pacht hernieuwd en bij die gelegenheid werd de pachtsom opnieuw vastgesteld, in geld en tot 1671 bovendien aanvullend in natura. Dit laatste is een overblijfsel uit de zeer oude tijd, toen pachten nog geheel of hoofdzakelijk in natura werden opgebracht. Gijsbert van Zijl betaalt in 1511 per jaar 36 gouden schilden, 10 kapoenen (gekastreerde hanen) en 10 hoenders. In de pachtovereenkomst met Cornelis Jansz. Witboom in 1513 wordt dit bedrag vastgesteld op 32 gouden schilden, 10 kapoenen 10 hoenders, in die met Jan Cornelisz. Witboom in 1546 op 50 schilden, 30 kapoenen, 30 hoenders en 1 ton goede winterappelen, in die met Klaasje, weduwe van Jan Witboom, in 1555 op 80 schilden, 30 kapoenen, 30 hoenders en 1 ton appelen, in die met Geerlof van Amerongen in 1565 op 155 guldens, 13 kapoenen, 13 hoenders en 1 ton appelen, in die met Peter Anthonisz. van Zijl op 5 gulden per morgen en 20 kapoenen. In de volgende overeenkomsten blijft het aantal kapoenen gehandhaafd totdat die met Peter Jansz. van Zijl in 1678 uitdrukkelijk vermeldt: zonder kapoenen. Het gelds-

23) Ibidem, nr. 2008-2, rek. vikarissen, 1582, 1585 1591, 1592.

24) Ibidem, nr. 946-4 fo 105v (pachtovereenkomst 1595 aug. 25). Nieuwe overeenkomsten, ibidem, nr. 946-5 fo 93 (1602 nov. 24); nr. 946-6 (1610 aug. 27).

25) In de rekening van de vikarissen over 1638-'39 komt Peter Anthonisz. van Zijl nog als pachter voor, maar aan Jan Petersz. van Zijl wordt een uitgave gedaan *van voorschot bij hem gedaen van de timmerake van 't huys ten Hulle*. In de rekening over 1639-'40 brengt deze laatste eveneens een bedrag voor hetzelfde doel op zijn pacht in mindering, terwijl in die over 1640-'41 Andries van der Meulen als pachter voorkomt, ibidem, nr. 2008-3.

26) In de rekening over 1652-'53 komt als pachter voor *Jan Peters van Zijl in plaets van den here Andries van der Meulen - - - wegens huer cedulle bij den voorn. Jan Peters van Zijl met den voorn. here van der Meulen opgerecht, dwelcke met den jaere 1650 is comen te cesseren*, ibidem. Nieuwe pachtovereenkomsten met hem, ibidem, nr. 946-9 fo 202 (1653 jan. 21) nr. 946-10 fo 21 (1663 juni 26) en fo 127 v (1671 dec. 1).

27) Pachtovereenkomsten in extenso of in uittreksel met Peter Jansz. van Zijl, ibidem nr. 946-10 fo 210 (1678 mei 4), nr. 946-11 fo 36 (1687 febr. 5), fo 126 (1693 febr. 4), fo 233v (1699 okt. 7), nr. 946-12 fo 20 (1707 mrt. 12 en fo 182 (1717 febr. 6); met Klaas Petersz. van Zijl, nr. 946-13 fo 104 (1725 dec. 29), nr. 946-14 (1733 febr. 21), nr. 952-3 fo 14v en 17v (1740 jan. 1; 1747 jan. 1; 1754 jan. 1; 1761 jan. 1); met Peter Klaasz. van Zijl, nr. 952-3 fo 17v (1768 jan. 1), nr. 952-4 (1775 jan. 1), nr. 946-17 (1782 mrt. 30), nr. 946-18 (1789 apr. 11) en nr. 946-18 (1795 okt. 24).

bedrag, tot het midden van de 16e eeuw bepaald in schilden, naderhand uitgedrukt in guldens wordt door het kapittel herhaaldelijk verhoogd of verminderd naar gelang de opbrengst van het land, de konjunktuur en de waarde van de gulden. Faktoren, die alleen in groter verband duidelijk zouden worden, doch buiten de opzet van deze studie vallen. De betalingstermijnen van de pacht waren oudtijds de feestdagen van Sint Maarten (11 nov.) en Sint Pieter *ad cathedram* (22 febr.) of binnen 14 dagen daarna; later werd jaarlijks de hele pachtsom in één keer betaald en wel met kerstmis. In de 16e eeuw ging de nieuwe pacht in op Sint Pieter, later werd dat 1 januari.
De pachtovereenkomsten bevatten een aantal gebruikelijke bepalingen over het gewone onderhoud van de hofstede, soms verbodsbepalingen om opgaand hout te kappen, om weilanden te scheuren en in te zaaien of om mest naar elders te vervoeren. De buitengewone onderhoudswerkzaamheden komen in de regel ten laste van de eigenaar, alsook *alle 't gene bij donder, blixem, hagel, ruyter ende knechten daerinne beschadicht zall worden*, zoals de overeenkomst met Peter Anthonisz. van Zijl het in 1610 uitdrukt.
Een bijzondere bepaling in de overeenkomsten betreft de periodieke bezichtiging van Ter Hul door de kanunniken en vikarissen. In de overeenkomst met Jan Cornelisz. Witboom in 1546 erkent deze: *Noch zijn 't voirwairde dat wij - - - sullen gehouden wesen den heren voirsz. als 't hem gelieven sal mit twee wagens comen halen op heur voirsz. goet ende doense goede chiere op onsen kost nae ouder ghewoenten.* Vooral in de periode voor de Hervorming schijnen de uitstapjes naar Bunnik bij de geestelijke heren nogal in trek te zijn geweest. Hoe groot voor de pachters van Ter Hul de financiële konsekwenties waren van het op hun kosten „goede sier" maken door de kanunniken, valt misschien enigszins af te leiden uit de bijkomende kosten van de uitstapjes, die voor rekening van het kapittel waren en dus in de rekeningen worden verantwoord. In 1532 wordt het land van Ter Hul opgemeten en worden er bomen geplant. De geestelijke heren werden door Cornelis Jansz. Witboom onthaald, maar desondanks gaven zij onderweg nog 6 pond 10 schellingen uit aan wijn en fooien, wat een heel bedrag is als men bedenkt dat de geplante bomen samen 4 pond 10 schellingen kosten en het loon van de landmeter 1 pond 10 schellingen bedraagt [28]). Karig waren de kanunniken niet, want herhaaldelijk vermelden de rekeningen bij die gelegenheden fooien voor de knechten van Ter Hul, die hen vervoerden, voor de dienstboden en degenen die kookten en voor de portier van de Utrechtse stadspoort, die zij passeerden. Peter Anthonisz. van Zijl weet in 1595 de verplichting tot traktatie terug te brengen tot één maal per jaar en daarvoor nog een vergoeding te bedingen. In 1602 wordt overeengekomen dat het onthaal alleen in het eerste, vierde en laatste jaar van de zeven pachtjaren behoeft plaats te vinden. Later verdwijnt de bepaling geheel uit de kontrakten om er op het einde van de 18e eeuw weer opnieuw in te worden opgenomen.

28) Ibidem, nr. 2008-1. Als reisdoel vindt men opgegeven: *ad emendum et videndum triticum* (1527), *ad videndum domum, pomerium et alias terras, quas colit Cornelius Johannis - - - si sint omnia disposita sicuti promiserat* (1528), enz. Behalve kanunniken en vikarissen nemen soms aan de inspektiereizen deel de proost, de officiaal, de scholaster, één of meer kameraars, één of meer kapittelnotarissen, de kapittelschout en anderen.

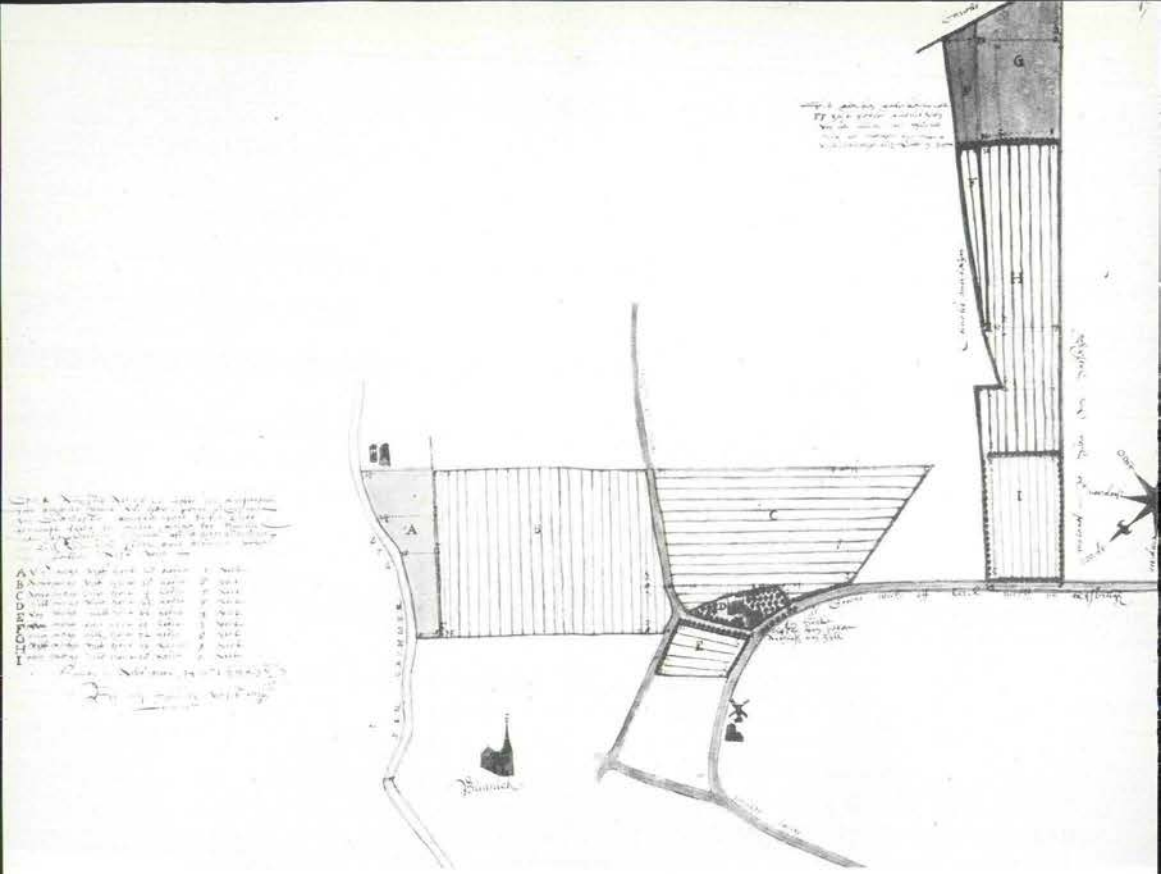

Het goed Ter Hul getekend door Hendrik Verstrale in 1626.
Rijksarchief Utrecht, Oudmunster, nr. 933.

De boerderij

Voor een goed begrip van de situatie van het oude Ter Hul dient men te bedenken dat het wegenpatroon in Bunnik in vroeger eeuwen tamelijk eenvoudig was. Op de Brink kwamen vier wegen samen: uit het oosten de weg uit Zeist via de Bunnikerbrug, uit het noorden de weg van het huis Beesde (tegenwoordig Langstraat), uit het westen de Vechterweg (tegenwoordig Provinciale weg en Dorpsstraat) en uit het zuiden de Odijkerweg (tegenwoordig Schoudermantel en Smalleweg). Dan was er nog een vijfde belangrijke weg, die komend uit het zuidwesten niet doorliep tot de Brink maar iets westelijker op de Vechterweg uitkwam en de verbinding vormde tussen het gehucht Rijsbrug en het dorp Bunnik. Deze Groeneweg of Kerkweg (tegenwoordig Groeneweg en Molenweg) had een aftakking naar de Odijkerweg. Juist ten zuiden van deze zijweg naar de Odijkerweg en met de voorgevel naar de Groeneweg lag de hofstede Ter Hul. Met zijn meer dan 3 m + NAP was dit punt het hoogste van zijn omgeving, hetgeen trouwens al in de naam tot uiting komt, want een *hul* of *hil* is een verhevenheid in het terrein, een (meestal natuurlijke) hoogte. Een plaats dus, bij uitstek geschikt voor een vroege bewoning, buiten bereik van een buiten zijn oevers tredende Kromme Rijn en met goede verbindingswegen. Al omstreeks 1320 was hier, zoals

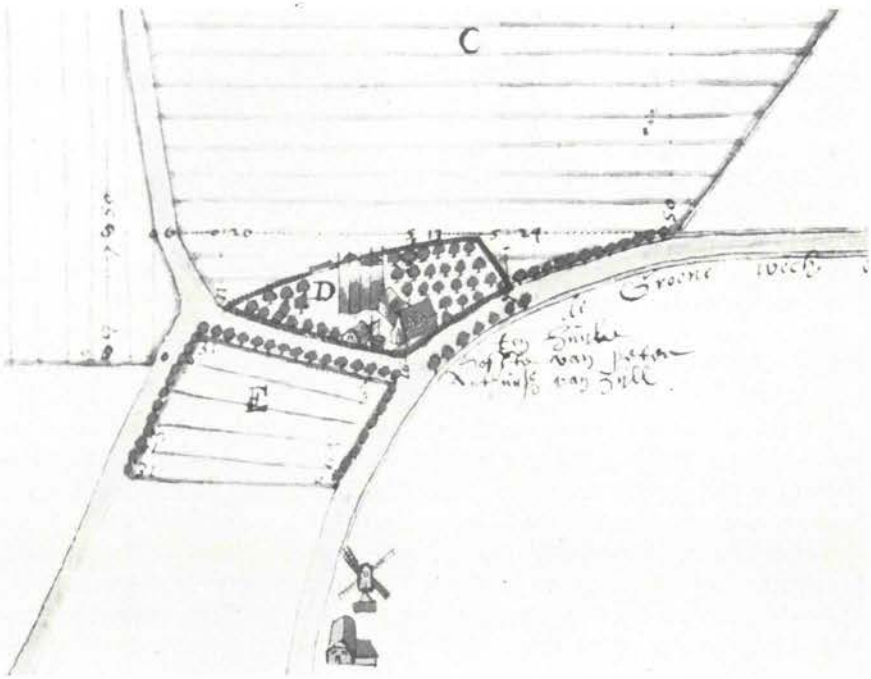

Detail van de vorige tekening.

hiervoor bleek, Budding van der Hullen woonachtig, maar waarschijnlijk mag de eerste bewoning ter plaatse nog enkele eeuwen eerder gesitueerd worden, dus in de tijd dat het bisschoppelijk domein Bunnik nog intakt was, waaruit de twee hoeven, die later het goed Ter Hul uitmaakten, zijn voortgekomen. Overigens kan alleen een archeologisch onderzoek hieromtrent zekerheid verschaffen evenals inzake de vraag - en dat nog maar tot op zekere hoogte - hoe de hofstede er in de middeleeuwen heeft uitgezien.
De oudste en eigenlijk enige afbeelding van het boerderijkomplex Ter Hul dateert uit 1626 en is getekend door de landmeter Hendrik Verstrale in het kaartboek van het kapittel van Oudmunster [29]). Hoofdtaak van de landmeter was de opmeting en het in kaart brengen van de landerijen van Ter Hul en in de weergave van de hofstede kon hij dus globaal zijn, maar Verstrale staat bekend als een nauwkeurig tekenaar, die ook de relevante gebouwen tamelijk getrouw weergeeft. Volgens zijn tekening uit 1626 bestond de boerderij toen uit een huis aan de Groeneweg, met de noordelijke zijgevel - waarin een deur - gekeerd naar de verbindingsweg tussen de Groene en de Odijkerweg, een schuur dwars tegen de achtergevel van het huis aan, een vrijstaand bijgebouw, twee hooibergen en een waterput. Dit alles in een boomgaard en het geheel omgeven door een palissade waarin twee hekken: één voor de deur naar de weg en één naar het land ten zuiden van de hofstede. Het huis lijkt eerder een - voor die tijd - modern dan een middeleeuws karakter te heben.

29) Ibidem, nr. 933 fo 47.

Wij verkeren ten aanzien van Ter Hul in de gelukkige omstandigheid de betrouwbaarheid van de tekening te kunnen toetsen aan andere bewaarde bronnen. Omdat de pachters belangrijke verbouwingen geheel of gedeeltelijk op hun pachtsom in mindering mochten brengen, vinden we de uitgaven daarvoor verantwoord in de vikarisrekeningen, voor zover deze tenminste bewaard zijn [30]). Van sommige zijn zelfs de door de pachter overgelegde kwitanties nog aanwezig. Zulke verbouwingen van het huis zijn uitgevoerd omstreeks 1538, in 1556, in 1561-'62, in 1595 en volgende jaren, in 1638-1640 en in 1653. Van de werkzaamheden omstreeks 1538 weten wij alleen dat Jan Cornelisz. Witboom over het rekenjaar 1537-'38 vijf pond, over 1538-'39 ruim 6 pond en voor 1539-'40 tien pond op zijn pacht in mindering brengt vanwege gekocht hout voor herstel van het huis. De pachtovereenkomst met dezelfde Witboom in 1546 bevat de bepaling: *item oick sellen wij gehouden wesen enen nieuwen steenen gevel op te halen ende doen maicken op onse kost, behoudelick dat die heren sellen ons daertoe doen besorgen den steen, die totten ouden steen van noede sal wesen.* De pachter heeft zich hieraan niet gehouden, want in de overeenkomst met zijn weduwe in 1554 wordt de bepaling herhaald. In de dan volgende jaren worden inderdaad belangrijke werkzaamheden aan Ter Hul uitgevoerd. In 1556 wordt de hofstede vergroot met een nieuwe kamer, waarvoor Peter Hermansz. Schijf 150 pond van zijn pacht aftrekt, terwijl de reisjes, die de kapittelheren naar Bunnik maken om dit karwei te bezichtigen ook nog eens 27 pond kosten. In 1561-'62 trekt dezelfde pachter nog eens 123 pond af voor herstelwerkzaamheden, waarbij niet gespecificeerd wordt waarom het gaat, maar vermoedelijk betreft het hier de vernieuwing van de gevel, waartoe de pachter door het kontrakt van 1554 verplicht was. Waarschijnlijk heeft in die tijd het huis zijn middeleeuws aanzicht verwisseld voor het modernere, zoals wij dat van de tekening van Verstrale kennen. De niet buitensporig hoge kosten werden gedrukt doordat was overeengekomen dat zoveel mogelijk de oude stenen weer zouden worden gebruikt. Dan duurt het totdat de wanbetaler Geerlof van Amerongen van de hofstede verwijderd is voordat het kapittel ook maar iets aan het huis wil laten doen.

Zodra Peter Anthonisz. van Zijl op de hofstede komt begint er een serie werkzaamheden, die nogal ingrijpend moeten zijn geweest. De rekeningen bezigen deze keer ook niet het latijnse woord *reparatio*, zoals in vorige gevallen, maar spreken van *restauratio, nova instauratio* en *augmentatio*. Het karwei begon in 1595 - Peter van Zijl woonde er al vóórdat zijn pacht op 1 januari 1596 inging - en werd over een aantal jaren uitgesmeerd. Hoewel de door Van Zijl overgelegde specifikaties van de aannemers bewaard zijn, blijkt toch niet duidelijk waarom het gaat. Het werk werd hoofdzakelijk uitgevoerd door Hendrik Cornelisz., metselaar, Klaas Jacobsz., timmerman, Aart Hendriksz., smid, en een niet bij name genoemde rietdekker. De metselaar leverde in 1596 o.a. 600 bakstenen en 1000 estrikken en in 1599 nog eens 3100 nieuwe bakstenen en 500 oude. Het dak werd geheel vernieuwd, er werden nieuwe ramen geplaatst en uit een post van geleverde ijzers voor de schoorsteen, *daer de borden op leggen*, zou men kunnen konkluderen dat

30) Ibidem, nrs. 2008-1—2008-3.

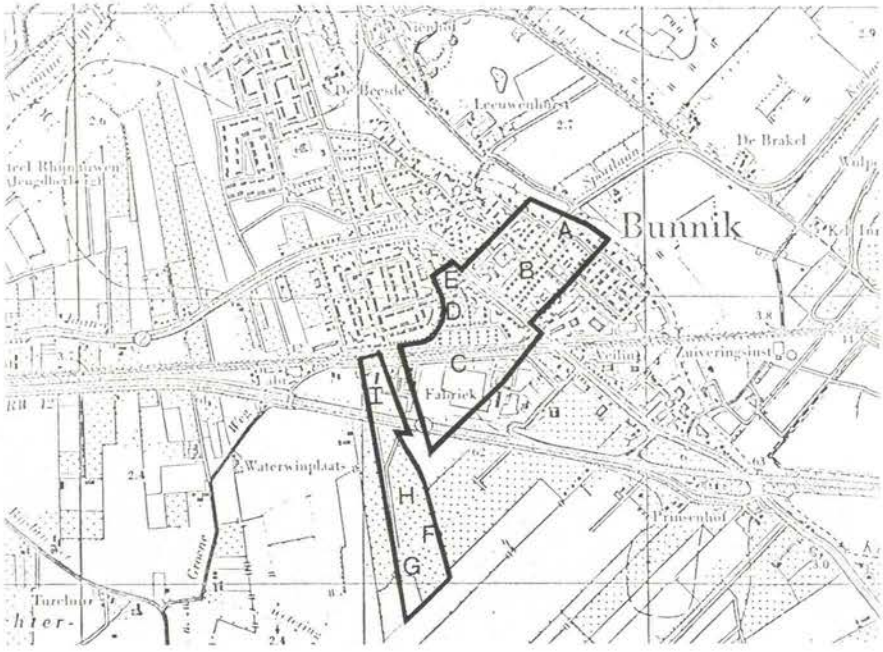

Het goed Ter Hul ingetekend op de topografische kaart van Bunnik.

ook het interieur werd aangepakt. Het gehele werk kostte 700 pond.
In de jaren 1638 tot 1640, dus een twaalftal jaren na de tekening van Verstrale, vond opnieuw een groot werk plaats. De pachters van dat moment, eerst Jan Petersz. van Zijl en na hem de kanunnik Andries van der Meulen, brengen in totaal 1069 guldens op hun pacht in mindering. De specifikatie van hetgeen in 1640 de bewoner van Ter Hul, Jan Petersz. van Zijl - dan onderhuurder - ten behoeve van de aannemers heeft uitgegeven, begint met een post van 51 guldens voor Frans Cornelisz. van Bemmel *ter cause hij anno 1640 de huysinge voornoemt ten dele hadde affgebroken.* Van Zijl zelf voerde met wagens de benodigde materialen voor het werk aan, maar zijn deklaratie bij het kapittel ten bedrage van 63 guldens was blijkbaar aan de hoge kant en werd niet geaksepteerd dan nadat hij was teruggebracht tot 53 guldens [31]). Ook nu weer weten wij niet precies wat er verbouwd werd, maar de voorgevel zal zijn blijven staan, want die was weer aan vernieuwing toe in 1653. In de kapittelvergadering van 25 juni 1652 was gerapporteerd *dat de voorgevel van d'huysinge op d'Hulle bevonden is aen beide sijden heel te vervallen ende noodsaeckelijck te moeten worden gerepareert.*[32]) Een jaar later werd het herstel ervan gegund aan de timmerman Eusebius Brantsz. en de metselaar Tijmen Willemsz. voor 350 guldens, door wie het werk ook werd uitgevoerd [33]).

31) Ibidem, nr. 1240.
32) Ibidem, nr. 21-21 fo 259.
33) Ibidem, nr. 21-22 fo 56 (1653 juni 3), fo 102v (1654 febr. 24), deklaraties in de rekeningen, ibidem, nr. 2008-3, specifikaties, ibidem, nr. 1240.

Na de verdeling van de pachtgoederen van het kapittel onder de kanunniken in 1674 moeten de laatsten individueel de last van herstelwerkzaamheden op zich nemen en blijven vermeldingen dienaangaande in de kapittelresoluties en rekeningen achterwege, op een paar uitzonderingen na. Deze betreffen de reparatie van de hofstede na de grote storm in december 1703 [34]) en de vernieuwing van de schuur in het midden van de 18e eeuw. Behalve de gewone kleine reparaties en het om de zoveel jaar dekken met nieuw stro, vernemen we uit de rekening enen resoluties van het kapittel lange tijd niets over de schuur van Ter Hul. In het pachtkontrakt van 1678 neemt Peter Jansz. van Zijl op zich *de waegeschuer ende schaepshock behoorlijk te doen repareren ende alles nodigh daertoe leveren*, maar nog eens zestig jaar later stond de schuur op instorten. De resolutie van 19 mei 1749 spreekt van *zekere oude en geheel bouwvallige schuur* en stelt vast *dat de voorszeide schuur al bouwvallig is geweest veele jaren* en *dat zonder een zodanige schuur de voorszeide hofstede niet kan worden gebruikt*, zodat tot algehele vernieuwing wordt besloten [35]). Volgens het bestek moest de oude schuur worden afgebroken en een nieuwe, houten schuur op een stenen voet opgetrokken van 60 voet lengte en 32 voet breedte, met daarin afgeschoten een schaapshok, drie varkenshokken en een hoenderhok. Het werk werd door de timmerman Klaas van Maarle aangenomen en was tegen het einde van het jaar 1749 gereed op het dak na, dat afzonderlijk aanbesteed en gegund was aan de dekker Mees van den Berg te De Bilt. In februari 1750 was de schuur gedekt. De pachter van Ter Hul, Klaas Petersz. van Zijl, was zelf een van de twee leveranciers van de daarvoor benodigde wilgentenen.

Eén van de laatste bepalingen van het bestek voor het bouwen van de schuur luidde: *Het schuurtje bezijden 't huys moet mede afgebroken worden ten kosten van den aannemer*. Wat daarmee bedoeld wordt is niet duidelijk. Waarschijnlijk was het een vrijstaand schaaps-, varkens- of hoenderhok dat overbodig werd door de nieuwe schuur. Op de tekening van 1626 komt een dergelijk schuurtje nog niet voor. Wel is daarop duidelijk een huisje van meer allure te zien, dat zoals gewoonlijk bij boerderijen als bakhuis funktioneerde. Het was een vrijstaand bijgebouw - *vicina domus* heet het in de vikarisrekening -, dat in 1602 werd vernieuwd, waarvoor Peter Anthonisz. van Zijl over drie jaar in totaal 320 pond op zijn pacht in mindering bracht. De aanwezigheid van de hooibergen op Verstrales tekening komt in de rekeningen tot uiting door posten betreffende het periodiek vernieuwen van de meest vitale onderdelen daarvan, de bergroeden. Ook de waterput, die op de afbeelding zo duidelijk uitkomt, wordt in een rekening genoemd. In 1531 wordt ruim 6 pond uitgegeven voor 300 stenen, kalk, ijzer, etc. om de put te vernieuwen *(ad puteum reficiendum)*. Eén element van het boerderijkomplex is op de tekening van 1626 achterwege gebleven: de duiventil of het duifhuis *(domus columbarum)*, dat in 1552 werd gerepareerd. Mogelijk was het vóór 1626 opgeruimd, want het is niet waarschijnlijk dat de tekenaar dit in het oog vallende objekt over het hoofd zou hebben gezien.

Wat steeds weerkeert in de rekeningen is de ook op de tekening voorkomende

34) Ibidem, nr. 21-32 fo 113, resolutie 2 juni 1704.
35) Ibidem, nr. 1238 (uittreksels uit resoluties, bestekken, deklaraties, specifikaties etc.).

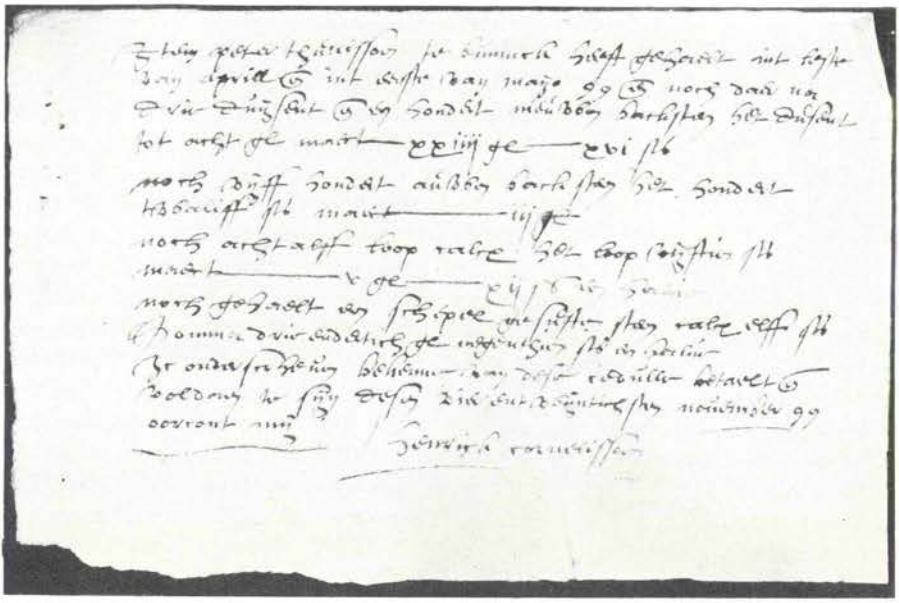

Kwitantie van Hendrik Cornelisz. voor Peter Anthonisz. van Zijl wegens geleverde bakstenen en kalk voor de verbouwing van Ter Hul, 1599. Rijksarchief Utrecht, Oudmunster, nr. 1240.

boomgaard rond de boerderij. In 1532 werd 4 pond 10 schellingen uitgegeven voor geplante pere- en appelbomen, in 1536 nog eens 4 pond voor niet nader genoemde bomen, in 1548 weer 25 schellingen voor vier appel- en pereboompjes, in 1558 opnieuw 2 pond voor acht appelbomen, enz. Als Peter Anthonisz. van Zijl in 1595 op Ter Hul komt, koopt hij meteen 18 appelenten, 6 peerenten, 10 kersenten, 4 pruimenten en 2 nootenten. Zelfs de palissade, die de boomgaard en daarmee de hele boerderij omsluit, wordt eenmaal in de rekeningen genoemd, nl. in 1540, als zij voor 2 pond wordt vernieuwd [36]).

De landerijen

De twee hoeven land, waaruit Ter Hul bestond, vormden geen aaneengesloten geheel, maar vielen uiteen in vier gedeelten, die overigens dicht bij elkaar gelegen waren. Het eerste stuk, onmiddellijk grenzend aan de hofstede en op de tekening van 1626 gemerkt als C - de hofstede zelf als D -, wordt in de pachtoorkonde van het kapittel voor Jan Cornelisz. Witboom in 1546 omschreven als *een stucks bouwlandts streckende van den heerwech tot aen den acker van den koster - - - groot seven mergen twee hont achtien roeden, daer boven zuydtwert Jan van Wael, ende noortwert die Groenewech naest gelegen zijnt*. Met de heerweg, daaraan het land in het oosten grensde wordt de Odijkerweg bedoeld, de noordgrens was de Groeneweg, aan de zuidkant lag

36) *Item pro plantis quas vocant pooten emptis que fuerunt posite circum pomerium et domistadium, XVI st. fac. II lb.*, ibidem, nr. 2008-1.

het land van een zekere Jan van Wael en aan de westkant het land van de koster van de Bunnikse parochiekerk. Het tweede stuk lag er direkt tegenover, aan de overkant van de Odijkerweg. Het is op de kaart van Verstrale met B gemerkt en wordt in 1546 omschreven als *een stuck bouwlants streckende van den heerewech tot aen 't rijntgen.* De grootte wordt, althans in 1546, niet opgegeven. Daaraan grensde (A op de kaart): *'t rijntgen, wesende een stuck weylants gherende als een blaesbalch, groot twee mergen twee hondt, twee roeden, voirtgaende indt water van den Rijn, daer boven zuydwert Jan van Wael ende beneden noortwert juffrouw van Driebergen naest gelant zijnt.* Het woord „rijntje" komt in de teksten uit het Kromme Rijngebied veelvuldig voor in de betekenis van uiterwaard van de Kromme Rijn. De rijntjes zijn altijd als weiland (Rijnweide) in gebruik en zijn in de loop der eeuwen vaak door de eigenaars van het aangrenzende, eerder gekultiveerde land in bezit genomen. Het derde stuk was gelegen tegenover de hofstede ten noorden van de verbindingsweg tussen de Groeneweg en de Odijkerweg en strekte zich uit tot bijna tegenover de Bunnikse molen. Op de kaart van 1626 is het gemerkt als E en in 1545 wordt het omschreven als *een stuck bouwlants gelegen beneffen die hofstede, dair noortwaerts bijsiden die papelicke proeven van Bunnick ende zuydtwerts tegens die hoffstede over die wech, groot omtrent enen morgen dertich roeden.* Met de *papelicke proeven* wordt het land van de pastoor van Bunnik bedoeld, dat er in het noorden aangrensde. Het vierde stuk tenslotte lag ten zuiden van de Groeneweg voorbij de akker van de koster en wordt op de kaart met de letters F, G, H en I aangeduid. In 1546 luidt de omschrijving: *een stucke weylants genoempt die Bree, mit een deel boulants genoempt die Peckcamp, die Corte ende Lange Nuewe Wee ende die Vuylcamp, daer zuydtwert ende westwert Adriaen Wiartssoon, noortweert die Groenewech ende oestwert dat geerken, leggende bysiden den Pellecamp, naest gelegen zijn.* De grootte van het stuk wordt niet aangegeven, noch die van de percelen afzonderlijk.

Erg belangrijk is de grootte van ieder deel, waaruit het komplex Ter Hul bestond, niet. Daarom laten wij ook de kleine verschillen tussen de resultaten van de opmeting van Verstrale en de grootte, zoals wij die van enkele stukken uit de pachtoorkonde van 1546 kennen, buiten beschouwing. Belangrijker is de totale oppervlakte, die in de oude teksten steeds op twee hoeven wordt gesteld, hetgeen betekent 32 morgen, een getal dat ook in de registers van het oudschildgeld van 1501 en 1511 *expressis verbis* wordt genoemd. Sinds het pachtkontrakt met Geerlof van Amerongen in 1565 verpachtte het kapittel van Oudmunster aan de pachters van Ter Hul bovendien nog 11 hont land (dus bijna 2 morgen), dat bij Ter Hul gelegen was, maar waarvan de herkomst onduidelijk lijkt. Tevoren heeft het kapittel nimmer een stuk land van 11 hont aan wie dan ook afzonderlijk in pacht gegeven en er is niets dat er op wijst, dat het kapittel daar in of kort voor 1565 een grondaankoop gedaan heeft. Als Verstrale in 1626 Ter Hul opmeet komt hij op een totale grootte van 34 morgen, 1 hont, 99 roeden, 3 voet en dit stemt overeen met de opgave ter gelegenheid van de verkoop door het kapittel in 1802: ruim 34 morgen. De 11 hont, die in 1565 voor het eerst afzonderlijk genoemd worden, moeten begrepen zijn in de 34 morgen, maar behoeven geen deel

AENBESTEDINGE
Van TIMMER-en
METSEL-WERK,
Te BUNNIK en t'ODYK,
op twee Hof-ſteden.

DEd: Eerw: Heeren Decan en Capitule van Oud-munſter, ſullen in 't openbaar Aanbeſteden.

De Reparatie van Timmer, Metſel en Dek-werk, in d'Huyſingen, &c. van Claas van Zyl, ſtaande by de Koorn-Molen te Bunnik.

Item nog van een Huyſinge, &c. t'Odyk, tot nog toe bewoond by Anna Klaas Meſen.

Die gadinge heeft kome Vrydag den 9en May 1732. des Nanoens ten twee uren / by de Weduwe van de Velden t'Odyk, en doe ſyn profyt.

Die de Conditien wil ſien of onderregt begeert, kome ter Secretarye van Oud-Munſter, of by den Rent-meeſter TILBURGH, aan de Voorſtraat t'Utrecht.

Seg het voort.

Tot *Utrecht*, Gedruckt by *Willem Jan Reers*, Ordinaris Drucker der Ed: Mog: Heeren Staten 's Lands van Utrecht, woonende by de Vie-brugge, 1732.

Publikatie van de aanbesteding van herstelwerkzaamheden aan Ter Hul en een boerderij in Odijk, 1732.
Rijksarchief Utrecht, Oudmunster, nr. 1240.

uit te maken van de oude opgave van 2 hoeven. Nu is 11 hont hetzelfde als 1 morgen, 5 hont en Verstrale geeft op zijn kaart een perceel aan dat precies die oppervlakte heeft, nl. het rijntje. Dit als aanwas te beschouwen weiland aan de Kromme Rijn werd oudtijds niet in het morgental van Ter Hul begrepen, maar komt al in 1546 voor in de opsomming van de delen waaruit Ter Hul bestond. Ook in de 17e en 18e eeuwse pachtkontrakten wordt het dubbel genoemd: men rekent Ter Hul op 34 of 34½ morgen, maar noemt bovendien de 11 hont nog eens afzonderlijk, totdat bij de verkoop in 1802 de juiste oppervlakte opnieuw blijkt.
Behalve het rijntje en de wei genaamd de Bree - op de kaart de percelen A,

G en F (ged.) - bezat de hofstede Ter Hul geen weiland. Toen dan ook in het midden van de 18e eeuw de naburige hofstede Blommerweerd verkocht werd, verzocht Klaas Petersz. van Zijl het kapittel daarvan 12 morgen land te kopen en aan hem en zijn opvolgers als pachters van Ter Hul te verpachten. Dit gebeurde in 1751 [37]). Het land lag tussen Ter Hul en Blommerweerd, strekte zich in langgerekte vorm uit vanaf de Kromme Rijn over de Odijkerweg tot aan de Rijsbruggerwetering en bestond voor 6 morgen uit weiland, voor 3 morgen uit bouwland en voor 3 morgen uit bos. Tot 1802 bleef dit land in eigendom aan Oudmunster en in pacht bij de Van Zijlen als pachters van Ter Hul.
De hofstede Ter Hul kan in de 16e, 17e en 18e eeuw onder de belangrijkste boerderijen in het Bunnikse gerekend worden. De pachters geven dan ook de indruk welgesteld te zijn. Deze welgesteldheid vindt echter mede haar oorzaak in het feit dat de pachters, zowel uit het geslacht Witboom als uit het geslacht Van Zijl, behalve Ter Hul ook nog andere landerijen in eigendom of in pacht bezaten. Zo pachtte b.v. Peter Anthonisz. van Zijl volgens het register van het oudschildgeld in 1599-1600 nog ruim 25 morgen land in Bunnik en had Peter Jansz. van Zijl in 1716 naast Ter Hul nog 51 morgen in eigendom en pacht [38]). Peter Klaasz. van Zijl bezat in 1783 in eigendom en pacht, Ter Hul meegerekend, in totaal 68 morgen [39]). Het aantal koeien in de stal van Ter Hul bedroeg in 1748 tien en in 1768 veertien. Dit lijkt naar de huidige maatstaven niet zo veel, maar in 1770, het jaar van een grote rundersterfte, had Klaas Petersz. van Zijl met 17 koeien - waarvan er 3 stierven - het grootste aantal van heel Bunnik [40]), terwijl in zijn bedrijf toch de nadruk lag op de akkerbouw. Het getal paarden op Ter Hul bedroeg in 1779 dan ook negen [41]).

De ambachtsheerlijkheid

Wat Ter Hul van de andere hofsteden in Bunnik onderscheidde was de eraan verbonden ambachtsheerlijkheid. Voor de oorsprong hiervan moeten wij terug naar de middeleeuwen. Bijna overal in het Sticht was toen de uitoefening van de rechtsmacht, zowel de hoge als de lage, een zaak van de bisschop. De hoge rechtsmacht, d.w.z. de berechting van zware misdrijven, waarop strenge straffen stonden inklusief de doodstraf, oefende de bisschop uit door middel van hoge gerechtsofficieren, de maarschalken, die grote ressorten hadden. De lage of dagelijkse rechtsmacht, d.w.z. de berechting van gewone, dagelijks voorkomende strafbare feiten, oefende hij uit door lagere, plaatselijke gerechtsofficieren, de schouten. In vele gevallen gaf de bisschop trouwens de lage rechtsmacht in leen aan een wereldlijk of kerkelijk persoon, die dan ambachtsheer genoemd werd. Deze kon in eigen persoon de rechtsmacht uitoefenen of daarvoor een schout aanstellen. De schout, hetzij de

37) Ibidem, nr. 1238.
38) RAU, gem. Bunnik, nr. 28.
39) Ibidem, nr. 56.
40) Ibidem, nrs. 48 en 60.
41) Ibidem, nr. 76.

bisschoppelijke, hetzij de ambachtsheerlijke, hield met de boeren van het dorp - landgenoten of buren genoemd - rechtszittingen en bracht de daar gewezen vonnissen ten uitvoer.
Bunnik had geen ambachtsheer. De gewichtige positie, die de bisschop daar oudtijds als grondheer van de hof van Bunnik had ingenomen, hield er ongetwijfeld verband mee, dat de bisschop de lage rechtsmacht voor zich had behouden en liet uitoefenen door zijn schout van Bunnik. Als de bisschop echter het goederenkomplex van Beverweerd in de tweede helft van de 14e eeuw aan de heren van Vianen en Beverweerd in leen geeft, blijkt dit voor enkele onderdelen van dit komplex te geschieden met inbegrip van het dagelijkse gerecht, tijnzen en tienden. Ook bij het onderdeel Ter Hul staat deze toevoeging in de oudste bewaarde beleningsakte van 1395 en zij wordt in alle volgende herhaald. Het betekent dat, zo er op Ter Hul een tijnsplicht of een tiendplicht rustte - hetgeen niet noodzakelijk het geval behoeft te zijn - deze tijnzen en tienden voortaan de heer van Beverweerd ten goede kwamen, maar bovendien dat deze heer er de lage rechtsmacht kon uitoefenen. Met andere woorden Ter Hul werd onttrokken aan het ambtsgebied van de bisschoppelijke schout van Bunnik. Van een aantal belangrijke boerderijen, her en der verspreid, waaronder Ter Hul, werd de heer van Beverweerd dus ambachtsheer en als zodanig behoeft hij geen rekening te houden met de plaatselijke schouten. Dit was niet alleen in gerechtelijk opzicht van belang maar nog meer uit fiskaal oogpunt, omdat de schouten ook als plaatselijke belastinggaarders optraden [42]).
Als in 1502 Ter Hul uit het Beverweerdse goederenkomplex wordt gelicht en via de proost Willem van Montfoort eigendom wordt van het kapittel van Oudmunster is de dagelijkse rechtsmacht in de koop begrepen. Voortaan is het kapittel naast eigenaar ook ambachtsheer van Ter Hul en waar in de 16e eeuw in de meeste gevallen de afzonderlijke rechtsmacht van zulke zeer kleine gebieden in de praktijk te niet gaat en geruisloze inlijving bij de plaatselijke gerechten plaatsvindt, zorgt het kapittel er voor dat dit ten aanzien van Ter Hul niet gebeurt. Ter Hul zal een enklave blijven vormen in Bunnik, waar het dorpsbestuur - sinds 1540 bestaande uit een kollege van een schout en 6 schepenen - niets te zeggen heeft. Men zou Ter Hul een mini-ambachtsheerlijkheid kunnen noemen, van slechts 32 morgen groot, met één huis en alleen het gezin van de pachter en de inwonende knechten en meiden als ingezetenen. Deze weliswaar juridisch waterdichte maar uit gerechtelijk en bestuurlijk oogpunt ridikuul aandoende situatie, wordt door het kapittel volkomen serieus genomen. Zelf ambachtsheer zijnde beschouwt het zijn pachter als schout. Zo heet Cornelis Jansz. Witboom in 1528 *scultetus supra bonis dictus Ten Huul* [43]), schout op het goed Ter Hul, en ook de volgende pachters worden in hun pachtkontrakt als zodanig aangesteld door de toevoeging van de woorden *ende dat schoudtampt* in de omschrijving van het pachtobjekt.
Natuurlijk was Ter Hul te klein om een eigen schepenkollege te hebben en in

42) J. Ph. de Monté ver Loren, De rechterlijke organisatie ten platten lande in het gebied langs den Krommen Rijn gedurende de middeleeuwen, Utrecht 1948, blz. 133-140.
43) RAU, Oudmunster, nr. 2008-1.

de weinige gevallen dat er iets te berechten zal zijn geweest, wendde men zich tot het schepengerecht van Bunnik. Zo ook in zaken van vrijwillige rechtspraak als het aangaan van leningen onder hypotheek, het scheiden van boedels en het maken van testamenten. Dat de ingezetenen van Ter Hul voor dit alles voor schepenen van Bunnik verschenen was des te meer vanzelfsprekend omdat bijna alle pachters van Ter Hul zelf deel van het Bunnikse schepenkollege hebben uitgemaakt, hetgeen mogelijk was, omdat zij behalve in Ter Hul ook in Bunnik grond in eigendom of in pacht bezaten. Het feit dat zij buiten het gerecht woonden en daar zelfs een schoutambt uitoefenden, stond daar los van. Overigens behoeven wij er niet aan te twijfelen dat het schoutambt van Ter Hul, maar meer nog de mogelijkheid om zich te kunnen beroepen op exemptie ten aanzien van het Bunnikse gerecht, de pachters van Ter Hul in de Bunnikse samenleving een grotere zelfstandigheid en onafhankelijkheid hebben gegeven dan de andere boeren. In de 17e eeuw kwam dit trouwens tot uiting op een onverwacht terrein: dat van de godsdienst. Op Ter Hul werden katholieke diensten gehouden in een tijd dat dit door de plakkaten verboden was, terwijl de schout van Bunnik werkeloos moest toezien, omdat Ter Hul buiten zijn ambtsgebied lag.
De onafhankelijkheid gold verder vooral ten aanzien van de belastingen. De twee grondbelastingen, die vanouds in het Kromme Rijngebied moesten worden opgebracht, het oudschildgeld en het Lekdijksgeld, werden geheven per gerecht. In de leggers van het oudschildgeld, een algemeen Utrechtse, landsheerlijke belasting, stond Ter Hul als afzonderlijk gerecht opgetekend en dus bracht niet de schout van Bunnik, maar de schout van Ter Hul, voor de 32 morgen de verschuldigde lasten naar het Utrechtse belastingkantoor en hij ontving daarvan, zoals alle schouten in hun hoedanigheid van belastinggaarders, de emolumenten. Bij het Lekdijksgeld lag dat anders. In de leggers van het hoogheemraadschap van de Lekdijk-Bovendams kwam het gerecht Ter Hul niet voor, hetgeen begrijpelijk was, omdat de lijst van gerechten met hun grootte al eeuwen oud was, aangelegd vóórdat Ter Hul een eigen ambachtsheerlijkheid was, en nooit gewijzigd. Omdat ook alle vroeger woeste maar sindsdien in kultuur gebrachte gronden niet in de grootte van de gerechten in de leggers verdiskonteerd waren, stond ieder gerecht voor een geringere oppervlakte dan de werkelijke te boek. De schouten inden de belasting over de werkelijke grootte, droegen alleen het bedrag van de te boek staande grootte aan het hoogheemraadschap af en staken het verschil in eigen zak. Deze onregelmatigheid was door de praktijk al lang gelegaliseerd [44]). Het is duidelijk dat de schout van Bunnik er naar streefde de werkelijke grootte van zijn ressort zo groot mogelijk te maken omdat dit zuivere winst voor hem persoonlijk betekende. In het eerste kwart van de 16e eeuw al probeerde hij de exemptie van Ter Hul op te heffen. Wij weten dat indirekt uit een gelijke poging ten aanzien van een andere vrije hoeve bij Rijsbrug, toebehorend aan het klooster van de Regulieren te Utrecht. De Regulieren vroegen één der burgemeesters van Utrecht om advies en die raadde hun aan zich te richten naar het kapittel van Oudmunster, dat zich

44) M. van Vliet, Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, Assen 1961, blz. 495 e.v.

ten aanzien van Ter Hul in dezelfde situatie bevond. Het resultaat was dat de exemptie gehandhaafd bleef [45]).

In het midden van de 17e eeuw brak er een strijd uit tussen Willem van Doorn, in die tijd schout van Bunnik, en Jan Petersz. van Zijl, pachter en schout van Ter Hul, over de vraag of Ter Hul dijkbelasting moest betalen via de Bunnikse schout of niet. Inzet van het proces dat door Van Zijl, gesteund door het kapittel van Oudmunster, bij het Hof van Utrecht aanhangig werd gemaakt, was niet de vraag of Ter Hul een eigen ambachtsheerlijkheid was, want dat erkende ook de schout van Bunnik. Deze laatste beweerde echter dat niet de rechterlijke, maar de oude kerkelijke indeling de basis vormde voor de inning van het Lekdijksgeld en aangezien het aan geen twijfel onderhevig was dat Ter Hul kerkelijk binnen de parochie Bunnik lag, moesten naar zijn oordeel over de 32 morgen als over al het andere land de dijkpenningen aan hem worden afgedragen.

Willem van Doorn had als grote troef in handen het onloochenbare feit dat Van Zijl gedurende 13 jaar inderdaad de belasting aan hem had betaald. Hij toonde het Hof daarvan de bewijzen. Van Zijl beweerde dat hij de vorderingen ten onrechte had gekregen en te goeder trouw en zonder nadenken had betaald, maar eiste nu restitutie, zich beroepend op het feit dat Ter Hul niet onder het gerecht Bunnik viel en, omdat het ook niet afzonderlijk in de boeken van het hoogheemraadschap voorkwam, dus vrij van dijkbelasting was. Hoewel het proces zich van 1654 tot 1667 voortsleepte zag de schout van Bunnik geen kans het te winnen en bleef Ter Hul exempt [46]).

Behalve het oudschildgeld en het Lekdijksgeld bestonden er vooral sinds de 16e eeuw nog heel wat andere belastingen, die ofwel in het gehele Nedersticht geheven werden, ofwel een zuiver plaatselijk karakter hadden, maar waarvan niet altijd duidelijk tot uiting kwam of zij in het kader van het gerecht dan wel in dat van de parochie werden geheven. Aan het geharrewar hierover kwam een einde toen in 1693 het kapittel van Oudmunster in zijn hoedanigheid van ambachtsheer van Ter Hul mr. Johan Thiens, schout van Bunnik, aanstelde tot belastinggaarder - gadermeester zoals het stuk zegt - van Ter Hul [47]). Thiens, die als schout ook in Bunnik belasting inde, kon dit nu krachtens deze speciale aanstelling ook in Ter Hul doen, behalve met betrekking tot het oudschildgeld, want dat bleef de schout van Ter Hul zelf naar het Utrechtse belastingkantoor brengen.

In 1714 drong het tot het kapittel door dat Johan Thiens al lang geen schout van Bunnik meer was en dat zijn tweede opvolger belasting inde over Ter Hul zonder kommissie. Onmiddellijk werd deze schout van Bunnik, mr. Johan Gerard de Joncheere, op het matje geroepen en aangeraden een verzoekschrift aan het kapittel te schrijven. Hij deed dit en het kapittel stelde

45) *Ende nae veel lopens ende moeyenisse heft ons die borghermeister te laesten gheseyt dat wij souden moeten doen ghelijck die heeren van Oudmunster. Gaven sij van hoir hoeven, die Cornelis Jansz. bruyck te Bunnick, soe souden wij oeck gheven, ende gaven sij nyt, soe en souden wij oeck nyt gheven, want hoer brieven ende ons alleens houden. Ende dat is alsoe blijven legghen*, GAU, Regulieren, BA, II, nr. 871 fo 196.

46) De processtukken zijn bewaard, RAU, Oudmunster, nr. 1672. Voor een soortgelijk proces te Maarschalkerweerd in 1655, zie Van Vliet, a.w., blz. 503, 504.

47) RAU, Oudmunster, nr. 21-31 (1693 mei 15).

hem daarop aan als gadermeester van Ter Hul [48]). Zo gebeurde ook met de op hem volgende schouten van Bunnik [49]), totdat na de revolutie van 1795 de heerlijke rechten werden afgeschaft, waarmee een eind kwam aan de afzonderlijke positie van Ter Hul.

Ter Hul in de 19e en 20e eeuw

Het kapittel van Oudmunster, dat in 1811 door keizer Napoleon zou worden opgeheven, had het in de laatste jaren van zijn bestaan na de revolutie van 1795 niet gemakkelijk. Om aan kontanten te komen stootte het een aanzienlijk deel van zijn bezittingen af. Op 3 mei 1802 werd besloten te onderzoeken of de hofstede Ter Hul, waarvan de lopende pacht dat jaar zou eindigen, opnieuw verhuurd moest worden, waarbij men dan diende te rekenen op grote uitgaven voor reparaties, of dat dit goed van de hand gedaan zou moeten worden. De kapittelvergadering van 17 mei ging akkoord met het voorstel Ter Hul te veilen in twee gedeelten: de hofstede met de 34 morgen en afzonderlijk de in 1751 aangekochte 12 morgen land [50]). Op 3 juni 1802 vond de publieke verkoping plaats voor notaris mr. Carel van Hees in de herberg van Gerrit van de Vecht te Vechten. Ter Hul werd in de konditiën omschreven als *een schoone en welgelege hofsteede met twee bergen, schuur en bakhuijs en ruim vier en dertigh mergen zoo boomgaard, bouw- als weijlanden met alle zijn toebehooren, genaamd het goed ter Hulle, gelegen onder de parochie van Bunnick nabij het dorp* - - -. Niet onder de koop was begrepen de derde hooiberg, die door de pachter Pieter Klaasz. van Zijl voor eigen rekening was gebouwd [51]). Het eerste bod werd gedaan door Dirk Vernooij op *f* 11.800.—, dat door Willem van Dam, kennelijk in opdracht van Pieter van Zijl werd verhoogd met *f* 200.—. Deze laatste werd daardoor koper voor *f* 12.000.—. Willem van Dam en Klaas Pietersz. van Zijl stelden zich hiervoor borg. Het was blijkbaar te zwaar voor Pieter van Zijl ook nog de 12 morgen land te kopen, want die gingen voor *f* 4.400.— naar Johannes Bringenberg. Op 14 aug. 1802 werd het goed Ter Hul door Anthonie van Dam, sekretaris van het kapittel van Oudmunster, ten overstaan van Willem van Rossum en Cornelis de Wit, schepenen van Bunnik en Vechten, getransporteerd aan de koper Pieter van Zijl, die hiervoor op dezelfde dag een hypotheekakte liet passeren, groot *f* 3.000.— tegen 5% ten behoeve van Jan Tieleman Blekman, notaris te Utrecht [52]).
Nadat hij Ter Hul enige jaren in eigendom had bezeten liet Pieter van Zijl het goed op 30 juni 1810 door schout en schepenen van Bunnik taxeren [53]) - de uitslag was *f* 12.800 - en maakte kort daarna op 3 augustus zijn testament, waarin hij zijn enige zoon Klaas in de gelegenheid stelde om na zijn dood

48) Ibidem, nr. 21-37 (1714 mei 7 en mei 19).
49) Ibidem, nr. 45, t.a.v. de schout Dirk Bisdommer (1726) en de schout Jan van der Pant (1740).
50) Ibidem, nr. 22-26, resoluties sub datis.
51) Ibidem, nr. 945-2.
52) RAU, recht. arch., nr. 1347-7 fo 66.
53) Ibidem, nr. 1347-6 fo 310.

de hofstede met het bakhuis, de drie hooibergen en 40 morgen land over te nemen tegen taxatiewaarde [54]). Op diezelfde dag nam Klaas het goed in huur. Deze situatie voldeed echter niet en waarschijnlijk wilde de toen reeds 46 jaar oude Klaas, die bovendien nu eindelijk een gezin had gesticht, een grotere zelfstandigheid ten opzichte van zijn vader. Op 24 mei 1811 deed deze laatste het huurkontrakt te niet door een overeenkomst met zijn kinderen te sluiten, waarbij Klaas tegen een inbreng van ƒ 3.780.— in de boedel al het vee, gereedschap, huisraad en overige roerende goederen overnam [55]). Hij zou voortaan de hofstede en landerijen bebouwen, het beheer voeren, de inkomsten eruit trekken, de lasten ervan opbrengen, maar moest daarvoor zijn vader onderhouden, voeden, kleden en inwoning geven op de boerderij tot diens dood of vrijwillig vertrek. Indien het laatste het geval zou zijn moest hij hem jaarlijks ƒ 300.— uitkeren. Op 24 juni daaraan volgend wijzigde Pieter zijn testament in overeenstemming met de nieuwe situatie en op 16 januari 1813 overleed hij op 81-jarige leeftijd. Klaas werd nu tegen inbreng van ƒ 17.000.— in de boedel eigenaar van Ter Hul [56]).
Een groot bedrag vergeleken bij de koopsom van ruim tien jaar terug. Te groot waarschijnlijk voor Klaas, die een tijd tegemoet ging, die minder florissant was voor de landbouw dan het vroege begin van de 19e eeuw. Al weten wij niets over aanvullende hypotheken op de reeds bestaande, noch over het beheer van de hofstede in de jaren volgend op de overname in 1813, erg rooskleurig kan de toestand niet geweest zijn want op 12 juli 1832 ziet Klaas - hij wordt nu steeds Nikolaas genoemd - zich genoodzaakt zijn hofstede te verkopen voor ƒ 14.000.—, dus aanzienlijk minder dan waarvoor hij haar zelf had moeten kopen [57]). Arnold Willem baron van Brienen, een schatrijke grondeigenaar te Amsterdam, rooms-katholiek lid van de Eerste Kamer, kocht reeds gedurende een aantal jaren op verschillende plaatsen in Nederland onroerende goederen op, onder andere in het Kromme Rijngebied, waarover Gijsbert Kronenburg, houtkoper te Langbroek, als zijn rentmeester het bewind voerde. Het wekt geen verwondering dat hij het is die Ter Hul van Nikolaas van Zijl overneemt en het vervolgens aan hem in pacht geeft. Als grootte van Ter Hul wordt nu opgegeven: 36 bunder 6 roeden 32 ellen. De verhouding tussen Van Zijl en de rentmeester moet goed geweest zijn want in 1839 wordt Kronenburg als voogd aangesteld voor de minderjarige kinderen van Nikolaas voor het geval dat deze zou komen te overlijden. Als Nikolaas op 5 april 1842 sterft wordt aan deze bepaling uitvoering gegeven [58]).
Pieter en Gerrit van Zijl, meerderjarige zonen van Nikolaas, volgen gezamenlijk hun vader als pachters op [59]). Naast Ter Hul huren zij van Van Brienen ook nog een stuk land in de nabijheid van de hofstede, afkomstig van Roelof

54) GAU, notariaat voor 1811, nr. 788-5 (Hendrik van Ommeren 1810 nr. 106).
55) Ibidem, notariaat sedert 1811, nr. 230a (Hendrik van Ommeren 1811 nr. 21).
56) Ibidem, nr. 218a (Hendrik Jan van Loenen 1813 nr. 21).
57) RAU, notariaat sedert 1811 nr. 266-2 (Henricus Jacobus van Mariënhoff 1832 nr. 2150).
58) RAU, suksessiememories.
59) Deze en de navolgende gegevens zijn ontleend aan het familiearchief Van Brienen, dat, ongeïnventariseerd, berust bij het genoötschap „De Nederlandsche Leeuw", te 's-Gravenhage.

De boerderij in vogelvlucht ten tijde van het begin van de nieuwbouw, ca. 1950.

Hoenderdal, en zeven bunder onder Laagraven. Een bepaling in het pachtkontrakt van 31 dec. 1843 doet denken aan de dagen vanouds toen de kanunniken Ter Hul plachten te bezoeken: *dat de huurders hunne paarden ten dienste van den eigenaar hebben om hem bij de bezigtiging van het land in de provincie Utrecht even als deszelfs andere bruikers te vervoeren.* Van Brienen maakte hier ook gebruik van, maar met zijn dood op 26 okt. 1854 verdween alle direkt kontakt tussen eigenaar en pachter. Bij de boedelscheiding, die enkele jaren in beslag nam, viel Ter Hul toe aan Van Brienens jongste dochter Angélique Adelaide Louise Caroline barones van Brienen, gehuwd met Simon Gérard Louis prince d'Hénin comte d'Alsace. Zij bleef eigenares van Ter Hul tot zij op 9 april 1921 op 89-jarige leeftijd stierf. Vermoedelijk heeft ze Ter Hul nooit gezien, zij woonde in Frankrijk, het langst in Parijs, sprak geen Nederlands en liet haar zaken hier te lande waarnemen door het administratiekantoor Westerhout te Amsterdam. Leden van de familie Kronenburg in Langbroek bleven rentmeesters voor de Kromme Rijnse goederen en de Van Zijlen bleven pachters van Ter Hul. Na de dood van Angélique viel bij akte van scheiding en deling van 23 mei 1922 Ter Hul toe aan haar nicht Marguérite Marie Caroline comtesse d'Alsace d'Hénin Liétard eveneens wonende te Parijs en toen al weduwe van Maurice Marie Auguste Ferdinand comte de Leusse.

In 1841, negen jaar nadat Van Brienen de hofstede had gekocht, werden ongeveer 100 roeden van het land door het rijk onteigend ten behoeve van de aanleg van de Rijnspoorweg, waarvoor de eigenaar met *f* 3.151,30 werd schadeloos gesteld. Een groot bedrag voor zo'n klein stukje vergeleken met de koopprijs van het gehele Ter Hul, al is het ook weer niet zo exorbitant

als de overlevering in de familie Van Zijl het doet voorkomen. Die wil namelijk dat het bedrag de koopsom zou hebben overtroffen. Ongetwijfeld zagen de Van Zijlen het met lede ogen aan dat dit financiële voordeel hun ontging, maar aan de andere kant mochten zij blij zijn dat de landbouwkrisis in de veertiger jaren van de 19e eeuw hen weinig deerde. Van Brienen en ook „de Franse prinses", zoals zijn dochter Angélique werd genoemd, waren hen zeer ter wille met de pacht. Een jaarlijks bedrag van *f* 950.— in 1832, dat bij de dood van Angélique in 1921 was opgelopen tot *f* 2.220.— was aan de lage kant en bij pachtvernieuwingen werden geen moeilijkheden gemaakt. De gezamenlijke pacht van Pieter en Gerrit van Zijl duurde tot 1853 en van dan af is Pieter de enige pachter tot zijn dood op 8 febr. 1886. Zijn weduwe Antonia Smorenburg leidt dan het bedrijf samen met haar zoons Pieter en Nicolaas gedurende enkele jaren totdat Pieter in 1889 trouwt en Antonia Smorenburg een huis voor zich laat bouwen aan de Groeneweg recht tegenover Ter Hul. Nicolaas verhuist naar Schalkwijk. Pieter van Zijl is nu pachter tot zijn overlijden op 29 mei 1938. Zijn weduwe Margaretha Klaasina de Jong blijft nog twee jaar pachter tot de pacht in 1940 wordt vernieuwd ten behoeve van haar zoon Hendrikus Hillegondus van Zijl.
Inmiddels is de aftakeling van het komplex Ter Tul begonnen. Allereerst aan de overzijde van de Provinciale weg, de vroegere Odijkerweg. Het land van Ter Hul, dat tot de Kromme Rijn liep, werd aan weerszijden begrensd door een voetpad. Het zuidelijk pad (de tegenwoordige Rijnzichtlaan) lag op de scheiding, het noordelijke pad behoorde geheel tot Ter Hul. In september 1894 besloot het r.k. kerkbestuur een school voor bijzonder lager onderwijs te stichten, pastoor Heeres zou voor een geschikt terrein zorgen [60]). Na een maand komt hij met een aanbod van „de Franse prinses" om een stuk grond van 29 a 85 ca, grenzend aan het zuidelijke voetpad, gratis ter beschikking te stellen voor de bouw. Angélique verbond er de voorwaarde aan dat de pastoor gedurende 25 jaar één maal per jaar te harer intentie een gelezen mis zou opdragen. Voor de ophoging van het terrein werd met toestemming van „opperrentmeester" Westerhout het zand vanonder de kleilaag van het achterliggende bouwland afgegraven. Mogelijk was de pachter Pieter van Zijl over dit landverlies niet al te enthousiast, maar het goede doel moet hem hebben aangesproken. Hij laat zich in de schoolkommissie benoemen en regelt zelf de beplanting, de aanleg van het plein en de afrastering. Wanneer in 1938 het plan wordt opgevat tot de bouw van een nieuwe r.k. kerk neemt de Bunnikse pastoor opnieuw de taak op zich om via de rentmeester en de opperrentmeester de eigenares van Ter Hul te benaderen. Marguérite d'Alsace doet een schenking van een stuk grond, grenzend aan het noordelijke voetpad, groot 1 ha, voor de nieuwe kerk op voorwaarde dat uiterlijk op 1 maart 1940 met de bouw begonnen moet zijn en dat de overdrachtskosten voor rekening van het kerkbestuur komen. Wanneer vervolgens het plan wordt opgevat ook een kerkhof aan te leggen stelt zij nog eens ½ ha ter beschikking tegen een vergoeding van *f* 3.500.—. Pastoor Hegge biedt haar voor haar bereidwilligheid een schilderij aan, waarop zij zich tot in details over de nieuwe kerk laat voorlichten. De plannen bevallen haar en met name

60) Archief r.k. parochie Bunnik, ongeïnventariseerd.

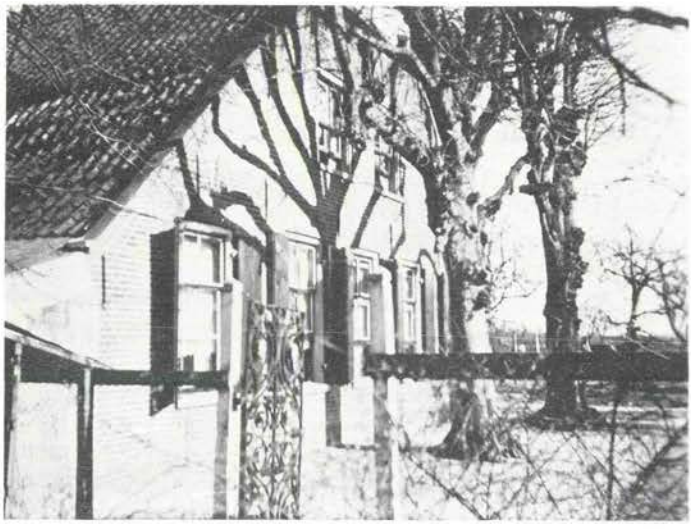

Voorgevel van de boerderij, ca. 1950.

de door de schilder Charles Eyck aan te brengen muurschilderingen in de absis. Zij biedt aan de kosten hiervan te dragen.
Het gedeelte van Ter Hul aan de andere kant van de Provinciale weg was nog intakt behalve dat enkele jaren voor de kerkbouw een brede strook onteigend was voor de aanleg van rijksweg-12. Kort na de Tweede Wereldoorlog begon de bouwwoede aan beide zijden van de Provinciale weg om zich heen te grijpen. Ook Ter Hul ontkwam er niet aan. Elf hektare werd via tussenpersonen zonder schadeloosstelling van de pachter aan de gemeente verkocht en voor de aanleg van industriegebouwen, zoals van Wynmalen en Hausmann en van Vrumona, werd eveneens een belangrijk gedeelte vervreemd. Was Ter Hul in 1916 nog 45 ha 22 a 95 ca groot, in 1949 was daar nog 15 ha 92 a 10 ca van over. De hofstede zelf verkeerde in een niet al te beste staat. Een keerzijde van de lage pacht was ongetwijfeld de geringe lust om veel aan de gebouwen ten koste te leggen. Een hoognodige reparatie was in het begin van de 20e eeuw inderdaad voor rekening van de eigenaar uitgevoerd. De Bunnikse aannemer A. W. Wildbergh had in 1901 een nieuwe voorgevel, een nieuwe zijmuur en een slaapkamer gebouwd voor *f* 731,42, en in 1903 werd voor *f* 3.471,70 een nieuwe schuur gebouwd. Sindsdien was er weinig meer aan gedaan. Een uitbouw aan de noordelijke zijkant was in 1921 door Pieter van Zijl zelf bekostigd.
Nadat in de loop der jaren verschillende verzoeken van de pachters om de hofstede te kopen door de rentmeesters waren afgeslagen, kwam in 1949 nog vrij onverwacht voor Hendrikus Hillegondus van Zijl de gelegenheid het restant van het komplex Ter Hul over te nemen. Hoewel Van Zijl eigenlijk alleen de grond maar wilde kopen, omdat een slecht onderhouden boerderij te midden van te verwachten moderne huizenblokken hem onaantrekkelijk leek, zwichtte hij toch voor de lage koopprijs van *f* 5.000.—. Op 24 mei 1949 stond Marguérite d'Alsace de eigendom van hofstede en grond af voor

een totaal bedrag van ƒ 41.000.—. Na 117 jaar was opnieuw een Van Zijl eigenaar van Ter Hul. Temidden van het nieuwe uitbreidingsplan veranderde de boerderij echter van funktie. Van 1940 tot 1955 diende zij tot stalling van paarden en rijtuigen voor de kerkgangers, die de nieuwe katholieke kerk bezochten, maar langzamerhand verdwenen de paarden en tenslotte werd ook de eigen veestapel van Ter Hul gelikwideerd. Van Zijl begon met de verkoop van zuivelprodukten en fruit en hieruit kwam tenslotte de vestiging van een supermarkt in de schuur voort.Men kan deze „verstedelijking" betreuren, vast staat dat de historische hofstede tot nu toe behouden is en nog een belangrijke funktie in de Bunnikse samenleving vervult.

De familie Van Zijl in de 16e eeuw

De geschiedenis van Ter Hul is niet volledig zonder een apart hoofdstuk over de familie Van Zijl, die als het ware met de hofstede vergroeid is. Het geslacht Van Zijl afkomstig uit Cothen-Langbroek, vanwaar het al in de 14e eeuw uitzwermt over het Kromme Rijngebied, terwijl zich ook een tak in de stad Utrecht vestigt, waarvan de leden het tot de magistratuur weten te brengen. Deze tak interesseert ons hier niet. Voor ons staat centraal Gijsbert van Zijl, die in 1497 land te Bunnik bezit en in ieder geval in 1501 Ter Hul in pacht heeft. Waar kwam hij vandaan? Het is niet waarschijnlijk dat hij geboren en getogen is in Bunnik. In de manualen van het morgengeld uit de 15e eeuw ontbreekt de naam Van Zijl te Bunnik en in de oorkonden uit het Bunnikse, die voor die tijd in een groot aantal zijn bewaard, komt slechts twee maal een Van Zijl voor: in 1458 is Jan van Zijl aanwezig bij een grondoverdracht in Rijsbrug en in 1475 wordt Jan Klaasz. van Zijl genoemd in verband met land in Atteveld [61]). Waarschijnlijk betreft het hier één en dezelfde persoon, die in 1514 als gezeten burger van Utrecht overlijdt. Hij had geen zoon met de naam Gijsbert, wel een broer, die echter vóór 19 nov. 1505 stierf [62]). Een relatie met Gijsbert van Ter Hul is niet aannemelijk. We zullen dus een andere Gijsbert moeten vinden.

In 1463 werd Gijsbert Arendsz. van Zijl poorter van de stad Utrecht, in 1467 Jan Arendsz. van Zijl en in 1473 Steven Arendsz. van Zijl [63]). Aannemende dat dit drie broers waren, dienen we een gezin te zoeken, waaruit zij kunnen stammen. Buiten de stad, want de naam Arend is in de familie der stads-Van Zijlen buitennissig. Wij vinden dit gezin in Wijk bij Duurstede. Op 8 aug. 1463 dragen Arend Gijsbertsz. van Zijl en zijn tweede vrouw Margriet van Grevenbroek een stuk land op de Brink te Wijk over aan Steven en Maria van Zijl, twee kinderen uit Arends eerste huwelijk met een zekere Heilwich [64]). Enkele jaren later overlijdt Arend en op 7 juni 1473 dragen zijn kinderen hetzelfde land over aan de domkanunnik Evert Zoudenbalch [65]). Het zijn Gijsbert, Jan, Willem en Steven van Zijl. Maria wordt

61) GAU, Regulieren, BA II, nr. 947 (1458 nov. 8); Armennoodhulp, BA II, nr. 2325 (1475 apr. 16).
62) RAU, hss., nr. 379-1 fo 30 (Booth).
63) GAU, stad Utrecht, I, nrs. 16 fo 17v, 18, 78; 222 fo 38, 43, 55.
64) RAU, fam. Zoudenbalch, nr. 68 fo 149.
65) Ibidem, fo 147v.

niet meer genoemd. Gijsbert en Willem Arendsz. komen in Wijkse bronnen daarna niet meer voor en evenmin in Utrechtse. Het poorterschap van Gijsbert kan het in die tijd veelvuldig voorkomende buitenpoorterschap zijn geweest. Willem vinden we in 1486 terug in Oudwulven bij Houten en Gijsbert moet degene geweest zijn, die zich in Bunnik vestigde.
In 1511 was Gijsbert van Zijl nog pachter van Ter Hul, in 1513 werd hij als zodanig opgevolgd door Cornelis Jansz. Witboom. Er is geen aanwijzing dat er tussen deze twee personen een familierelatie bestond, al is die ook niet uitgesloten. Witboom kan b.v. een schoonzoon van Gijsbert zijn geweest. Overigens was het kapittel vrij om zijn goederen te verpachten aan wie het wilde. In 1511 betaalde Gijsbert van Zijl ook oudschildgeld voor een andere hoeve land in Bunnik, die in 1501 nog deel uitmaakte van een komplex van twee hoeven, waarvoor Jan van Werkhoven aangeslagen werd, maar die in 1510 gekocht werd door de abdij van S. Laurens te Oostbroek bij De Bilt [66]). Blijkbaar gaf die abdij de hoeve direkt daarop aan Gijsbert van Zijl in pacht, terwijl de andere hoeve in pacht bleef bij Belie, de weduwe van Jan van Werkhoven. In 1519 leeft Belie nog en betaalt zij huisgeld, maar in 1523 wordt de belasting voor hetzelfde huis opgebracht door Jan van Zijl [67]). Het ligt voor de hand dat het volgende gebeurd is: Jan van Zijl is zijn vader Gijsbert opgevolgd in diens pacht van de ene hoeve land en heeft na de dood van Jan van Werkhovens weduwe ook de andere hoeve, waarop het huis stond, verworven en is in dat huis gaan wonen. Deze veronderstelling vinden wij bevestigd in 1535 als Jan van Zijl inderdaad twee hoeven land in Bunnik blijkt te pachten van de S. Laurensabdij. Omdat hij vindt dat hij te hoog is aangeslagen in het inmiddels opgetrokken huisgeld, dient hij in dat jaar een rekest in bij het Hof van Utrecht om vermindering in deze belasting te verkrijgen [68]). Jan zegt daarin dat hij geen eigen land heeft, maar twee hoeven van de abdij pacht onder Bunnik en nog eens 12 morgen in het gerecht van Kattenbroek tussen Bunnik en Zeist. Hij noemde dit land „zeer dor" en aangezien hij er met vrouw en negen kinderen van moet leven, moet het Hof de overtuiging krijgen dat hij maar een arm man is. Vermoedelijk stelt hij zijn positie slechter voor dan ze is, doch ten aanzien van een rekest om belastingverlaging is hem dat niet kwalijk te nemen. Zijn pachtgoed in Bunnik was bepaald niet het eerste het beste. Uit een omschrijving in 1574, als zijn zoon Anthonis Jansz. van Zijl hem inmiddels is opgevolgd, weten wij dat het de Nieënhof was, een uithof van de S. Laurensabdij, groot ca 40 morgen [69]). Daarbij kwamen dan nog de 12 morgen in Kattenbroek van dezelfde abdij, sinds 1541 nog 8 morgen van de Duitse Orde aan de Koppeldijk onder Zeist en sinds 1542 nog 8 morgen van het kapittel van S. Pieter, eveneens onder Zeist [70]).

66) Zie noot 16; RAU, KKK, nr. 531 fo 104.
67) RAU, Staten van Utrecht, nr. 59.
68) Ibidem, nr. 130. Jan van Zijl is reeds pachter van de abdij als hij op 4 nov. 1518 voor het gerecht van Zeist een verklaring aflegt inzake de betaling van tienden met betrekking tot hofgoederen, RAU, KKK, nr. 531 fo 12v.
69) Ibidem, nr. 540.
70) Archief Ridd. Duitse Orde Utrecht, nr. 1269; RAU, S. Pieter, nr. 167.

Duidelijk is dat de oudste Van Zijlen geen eigen goed hadden, hetgeen eveneens een aanwijzing kan zijn voor een herkomst van elders. Autochtonen hadden meestal wel iets eigens. Duidelijk is ook dat één van de hofsteden, die Gijsbert in het laatst van zijn leven pachtte, de Nieënhof, naar zijn zoon Jan is gegaan en Ter Hul in andere handen is gekomen. Van de negen kinderen, die Jan in 1535 blijkbaar had, kennen wij slechts de reeds genoemde Anthonis, wonend op de Nieënhof en gehuwd met Marrigje, dochter van Herman Schijf [71]). Als zodanig was hij een zwager van Pieter Hermansz. Schijf, die met zijn vrouw Klaasje in die tijd pachter van Ter Hul was. In 1570 voert Anthonis Jansz. van Zijl met een aantal andere grondbezitters te Bunnik een proces tegen dijkgraaf en hoogheemraden van de Lekdijk-Bovendams en komen wij hem tegen als borg voor Anthonis Dirkse te Cothen [72]). In 1582 bekleedt hij het ambt van schepen van Bunnik en Vechten [73]) en van 1586 tot 1595 pacht hij samen met een andere zwager, Cornelis Hermansz. Schijf, 5 morgen land te Bunnik van het Brigittenkloos-ter [74]). Van hem kennen we zes kinderen: Jan, Laurens, Peter, Daam, Hillegond en Judith [75]). Laurens is een tot dan toe onbekende naam in het geslacht Van Zijl, het is niet gewaagd te veronderstellen dat Anthonis zijn zoon genoemd heeft naar de heilige van de abdij, van wie hij, evenals zijn vader en grootvader vóór hem, de Nieënhof pachtte. Het is dan ook Laurens, die zijn vader in die pacht opvolgt [76]). In Peter komt in 1595 opnieuw een Van Zijl op Ter Hul.

Uit het gezin van Arend Gijsbertsz. van Zijl en Margriet van Grevenbroek te Wijk bij Duurstede kwam Gijsbert in het laatst van de 15e eeuw in Bunnik terecht, zijn broer Willem zoals gezegd in Oudwulven. In 1486 geeft deze aan een kollekte voor de S. Nikolaaskerk te Utrecht, waaronder Oudwulven ressorteerde en in 1489 is hij schout van Oudwulven [77]). Zijn zoon Arend Willemsz. van Zijl komt van 1497 tot 1525 voor als bezitter van grond en een huis in Oudwulven [78]). Uit diens huwelijk met een zekere Aleid, die in 1534 weduwe was en in 1536 deelnam aan een kollekte voor de bouw van een sakristie in de S. Nikolaaskerk, werden geboren Willem, Adriaan, Steven

71) RAU, recht. arch. nr. 1260 (schepenreg. Zeist), fo 51. Peter Anthonisz. van Zijl en de kinderen van Laurens Thonisz. van Zijl regelen de erfenis van hun moeder, resp. grootmoeder, 1635 juli 4.

72) RAU, Lekdijk-Bovendams, nr. 2-2 fo 108v, fo 138v, fo 147v; GAU, S. Barbara, BA II, nr. 1467 (1570 mrt. 17).

73) Ibidem, nr. 1567 (1582 mrt. 15). Hij ondertekent de schepenakte met een kruisje.

74) Ibidem, Brigittijnen, BA I, nr. 1090.

75) Jan Anthonisz. van Zijl pacht land van het Vrouwenkloōster onder Zeist in 1594 en 1596, RAU, KKK, nr. 1144; Daem Anthonisz. van Zijl is op 18 sept. 1624 geland in Driebergen, RAU, recht. arch., nr. 1260 (schepenreg. Zeist), fo 5, zijn zoon Adriaan Daemsz. van Zijl is op 16 febr. 1626 schepen van Kattenbroek, ibidem, fo 9; Judith Anthonisdr. van Zijl woonde met haar man Cornelis Goes op Zeisteroever en stierf in 1632, ibidem, fo 40v; Laurens Anthonisz. van Zijl treedt op als voogd van de kinderen van zijn overleden zuster Hillegond, gehuwd met Cornelis Gerritsz., RAU, Oudmunster, nr. 946-5 fo 67 (1602 mrt. 12).

76) RAU, Staten van Utrecht, nr. 971.

77) GAU, S. Nikolaaskerk, BA II, nr. 706; S. Bartholomeus, BA II, nr. 1702 (1489 juni 10).

78) RAU, Staten van Utrecht, nrs. 79 en 54.

en misschien Gijsbert [79]). Steven Arendsz. van Zijl wordt op 2 maart 1560 beleend met 4 morgen land op Heemstede, maar sterft kort daarna [80]). Zijn zoon Arend Stevensz., die hem in het leen opvolgt, is pas in 1566 meerderjarig, maar in 1570 al schout van Oudwulven [81]). Hij huwt twee maal, respektievelijk met een zekere Neeltje en met een zeker Lijsje, en hij sterft in 1624. Uit zijn eerste huwelijk heeft hij vier kinderen: Steven, Maychje, Jannichje en Adriaantje [82]).
Waarschijnlijk was er gedurende de gehele 16e eeuw een zeker kontakt blijven bestaan tussen de afstammelingen van Gijsbert Arendsz. van Zijl te Bunnik en die van Willem Arendsz. van Zijl te Oudwulven, want op het eind van de eeuw trouwt Peter Anthonisz. van Zijl (van Ter Hul) met Maychje Arendsdr. van Zijl te Oudwulven en Peters broer Laurens Anthonisz. van Zijl (van de Nieënhof) met Adriaantje Arendsdr. van Zijl, Maychjes zuster [83]). Steven, de broer van Maychje en Adriaantje, blijft in Oudwulven wonen, waar hij huwt met Hendrikje Aertsdr. - een dochter uit een eerder huwelijk van zijn vaders tweede vrouw Lijsje - en nog vrij jong in 1627 overlijdt. Van zijn twee zonen, die beide Arend heten, volgt Arend Stevensz. van Zijl de Oude zijn vader op in diens bezit te Oudwulven en trekt Arend Stevensz. van Zijl de Jonge naar zijn ooms en tantes in Bunnik om als boerenknecht op Ter Hul, de Nieënhof en andere boerderijen de kost te verdienen, tot hij in 1638 te Odijk wordt vermoord [84]).

De familie Van Zijl in de 17e en 18e eeuw

Laurens Anthonisz. van Zijl en zijn vrouw Adriaantje hadden zes kinderen, waarvan alleen de oudste, Anthonis Laurensz. van Zijl, in Bunnik bleef wonen [85]). Als deze op zijn beurt kinderen heeft gehad, dan moeten ook zij uit Bunnik zijn vertrokken. Geen enkele bron rept er over. Laurens komt tussen 1598 en 1625 voor als schepen van Bunnik, zijn zoon Anthonis van 1630 tot 1640 [86]). Ook de pachter van Ter Hul, Peter Anthonisz. van Zijl komt in 1602 voor als schepen. Toen hij in of omtrent 1639 stierf had hij bij zijn echtgenote Maychje zeven kinderen [87]), van wie de oudste, Anthonis Petersz. van Zijl van vóór 1624 tot 1640 pachter was van de hofstede Overdam onder Houten, die evenals Ter Hul een belangrijke pachthoeve van het kapittel van Oudmunster was [88]). Het is waarschijnlijk om die reden dat niet

79) RAU, hss., nr. 379-1 fo 67 (Booth, varia A); GAU, S. Nikolaaskerk, BA II, nr. 706 (rek. 1536).
80) RAU, recht. arch., nr. 1866-2 fo 91 en 101.
81) RAU, Lekdijk-Bovendams, nr. 2-1 fo 120 (1570 juli 20).
82) RAU hss., nr. 378-1 fo 174.
83) Ibidem.
84) RAU, recht. arch., nr. 99-8 fo 95, 99v.
85) Zie noot 82.
86) RAU, recht. arch., nr. 1347 (schepenregister Bunnik). Ook de hierna te noemen schepenen worden in dit register vermeld.
87) Zie noot 82. De kinderen van Peter worden eveneens vermeld in de regeling van de erfenis van zijn zoon Jacob Petersz. van Zijl op 7 nov. 1654, GAU, notariaat, S, nr. 207a-g.
88) RAU, Oudmunster, nr. 946-8 fo 6; 946-9 fo 64. Aan de pachttermijn van 1624 is een eerdere voorafgegaan.

hij, maar een jongere broer, Jan Petersz. van Zijl, zijn vader in 1639 als pachter van Ter Hul opvolgt. Deze huwde met Marrigje Elberts en overleed in 1672. Op 17 april van dat jaar komt hij nog voor als schepen, maar als later in hetzelfde jaar de Franse bezettingsmacht in het Utrechtse overgaat tot het vorderen van paarden en wagens, is het zijn weduwe die wagens moet leveren voor troepenvervoer naar Harderwijk. Zij blijft op de hofstede wonen tot haar zoon Peter Jansz. van Zijl, die in 1677 al schepen is, haar op 1 jan. 1678 in de pacht opvolgt. Andere kinderen uit het huwelijk van Jan met Marrigje Elberts kennen wij niet. Peter Jansz. van Zijl huwde met Weintje Klaasdr. Vos en overleed tussen 1717 en 1720 als weduwnaar [89]). Uit de uitgebreide boedelbeschrijving, die na zijn dood op 9 mei 1722 door notaris Johan Wechter te Utrecht wordt opgesteld, kennen wij hun dan nog in leven zijnde zeven kinderen [90]). Wij ontmoeten ze bovendien, nu met hun echtgenoten, in de doop- en trouwregisters van de rooms-katholieke statie Bunnik, die vanaf 1717 bewaard zijn [91]). Naast vier dochters zijn het drie zonen, Jan Petersz. van Zijl, Klaas Petersz. van Zijl en Arend Petersz. van Zijl. Hoewel deze laatsten op hun beurt respektievelijk zes, acht en zeven kinderen krijgen, schijnen slechts enkelen daarvan in Bunnik te zijn blijven wonen. Deels stierven zij jong, deels vertrokken zij naar elders.

Op Ter Hul woont sinds 1720 Klaas Petersz. van Zijl, schepen van Bunnik tussen 1723 en 1753, gehuwd met Geertruid de Cruyf. Als hij in 1762 sterft (begr. 6 okt.) zet alleen zijn zoon Peter Klaasz. van Zijl (ged. 14 juli 1732) zijn geslacht als drager van de naam Van Zijl voort, maar ook deze krijgt bij zijn echtgenote Catharina - roepnaam Kretje - van Miltenburg naast vier dochters en een jong gestorven zoon slechts één stamhouder: Klaas Petersz. van Zijl (ged. 12 apr. 1765). Ook buiten Ter Hul is er in Bunnik maar telkens één persoon, die de naam Van Zijl voortzet: Arend Petersz. van Zijl (in 1722 minderjarig, op 15 mei 1742 gehuwd met Johanna van Scherpenzeel), zijn zoon Gerrit Arendsz. van Zijl (op 9 nov. 1765 gehuwd met Teuntje van der Wel, vervolgens op 3 nov. 1777 met Johanna Voet) en diens zoon uit het tweede huwelijk Adriaan Gerritsz. van Zijl (ged. 4 sept. 1780, gehuwd met Johanna Kolenberg).

Het geheel van de periode waarin Ter Hul eigendom was van het kapittel van Oudmunster (1502-1802) overziende, blijkt de familie Van Zijl een belangrijke plaats in de Bunnikse samenleving te hebben ingenomen, zich vermengd te hebben met talrijke vooraanstaande boerenfamilies, grote aantallen kinderen te hebben voortgebracht, doch desondanks in die 300 jaar niet noemenswaardig gegroeid te zijn. De periode begint bij één gezin, dat van Gerrit Arendsz. van Zijl, en eindigt met twee gezinnen, dat van Peter Klaasz. van Zijl, schepen tussen 1767 en 1794 en sinds 1802 eigenaar van Ter Hul,

89) Zijn overlijdensdatum is niet bekend, de *termini* zijn 1717 febr. 6, de datum van zijn laatste pachtkontrakt van Ter Hul, en 1720 juni 24, wanneer bij een belending als eigenaars worden opgegeven: de kinderen van Peter van Zijl, RAU, recht. arch., nr. 1347-4 fo 123v.

90) GAU, notariaat, S, nr. 307.

91) De r.k. doop- en trouwboeken bevinden zich in het RAU, verz. DTB, nrs. 95 en 97. Akten van huwelijksvoltrekking, ibidem nr. 98 en recht. arch., nrs. 1347-4, 1347-5 en 1347-6. Registers van begraven, DTB nr. 99.

en dat van Gerrit Arendsz. van Zijl, die dan aan de Schoudermantel bij de katholieke schuilkerk woont. Op Ter Hul is slechts één zoon, Klaas, die lang ongetrouwd blijft - hij huwt tenslotte pas op 14 april 1811 op 46-jarige leeftijd met Hendrica Vulto [92]) - en het gezin aan de Schoudermantel heeft ook maar één zoon: Adriaan. Biologisch gezien behoeft de voortplanting van het Bunnikse geslacht Van Zijl geen abnormale trek te vertonen - wij hebben immers de dochters, wier kinderen de naam Van Zijl niet meer droegen en de zonen, die Bunnik verlieten, niet verder gevolgd - maar het gehele beeld is wel interessant voor de beantwoording van de vraag hoe het mogelijk is dat één geslacht zo lang verbonden is met dezelfde hofstede. Bij de familie Van Zijl lag het duidelijk zo, dat telkens één lid op de voorvaderlijke hofstede kwam en dat de anderen meestal direkt of anders in de volgende generatie uit Bunnik vertrokken. Deze situatie vloeide voor een belangrijk deel voort uit het feit dat Ter Hul tot 1802 geen eigendom, maar pacht van de Van Zijlen was, zodat boedelscheidingen na sterfgevallen nooit de familiehofstede konden aantasten. Het andere land werd verdeeld en dat was zelden zo groot dat alle erfgenamen daarvan konden leven. Steeds moest men andere landerijen hetzij in pacht, hetzij in eigendom door koop of erfenis, aan het vaderlijk erfdeel toevoegen om zich van een bestaan te verzekeren. Dat ging bij de één beter dan bij de ander en zo het al ging dan lag vaak een gedeelte van de verworven goederen in een naburig dorp, hetgeen een reden tot verhuizen kon zijn. Die erfgenaam, die Ter Hul kon pachten - meestal de oudste zoon, maar niet altijd - had een stevige basis van waaruit hij kon opereren, want dit goed bleef steeds als één geheel intakt. Dat wil overigens niet zeggen, dat hij bij voorbaat „binnen" was. Van Peter Klaasz. van Zijl b.v. weten wij dat hij in zijn beginjaren een stevige hypotheek moest vestigen op zijn andere landerijen, die pas na 32 jaar afgelost was [93]). Ook de eigenaar van Ter Hul moest er natuurlijk aan meewerken, dat Ter Hul, hoewel er in juridische zin geen sprake was van erfpacht, erfelijk in handen van eenzelfde familie bleef. Hier speelde mee dat de eigenaar een instelling was, een kerkelijke instelling, die niet uitblonk in progressiviteit en die meer voelde voor kontinuïteit dan voor verandering. Tenminste als de bestaande toestand voldeed en daarvoor hebben de Van Zijlen blijkbaar steeds gezorgd. Slechts hoogst zelden en dan nog voor korte tijd waren zij achterstallig in de betaling van hun pacht.

Hoewel de onderlinge migratie van de boerenfamilies op het platteland in vroeger eeuwen zeker in het Sticht nog niet goed bestudeerd is, kan men zich afvragen of juist het bezit van een belangrijke pachthoeve, in ons geval Ter Hul, niet heeft bevorderd dat een geslacht zolang in een plaats bleef wonen. M.a.w. zouden de Van Zijlen zo honkvast zijn geweest als zij Ter Hul niet hadden gehad? Een bespiegeling daarover is irreëel, het blijft een feit dat de Bunnikse boerengeslachten, die de Van Zijlen daar in de 16e eeuw ont-

92) De persoonsgegevens vanaf 1811 zijn ontleend aan de registers van de Burgerlijke Stand van Bunnik.

93) De hypotheek is groot 700 Carolusguldens, rust op 8½ morgen land te Bunnik, hypotheeknemer is Abraham van Vliet, 1764 juli 21, aflossing 1796 apr. 31, RAU, recht. arch., nr. 1347-5.

moeten, zoals de families De Beesde, Schijf, Witboom, etc., op het eind van de 18e verdwenen zijn. Aan de andere kant komt men de families Van de Vegt, Van Bentum, Broekhuyzen, Dorresteyn, Peek en Bringenberg, die dan de toon aangeven, in de 16e eeuw in Bunnik niet tegen. Slechts enkele geslachten zoals Van Rijn en Van Schaik overlappen met Van Zijl de gehele periode. In ieder geval lijkt de emigratie uit Bunnik, die we binnen het geslacht Van Zijl konstateren, geen uitzondering geweest te zijn.
De materiële staat van de Van Zijlen, die uit Bunnik wegtrokken valt buiten het kader van ons onderzoek. Voor zover zij hoewel geen pachter van Ter Hul zijnde althans voor één of twee generaties, te Bunnik bleven, ontmoeten wij onder hen personen, die redelijk welgesteld zijn. Dit blijkt al direkt uit het feit dat zij hun huwelijkspartners kiezen uit gevestigde boerengeslachten als ook uit het schepenambt dat een aantal van hen bekleedt, een funktie waarvoor bepaald geen arme lieden werden gekozen. Van Laurens Anthonisz. van Zijl weten wij dat hij in 1618 tot de *principaelste* inwoners van Bunnik behoorde en in het tweede kwart van de 18e eeuw ondertekenen Jan en Arend Petersz. van Zijl de kerkerekeningen eveneens als „brede geërfden". Sommigen van de Van Zijlen zien wij geld aan anderen lenen, zoals de erfgenamen van Jan Petersz. van Zijl de Jonge aan het gerecht van Bunnik in 1673 ten bedrage van 1000 guldens [94]). Niet iedereen was of bleef echter welgesteld. Arend Petersz. van Zijl, schepen van 1740 tot 1749 en gerekend onder de „brede geërfden", verging het minder goed. Op 20 okt. 1772 geeft hij aan schout en schepenen van Bunnik te kennen dat hij *niet van zijne geringe goederen konde bestaan en wegens zijne hoge jaren en swakkelijken toestand buiten staat geraakte na behoren sijn kost te kunnen winnen.* Met instemming van zijn zonen Pieter, Jan, Adriaan en Hendrik draagt hij alles wat hij nog heeft - *roerende en onroerende goederen, schuiten, huiscieraaden, inboedel* - over aan zijn zoon Gerrit, in ruil voor kost en inwoning [95]). Uit de akte, die daarvan wordt opgemaakt blijkt dat Arend zijn handtekening kan zetten - ook als schepen heeft hij dit herhaaldelijk gedaan - maar dat zijn vijf zonen geen van allen kunnen schrijven. Zij tekenen met kruisjes. Hoewel voorzichtigheid is geboden mag men toch zeggen, dat analfabetisme in die tijd vooral bij de sociaal zwakke bevolkingsgroep voorkwam. De pachters van Ter Hul konden allen schrijven. Alle pachtkontrakten met het kapittel van Oudmunster van 1595 tot 1796 zijn door hen voluit ondertekend. Voor de regeling van de erfenis van Jacob Petersz. van Zijl verschijnen zijn broers Jan Petersz. van Zijl de Oude en Jan Petersz. van Zijl de Jonge en zijn oomzegger Arend Anthonisz. van Zijl in 1654 voor de notaris en zij zetten allen hun handtekening. Hetzelfde is het geval met Jan Petersz. van Zijl, Klaas Petersz. van Zijl en hun zusters Geertruid en Cornelia, die in 1722 de erfenis van hun vader verdelen. Laurens Anthonisz. van Zijl en zijn vader Anthonis Jansz. van Zijl, beiden schepenen van Bunnik, zetten echter respektievelijk in 1602 en 1582 een kruisje in plaats van een handtekening [96]).

94) RAU, gem. Bunnik, nr. 15.
95) RAU, recht. arch., nr. 1347-5 (1772 okt. 20).
96) RAU, Oudmunster, nr. 946-5 fo 67 en hiervoor noot 73.

Omdat in hun tijd de ongeletterdheid op het platteland veel groter was dan in de volgende eeuwen, mogen wij er ten aanzien van hen bepaald geen aanwijzing in zien voor een minder sterke sociale positie.
Helaas staan ons niet zoveel bronnen ten dienste om een nauwkeurig idee te krijgen van het reële vermogen van de bewoners van Ter Hul. We zagen al dat iedere pachter van Ter Hul ook andere landerijen in eigendom of pacht bezat. Peter Jans. van Zijl en zijn zoon Klaas waren eind 17e, begin 18e eeuw zelfs een tijdlang behalve van Ter Hul ook pachter van de hofstede Runnenburg tussen Bunnik en Vechten [97]). Omdat de pachtgoederen echter meestal slechts voor een beperkte tijdsduur deel uitmaakten van het bezit is de waarde daarvan moeilijk te bepalen. Maar ook de eigendom was fluktuerend. Van Peter Jansz. van Zijl weten we uit zijn boedelscheiding van 9 mei 1722 nauwkeurig wat hij in eigendom had, nl. 37 morgen land, waarvan 8 in Schonauwen, 5½ in Kattenbroek tussen Bunnik en Zeist, het overige rond Ter Hul. De taxatiewaarde bedroeg 6300 guldens, waarbij moet worden opgemerkt dat het erfdeel van zijn oudste dochter Maria al niet meer in deze boedel zat. Effekten bezat Peter van Zijl niet, want behalve de grond worden alleen de roerende goederen van de boerderij genoemd ten bedrage van 3634 guldens 10 stuivers. Deze worden toebedeeld aan Klaas Petersz. van Zijl, die zijn vader op Ter Hul opvolgde.
Uit de tweede helft van de 17e en uit de 18e eeuw hebben wij enkele gegevens, waaruit de relatieve welgesteldheid van de pachters van Ter Hul blijkt ten opzichte van de andere Bunnikse boeren. Hun aandeel in de belastingen was hoog. In de dorpslasten, die door de dorpsoverheid over de grondbezitters c.q. gezinshoofden werden omgeslagen, betaalde de pachters van Ter Hul meestal het maximum bedrag, doch ze deelden hun hoogste plaats met een tiental andere boeren. Hetzelfde geldt voor het logiesgeld, het konsumptiegeld en hoe de andere belastingen ook mogen heten [98]). Ook de inwendige kapaciteit van Ter Hul was naar Bunnikse maatstaven gemeten die van een grote boerderij, zoals blijkt uit de lijst van huizen in Bunnik, die in juli 1796 werd opgemaakt met het oog op inkwartiering van militairen. Peter Klaasz. van Zijl op Ter Hul kreeg 8 man ingekwartierd, op één na - Jan de Pesters op de Nieënhof met 10 man - het hoogste kwantum [99]). Wij zijn niet ingelicht over het aantal arbeiders dat op Ter Hul in dienst van de familie Van Zijl werkte, evenmin kennen wij hun namen. Wel weten wij over een bepaalde periode in de 18e eeuw (1748-1769) van ieder jaar hoeveel inwonende boerenknechts en dienstboden er verblijf hielden [100]). In 1757 bedroeg het getal tesamen vier, meestal was het minder, waarbij een of twee knechts vaak voor een half jaar in dienst werden genomen omdat men in de winter met minder personeel rondkwam.
Herhaaldelijk is ter sprake gekomen dat de Van Zijlen van Ter Hul het ambt van schepen van Bunnik uitoefenden. De zes schepenen, die met de schout het gerecht van Bunnik en Vechten vormden, werden telkens voor één jaar

97) GAU, Geref. burgerweeshuis, nr. 311.
98) RAU, gem. Bunnik, nrs. 24, 31-33, 37, 38, 40-43, enz.
99) Ibidem, nr. 98.
100) Ibidem, nr. 34.

gekozen, maar waren herkiesbaar. Zij werden gerekruteerd uit de boeren, die binnen het gerecht geland waren. Het feit dat de Van Zijlen van Ter Hul eigenlijk buiten het gerecht woonachtig waren vormde geen belemmering voor hun verkiezing, omdat zij ook in Bunnik zelf voldoende land bezaten. Ook het feit dat zij in rechte schout van Ter Hul waren vormde geen hinderpaal. Er was echter een andere faktor die, in theorie meer dan in de praktijk, wel een belemmering vormde voor de uitoefening van het schepenambt, namelijk de godsdienstige gezindheid van de Van Zijlen. Het geslacht Van Zijl in Bunnik is na de invoering van de Hervorming evenals de meerderheid van de boerenfamilies in de Kromme Rijnstreek rooms-katholiek gebleven. Na deze invoering in 1580 ontstond er een lange periode van verwarring. Het van hoger hand opgelegde protestantisme kon maar moeilijk wortel schieten bij de konservatief ingestelde bevolking, die de bestaande praktijk wilde blijven volgen, maar zich verstoken zag van georganiseerde zielzorg en van de mogelijkheid de godsdienst op de oude, vertrouwde manier te blijven uitoefenen. Zij nam grotendeels een afwachtende houding aan. Een nieuwe generatie katholieke geestelijken, geschoold in de ideeën van Trente, keert echter terug en begint, min of meer in het geheim, de plattelandsbevolking te bearbeiden [101]). Na het eerste kwart van de 17e eeuw zijn de kaarten geschud, de scheiding tussen protestant en katholiek is voltrokken. Kort daarop vangt het oudste hervormde doopboek van Bunnik aan en geen enkele Van Zijl van Ter Hul of naaste verwanten zijn daarin ooit opgetekend. Met deze negatieve aanwijzing voor hun katholiek gebleven overtuiging moeten wij het doen, totdat in 1717 het katholieke doopboek begint, waarin we de familie Van Zijl meteen ruim vertegenwoordigd vinden.

Toch waren er Van Zijlen in Bunnik, die overgegaan zijn tot de hervormde kerk. Het is een familietak, die wij tot dusver buiten beschouwing hebben gelaten, omdat zij slechts in een ver verwijderde relatie tot Ter Hul staat. De meesten van hen oefenden het beroep van beurtschipper uit. Er is verwantschap, zoals uit het veelvuldig voorkomen van de namen Gijsbert, Arend en Steven mag worden afgeleid, maar sinds de 16e eeuw stond deze familietak al afzonderlijk. Op 5 aug. 1598 verkoopt Adriaan Stevensz. (van Zijl) ten overstaan van het gerecht van Bunnik zijn Kromme Rijnschuit en in 1599 is Cornelis Stevensz. van Zijl eigenaar van twee morgen land te Bunnik [102]). Wij mogen aannemen dat zij broers waren, maar wie was hun vader Steven? Een broer van Anthonis Jansz. van Zijl en dus een zoon van Jan Gijsbertsz. van Zijl, van wie wij weten dat hij in 1535 negen kinderen had, waarvan wij alleen Anthonis als zodanig kennen? Het is inderdaad waarschijnlijk, want de ongeveer tegelijkertijd levende Steven Arendsz. van Zijl te Oudwulven had geen zonen met de namen Adriaan en Cornelis. Als onze hypothese juist is zijn Adriaan en Cornelis dus neven geweest van Peter Anthonisz. van Zijl, die in 1595 op Ter Hul kwam. Adriaan Stevensz. was de vader van Steven Adriaansz., die tussen 1630 en 1639 vier kinderen in de hervormde kerk

101) Zie voor de Hervorming in het Kromme Rijngebied: C. Dekker, Odijk van parochie tot parochie, Hilversum 1964, blz. 27-46.
102) RAU, recht. arch., nr. 1347-1; Staten van Utrecht, nr. 971.

Handtekeningen van elf generaties Van Zijl.

Achtereenvolgens:
het merk van
Anthonis Jansz., 1580.
Peter Anthonisz., 1595.
Jan Petrsz., 1653.
Peter Jansz., 1678.
Klaas Petersz. 1725.
Pieter Klaasz., 1782.
Klaas (Nicolaas)
Pietrsz., 1816.
Pieter Klaasz., 1860.
Pieter Pietrsz., 1889.
Hendrikus Hillegondus en
diens zoon Nicolaas,
beide 1976.

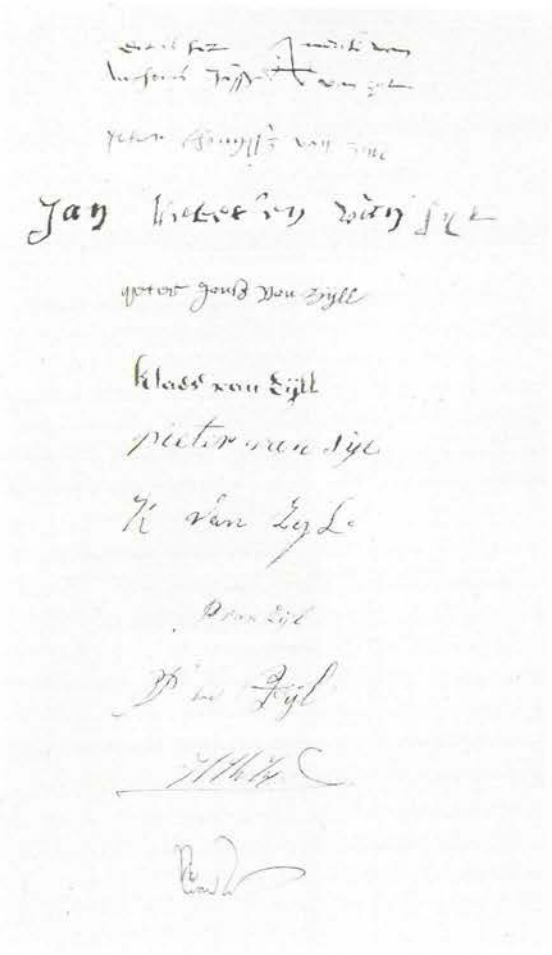

te Bunnik laat dopen. Twee van zijn kinderen trouwen in deze kerk, nl. Arend en Gijsbert, van wie de laatste bovendien in een huis van de hervormde kerk in de Langstraat woont. Ook Gijsberts kinderen worden hervormd gedoopt en getrouwd. De oudste, Steven Gijsbertsz. van Zijl sterft kort na de geboorte van zijn enige zoon Gijsbert Stevensz., die op 16 dec. 1694 eveneens hervormd wordt gedoopt, maar na het tweede huwelijk van zijn moeder Helena Leendertsdr. van Nieuwendijk met Huibert Joosten op 24 nov. 1696 rooms-katholiek wordt opgevoed [103]). Sinds 1700 zijn er geen protestantse Van Zijlen meer in Bunnik.

Hoewel de hervormden in de 17e en 18e eeuw in Bunnik een minderheid vormden, hadden zij de dorpskerk in bezit. De katholieke parochie bestond niet meer en het celebreren van missen vond aanvankelijk min of meer in het

103) Gijsbert Stevensz. van Zijl is van 1731 tot zijn dood op 20 juli 1745 schepen. Hij woont te Vechten en laat uit zijn huwelijken met Anna Cornelia van Odijk, Johanna van Erp en Elisabeth Vulto 14 kinderen na. Van zijn 6 zonen schijnt tenslotte niemand in Bunnik te zijn overgebleven.

geheim plaats. Behalve op het kasteel Rijnauwen geschiedde dit volgens de overlevering ook op Ter Hul. Hoewel wij deze overlevering, die voor het eerst in 1848 door pastoor Zoon in een memorandum aan de aartspriester op schrift wordt gesteld [104]) niet in eigentijdse bronnen bevestigd zagen, dient daaraan waarde te worden gehecht. Behalve dat een traditie over zulk een zaak hardnekkig kan zijn, ligt het voor de hand dat men, naast Rijnauwen ook Ter Hul uitkoos, vanwege de exemptie van beide plaatsen uit het ambtsgebied van de Bunnikse schout. Op gebeurtenissen in Ter Hul of Rijnauwen had de protestantse schout van Bunnik, belast met het opsporen van verboden godsdienstige samenkomsten, geen vat. Toen tegen het midden van de 17e eeuw in Bunnik een katholieke statie werd opgericht voor de noordelijke Kromme Rijnstreek en zeker nadat in 1718 aan de Schoudermantel een bescheiden schuilkerk kon worden gebouwd waren de katholieken al zo vrij dat zij geen verstoring van hun diensten meer behoefden te duchten [105]).
Volgens de ordonnanties van de overheid mochten alleen hervormden openbare ambten, waaronder die van schout en schepenen, bekleden. In Bunnik moest dit voorschrift soepel worden gehanteerd omdat de protestanten, voor dit ambt geschikt, gering in aantal waren. Ondanks tegenstribbelen van classis en synode traden toch steeds weer katholieke schepenen op, de gehele 17e en 18e eeuw door. Deze schepenen, waaronder de Van Zijlen, stonden er op hun beurt weer borg voor dat althans de lokale overheid weinig tegen de katholieke erediensten ondernam.
Behalve over dopen en trouwen zijn wij slecht ingelicht over de betrokkenheid van de Van Zijlen bij het kerkelijk leven in de katholieke statie. Funkties hebben zij er nauwelijks bekleed en tot de in 1765 gestichte broederschap van de rozenkrans, waarvan vele Bunnikers lid werden traden zij niet toe.
Op verschillende manieren kregen de katholieke Van Zijlen echter toch te maken met de hervormde kerk. Als schepen moesten zij er voor zorg dragen dat de hervormde eredienst goed kon funktioneren. Als het kerkgebouw reparatie behoefde, moesten zij de kosten ervan omslaan over de grondbezitters. Zijzelf moesten daaraan zoals ieder ander katholiek grondbezitter meebetalen. In de 17e eeuw kwam het nog voor dat er te weinig geschikte hervormden waren om als kerkmeester te fungeren. Wij zien dan - ook elders in het Kromme Rijngebied kwam dit voor - katholieken in funktie als kerkmeester van de hervormde kerk. In 1648 wordt Jan Petersz. van Zijl van Ter Hul als zodanig gekozen en in 1649 maakt hij de kerkmeestersrekening op. Zijn handtekening prijkt er onder naast die van de predikant [106]). Later kwam dit niet meer voor, wel worden sinds 1726 de rekeningen gesloten en mede ondertekend door enkele „principale geërfden" en onder hen treffen wij opnieuw de Van Zijlen van Ter Hul aan. Zeer merkwaardig en tekenend voor de tijd is een gebeurtenis uit 1618. In de hervormde kerk woedt dan de strijd tussen de remonstranten en de contra-remonstranten en ds. Reinier van Oosterzee, predikant te Bunnik, is remonstrantsgezind. Op 19 februari roept de schout, Jacob Meerling, de principale geërfden van Bunnik en Vechten

104) RAU, aartspriesters, voorl. nr. Utr. 85.
105) Dekker, a.w., blz. 50-57.
106) RAU, herv. gem. Bunnik en Vechten, nr. 157.

samen in de hervormde kerk. Als eersten onder hen worden genoemd Laurens Anthonisz. van Zijl en Peter Anthonisz. van Zijl. Als zij in de kerk zijn deelt de schout hun mee dat de kans bestaat dat ds. Van Oosterzee zal moeten vertrekken en hij wil weten *off sij daerinne wel tevreden waeren dan off sij hem liever hadden te houden.* De aanwezige boeren *hebben eendrachtelijck verclaert dat indien hij bij haer wil blijven ende doen als een goeden pastor betaemt, sij met sijn persoon ende leere seer wel tevreden waren, dat sij liever hem hadden te houden dan een ander te versoecken* [107]). Een nogal komische situatie. Katholieken als de gebroeders Van Zijl doen een uitspraak over de leer van ds. Van Oosterzee, alsof het hun iets kon schelen of die remonstrants dan wel contra-remonstrants was. Of hadden zij toen nog niet definitief voor het katholicisme gekozen? Het is niet onmogelijk dat zij en anderen nog in het vacuum tussen katholiek en protestant verkeerden en pas later, toen de Contra-Reformatie haar invloed in het Kromme Rijngebied sterker deed gelden, hun definitieve keuze hebben gemaakt.
Hoezeer ook sindsdien de godsdienst een diepe scheiding trok door de Bunnikse samenleving, éénmaal keerden alle Bunnikers naar de oude dorpskerk terug. Op de dag van hun begrafenis. Allen tot de katholieke pastoors toe werden in de hervormde kerk begraven, of, als men arm was, er omheen. De familie Van Zijl van Ter Hul had er in het schip twee eigen grafsteden waarvan wij sinds het midden van de 18e eeuw weten wie er in begraven zijn [108]). In grafstede nr. 22 werden in de tweede helft van de 18e eeuw vijf leden van de familie begraven, in grafstede nr. 31 eveneens vijf.

De familie Van Zijl in de 19e en 20e eeuw

Bij het begin van de 19e eeuw leefden er nog twee takken van de familie Van Zijl in Bunnik. De tak van Adriaan Gerritsz. van Zijl, schipper en winkelier (1780-1872), laten we verder buiten beschouwing. De tak van Ter Hul werd na de dood van Pieter Klaasz. van Zijl in 1813 alleen nog voortgezet door diens zoon Klaas (Nicolaas) Pietersz. van Zijl, die op 14 apr. 1811 trouwde met Hendrica Vulto. Uit dit huwelijk werden vier dochters en twee zonen geboren. Pieter Klaasz. van Zijl, geb. 23 juni 1816, gehuwd met Antonia Smorenburg, volgde zijn vader na diens dood op 5 apr. 1842 in de pacht van Ter Hul op, aanvankelijk samen met zijn broer Gerrit, geb. 30 jan. 1818, totdat deze een boerderij van de weduwe Dorresteyn kon overnemen. Pieter en Antonia Smorenburg kregen zeven kinderen, waarvan er drie, resp. 4, 2 en 1 jaar oud, in het voorjaar van 1860 tengevolge van een epidemie stierven. De twee jongste zonen, Pieter, geboren tijdens de epidemie op 21 febr. 1860, en Nicolaas, geboren 10 sept. 1861, namen na de dood van hun vader op 8 febr. 1886 de pacht van Ter Hul over, aanvankelijk onder leiding van hun moeder. Nicolaas vertrok naar Schalkwijk en Pieter trouwde op 9 mei 1889 met Johanna Cornelia de Wit, die echter al op 18 sept. 1894 overleed, waarna Pieter op 4 aug. 1896 hertrouwde met Margaretha Klaasina de Jong. Uit zijn eerste huwelijk werden drie, uit zijn tweede acht kinderen

107) RAU, recht, arch., nr. 1347-1.
108) RAU, DTB, nr. 99.

geboren. Na zijn dood op 29 mei 1938 en die van zijn weduwe op 23 dec. 1940 wordt hun boedel zodanig verdeeld dat de vijfde zoon uit het tweede huwelijk, Hendrikus Hillegondus van Zijl (geb. 1 dec. 1904), de inboedel van de hofstede erft en in de pacht opvolgt. Het grootste deel van de eigen landerijen, die Pieter naast Ter Hul bezat, gaat naar de derde zoon uit hetzelfde huwelijk, Johannes Lambertus van Zijl (geb. 30 apr. 1901), die als ongehuwde eveneens op Ter Hul bleef wonen. De zoon uit het eerste huwelijk, Petrus Antonie van Zijl (geb. 16 mrt. 1892), kocht de dicht bij Ter Hul staande Bunnikse molen en werd de grondlegger van de thans bestaande N.V. Van Zijl's Industrie en Handelsonderneming, de jongste zoon Lambertus Gerardus van Zijl (geb. 21 apr. 1908), bleef eveneens te Bunnik wonen en werd aannemer van grondwerken en de vierde zoon uit het tweede huwelijk, Cornelis Gijsbertus van Zijl (geb. 29 apr. 1902) werd als pater Theophilus missionaris in Bolivia.

In de 19e en 20e eeuw namen de Van Zijlen van Ter Hul niet meer zo'n belangrijke plaats in de Bunnikse samenleving in als in de eeuwen daarvoor. Sociaal gezien behoorden zij niet meer tot de topklasse der boeren. In de gemeenteraad namen zij geen zitting en ook andere ambten en funkties werden nauwelijks nog door hen bekleed. Nikolaas van Zijl was tot 1832 kiesgerechtigd [109]). In 1819 b.v. behoort hij als betalende meer dan 50 gulden belasting tot de 24 kiesgerechtigden voor de Bunnikse gemeenteraad en in 1826 als betalend 150 gulden in de grondbelasting tot de 14 kiesgerechtigden in Bunnik voor de Provinciale Staten. In 1832 verviel zijn aanslag in de grondbelasting door de verkoop van Ter Hul en daardoor verloor Nikolaas zijn kiesrecht. Pas in 1853, na wijziging van de kieswet, wordt Pieter van Zijl, dan pachter van Ter Hul, weer kiesgerechtigd. Hij behoort dan tot de 44 Bunnikse kiezers, die meer dan *f* 12,— in de direkte belastingen betalen.

Al zal de opbrengst van de verkoop van Ter Hul in 1832 de financiële moeilijkheden van de familie Van Zijl wel hebben opgelost, toch duurde het nog geruime tijd eer de pachter weer eigen grond kocht. In 1861 bezat Pieter van Zijl weer 5 ha in eigendom. Toen hij in 1886 stierf liet hij drie percelen bouw- en weiland in Bunnik na met een totale oppervlakte van bijna 11 ha, tegen een geschatte waarde van *f* 10.600.—. De totale boedel van hem en zijn vrouw bedroeg *f* 36.709,39, hetgeen wijst op een redelijke welgesteldheid [110]). In het *liber memorialis* van de r.k. parochie Bunnik zijn twee belangrijke schenkingen van hem opgetekend: in 1867 een zilveren altaarschel en in 1877 ter gelegenheid van zijn zilveren bruiloft een missaal met zilver beslagen, ter waarde van *f* 200.— [111]).

Onder zijn zoon Pieter van Zijl namen de eigen landerijen nog toe in omvang, maar in 1940 volgde een verdeling en kort daarop werden belangrijke delen ervan evenals Ter Hul zelf verkocht voor bouwgrond omdat ze in het uitbreidingsplan der gemeente vielen. Thans houden zowel de Ter Hullaan als de Van Zijldreef in Bunnik de herinnering levendig aan een merkwaardig stuk plaatselijke geschiedenis.

109) RAU, gem. Bunnik, nr. 291.
110) RAU, suksessiememories.
111) Archief r.k. parochie Bunnik.

Jubels en maskeraden aan de Utrechtse Universiteit

J. van Herwaarden

I. *Jubels tot en met 1786*

Bij de stichting van de Utrechtse hogeschool op 16 maart 1636 was in tegenstelling tot bij die van Leiden in 1575 geen sprake van een allegorische optocht. Evenals bij de instelling van de *Illustre School* twee jaar eerder beperkten de autoriteiten zich tot een aantal plechtige redevoeringen, onderbroken door muziek, waarna de genodigden de ceremoniën besloten met een maaltijd in het Agnietenklooster. De stichting van de Universiteit gaf Utrecht een instelling, waarmee andere Nederlandse gewesten reeds konden pronken: Leiden, Franeker en Groningen waren Utrecht voorgegaan.
De beschrijving van de openingsplechtigheden geeft de indruk van loodzware ernst, een in hoge mate door de godsdienst geïnspireerde welsprekendheid. De Reformatie heeft in Nederland een breuk betekend met het middeleeuws verleden. Wat betreft de Utrechtse Universiteit betekende de nieuwe religie geenszins het slaken van de banden tussen kerk en universiteit al was er formeel geen verbintenis tussen beide. In Leiden hadden de pretenties van de kerk tegenover die van de stedelijke en gewestelijke overheid reeds kort na de stichting van de hogeschool tot een conflict geleid, iets wat men in Utrecht trachtte te voorkomen, waardoor het verlenen van een academisch statuut enige jaren op zich liet wachten. De zwaarwichtige, calvinistische ernst komt tot uiting in de rede van Voetius, die aan de hand van bijbelteksten betoogde, dat er ook in het oude Palestina ten tijde van Christus sprake was van universiteiten in nauwe samenhang met de tempel: Christus en de schriftgeleerden. In deze sfeer was er geen plaats voor een optocht als die in Leiden in 1575, waar de optocht een speels karakter droeg, waar het christelijke even wegviel ten gunste van klassieke symbolen. Het was een triomftocht, zoals die veelvuldig gedurende de Renaissance in Italië en elders werden gehouden. Apollo en Minerva: kunst en wetenschap, de negen muzen, de vijf faculteiten vertegenwoordigd in symbool door haar klassieke „autoriteiten", Neptunus, zinnebeeld van de overwinning door het water, dat waren de uitbeeldingen, die aan de opening van de Leidse universiteit meer luister bijzetten. De stoet van eerbiedwaardige autoriteiten volgde deze merkwaardige „trein", die deels per schip deels te voet naar het Universiteitsgebouw trok.
Dit wil niet zeggen, dat in Utrecht het klassieke weten ten onder was gegaan.

Integendeel, de keren dat Utrecht *Het Stichts Atheen* of iets navenants wordt genoemd zijn legio, zoals dat met Leiden als *Bataafs Atheen* het geval was. Niet alleen het Latijn, maar ook het vasthouden aan Aristoteles was een blijk van traditie, van verbondenheid met de klassieke oudheid, al had het laatste wel wat conflicten tengevolge. De nieuwe instelling bloeide, talrijke studenten vonden de weg naar Utrecht en bij het eerste halve eeuwfeest in 1686 kon de classicus Graevius met gepaste trots een rede houden, waarin de Utrechtse universiteit hoog geprezen werd. De plechtigheid had weer een gedragen karakter. In de Dom werd muziek gespeeld, de klokken van de stad beierden, maar nog niet was er sprake van een algehele feestelijkheid. De studenten, anders in hun kring wel op feesten belust, vaak opstootjes veroorzakend, worden wel genoemd onder de aanwezigen, maar nergens blijkt een bijzondere activiteit van hen. Ook bij andere universiteiten verliepen de jubelplechtigheden volgens dit patroon: eerst een rede van een min of meer bekwaam spreker, waarna de dag besloten werd met een maaltijd. In 1686 was deze in Utrecht weer in het Agnietenconvent. Vuurwerk bekroonde het feest.

Het jubelfeest werd gevierd na het einde van het vijftigste bestaansjaar, dit in tegenstelling tot Leiden, waar in 1624, dus na het beëindigen van 7 maal 7 sabbathjaren naar oud-testamentische traditie, een lofrede werd gehouden ter gelegenheid van de eerste jubel. De rede van Graevius moge nog zo kunstig zijn geweest, zonder kritiek bleef zij niet: een *Bellum Poeticum* was het vervolg. Zijn in deze „oorlog" een aantal subtiele venijnigheden geschreven, heel anders bespeelde Annet van der Schuer haar lier. Als een nieuwe Anna Maria van Schuurman, die ter gelegenheid van de stichting van de Utrechtse Universiteit zowel een Nederlands als een Latijns poëem had vervaardigd, waarvoor zij de lof van het Amsterdams wonder van geleerdheid Barlaeus had verworven, probeerde Annet, zij het alleen in het Nederlands, de lof der academie te bezingen, klassieke symbolen niet schuwend:

„Verschaft ons stof voor Landt-pylaers
Die Staet- en Kerck geweldenaers
Noch veele Eeuwen mogen stuyten
Opdat men lustigh uyt magh tuyten
En stadigh singen: Pallas Kerck
Steeckt hals en hooft op dringht door 't swerck."

Graevius wordt door haar bezongen als groter dan Tullius (Cicero):

„Wat Godtheydt doet ons dees Romeynse Tong herleven
Welk onse zielen door het oor heeft opgeheven;
Sag Tullius eens op, die 't puyck der Pleyters was,
Ick wed, hij kroop van spyt weer aantstonts in sijn as."

Tot slot wenste zij Utrechts academie een lang leven toe:

„Vaer wel mijn Stigtse school bloeyt langh;
Daer leyt mijn pen, daer sijn mijn snaeren,
Den Drucker verght mij om de blaêren
Ick scheyder uyt, doch 't is niet onvangh
Daer is mijn ziel, daer is mijn sangh."

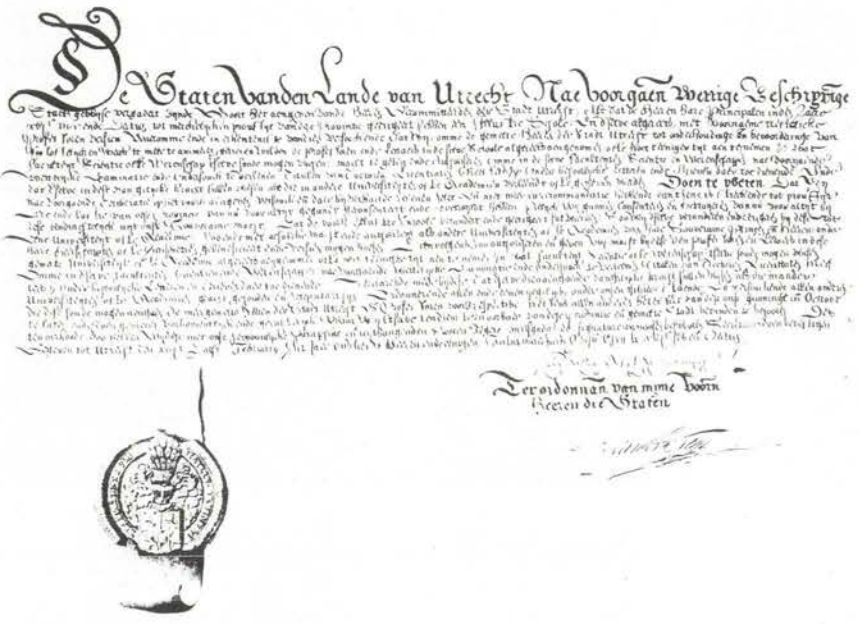

Historische atlas Gemeente Utrecht, Stichting voor de Hogeschool, 16 september 1636.

Het Jubeljaar

Het tweede jubelfeest werd geopend met een godsdienstoefening in de Dom, waar de theoloog professor Van Alphen aan de hand van Jesaja XX: 20/1 een parallel trok tussen de Nederlanden en Israël (beide uitverkoren volkeren) en tussen de in die tekst genoemde leraren en de universiteit van Utrecht. Het idee van het Jubeljaar beheerste de gemoederen: de professor in het Hebreeuws Odé had ter gelegenheid van dit eeuwfeest, deze tweede jubel, een verhandeling het licht doen zien, waarin hij betoogde, dat het vijftigste jaar het jubeljaar was en tevens het eerste jaar van de nieuwe reeks van zeven, dat het derhalve geen sabbathjaar was. De speciale maatschappelijke gebeurtenissen, die in het oude Israël gepaard gingen met het jubeljaar, zoals de vrijlating van slaven, het teruggeven van bezit aan de oorspronkelijke eigenaars en wat dies meer zij konden niet meer in de praktijk gebracht worden; wel echter het gevoel waarlijk vrij te zijn. En: zelfs de slaven vierden feest, zoals in het oude Rome ten tijde van de Saturnalia, waarbij de slaven als vrije mensen werden behandeld, zich in de kleren van hun heer mochten kleden en door deze werden bediend aan tafel. Redenen genoeg om ter gelegenheid van deze jubel feestelijk gestemd te zijn.
Eén der predikanten van de stad, Jacobus de la Faye, hield een preek naar aanleiding van hetzelfde probleem: het oudtestamentisch jubeljaar is ook toe

te passen in Utrecht . . . „te weten, in het jaar 1686 den 16den van Maert, naer den ouden Styl, werdt dat heugelijk jaer in deeze Stad uitgeroepen, en het gerucht daervan door het gantsche land verspreid. De trompetten bliezen op de straeten, 't geluid der torenklokken liet zich hooren, en de kerken wedergalmden van het blij gejuich der menschen, en van hunne lof- en dankzegginge tot God". De la Fayes preek was verder een loftuiting op de Academie, die met de beste ter wereld kon worden vergeleken.
Niet alleen in de Oudtestamentische traditie werd gezocht naar een achtergrond voor de jubel, de Romeinse gewoonten van periodieke festiviteiten kregen ook aandacht. Zo dichtte Kornelis Westerbaen:

„Zoo blonk de Wereldstad in prael, als honderd jaeren
of meer, of minder, zoo men 't nam, verlopen waren . . ."

daarmee een interessant probleem rakend want „eeuwfeesten" werden in Rome gehouden op tijdstippen, die niet corresponderen met 100 jaar:

„Een vaste ring van tienmaal ellef jaer
Hecht eengezang en spelen aen elkaer
Drie dagen lang, die zuiver staen en klaer
Drie heldre nachten . . ."

dichtte volgens een 18e eeuwse vertaling Horatius, een besluit van Keizer Augustus verwoordende. Deze termijn werd niet gehouden. Claudius vierde een eeuwfeest 63 jaar na Augustus, toen de stad 800 jaar bestond. Latere keizers hielden óf Augustus' termijn van 110 jaar óf Claudius' idee van zoveel honderdjarig bestaan van de stad aan, het laatst werd een dusdanig feest door Philippus Arabs in 248 n.C. gehouden: het duizendjarig bestaan van Rome. Rome kende gedurig weerkerende feesten, zoals het nieuwjaarsfestival en het lustrum, de „reiniging" elke vijf jaar als een nieuwe censor optrad. Het lustrum, „quinquennium" (periode van 5 jaar) werd als een bijzondere periode aangemerkt voor latere keizers: op munten werden quinquennia vermeld.
Als herdenkingsfeest komt wat betreft universiteiten het jubeljaar veel eerder naar voren dan het lustrum, waarschijnlijk door de traditie van het Rooms Katholieke jubeljaar dat paus Bonifatius VIII als opvolger van de wereldheersers in 1300 instelde. Clemens VI maakte daarvan een jubeljaar naar oudtestamentische trant, dus om de 50 jaren. Urbanus VI wilde de periode tussen twee jubels beperkt zien tot een periode van 33 jaar (leeftijd van Christus), waarna Paulus II en Sixtus IV vaststelden om de 25 jaar een jubeljaar te houden. Na de reformatie zijn ook onder protestanten feesten om de 100 of 50 jaar gevierd, ter gedachtenis van bijv. het oprichten van Akademieen en Scholen, waarbij de jubel van vijftig jaar een vasthouden betekende aan de oudtestamentische traditie, die door Rome was verlaten.

Het eeuwfeest van 1736

De 27e maart was de viering van het eeuwfeest, 27 omdat inmiddels de nieuwe tijdrekening was aangenomen, waardoor de 16e maart van 1636 eigenlijk de 27e was. De lofrede werd gehouden door de hoogleraar Drakenborch in de Dom, onderbroken door speciaal voor deze gelegenheid gecomponeerde muziek. „De buik der kerke was voor allerhande toehoorderen en aanschouweren waervan er een ongeloofbaer getal was, houdende de wacht van soldaaten, voor de kerckdeur staende, het gemeen volk, 't geen 'er niet te doen hadt, zoo veel mogelijk was, buiten." Er was geen sprake van studenten in de kerk, die de dag tevoren wel een lustrumpenning uitgereikt hadden gekregen in de senaatskamer. De plechtigheid in de Dom begon met muziek: orkest en koor brachten gedurende ongeveer een uur zangstukken ten gehore. Daarna nam Drakenborch het woord. In brede streken schilderde hij de glorierijke geschiedenis van de academie. Waren er in de eerste vijftig jaar duizend promoties geweest, in de tweede waren het er tweeduizend. Toch was de grootste bloei van de Universiteit voorbij. Waar Graevius met veel nadruk kon wijzen op talrijke hoogadellijke buitenlandse studenten, kon Van Drakenborch dat ook nog wel, maar een door professoren verzamelde lijst van studenten gaf een zo gering aantal studenten te zien, dat het raadzaam werd geacht, de lijst maar niet te drukken, hetgeen echter wel gebeurde. De rede van Drakenborch was boeiend voor de tijdgenoot: „Ider zette zich toen tot eene scherpe aandacht, en de Redenaer hong met zijne stem de kerk bij d'ooren op." De rede werd onderbroken door muziek, na het „dixi" werd de plechtigheid besloten met muziek. Na 4 uur in de kerk te hebben doorgebracht, ging het daar verzamelde gezelschap in 50 koetsen naar het Stadskindertehuis (het Agnietenklooster): „Heerlijk inderdaed en zeer fraei was dat gezicht. De wegen grimmelden van volk, de huizen waren tot op de bovenste verdiepingen van aenschouweren opgepropt, en ijder straelde het genoegen, de blijdschap end'eerbied uit d'oogen. Dit alles werd vermeerderd door eene zeer aerdige cavalcade, of stoet te Paerd, bestaende uit twintig heeren studenten, welken van verscheide aenzienlijke lieden, alwat fraeiheid der staetsie kon dienen, indienze het noodig hadden gulhartig was aengeboden." De cavalcade ontmoette de stoet van de Domkerk op de Nieuwstraat, waar de cavalcade stil bleef staan om de heren te groeten.
Deze dag had een grote hoeveelheid festiviteiten te zien gegeven, die besloten werden met een illuminatie van de stad en vuurwerken. De 28e was een rustige dag, waarop vele burgers gingen kijken naar het nagerecht in het Agnietenklooster, dat ter bezichtiging was opengesteld. Op de 29e vond een plechtigheid plaats, die één van de hoogtepunten van het eeuwfeest vormde: de promotie met de kap naar de gewoonte der oudere *(more maiorum)* van 6 juridische kandidaten. Deze ceremonie zal hierna nader beschreven worden. De plechtigheid werd besloten met een maaltijd in het Agnietenklooster. Deze rijke maaltijd laat zich bijna niet beschrijven wegens de uitgebreide staalkaart van gerechten en dranken. Van de diners van 27 en 29 maart was zoveel overgebleven, dat op 30 maart de kinderen van het weeshuis de resten

GEKROONDE UTRECHTSCHE SCHENK-KAN,

Uitgeschonken en gedronken op de Gezondheid van de Wel Edele Groot Achtbare Magistraet, en de Heeren Professoren, der Stadt en Universiteit van UTRECHT,

Door de Heeren Studenten, ten dage der Vieringe van het Eeuwfeest der Utrechtsche Akademie gecelebreert op den 27 van Lentemaend MDCCXXXVI.

KORT VERHAEL VAN DE CAVALCADE DER HEEREN UTRECHTSCHE STUDENTEN.

Historische atlas Gemeente Utrecht, Gekroonde Utrechtse schenkkan, 1736.

te consumeren kregen, besproeid met een door de stad aangeboden pint wijn. Wat toen nog over was werd verdeeld onder de bedienden, suppoosten en wachthoudende soldaten, in totaal in 500 pakken verdeeld. Na hun maaltijd hielden ook de weeskinderen een optocht door de stad. Al deze feeste-

lijkheden werden opgeluisterd door een geïllumineerde stad en een aantal vuurwerken. Bovendien hadden velen zich geroepen gevoeld poëzie te bedrijven, zowel in min of meer sierlijk Latijn als in de moedertaal.
Een groot aantal van deze letteroefeningen werden op stadskosten gedrukt: de rekening van het eeuwfeest laat een post zien van 728 gulden en 4 duiten voor het drukken van 18 ter gelegenheid van het lustrum uitgegeven stukken, waarvan 13 dichtwerken. De kwaliteit van de rijmen ondervond ook bij tijdgenoten enige twijfel, al moet gezegd worden, dat een aantal ook nu nog best te pruimen is, al is de opzet wat langwijlig. De rekening van het eeuwfeest geeft ook te zien, dat de maaltijd van 27 maart wat betreft de spijzen 2167 gulden en 8 stuivers, dranken en tabak 710 gulden, 12 stuivers en 8 duiten, tafelgoed 529 gulden en 12 stuivers, tafelstukken (confituren) 1632 gulden heeft gekost en dat het totale feest de stad op 16.108 gulden 17 stuivers en 2 duiten is komen te staan. Zo was het eeuwfeest van 1736 een hoogtepunt in het bestaan van de Utrechtse academie, waarbij ook studenten actief, maar zeer duidelijk volkomen los van de officiële organisatie betrokken waren. In komende jaren traden studenten evenals in Leiden vaker op in samenhang met academische hoogtijdagen.

Cavalcade en Triumphus

De eerste duidelijke deelname van studenten aan een academisch feest verdient nadere aandacht. De cavalcade was, evenals de Leidse optocht van 1575, een reminiscentie aan een traditie, die met name in het renaissancistisch Italië weer levend was geworden. De triomftochten van Romeinse imperatoren en cesaren hadden naast het plechtig karakter passend bij de gelegenheid een spottend element in zich: mime-spelers en satyrs luisterden het geheel op. De triomftocht was nauw verwant aan tochten ter gelegenheid van spelen, waarbij de autoriteit die de spelen gaf, het recht had, zich in triomfgewaad te hullen. Zelfs de begrafenisstoet van een overleden triomfator kende de elementen van de spot. De triomftochten gingen in het westen met het Romeinse rijk ten onder, maar in het Oostromeinse rijk, het Byzantijnse rijk, bleven de glorierijke intochten bestaan. Keizer Manuel Comnenus hield zo'n triomf na zijn zege in 1168 op de Hongaren. Talrijke elementen van traditie en geloofsleven hadden zich in de *Triumphus* verenigd, de stap naar een allegorische tocht is klein. In de Italiaanse renaissance herleefden de triumphi, vooral ook door de invloed van de literatuur en dan met name van Petrarca's *Trionfi* en Dantes triomf van Beatrice. De idee van overwinning en die van een allegorie werden in de beeldende kunst overgenomen. Waar in de oudheid de cultus van Dionysus (Bacchus) al een belangrijk bestanddeel vormde van de triomftocht kwam dit thema in de tijd van de Renaissance ook weer naar boven. Zo zijn er schilderijen van triomfen van Apollo, Laura, Beatrice, de Deugden, maar ook van Bacchus en juist Bacchus was de hoofdpersoon van de cavalcade van 1736. Over de samenhang tussen Bacchus en de universiteit is lang te praten, maar laten wij daartoe een 13e eeuwer aan het woord:

„B. aan zijn meester A, gegroet. Dit schrijven is bedoeld om U op de hoogte te brengen dat ik met de grootst mogelijke aandacht in Oxford studeer, maar dat geldzaken mij weerhouden van mijn promotie, aangezien het nu twee maanden is sedert ik het laatste, dat U mij hebt gezonden, heb uitgegeven. De stad is duur en eist veel: Ik heb logies te betalen, noodzakelijke dingen te kopen en te zorgen voor vele andere zaken, die ik nu niet kan specificeren. Daarom vraag ik U, vader, mij door de aandrift van goddelijk mededogen te helpen, zodat ik in staat zal zijn te voltooien, wat ik ben begonnen. Want U moet goed weten, dat zonder Ceres en Bacchus Apollo verkilt."
Helaas is geen afbeelding van de cavalcade van 1736 bewaard gebleven. Wij moeten het doen met een beschrijving. De stoet werd geopend door twee trompetters met cocarden met het wapen van de academie. Daarna volgde Silenus te paard, dat was bedekt met een ezelsvel. Tweemaal drie Bacchanten vormden de voorstoet van een open Phaëtonswagen. De Phaëtonswagen was bespannen met 6 paarden, die de tijgers van Bacchus verbeeldden. De voorste paarden waren bedekt met berevellen, de andere vier met tijgervellen. Op een van de voorste paarden zat een voorrijder, die evenals de koetsier als een sater in het blauw was gekleed. Op de wagen zat een persoon op een ton, met een dik buikje Bacchus verbeeldende. Hij had een groene schaal in de hand, waaruit hij af en toe een teugje nam en de toeschouwers toedronk. De schaal werd gevuld door twee voor hem zittende Saters, die met een wijnpompje drank uit het vat haalden en hem inschonken, waarna zij op hun fluitjes begonnen te spelen. Aan elke zijde van de wagen reden 2 personen te paard, achteraan waren twee rijen van 3 personen. Allen waren van boven in het wit gekleed, met geplooide hemden, van onderen op zijn Romeins, met gewaden als vrouwenrokken versierd met bloemen, loofwerk van wijngaardranken en druiven. Voorts waren zij met zwarte „grijnzen" vermomd, de hoofden met wijngaardkransen omringd, „het haar opgevuld of met korte witte pruikjes". Een groene sluier van wijnranken hing hen over de schouders, zij hadden witte „kabretten" (handschoenen) en witte strobkousen aan. De stoet was derhalve een mengelmoes van oude symbolen (tijgers waren sedert Alexander de Grote een aan Bacchus toegevoegd attribuut) en achttiende eeuwse spotternij. Toen de cavalcade de stoet vanuit de Dom tegenkwam, maakten sommige personen grimassen, die bij hun personage behoorden.

„Een ander maal' de Troep geleden, die in 't wit,
Op 't steeken der trompet, op zwarte paarden zit,
Op zijn Romeinsch gedost, als Pallas' voedsterlingen,
Met zwart vermomd, daar 't volk, en lauwers hen omringen,
Hun dyen 't rood, een groene zyen bandelier.
(gelyk de lauwer 't hoofd) met onbedwongen zwier
De regterschouder dekt, en rug, en linker zijden:
Zie hen dus met Sileen in zegepraaling rijden,
(gevolgd van Bacchus, op een open zes-gespan,
Met Saters verzeld, vol ontugts, allen man
Den roemer biedende) den gantschen Raad ontmoeten,
Bij 't Kinderhuis, en elk Gespan eerbiedig groeten:

Verklare wat de beere- en tijger-huid bedied,
Bij Midas, Boksvoet en Silenus; daar men ziet
In 't rijk van Tugt en Deugd hen in triomfe sleepen,
Of domme Wellust met zijn Ontugt balling zweepen;
Of van wat andere beduidenis' dit zij,
Ten schimp van Woestheid, Drift en Ontugt-slavernij!"

dichtte tijdgenoot mr. P. van der Schelling, wiens gedicht verder de „weergaloze bijzonderheid" van een maansverduistering in de nacht van 26 op 27 maart 1736 betrok op de luister van het eeuwfeest, temeer wonderlijk, daar na een nevelig begin van de dag de zon begon te schijnen toen Drakenborch zijn rede begon. Het *Sol Iustitiae Illustra Nos* verkreeg daardoor een nieuwe wijding.

De cavalcade trok gedurende drie uur door de stad, waarna de deelnemers zich een maaltijd lieten welgevallen. Deze cavalcade was als optocht tijdens een academisch feest een novum, als manifestatie van studentenactiviteit ook betrekkelijk nieuw, althans, wij hebben geen gegevens over eerder gehouden dergelijke tochten ter gelegenheid van een academische hoogtijdag. Bij het derde halve eeuwfeest in Leiden (1725) was van een maskerade geen sprake. Wel waren „burleske" optochten, maskeraden, bekend, al denken wij alleen maar aan carnavalsoptochten, zoals die sedert de middeleeuwen hun parodie hebben geleverd op plechtige gebeurtenissen. In universitair verband is er een lange traditie van optochten door studenten op de naamdag van de patroonheilige van hun nationes, waarin de studenten vaak illegaal en door de autoriteiten ongewild waren verenigd. Deze *nationes* zijn ook aan Nederlandse universiteiten bekend, echter een patroonheilige was uiteraard taboe, bovendien werden de naties hier zo mogelijk feller onderdrukt en verboden dan aan de middeleeuwse universiteiten. De feesten van de naties, aan de middeleeuwse en aan de Nederlandse universiteiten, ontaardden dikwijls in ordeverstoringen, die de academie meer kwaad dan goed deden. Carnavalsoptochten zo min als optochten van de naties waren derhalve in het streng calvinistisch Nederland getolereerd. Op een andere manier moesten lieden met neiging tot maskeraden hun wensen verwezenlijken. In de *Hollandsche Spectator* van Justus van Effen van 5 januari 1733 wordt geschreven over „een masquerade met de Narreslede" die in Leiden gehouden zou worden.

„Ik heb partij gemaakt met eenige goede vrienden en wijl ik van een middelmatig postuur ben, zal ik mij als een Vrouw verkleden, die Omphalé verbeeld, en zal de Leeuwenhuid van mijne Herkules op 't hoofd en om de schouders hebben, terwijl een kloek en sterk jongman voor dien held zal spelen niet spinnend, maar als mijn slaaf int winter gewaat van een Siberisch edelman, de paarden mennends, zijnde gevolgt van twee jonge borsten, die als mijne staatjuffers vermomd zeer duidelijk, met polonoises en fluweele manteltjes met Hermijn geboord van tijd tot tijd een minneliedje uit 't Fransch zullen opheffen, tot vermaak der aanschouwers; en ieder zal moeten bekennen, dat onze sneeuwopera wel uitgevoerd wordende hem ten hoogste voldoet;" complete onzin dus, maar hoe vreemder, hoe beter. De schrijver

van dit stukje verwijst naar de Engelse *Spectator* van Addison en Steele, en inderdaad, daar wordt enkele keren geschreven over maskeraden. Vooral middernachtelijke maskeraden waren in Engeland kennelijk populair en . . . gevaarlijk, zo wordt Belinda in Pope's Rape of the Lock gewaarschuwd tegen dergelijke feestelijkheden. „Midnight Masques" werden dikwijls gehouden, met zowel klassiek als burlesk karakter, waarbij hier niet alleen gedacht moet worden aan optochten maar ook aan gemaskerde bals. De slede moet gezien worden als een ander soort vervoermiddel, de tocht is wezenlijk hetzelfde als een maskerade of een cavalcade.

Het feest van 1786

Voor Utrecht was de viering van het 150-jarig bestaan door de nood der tijden niet een dusdanig feestelijke opgave als de gelegenheid zou doen vermoeden. In januari 1786 was door de beheerders van de stadsfinanciën geadviseerd, het eeuwfeest niet te vieren, daar de stadskas er schamel bij stond. De luister der Academie gedoogde een dergelijk besluit niet; in verband met de woelige omstandigheden in de stad werd op 23 januari 1786 besloten, de viering van het eeuwfeest uit te stellen tot mei en de viering „ten minsten kosten voor de stads kasse" te doen plaatsvinden. In januari 1786 kon inderdaad voorzien worden, dat het in de derde decade van maart woelig zou zijn in Utrecht, daar een in december 1785 uitgevaardigd regeringsreglement rond 20 maart beëdiging eiste van nieuwe bestuurderen, waartegen een gedeelte van de vroedschapsleden zich bleef verzetten. Utrecht was een centrum van de burgertwisten tussen patriotten en prinsgezinden. De gebeurtenissen van 20 maart betekende een stap op weg naar een democratische, patriotse regeringsvorm. Het gaat niet aan, deze ontwikkelingen hier in extenso te schetsen; de activiteiten van een Quint Ondaatje en de zijnen zijn elders geboekstaafd. Het uitstel van de viering van het eeuwfeest verhinderde overigens niet dat de aftredende rector magnificus, de patriotse hoogleraar Van Hamelsveld, op 27 maart een diesrede hield. De nieuwe Rector Magnificus, Sebald Rau, zou op 31 mei de officiële lofrede op het eeuwfeest houden.
Op 12 april 1786 werd een commissie van vier personen belast met de voorbereidingen van het eeuwfeest. In mei werden de plannen aanvaard en kon de commissie aan de regeling beginnen. Er bleek een groot ongenoegen onder de studenten wegens het bericht, dat hun geen medailles zouden worden uitgereikt. „Er wierd gezegd dat, indien 'er geen medailles kwamen, geene Studenten bij 't jubilé zouden assisteren." Dat moest worden voorkomen en op 22 mei werd door de vroedschap het besluit genomen „in plaatze van het doen eener illuminatie en geeven van het musiecq op stadskosten bij de promotiën more maiorum" een zilveren penning te laten slaan, die aan de professoren en de studenten zou worden uitgereikt. „De studenten zullen nu hunne zin hebben en eene medaille ter gedagtenisse ontfangen." Het gebaar had een gunstig resultaat: de studenten gingen „van dien tijd af, zig met des te meer blijmoedigen ijver onverwijlden spoed en eenparigheid aan het overleggen (. . .) van den wijze, op welke aan hunnen kant daar aan best te be-

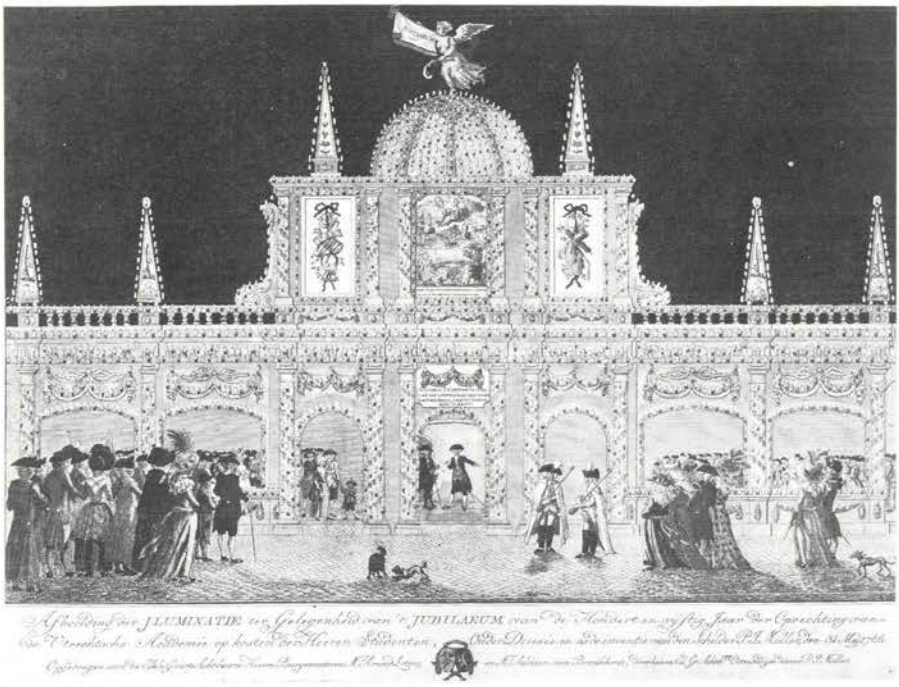

Historische atlas Gemeente Utrecht, 150-jarig bestaan der Hogeschool, 1786.

antwoorden en mede toetebrengen tot de luisterrijke viering van het aanstaande Jubel-feest." De studenten kwamen faculteitsgewijs bijeen en besloten tot het houden van een souper en illuminatie. Het merkwaardige is, dat ook in Franeker in 1785 ter gelegenheid van de viering van het tweede eeuwfeest der academie aldaar besloten was „geene vuurwerken af te steken of illuminatiën te houden, maar zilveren gedenkpenningen (. . .) te doen vervaardigen, en uitreiken aan de leden van het academie ligchaam . . ." De professoren moesten bedanken voor de uitnodiging der studenten tot bijwoning van hun souper, daar zij dezelfde dag in het Fundatiehuis van Renswoude moesten aanzitten aan een diner.

De 31e mei was een prachtige dag. Om 9 uur 's morgens vergaderde de vroedschap in het stadhuis, de hoogleraren kwamen daar eveneens, terwijl de studenten in de secretarie wachtten, tot zij de stoet naar de Domkerk konden begeleiden. De studenten waren in het zwart gekleed, hadden een cocarde met het academiewapen op de hoed, een degen ontbloot in de hand en de gedenkpenning, die hun de dag tevoren was uitgereikt, op de borst. Bovendien droegen zij linten met faculteitskleuren, zoals ook bij de sledevaart in Leiden in 1776 en in 1785 in Franeker het geval was geweest. Alle achterdeuren van het stadhuis waren gesloten en het stadhuis werd van voren door een ruiterwacht bewaakt: het was alsof toch enige ongeregeldheid werd gevreesd. De stoet zette zich ca. 10 uur in beweging, voorafgegaan door de

studenten, die op verzoek van de vroedschap de tocht vergezelden. Dezen „aan de kerk genaderd zijnde, schaarden zich in twee reyen, door welken de Train ter Noorder kerkdeure intrad; sluitende zij vervolgens de Train op, en also mede de Kerk instappende," waaruit blijkt, dat de studenten nu ook in de Domkerk aanwezig waren.
Na een inleiding van speciaal voor deze gelegenheid door de stadsorganist Van Nieuwenhuizen gecomponeerde muziek, begon Rau zijn rede, die halverwege werd onderbroken door muziek en zang, zoals dat ook in 1686 en 1736 het geval was geweest bij de lofrede. Na de lof gezongen te hebben van het voorgeslacht, waarbij het noemen van adellijke spruiten niet werd vergeten, het vermelden van de bloei der bibliotheek, de kruidtuin en een aantal instituten, een bespreking van de vrijgevigheid van velen ten gunste van de universiteit en de studenten kwam Rau tot het heden, waarin volgens hem de academie nog steeds kon worden vergeleken met de bloeiendste academiën, hoewel er niet zoveel adel als vroeger meer studeerde, maar dat was algemeen bij de Nederlandse hogescholen: „Het gaat met onze Hogescholen en de wetenschappen, welke op dezelve geleerd worden, even als met onzen handel; koopwaren, die wij voor dezen alleen verkogten, worden, tot ons groot nadeel, in andere landen vervaardigd, en met uitsluitende voorregten begunstigd, zoo dat men die bij ons niet meer komt opzoeken." Inderdaad, met name in Duitse landen, vroeger dankbare bron van buitenlandse studenten (en hoogleraren) waren universiteiten opgericht op protestantse grondslag, die snel tot grote bloei geraakten. De achteruitgang van het aantal studenten was ook bij andere universiteiten zichtbaar: in Leiden studeerden in 1775-1785 1388 studenten tegen in 1685-1695 3224, voor Franeker zijn dezelfde cijfers 300 tegen 1169, Groningen 391 en 696, Utrecht 304 en 615. Deze cijfers zijn niet geheel betrouwbaar, aangezien niet alle studenten zich lieten inschrijven, maar verhoudingsgewijs kunnen zij wel als vergelijkbaar materiaal dienen. Naast de numerieke achteruitgang was er volgens Rau ook de achteruitgang in kwaliteit, maar ook dat gold niet alleen de Utrechtse universiteit.
De partijtwist had de Utrechtse universiteit niet onberoerd gelaten: de hogeschool raakte enige studenten kwijt; „die door derzelver ouders, uit vrees dat hun eenig leed mogte geschieden, of t'huis gehouden, of naar andere Academiën gezonden wierden." Toch is het niet te vermoeden, dat de studenten een belangrijke rol hebben gespeeld in het politieke conflict van die dagen, daarvoor zal het merendeel te jong zijn geweest. Wel was het een oud-alumnus der academie, Quint Ondaatje, die een belangrijke rol speelde ondanks zijn jeugdige leeftijd (hij was in 1758 in Colombo op Ceylon geboren). Over de rumoer onder professoren werd maar gezwegen, hoewel de partijtwisten toch enige knappe koppen deden vallen. Van de professoren waren het vooral Van Hamelsveld en in mindere mate Voorda, die in de woelingen destijds aan patriotse zijde een vooraanstaande rol speelden. Van Hamelsveld ontzag zich niet opruiende redevoeringen te houden, terwijl Voorda zich iets voorzichtiger gedroeg, hetgeen niet wegnam, dat beiden na het herstel van het Oranjegezind bestuur in 1787 ontslagen werden. In zijn peroratie liet Rau duidelijk blijken aan welke kant hij stond: de bewarende

hand en gunstrijk oog van „den alleen onverwinlyke zon der geregtigheid, wien deze Academie is toegewyd" moest waken over de prins van Oranje en zijn hoog aanzienlijk huis. In de kerk was „een groot gedruisch en zomtijds geschreeuw geweest", de rede van Rau was daardoor soms niet te verstaan.
Patriotse activiteit wordt niet gemeld behalve dat „Tegen 't einde der oratie in den Dom heeft zig in 't ruim der studenten vertoond gehad de Major van Wijk de Nijs (een der vooraanstaande patriotse voorvechters), aanhebbende de uniform van het Wijksche corps, nevens Ondaatje: deze hebben zig vlak in 't gezigt der Vroedschapsbank eenige tijd geposteerd gehouden, zekerlijk om zig te doen zien. Toen daar, na de train met koetsen op weg was heeft de Heer de Neijs te paard zittende zig eerst bij 't Voetiussteegje en daarna op de brug bij de Zuilestraat geposteerd gehouden, kwanswijs om de train te zien passeren."
Een novum was de aanwezigheid van dames in de kerk, zittend op een „theater" tegenover de vroedschapsbank. „Dit theater (. . .) maakte gantsch geene onaardige vertooning, zijnde hetzelve bijna geheel met opgeschikte vrouwen en meisjes vervuld." Niet ieder was tevreden, „naamelijk daar het tegenwoordige mode is dat de dames alle extraordinaire groote hoeden dragen, waren deze van de dames van de eerste rije in de weg dat de agterste, die weinig hooger zaten, maatig konden zien, en in 't geheel niet wanneer deze opstonden." Voor de plaatsen in de kerk waren reserveringen gemaakt; met de kaarten werd negotie gedreven en zij deden daags voor het jubilé een prijs van 1 gulden. Merkwaardig is het te lezen, dat schildwachten binnen de kerk ruiters waren; in ieder geval hadden zij veel te doen om een opdringende menigte in bedwang te houden. Bijna drukte de menigte een hek omver; de studenten die daar staanplaatsen hadden konden dit echter voorkomen. Vrees, dat opzet achter dit gedrag te bespeuren viel was niet gerechtvaardigd.
's Middags werden de genodigden in het Fundatiehuis van Renswoude verwacht, waar zij om 2 uur arriveerden. Na een ontvangst ging men om circa 4 uur aan tafel voor het diner. Hoewel er was gepoogd soberheid te betrachten, was het diner met dessert en confituren begroot op 3200 gulden; van de dranken is geen rekening bewaard gebleven. Het geheel was goedkoper dan in 1736, maar er zaten minder personen aan. De kosten zijn niet te vergelijken met de kosten van het diner van 1785 in Franeker, dat het grootste gedeelte van de *f* 25.000 opgeëist had, die de Staten van Friesland aldaar voor het feest hadden gereserveerd. De maaltijd duurde tot circa 10 uur. De bouwsels waren toch zo interessant, dat de dag daarvóór vele burgers waren gaan kijken. Bovendien was weer van te voren besloten, „dat de kinderen uit het Ambachtskinderhuis de restanten van de maaltijd zullen genieten en consumeren". De conversatie was stijf, „gelijk te begrijpen is en 'er heeft weinig vreugde geheerscht. Professor Hamelsveld is mede bij dit alles geweest, 't schijnt dat niemand hem iets gezegd of getoond heeft, dan men heeft hem bijna met niemand zien spreken. Hij is reeds vroeg heen gegaan." Dat klopt: hij was de enige hoogleraar, die de uitnodiging van de studenten tot bijwoning van hùn souper had aangenomen. Dit laat toch zien, ondanks de eerdere constatering dat de studenten wel geen belangrijke rol

zullen hebben gespeeld in de politieke controverse van die dagen, dat aldaar de sfeer voor een professor als Hamelsveld, die zijn gevoelens niet onder stoelen of banken had gestoken, gunstiger was dan bij zijn collegae en het gezelschap van vroedschap en andere autoriteiten.
Het maal van de genodigden werd omstreeks 7 uur onderbroken door het bezoek van 26 studenten, die die namiddag in optocht door de stad waren getrokken. Deze tocht was geen maskerade: alle studenten waren identiek gekleed in rood scharlaken rokkostuums, witte karmizolen, broeken en kousen, een brede witte bandelier schuin over de linker schouder, waarop een blauwe ster voor de borst en daaraan een gedenkpenning vastgehecht. De stoet werd voorafgegaan door een standaard met het academiewapen en de zinspreuk. Behalve studenten reden ook een pauker en 4 trompetters van de in Utrecht in bezetting liggende ruiterij mee. Enige studenten liepen te voet mee en alle studenten hielden een ontblote degen in de hand. De stoet trok faculteitsgewijs door de stad, stilhoudende bij het huis van de stadscommandant, van de eerste burgemeester en de rector magnificus, bij welke gelegenheid de deelnemers wijn werd aangeboden. Dit gebeurde uiteraard ook bij het bezoek van de stoet aan het Fundatiehuis, waar de maaltijd van de autoriteiten aan de gang was. De stoet defileerde, saluerend met de degens, voor het Fundatiehuis, hetgeen goed afliep „hoewel de straat verbaasd met menschen vervuld was en alle deze Heren niet even goede ruiters waren". Na de tocht door de stad was er een maaltijd in de „Place Royale", waaraan de meeste studenten deelnamen. Het huis zelf en enige buurpanden waren geïllumineerd, volgens de ene waarnemer zeer geslaagd, volgens de andere onvoldoende. Enige van de in het Fundatiehuis aanwezigen zijn bij de studenten langs geweest, om hun goede avond te wensen. Over het souper „is door de studenten zeer geklaagd, men heeft verhaald dat 'er op verre na niet genoeg te eten was, dat de wijn zeer slegt was en de illuminatie geenszins voldoende: hoewel door ieder der intekenaaren 6 gulden voor 't soupé en 2 gulden voor de illuminatie is gefourneerd geworden."
De tweede dag van het feest, de 1ste juni, was gewijd aan de promoties van 4 lieden met de kap, één der redenen overigens, waarom het jubelfeest toch was doorgegaan. In de namiddag werden deze vier illusteren „in triumph" rond gevoerd door hetzelfde gezelschap, dat de eerste dag een optocht had gehouden. De tocht voerde door de stad en daarbuiten en duurde tot 9 uur 's avonds. Voorop gingen de pauker, twee waldhoornisten en twee trompetters met de commandant. Dan rond de standaard een groep van 8 man, gevolgd door een „kratwagen" getrokken door twee paarden met 6 muzikanten daarop. Daarna, als officier van de heren doctoren, een ruiter, waarna een open wagen getrokken door 6 paarden volgde, met daarop de 4 doctoren in hun tabbaards en met kappen, een moor en een jager achterin de wagen staande, het geheel begeleid door een escorte. Deze wagen werd door twee wagens gevolgd, beide getrokken door vier paarden met erin telkens 4 paranimfen en twee bedienden en begeleid door een escorte. De wagens werden gevolgd door een commandant met 6 mannen, terwijl de gehele stoet werd besloten door een ruiter. Dezelfde middag was er in de Dom een concert, waar de genoemde muzikanten node werden gemist. Desondanks werd het

concert door velen bezocht, onder anderen weer door meergemelde De Nijs en Ondaatje. Ook de tocht van de studenten kon zich in grote belangstelling verheugen. Voor studenten en genodigden werd des avonds in het Nieuwe Kasteel van Antwerpen aan de Ganzenmarkt een diner gehouden, aangeboden door de zojuist gepromoveerden. De voorgevel van het gebouw was geïllumineerd, hetgeen een geslaagde onderneming was: zeker tot drie uur in de nacht kon de illuminatie worden bewonderd. Aan de maaltijd zaten meer dan 100 gasten aan, hetgeen enige moeilijkheden bood, aangezien men niet voor zoveel mensen had gedekt. Van de professoren waren er slechts de rector en twee der promotors: de derde, Voorda, liet verstek gaan, evenals alle andere hoogleraren. Wel waren er vele andere autoriteiten, waaronder de Leidse professor Adriaan Kluit, de eerste Nederlandse hoogleraar in de geschiedenis en oudheidkunde, bekend om zijn Oranjegezindheid. Van 11 uur 's avonds tot diep in de nacht werd van het souper genoten, nadat een kort gebed in het Frans van de predikant Rau het maal had geopend dat „alhier beter (had) kunnen agterlaten zijn geweest, om zekere redenen", nl. Frans was patriots, Engels prinsgezind. Een plechtige toespraak van één der leiders van de cavalcade tot regenten, professoren, dames, enz. besloot deze plechtigheid, waarmee dit derde jubelfeest ten einde was.
Het eeuwfeest was in goede orde gevierd, de vele vreemdelingen, waarvan de straten „grimmelden", hadden geen ordeverstoringen op hun geweten. De studenten bleven tot 20 juni hun bijzondere kentekenen als de cocarde en de penning dragen. De standaard, die bij de cavalcaden op 31 mei en 1 juni was meegevoerd, werd op de twintigste juni in de namiddag door dezelfde mensen in cavalcade naar het auditorium van de Universiteit gevoerd en daar plechtig opgehangen. Het opmerkelijke is, dat in één der verslagen van deze gebeurtenissen herhaaldelijk sprake is van het „Corps" der studenten, terwijl nergens een bijzondere organisatie blijkt, behalve dan het faculteitsgewijs vergaderen vóór het feest. Wel blijkt duidelijk uit de festiviteiten van 1775/1776 in Leiden, die van 1785 in Franeker en nu, in 1786, in Utrecht, dat de studenten meer betrokken waren bij de festiviteiten dan vroeger, hetgeen ook reeds was gebleken bij de intochten van de prinsen van Oranje in 1747 en 1766, waarbij de studenten optraden in erewachten, terwijl zij bij de laatste gelegenheid ook een vuurwerk verzorgden. Bovendien is het naar buiten optreden van studenten ook duidelijk door het ontstaan van een blad, *De Spectator van Studenten*, dat in 1773/1774 was verschenen. „Wel ziet men hier al een meer gecoördineerd optreden van de studenten en ongetwijfeld heeft het vieren van deze gezamenlijke feesten bijgedragen tot het saamhorigheidsbesef van de studenten, maar pas in de 19e eeuw begon men met echte maskerades, zodat een cesuur in een stuk over jubels en maskeraden niet ten onrechte rond 1800 kan worden gelegd.

II. *Jubels, lustra en maskeraden na 1800*

Schoorvoetend was het studenteninitiatief ter opluistering van academische hoogtijdagen binnengetreden. In de geschiedenis der universitaire feesten zijn

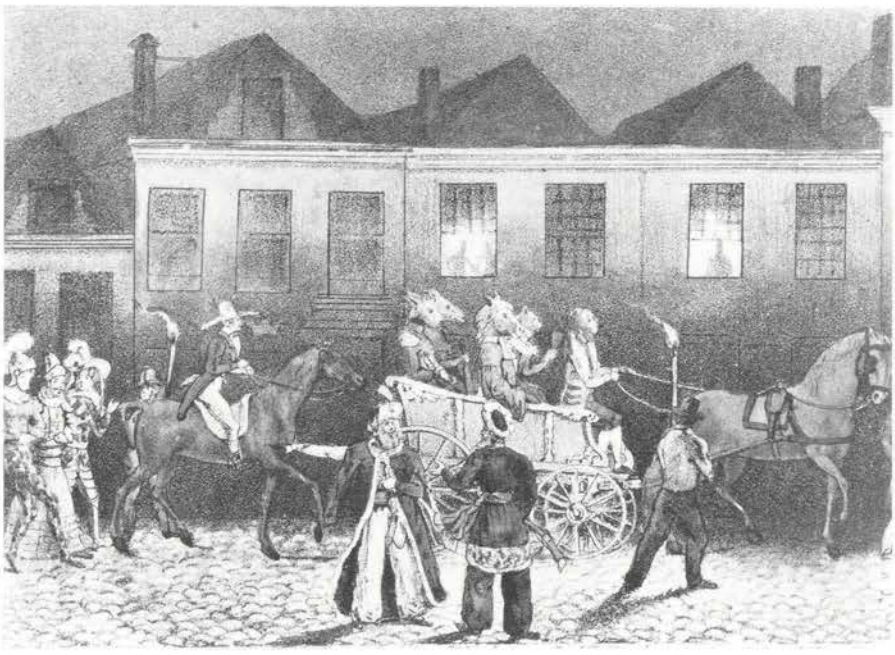

Historische atlas Gemeente Utrecht, Dies Natalis der Hogeschool, 1829.

zij na 1800 niet meer weg te denken. Meer nog: zij bepaalden in hoge mate de sfeer van de gebeurtenissen. Dit is vooral het gevolg van een duidelijker organisatievorm, die wèl uiteindelijk door de universitaire autoriteiten volledig is geaccepteerd: de *corpora*, voorafgegaan door de instelling van *senaten*. Bij de heropening na de Franse tijd van de Groningse universiteit, die samen viel met het tweede eeuwfeest daarvan, traden de studenten duidelijk naar buiten op: zij hielden een maskerade, een zinnebeeldige voorstelling der wetenschappen: Minerva en vier faculteiten, als in Leiden in 1575 gesymboliseerd onder andere door de klassieke autoriteiten, trokken op karren door de stad. „Wat had de oude humanistische, ja scholastieke allegorie voor dit geslacht nog een frischheid en bekoring!" Behalve deze optocht waren de studenten aktief bij de ontvangst van de Souverein Willem I, die binnen een met triomfpoorten versierde stad werd binnengeleid. Een gedenkpenning schoot er niet op over voor de studenten, derhalve sloegen zij er zelf een van papier, want bij een gedenkfeest behoort een penning!
De heropening van de Utrechtse universiteit ging eveneens met plechtigheden gepaard, temeer omdat het bestaan van de Utrechtse stichting aan een zijden draad had gehangen. Studenten brachten een serenade bij fakkellicht aan de hoge gasten, die na de plechtigheid een feestmaal genoten. De studenten vatten de vijf-jarige herdenking van dit feit aan door een optocht bij fakkellicht te houden. De stoet had een brokkelig karakter: moren, turken, een indiaanse goochelaar, een janitsjaar, mandarijnen, tartaren en kalmukken

zorgden voor een exotische saus van een gerecht, waarin tal van andere vreemde ingrediënten waren verwerkt: Bacchus was niet vergeten, Arlequino, een Franse fat en Don Quichotte met Sancho Pancha zijn nog te plaatsen, maar een Poolse berenleider, die zijn IJslandse beer liet zien en een harlekijn, die de menigte lokte om zijn kooien met parkietjes, een Westindische raaf en andere vogels en een Oerang Oetan te bezichtigen, gaven een echt kermisachtig karakter aan het schouwspel. De stoet werd besloten met twee kozakken met Polichinelle in hun midden. In 1824 en 1829 hielden de Utrechtse studenten optochten met eveneens een burlesk karakter, de optocht van 1824 was een afwisselend vrolijk en plechtige uitbeelding van o.a. de wetenschap en andere bijzonder serieus te nemen zaken, in 1829 reed o.a. Beëlzubub mee in „eene open chayse (. . .) tot argerlijke verbazing der Borgherije."
Leiden had in 1825 een herhaling van 1575 te zien gekregen, in wezen een echt historische optocht, het prototype voor latere maskeraden, waarin de geschiedenis zo'n belangrijke rol speelde en waarvan het onderwerp een samenhangend verhaal was. Naast de optochten tijdens bijzondere gelegenheden zien wij in Leiden ook op de *dies natalis* fakkeloptochten gehouden worden, die minder groots werden opgezet dan de lustrum-optochten met een burlesk karakter; ook in Groningen werden op de *dies natalis* dergelijke tochten gehouden. In Leiden werd in 1835 de eerste maskerade met als onderwerp een triomfale intocht binnen een stad van een historische figuur gehouden, in dit geval die van Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon in Granada in 1492. De tocht werd besloten met een parodiërende groep met, als in 1829 in Utrecht, duivelse figuren. Dit was de laatste keer dat zoiets gebeurde tot 1921, toen de Utrechtse maskerade weer een duidelijk parodiërend karakter droeg.

Het tweede eeuwfeest in 1836

Met 1836 begint ook voor Utrecht een periode van om de vijf jaar gehouden maskeraden met een duidelijk homogeen op de geschiedenis gebaseerd thema. Het spottende element met klassieke invloeden, uitgelopen op een steeds meer tot het kolderieke neigende ratjetoe van themata was doodgelopen, het voorbeeld van Leiden bood meer perspectief. „Tusschen Scylla en Charybdis was de commissie doorgegaan, maar zij leed geen schipbreuk. Hier wilde men Minerva en de negen zanggodinnen en de gansche Parnassus wederom in Utrecht opvoeren, ginds stelde men voor: de intogt van Godfried van Bouillon met zijn kruisridders in de Heilige Stad. Maar men koos de Olymp noch Jeruzalem, men koos het Vaderland, schooner dan die beiden."
Er was een nieuw gevoel voor het historische gegroeid, een onderdeel van de Romantiek, zoals in de werken van Walter Scott zo duidelijk naar voren was gekomen. Personages uit het werk van Walter Scott waren reeds vertoond in de maskerade van 1829, nu, in 1836, had men zijn sentiment ondergaan en richtte men zich op het eigen nationaal verleden. Wat spreekt dan meer tot de verbeelding dan die grandioze gebeurtenis van 2 juli 1600, de slag bij Nieuwpoort, en waarmee kan de verbeelding beter werken dan met de

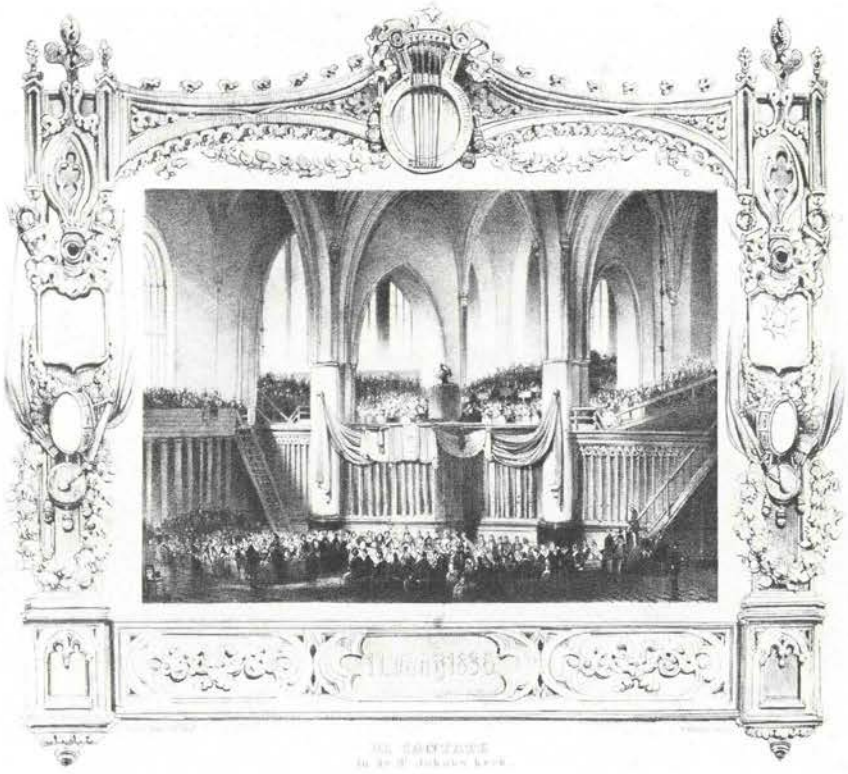

Historische atlas Gemeente Utrecht, Tweede eeuwfeest der Hogeschool, 1836.

triomfante intocht van Maurits, de overwinnaar, binnen Oostende? Uit deze eerste maskerade met een historisch thema bleek eerbied voor de grootsheid van het verleden. Zij betekende ook een eerbetuiging aan het Oranjehuis, waarvan de koninklijke telg Willem I de Utrechtse universiteit welwillend gezind was. Het vaderlands-historische van deze maskerade doet denken aan Bilderdijk, Van Lennep of Potgieter, welke laatste de zeventiende eeuw zijn landgenoten als spiegel voorhield. Het was echter geen vaderlandse bron, waaruit de studenten bij hun voorbereiding putten: het vervolg op Schillers *Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlände von der spanischen Regierung,* geschreven door Karl Curths onder de titel *Der Niederländische Revolutionskrieg im 16ten und 17ten Jahrhundert* was de bron waaruit zij ten behoeve van hun verhaal putten, terwijl de Rijksarchivaris De Jonge hen van advies diende.

De maskerade werd bij fakkellicht gehouden, om de disharmonie van de historische kostuums met de moderne omgeving te maskeren. Het motto,

waarmee in de *Algemeene feestwijzer voor het Tweede Eeuwfeest* de maskerade werd ingeleid was een citaat uit een gedicht naar aanleiding van de Leidse maskerade van 1835:

„'t Studentencorps trekt dan in momgewaad,
En voorgelicht door 't schitt'ren der flambouwen
Te paard, te voet, en tredende op de maat
Der feestmuziek, die nimmer mag verflauwen,
In fieren stoet, des avonts langs de straat; -
Die optogt is iets prachtigs om te aanschouwen,
Iets grootsch en iets poëtisch in de daad; -
Hij is somtijds verheven-allegorisch,
Maar nu (wat mij meer aanstaat) echt-historisch."

Behalve door de studenten werd het tweede eeuwfeest ook officieel gevierd. De feestelijkheden zouden plaatsvinden van 12 t/m 17 juni in verband met grotere kansen op goed weer dan in maart. De gang van zaken van 1736 werd als voorbeeld aangenomen, dus ook nu werd op zondag vóór de feestweek (12 juni) door predikanten op verzoek van de universiteit over de academie gepredikt. In de Dom vond een academische wijdingsdienst plaats waarin professor Bouman voorging. De stad Utrecht zorgde voor penningen voor de met de kap gepromoveerden, een banier voor de hogeschool, een feest voor curatoren, hoogleraren en studenten, de versiering van de Dom, een toelage voor de uitvoering van een cantate en een opwekking tot de burgerij, deel te nemen aan de illuminatie. Koning Willem I gaf de universiteit *f* 3500 voor het feest, later nog eens *f* 1000 om de penningen voor hoogleraren en studenten te betalen, die ter gelegenheid van dit eeuwfeest in opdracht van curatoren werden geslagen. De studenten kwamen aan hun geld middels een inzameling bij alle academieburgers, die *f* 12.013,08 opbracht, waarvan zij maskerade, vuurwerk, illuminatie en volksvermaken konden bekostigen. De voorbereiding van het eeuwfeest was wat betreft de universiteit in handen gegeven van een commissie van 7 hoogleraren, die vanaf begin 1835 bezig was. Tal van activiteiten werden buiten de commissie om georganiseerd, hetgeen de heren ergerde. Onder andere was de door Van Hall (student in 1786!) geschreven en door Kufferath gecomponeerde cantate een steen des aanstoots. Beter had een werk opgevoerd kunnen worden van Haydn, Händel of Mozart, „maar niet (van) Kufferath, die wel een ijverig en bekwaam man was, doch nooit blijken van een groot talent in de compositie had gegeven." Het zij zo, de cantate werd toch op de laatste dag van het eeuwfeest opgevoerd in de Jacobskerk en bleek door kenners „onder de schoonste op den Nederlandschen zangberg" gerekend te worden; de compositie was „helder en bevattelijk".
Na de wijdingsdiensten van zondag was de week begonnen met de aanbieding van een banier, geborduurd door jonkvrouwe Van Asch van Wijck, dochter van de burgemeester, aan de stedelijke regering, die de banier weer aanbood aan curatoren van de Universiteit. Op de banier staat het wapen der acade-

Historische atlas Gemeente Utrecht, Tweede eeuwfeest Hogeschool, 16 juni 1836.

mie op wit satijn in goud geborduurd, omgeven met een oranje tak en een lauriertak, daaronder in gouden letters op een hemelsblauw lint de spreuk der universiteit *Sol Iustitiae Illustra Nos*. De banier is met gouden randen afgezet. Een rood fluwelen draperie door een gouden eeuwkring, waaraan er nog een geschakeld was, hing langs de knop van de banier af. Voorts werden door de rector de banieren der vijf faculteiten aan door de studenten gekozen banierdragers overhandigd. Deze vaandels waren door een aantal dochters van notabele Utrechters vervaardigd naar ontwerpen van voornamelijk A. Vrolik, die tijdens het eeuwfeest met de kap zou promoveren. Nadat deze plechtigheden op het stadhuis waren voorgevallen, trok de stoet van autoriteiten naar de Dom, die met gedenktekenen aan de 3 jubelfeesten en de stichting was versierd. De preekstoel was versierd met een met het academiewapen voorzien tapijt. Bij de viering van dit eeuwfeest waren ook oud-studenten aanwezig: reünistencommissarissen waren speciaal hiertoe benoemd. Dit gebeurde in navolging van wat elders reeds was gedaan. Eregasten waren de nog levende in 1786 „met de kap" gepromoveerden. De hoogleraar Van Heusde hield (uiteraard in het Latijn) een plechtige oratie over de natuurlijke band der Kunsten en Wetenschappen als invaller voor prof. Heringa, die het wegens ouderdomszwakte moest laten afweten. Na de rede hieven de studenten een *Io Seculare* aan, vervaardigd door de rector van het stedelijk gymnasium. Na terugkeer op het stadhuis werden aan studenten en oud-studenten, die 1786 hadden meegemaakt, bronzen penningen uitgereikt. In de middag vergenoegde het gezelschap zich met het traditionele maal, niet de enige

maaltijd gedurende deze week. Daartegen had zich een stem verheven, daar het feest daardoor een gastronomisch karakter zou krijgen. Des avonds was de stad geïllumineerd.
De tweede dag was gewijd aan de promotie met de kap van 8 kandidaten na een erepromotie van twee predikanten. De middag werd in gezelschap van prins Frederik der Nederlanden in gepaste maaltijdsvreugde doorgebracht. 's Avonds werd door de studenten aan de oud-studenten en genodigden een vuurwerk aangeboden, dat profiteerde van prachtig, windstil weer. De woensdag stond in het teken van volksvermakelijkheden, evenals de erepromotie en de reünisten een nieuw onderdeel van het geijkte programma. Deze activiteit ging van de studenten uit omdat het contact tussen burgerij en universiteit moest worden versterkt. Tevens werden op woensdag enige tentoonstellingen geopend; de Domkerk was à 10 centen te bezichtigen op deze en de volgende dag. Het hoogtepunt op woensdag werd gevormd door een optocht van de Utrechtse letterzetters, boekdrukkers en boekbinders, waarschijnlijk in navolging van een dergelijke optocht in Groningen tijdens de viering van het tweede eeuwfeest aldaar in 1814. In de stoet reden op wagens een werkende letterzetterij, een complete drukkerij en een boekbinderij mee. Tijdens de tocht werden liederbundels gedrukt; prins Frederik kreeg een dergelijke bundel op satijn gedrukt. Na de tocht door de stad werden de deelnemers door de gezamenlijke boekhandelaren onthaald. In allerlei gelegenheden van de stad waren 's avonds maaltijden ingericht voor oud-studenten, waarbij de hoogleraren en studenten waren uitgenodigd. Bovendien waren studentencommissies van andere hogescholen, athenaea en seminaries uitgenodigd: eveneens een novum in de feestviering. Aan alle feestdissen werd een *Io Convivale* ten gehore gebracht, dat eveneens door de rector van het stedelijk gymnasium was vervaardigd. De donderdag van deze week bracht dan de maskerade in de vooravond, hoogtepunt van deze eeuwfeestviering. Ongeveer 400 studenten in historische kostuums liepen bij het licht van fakkels in de optocht mee. Ten behoeve van deze maskerade waren niet minder dan 463 kostuums vervaardigd. De dag was verder gevuld met een maaltijd, aangeboden door de met de kap gepromoveerden, waarbij 400 personen aanzaten, onder hen prins Frederik der Nederlanden en de dames, die de doctorale kappen hadden geborduurd. De laatste dag van het eeuwfeest werd de hiervoor vermelde cantate uitgevoerd.

Lustra en studenten

Het eeuwfeest van 1836 was in grootse stijl gevierd, volgens een oude traditie met veel redevoeringen en met voor de laatste maal de plechtigheden van de promotie met de kap. Een lijst van gedrukte stukken welke omtrent het tweede eeuwfeest der Utrechtse hogeschool zijn uitgekomen telt niet minder dan 137 nummers. Het zeer uitgebreide verslag van professor G. Moll, lid van de feestcommissie, dat in het Utrechtse *Jaarboek* van 1936 ter gelegenheid van het derde eeuwfeest is gedrukt, is een onuitputtelijke bron van gegevens. De studenten hadden een grote plaats ingenomen in de viering van

het eeuwfeest: een commissie uit hun midden werd door de andere autoriteiten plechtig bedankt. Hoewel nog niet van een Utrechts studentencorps kan worden gesproken (dat is pas mogelijk na 1848), blijkt uit het verhaal der activiteiten van 1819, 1824, 1829 en 1836, dat organisatorisch gesproken van hen iets te verwachten viel. In de komende jaren werd dat inderdaad duidelijk. Met de traditie van het vieren van lustra kwam de studentenactiviteit veel meer op de voorgrond.

De viering der lustra van de universiteit werd een zaak van studenten, de universiteit beperkte zich tot een plechtige viering van de *dies natalis*. Tot 1848 waren het speciale commissies van studenten, die de festiviteiten organiseerden, daarna werd dat onder supervisie van de *Senatus Veteranorum* gedaan. In 1848 werd een optocht gehouden als protest tegen dreigende opheffing van de Utrechtse academie. Vanaf 1851 was een der hoogtepunten van de lustra het in optocht afhalen van de reünisten van het station. De leden van het Utrechts Studentencorps waren degenen, die elke vijf jaar zich naar buiten wilden laten zien. Niet altijd was het enthousiasme groot, één keer heeft dat geleid tot het niet houden van een maskerade (1871), maar de mensen, die toen hadden willen optreden schijnen in 1873 bij het 25-jarig herdenken van de oprichting van de *Senatus Veteranorum* hun schade te hebben ingehaald. Gedurende de afsplitsing van Mutua Fides van het Corps werden ter gelegenheid van het lustrum van 1856 twee maskeraden gehouden: beide organisaties wilden laten zien, wat hun vereniging waard was.

De burgerij van Utrecht bood sedert 1841 de studenten een tegenprestatie aan: een ontvangst, waar de burgers de studenten onthaalden. Niet altijd is deze ontvangst doorgegaan, niet altijd werd het initiatief door de studenten naar waarde geschat. In 1861 besloot het stadsbestuur een penning uit te geven ter symbolisering van de eenheid tussen Stad en Universiteit: *Quis Separabit* (wie zal scheiden) luidde het opschrift. Toen het volgende jaar de stad de traditionele subsidie aan de Universiteit van de begroting schrapte, werd de spreuk wel ironisch geïnterpreteerd. Bovendien was de stemming in 1867 van de stedelijke autoriteiten jegens de lustrumviering - een jaar uitgesteld in verband met een cholera-epidemie - bijzonder lauw. De maskerade van dat jaar leverde een batig saldo van *f* 1000,— op, die aan het Ooglijdersgasthuis werden geschonken.

Bij de viering van het 250-jarig bestaan in 1886 stonden stad, universiteit en studenten weer veel dichter bij elkaar. Het 250-jarig bestaan werd weer door universiteit en studenten gevierd. Voor het eerst werden t.g.v. een academiefeest eredoctoraten uitgereikt, die als het ware in de plaats kwamen van de promoties „met de kap". De viering van het feest was weer verplaatst naar juni; de rector magnificus Wijnne opende de festiviteiten met een rede over de relatie tussen Universiteit en stad. Aan de academieburgers werd een penning uitgereikt, zoals dat bij voorgaande jubels was gebeurd. De maskerade gaf drie gebeurtenissen uit de geschiedenis van Utrecht weer. De Unie van Utrecht van 1579, de stichting van de Universiteit in 1636 en de vrede van Utrecht van 1713. Hoofdpersoon was Jan van Nassau, die in prachtig kostuum *Cour* hield in een volledig in stijl opgebouwd Tivoli. De stad Utrecht had de Universiteit een bedrag geschonken voor een nieuw universi-

teitsgebouw, waarvoor in 1892 de eerste steen werd gelegd. De reünisten zorgden voor het fundament van een oud-studentenfonds, de voorloper van het huidige universiteitsfonds. „Stichtsche Schoonen", blijkens een oorkonde 342 Utrechtse dames, boden het Corps vijf eikenhouten zetels met fijn borduurwerk met een bijpassende eikenhouten tafel aan. Weer werd als in 1836 een speciaal door Nicolaas Beets geschreven en door Richard Hol gecomponeerde cantate opgevoerd. De firma Begeer bracht een penning op de markt, waarvan de baten ten gunste van het nieuw te stichten academiegebouw zouden zijn. Zo waren ten tijde van de viering van dit festijn Stad, Universiteit, Burgers en Studenten eensgezind in de weer om deze hoogtij van de *Alma Mater* tot een groot succes te maken. De maskerade was prachtig uitgevoerd, met name het harnas van Jan van Nassau oogstte veel lof.

Maskeraden: historiciteit en verkwisting

De historische waarachtigheid ging eisen stellen aan de costuums, die in 1836 nog niet aan de orde waren: toen trok men bij avond door de stad om gebreken te maskeren. Hoewel ook na 1836 de maskeraden bij avond werden gehouden - een enkele keer tot diep in de nacht met een herhaling op een middag -, werden de costuums steeds kostbaarder: de maskeraden werden inzet van een prestige-strijd tussen de studentencorpora van de universiteitssteden. De thema's van de maskeraden werden door de studenten voorgesteld, waarna op een corpsvergadering een beslissing werd genomen. Deze beslissing was dikwijls voorbereid door een speciale maskeradecommissie, onder wier toezicht ook de nodige research voor de voorbereidingen werd verricht. Vele themata werden in de loop der tijden voorgesteld, de fantasie richtte zich ep het exotische oosten, maar ook op het eigen verleden hoewel in 1891 gedacht werd, dat de vaderlandse geschiedenis nu wel voldoende was uitgeplozen. De maskeraden van 1891, 1896, 1901 en 1906 richtten zich over de grenzen: de slag bij St. Quentin (waarbij overigens Willem van Oranje ook een rol had gespeeld), de ridderhofspelen van 1560 in Wenen, met Maximiliaan van Bohemen in de hoofdrol, de intocht van Karel VII in Reims, begeleid door Jeanne d'Arc en dan de triomfante intocht van Germanicus in Rome in het jaar 17 na Christus na zijn overwinningen op de Germanen.
Reeds in 1875 had de voorbereidingscommissie van het Leidse eeuwfeest gewezen op de concurrentie van de verschillende corpora. Binnen het USC zelve waren stemmen opgegaan tegen de kostbare maskeraden. Ook vond men de maskeraden geen voldoende uiting van creativiteit. In 1896 werden naast de maskerade „hofspelen" gehouden, die druk werden bezocht door de burgerij; een herhaling vond plaats in Maastricht. In 1876 had een dergelijke herhaling plaatsgevonden: de intocht van Karel de Stoute binnen Zutphen in 1473 werd enige dagen na het lustrum op een zondag, hetgeen wel wat protest ten gevolge had, binnen Zutphen gehouden. Tijdens deze maskerade en lustrumviering werd voor het eerst een lustrum-*Vox Studiosorum* uitgegeven en een *Cour* gehouden: een ontvangst door de hoofdper-

soon, waarbij de bezoekers op wijn werden onthaald. In ieder geval vanaf 1881 kregen mannelijke bezoekers op de *Cour* van de hoofdpersoon een maskeradepenning. De kosten van de *Cour* werden gedragen door de hoofdpersoon, zodat financiële draagkracht wel een vereiste was. Het houden van de *Cour* had tevens ten gevolge, dat de hoofdpersoon meer dan één costuum ging dragen. Maximiliaan van Bohemen en Germanicus hadden drie costuums ter beschikking: voor de maskerade, voor de *Cour* en voor hun optreden op resp. de hofspelen en de wagenrennen. In 1891 werd geen *Cour* gehouden, gedachtig de kosten van 1886. Deelnemers aan de maskeraden waren zoals gezegd leden van het Utrechts Studentencorps. Dit geschiedde op vrijwillige basis, al werd wel gesteld, dat deze manifestatie van het corps eens in de vijf jaar belangrijk was. De te kiezen rol hing voor de deelnemers af van het te dragen costuum - er werden van te voren tekeningen gemaakt, waardoor de keuze werd vergemakkelijkt - en de kosten daarvan. De ontwerpen voor de costuums werden door vakmensen gemaakt, de uitvoering werd bij inschrijving eveneens aan vakmensen gegund. Harnassen werden dikwijls door de zilverslager Begeer vervaardigd.

In de opeenvolging van maskeraden voor de Eerste Wereldoorlog is Germanicus, de gebeurtenis van 1906, wel de meest tot de verbeelding sprekende geweest. Meer dan de maskerade maakten de wagenrennen indruk, die op een terrein langs de Leidse weg in een aldaar opgebouwd Circus Maximus werden gehouden. Deze festiviteiten waren voor een groot deel het werk van één man, H. B. VerLoren van Themaat, die tegen een grote oppositie in het thema doorzette (velen dachten, dat er eentonigheid van kleding zou zijn en dat Romeinen in beestenvellen gehuld waren, o, zegen der klassieke opleiding!). Toen er moeilijkheden kwamen wist hij bovendien deze met nogal grote garantiebedragen op te vangen. Het behoeft geen betoog, dat de voorbereiding van met name de wagenrennen met mensen die daarvan weinig kaas hadden gegeten moeilijk was. Om de belangstellenden op de hoogte te stellen, schreef VerLoren van Themaat een boek, waarin hij het Rome in de tijd van Germanicus en diens keizer Tiberius beschreef. „Het boek is een schone uiting van klassebewustzijn, dat verplichtingen oplegt buiten de conventiebanden en dat ons zo buitenmaatschappelijke gedrag blijft rechtvaardigen." VerLoren van Themaat ging colleges Latijn volgen, om voor de vuist weg Latijnse toespraken te kunnen houden.

In de feestcommissie kwam het tijdens de voorbereidingen soms tot verhitte discussies. De kosten van de onderneming stegen steeds, maar telkens besloot men toch door te gaan. Naast de wagenrennen waren ook andere vermakelijkheden noodzakelijk. Sedert lange tijd verzorgde het Corps volksvermakelijkheden voor de gehele burgerij, die overigens ook in de gelegenheid werd gesteld de wagenrennen bij te wonen. Tevens, en dat werd telkens ingewikkelder, waren er sub-verenigingen en gezelschappen, die zich tijdens de lustrumweek wilden presenteren. Hoewel het programma van de lustrumweek allengs in de negentiende eeuw een traditioneel karakter kreeg, moesten de leden van de feestcommissie toch altijd weer moeite doen, alle corpsgezelschappen enigszins tevreden te stellen. Grote ondernemingen als de ridderhofspelen van 1896 en de triomf van Germanicus dreigden de organisatoren

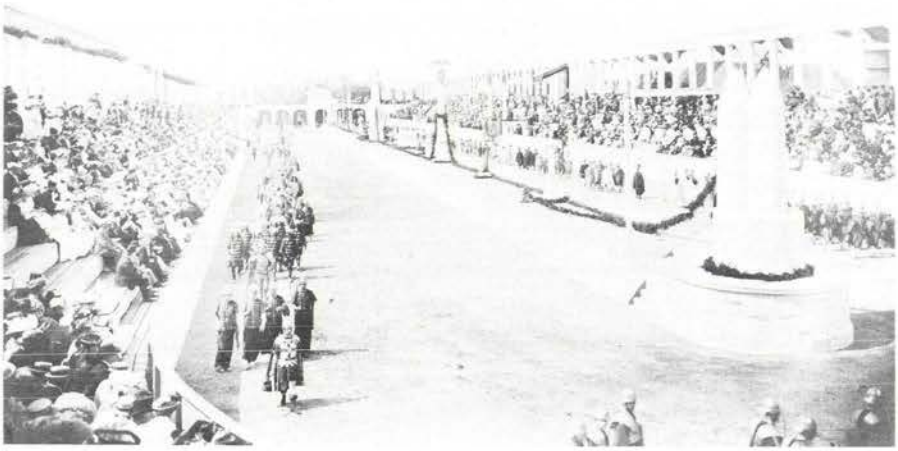

Historische atlas Gemeente Utrecht, 270-jarig bestaan der Hogeschool, 26 juni 1906.

dan ook wel boven het hoofd te groeien. Met grote pracht en praal hield Germanicus uiteindelijk zijn triomftocht, blijkens de gids en het boek van VerLoren van Themaat inderdaad nauwkeurig gekopieerd uit oude bronnen, al zwijgen contemporaine schrijvers als Tacitus en Suetonius over de schouwspelen van Germanicus' triomf: zij volstaan met een vermelding ervan - een episode in het tragisch geëindigde leven van de zo veelbelovende en meer dan de keizer geliefde prins.

Latere schrijvers hebben echter de plechtigheden van een triomftocht nauwkeurig beschreven en het is duidelijk, dat VerLoren van Themaat die heeft bestudeerd. Dichterlijke vrijheid is hem niet vreemd: het gouden harnas, waarmee Germanicus het Circus voor de spelen binnentreedt was volgens de schrijver door Augustus aan Germanicus gegeven. Hoe dat ook zij, VerLoren van Themaat duidt met dit gegeven wel een bijzondere band aan tussen Augustus en Germanicus, die zeker heeft bestaan. Een tweede trekje dat de historische waarschijnlijkheid dicht benaderde was het vermelden van offers aan *Divus Augustus*, de goddelijke Augustus. Keizer Tiberius had Augustus na diens dood vergoddelijkt en een priestercollege voor de eredienst ingesteld. De offers tijdens de spelen duiden weer de bijzondere relatie tussen Germanicus en Augustus aan: moderne schrijvers noemen zelfs weleens de triomf van Germanicus een „pseudo-triomf", die in werkelijkheid gewijd was aan Augustus. Hoe dit ook zij, VerLoren van Themaat getroostte zich vele inspanningen om „zijn" lustrum te doen slagen. De wagenrennen werden opgeluisterd door de aanwezigheid van Koningin Wilhelmina, prins Hendrik

en Koningin-moeder Emma, zoals de ridderhofspelen tien jaar eerder door beide koninginnen waren bijgewoond. De *Cour* van de hoofdpersoon was een schitterend gebeuren, elke naam werd afzonderlijk afgeroepen, iedere dame kreeg een boeket bloemen, iedere heer een penning van de triomfator.
Ook vijf jaar eerder was de *Cour* een wat hiëratisch aandoende aangelegenheid geweest, maar Germanicus met zijn grote besef van waarde van de uitgebeelde persoon sloeg alle decorum.
De *Cour* werd traditiegetrouw in Tivoli gehouden, zoals dat al jaren het geval was. Tivoli werd daartoe herschapen in een aan de maskerade aangepaste omgeving, in Germanicus' geval dus in een Romeins paleis. Ook de stad trachtte zich aan te passen in de versiering tijdens het lustrum. De keuze van Tivoli voor de lustrumfeesten was in de eerste jaren van de twintigste eeuw een gedwongen keuze: de notulen van de feestcommissie staan vol over de chicanes van de beheerders van Tivoli, maar uiteindelijk werd telkens weer, wegens gebrek aan beter, voor dat oord gekozen. Ook in 1906 bleek het zoeken naar een andere gelegenheid vruchteloos. Aangezien de *Cour* werd opgeluisterd door het schenken van wijn, dacht de directie van Tivoli daar iets aan te kunnen verdienen. De hoofdpersonen kozen echter hun eigen wijn, maar ook daar vond de directie iets op: er moest kurkengeld worden betaald, m.a.w. voor elke ontkurkte fles zou een bepaald bedrag in de kas van Tivoli moeten vloeien. Pas het Jaarbeursgebouw bood een voldoende alternatief.
Germanicus' triomf vormde ongetwijfeld qua schouwspel een hoogtepunt, maar als financiële onderneming was het geen succes. De bouwer van het circus is waarschijnlijk failliet gegaan, deels door eigen schuld, maar vooral door misleidende voorlichting van de ontwerper van het bouwsel. Deze had zelf ingeschreven voor een bedrag van 28.000 gulden, hetgeen door de feestcommissie werd afgewezen. De man werd toen wel betrokken bij de uitvoering van het projekt door een andere ondernemer, die het voor de helft dacht te kunnen doen, maar dit bleek toch een onmogelijkheid. Er waren meer schadeposten, die door de verkoop van paarden (die eerder in Brussel speciaal voor dit doel waren gekocht) en requisieten niet werden gedekt. Een nieuw beroep op VerLoren van Themaat, die reeds voor zo'n 25 à 30.000 gulden had uitgegeven naast zijn eigen kosten als hoofdpersoon, had geen resultaat.
De feestcommissie voor 1911 had tot taak dit soort excessen te voorkomen. De vaderlandse geschiedenis werd weer de inspiratiebron voor de maskerade. Deze keer werd de maskerade alleen niet voldoende geacht, een spel moest naast de verkleedpartij grotere waarde geven aan de manifestatie. Het thema was Willem IV voor Utrecht in 1345, het spel moest de naderende eenheid der Lage Landen symboliseren: een huwelijk tussen de Utrechtse adellijke dame Johanna van Renesse (gespeeld door een vrouw: de eerste keer, dat een dame een ook naar buiten tredende belangrijke rol speelde tijdens een lustrum, dat tot dan toe een „mannen-aangelegenheid" was: Jeanne d'Arc werd in 1901 door een man uitgebeeld) en Gerrit van Herlaer van Poederoyen, een Geldersman. De historiciteit van deze gegevens laten wij voor wat zij zijn. Van een eenheidsstreven in de Lage Landen kunnen wij gezien de

grote particularistische bewegingen van territoriale heren en stedelijke overheden nog niet veel bespeuren. Het toneelspel, dat de symboliek der eenheid moest verbeelden, is in onze ogen een draak en tijdgenoten hadden er ook nogal kritiek op. Het is de eerste keer, dat in Utrecht zulk een spel werd gehouden, maar niet de eerste keer, dat een toneeluitvoering tijdens een lustrum een symbolische waarde of een historische gebeurtenis moest uitbeelden. Bij het tweede eeuwfeest van Amsterdams Athenaeum Illustre had mr. Jacob van Lennep een spel geschreven, dat de oprichting van de school met duidelijke allusies naar het heden de kijkers moest doordringen van het belang daarvan. De toeschouwers kregen iets stichtelijks mee. Dat was ook de bedoeling van 1911, al is het de vraag, of het succes heeft gehad. Hoewel de uitgaven van 1906 hoog waren geweest en de organisatoren toch wel schrik hadden ingeboezemd, werd nu besloten de Tolsteegpoort op het Ledig Erf te reconstrueren en een heuse burcht aan de Kromme Rijn bij Utrecht, juist in de toenmalige gemeente Houten, op te richten met daarbij een tentenkamp van Willem IV. Van autoriteiten als de Utrechtse kunsthistoricus professor Vogelsang en Emile Mâle, misschien wel de grootste deskundige van die tijd op het gebied van middeleeuwse bouw- en kunstgeschiedenis, werd advies ingewonnen. Dit soort adviezen werden altijd gevraagd bij de voorbereiding van de lustra: zo gingen in 1896 enige studenten naar Wenen en Parijs om zich te oriënteren over de ridderhofspelen en hofgebruiken in 1560 en in 1901 naar Frankrijk, om de Franse geschiedenis in 1429 te bestuderen. De costuums en harnassen van 1911 werden in Nederland vervaardigd, maar ook buitenlands fabrikaat was daarbij in vroeger jaren niet ongebruikelijk geweest.

Maskerade en Spel

De eerste wereldoorlog betekende een cesuur, al werd reeds in 1914 besloten, toch in 1916 het lustrum van de universiteit met luister te vieren, zij het met enige bescheidenheid. Na de oorlog werden de stemmen tegen de kostbare maskeraden steeds sterker. In alle universiteitssteden werd gezocht naar andere wegen. Het lekespel deed zijn intrede, niet alleen bij de AJC. Nee, „op de achtergrond ervan (nl. van de maskeraden) speelde een rol een angstige financiële wedloop tussen de rijkste familiën des lands, tragikomisch, maar destijds (nl. voor de oorlog) zeer modern" en dat moest nu maar eens uit zijn. In 1921 besloot men in Utrecht geen maskerade te houden, maar een satyrisch spel en een optocht te organiseren, waarbij eenvoudige middelen een ironiserend schouwspel moest opleveren. De optocht stond stijf van de symboliek en het is de vraag, of de toeschouwers alles begrepen hebben. Het spel was een wat harkerige spot op de faculteiten, die geen van alle de ware wijsheid konden verkrijgen. Ook in andere steden waren de spelen niet altijd een doorslaand succes, ondanks de illustere namen (Herman Teirlinck bijvoorbeeld) die ermee verbonden waren.
De lustrumviering van 1926 in Utrecht betekende een nieuw hoogtepunt in de geschiedenis van jubels en maskeraden. Het spel en de maskerade waren

Historische atlas Gemeente Utrecht, 290-jarig bestaan der Hogeschool, 28 juni-3 juli 1926.

één geworden, de ervaringen elders hadden de organisatoren van het Utrechtse lustrum niet van dat standpunt afgebracht. Bovendien bleek het USC nu de beschikking te hebben over een talent, dat het schrijven van een speciaal spel bleek te bezitten: de student Graadt van Roggen, zoon van de hoofdredacteur van een Utrechtse krant. Het thema van het spel was de tegenstelling tussen de keizer-ziener Ichnaton en de veldheer-doener Horemheb, de visionaire stichter van een nieuwe eredienst in het oude Egypte en de nuchtere behoeder van de rijksgrenzen. De tegenstelling tussen dichter en burger, geliefd thema in deze tijd - men denke aan de Buddenbrooks van Thomas Mann en de essays van Ter Braak -, werd getransponeerd naar een ver verleden, maar zeker niet ont-actualiseerd. De bronnen voor Graadt van Roggen waren de Al Amarna-tafels, niet zo lang tevoren aan de vergetelheid ontrukt, en de opgravingen van Carter en Carnarvon, die het graf van Toet-anch-Amon, nazaat van Ichnaton, hadden ontdekt. De middelen bleven zo eenvoudig mogelijk, daar pracht en praal ondergeschikt moesten zijn aan de waardigheid van het spel.

De zeggingskracht moest liggen in het spel, de tekst, de vormgeving op het toneel met als achtergrond de tempel van Aton, de zonneschijf, het monotheïstisch symbool van Ichnatons godsdienstvernieuwing. Het spel was symbolisch en liep daardoor hetzelfde gevaar als soortgelijke opvoeringen elders, waar de spanning door de herhaling van massascenes verdween. Ook hier

was sprake van massascenes, geregisseerd door Albert van Dalsum, grootmeester van groots opgezette regieprestaties. Echter, het hoogtepunt van het spel was niet een massa-optreden, maar het alleen achterblijven van Ichnaton, eenzaam voor zijn gigantische zonnetempel, de triomftocht van de veldheer Horemheb nakijkend. Juist dat slot, de tragiek van die ene dichterlijke, profetische figuur, mislukt door het te hoge streven van zijn ideaal, waardoor het spanningsveld tussen ideaal en werkelijkheid te groot was geworden, die eenzaamheid van deze Ichnaton deed de toeschouwers huiveren van ontroering. Het is niet zo vreemd te vernemen, dat een herhaling werd gevraagd, en wel door de organisatie van de Olympische spelen, die in 1928 in Amsterdam werden gehouden. Ook toen is het spel met groot succes opgevoerd.
Na zulk een hoogtepunt, waarvan kranteverslagen unaniem de lof zongen, is het moeilijk de volgende festiviteiten naar waarde te schatten. In 1931 voerde men weer een symbolisch spel op: de mislukking van de veroveraar in Hernando Cortez gepersonifieerd. Ook nu weer de tegenstelling tussen de grootse conceptie en de nuchtere werkelijkheid, waarbij overigens de winzucht van Cortez enigszins op de achtergrond werd gedrongen. Voor de voorbereiding wendde men zich tot het buitenland: de costuums werden in Berlijn vervaardigd. Het idee, maskerade en spel zijn één, was weer de leidraad. Bovendien werd, evenals in 1926, een *Cour* gehouden en wel in het speciaal op het Vredenburg opgerichte paleis van Montezuma, de door Cortez ten val gebrachte Azteken-koning van Mexico. Het spel was door een student geschreven, de tekst was echter minder sterk, de conceptie minder strak dan vijf jaar eerder. „De groote conquistadores zijn als het ware de versterkte reincultuur van het nationale bloed, de verdichting, de condensatie van de Spaanse drang, tot een gestalte", het geheim is „dat zij alle afstamden van die eene, onsterfelijke ridder: Don Quichote de la Mancha". Deze Don Quichote-conquistadores hadden geluk „want op hun weg lag het goud". „Nimmer namen zij het goud ter bereiking van een persoonlijke rijkdom; zij waren sober, behoefteloos, aan ontberingen gewend. Het goud was steeds middel om de erkenning deelachtig te worden, maar zij werden vervolgens de dupe van dit probate middel om de werkelijkheid te dwingen zich te voegen naar de illusie", dat was het thema van het spel met daarbij de confrontatie tussen Europa en het mysterieuze Mexico, het zoeken van de Europeaan naar het rijk van de Groot-Khan, misschien wel het paradijs op aarde, zoals dat zolang reeds werd gezocht.

Het derde eeuwfeest in 1936

De eeuwfeesten van 1936 werden zowel door de Universteit als het USC groots gevierd. De lustrumweek werd voorafgegaan door de opening van een tentoonstelling in het Geografisch Instituut van een keuze uit historische instrumenten en andere relikten van het universitair verleden. Het openingswoord werd gevoerd door de sterrekundige professor Nijland, zijn laatste woorden in het openbaar, waarin hij aankondigde, zijn grote verzameling prenten en andere stukken aan de universiteit aan te bieden. Het lustrum werd vooraf-

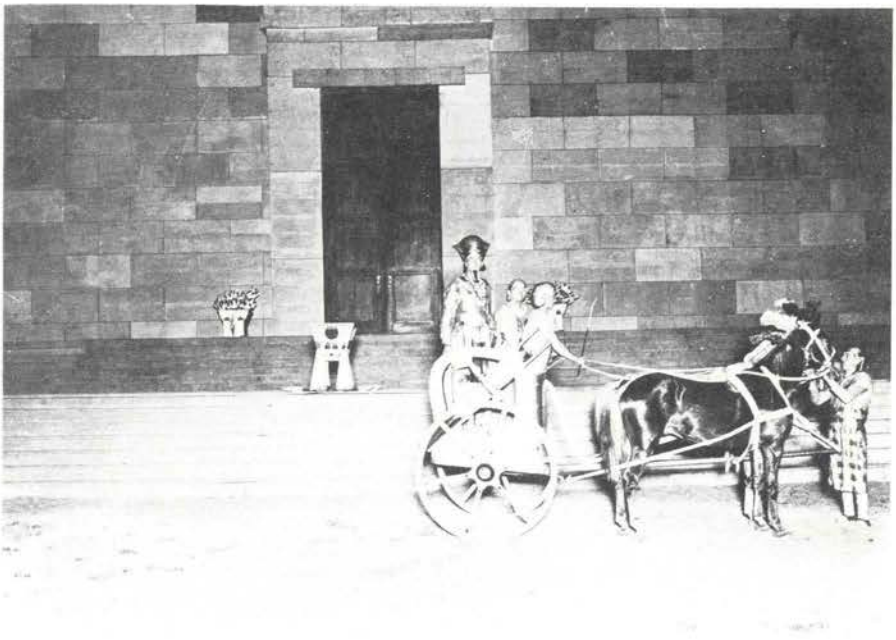

Historische atlas Gemeente Utrecht, 290-jarig bestaan der Hogeschool, 28 juni-3 juli 1926.

gegaan door een aantal godsdienstoefeningen in allerlei kerken op zaterdag 20 en zondag 21 juni. Op maandag werden geschenken aangeboden. Een der belangrijkste gestes was wel die van de gemeente Utrecht, die het pand Trans 8 aan de universiteit in bruikleen aanbood bij monde van burgemeester Van Pelkwijk, om daarin een Universiteitsmuseum te herbergen. De burgemeester overhandigde officieel een gouden sleutel. Dit Museum werd door de voorzitter van het genootschap *Oud Utrecht* begiftigd met een geschenk onder couvert voor de inrichting, aangeboden namens de bûrgerij van Utrecht. Wegens het verscheiden van professor Nijland, die zo voor het museum had geijverd, werd het niet in 1936 officieel geopend, maar pas in 1938, toen het gebouw was ingericht. Was dit een monument van langdurige waarde, dat is ook het geval met het geschenk van het Utrechtse universiteitsfonds: het boek over de geschiedenis van de universiteit, vooral van de hand van professor G. W. Kernkamp, hoogleraar in de geschiedenis. Zijn werk is een uiterst waardevolle bron voor de bestudering van de Utrechtse universiteitsgeschiedenis in de ruimste zin des woords; de geschiedenis der studenten, hoewel ook door Kernkamp herhaaldelijk aangeroerd, is in een apart deel door een aantal redacteuren beschreven. Deze drie boeken vormen een waardevol geheel, dat, onder auspiciën van de lustrumcommissie van de universiteit, is gecompleteerd door een boek van de hand van W. A. F. Bannier over de festiviteiten in 1936, die door de universiteit werden georganiseerd. Een ander blijvend en waardevol aandenken vormen de gobelins in de Aula, waarvan de cartons eveneens door het Utrechts Universiteitsfonds aan de univer-

siteit werden aangeboden. Het U.S.C. bood een nieuw spreekgestoelte en het zgn. *Guldensfonds* bood zeven gebrandschilderde ramen van Joep Nicolas voor de aula aan; Veritas schonk een raam van de hand van Charles Eyck voor de zijhal naast de aula. De rector magnificus Vollgraff kwam woorden tekort om alle schenkers te bedanken. De volgende dag, dinsdag 23 juni, was de eigenlijke dag van het eeuwfeest, „de glorie der feestviering": talrijke toespraken ter gelukwens, beantwoord door de rector, de overhandiging van een medaille aan koningin Wilhelmina, de bevestiging van de derde eeuwring aan het groot Universiteitsvaandel, dat in 1836 aan de universiteit was aangeboden. Naast al deze gelukwensen ontving de universiteit 111 telegrammen van buitenlandse universiteiten en genootschappen of academies van wetenschappen. Een eremaaltijd, met weer vele toasten en plichtplegingen vormde de ouverture tot het bijwonen van het lustrumspel „De Grote Geus", Tijl Uilenspiegel, waar de disgenoten om 10 uur 's avonds naar gingen kijken.
Luisterrijk hoogtepunt vormde dit spel: Tijl Uilenspiegel, die met al zijn scherts en luim de onafhankelijkheidszin van het Nederlandse volk symboliseerde. De maskerade op de volgende dag verbeeldde de intocht van Willem van Oranje binnen Utrecht in 1578, na de overgang van Utrecht naar het nieuwe gezag, na de vernietiging van de dwangburcht het Vredenburg, symbool van vreemde bezetting. Tijl en Willem van Oranje, schijnbare tegenstellingen, maar sedert het werk van Charles de Coster toch wel met elkaar in verband te brengen. Was men zich bewust van wat komen ging en reeds zichtbaar was: de noodzakelijke strijd van vrijheidszin tegen een despotisch bewind, waarbij Tijl Uilenspiegels zo dringend noodzakelijk zouden zijn? Het is niet te vermoeden bij de in een beschermde en politiek niet al te bewuste studentenwereld. De tekst van het spel was anoniem geschreven door een reünist van het USC. In het spel is met verve getekend de opstandigheid van het volk tegen despotie, geïnspireerd door Tijl en een edelman. De regie berustte weer bij Albert van Dalsum, die ook nu de gelegenheid kreeg zijn talenten uit te spreiden. De maskerade werd gehouden na de verlening van eredoctoraten op de 24e; die dag werd besloten met een concert onder leiding van Willem Mengelberg, waarbij ook een stuk van een USC-reünist, dr. H. E. Enthoven, werd opgevoerd. Hoezeer de universiteit en het USC met elkander samenwerkten blijkt uit de aanwezigheid op het concert van de hoofdpersoon van de maskerade, die componist Enthoven en dirigent Mengelberg complimenteerde.

De tweede wereldoorlog betekende meer dan de eerste een cesuur ook voor het studentenleven. Na de oorlog keerde de oude lustrumviering met het USC-monopolie weliswaar terug, nadat in 1946 een gezamenlijke viering had plaatsgevonden, maar werd niet meer door de steeds belangrijker wordende andere verenigingen aanvaard. In 1951 had dat een nogal hooglopende controverse tusen het USC en Veritas tot gevolg. Het USC-lustrum met optocht en groots spel werd allengs een aangelegenheid van corpsleden en reünisten, waarbij de andere studenten en de burgerij niet betrokken waren. Was vóór de oorlog de maskerade een manier, om de burgerij bij de feesten te betrekken, nu werd de optocht aanschouwd en meer of minder bewonderd; het

spel was voor een kleine kring. De nieuwe bewegingen binnen het studentenleven hebben maskerade en lustrumviering door middel van een groots opgezet spel tot een anachronisme gemaakt, al is een andere vorm nog niet gevonden. Het USC werd binnen het geheel der studentenwereld een steeds kleinere groep, die niet meer centraal het studentenleven kon representeren. Integendeel, de vereniging trachtte excentrisch een eigen karakter te bewaren. Dit alles neemt niet weg, dat wat in het verleden met maskerade en spel is bereikt aan de vergetelheid ontrukt mag worden. Het zijn te veel blijken van tekenen des tijds, die de historicus en kunsthistoricus uit vaktechnische belangstelling en de mens van tegenwoordig uit belangstelling voor al wat eens geweest is niet onverschillig kunnen laten.

III. *De promotie met de kap: More Maiorum*

De plechtigheid van de promotie met de kap is snel beschreven. Op de dag der promotie ging de promovendus naar de senaatszaal, waarna hij voorafgegaan door de Rector Magnificus en de Promotor en gevolgd door de leden van de senaat (professoren) naar de Dom (of Pieterskerk) werd begeleid. De promotor beklom het spreekgestoelte en hield een korte rede over zijn vak. Daarna nodigde hij de aanstaande doctor op het spreekgestoelte, reikte hem de hand en las, na een korte toespraak waarin de kwaliteiten van de promovendus werden uiteengezet, het promotieformulier voor. Hierna deed hij de doctor de tabbaard aan, gaf hem een boek (voor juristen het *Corpus Iuris*, voor theologen de Bijbel, voor medici Hippocrates, voor literatoren Homerus en voor wis- en natuurkundigen (ook filosofen) Aristoteles) eerst gesloten, dan open aan. Vervolgens schoof hij de promovendus een gouden ring aan de vierde vinger van de linkerhand, zette hem een zwartfuwelen baret (waarvan de bol kunstlaurierkransen droeg) op het hoofd en hing hem een gouden penning aan een rood zijden met zilver ingevlochten koord (door de stad Utrecht aan de gepromoveerde geschonken) om de hals. De plechtige inwijding werd besloten met een kus op de rechterwang of een handdruk met de rechterhand en een zegewens. Dan hield de jonge doctor vanaf de katheder een toespraak over zijn vak. De plechtigheid werd door de regering van de stad en andere autoriteiten, de senaat en belangstellenden bijgewoond. Na de promotie werd de doctor door de senaat naar zijn huis begeleid via de straten waar de Rector Magnificus, de Burgemeesters en de Schout woonden. De dag werd besloten met een maaltijd, die dikwijls zeer kostbaar was. De promotie kostte *f* 102, bij *more maiorum* kreeg de promotor *f* 15, elke hoogleraar (gewoon en buitengewoon) een halve rijksdaalder en de pedellen (sedert 1651: 2) *f* 6. Ter gelegenheid van de feesten van 1736, 1786 en 1836 in Utrecht, die van 1775 in Leiden, van 1785 in Franeker, die van 1814 in Groningen en andere academische hoogtijdagen, zoals bij de bezoeken van Oranjevorsten aan de Leidse en Groningse hogeschool, werden promoties *more maiorum* gevierd. Ook zonder dat er sprake was van bijzondere omstandigheden konden dergelijke promoties plaatsvinden. In principe werd deze promotie voorbehouden aan hen, die zich zeer gunstig onderscheiden

hadden in hun studie, echter, de financiële consequenties brachten met zich, dat welgestelden eerder een promotie *more maiorum* aanvroegen dan anderen.

Het *more maiorum* en de betekenis van de gebeurtenissen verdienen nadere aandacht. Ondanks de cesuur, die de Reformatie betekende ten opzichte van het middeleeuws verleden, konden de universiteiten in de Zeven Provinciën niet zonder de tradities van datzelfde verleden. De instelling universiteit is een typisch middeleeuws verschijnsel, de statuten, de rechtsregels, de verhouding tot kerk en staat zijn in die tijd uitgekristalliseerd, de graden van studie zijn toen ingesteld. *More maiorum* wil niets anders zeggen dan dat „volgens de gewoonte der ouderen". In dit geval wil dat zeggen volgens de middeleeuws universitaire gewoonte, alle pogingen om een klassieke traditie te scheppen, herleid naar Athene of Rome, ten spijt. De promotie tot doctor betekende het recht om aan de universiteit te doceren: de leerstoel van het vak, waarin gepromoveerd was, kon, na een inaugurele les, worden ingenomen. Dit hield in dat dergelijke promoties niet al te vaak voorkwamen, immers, het aantal leerstoelen was beperkt en er zijn talrijke plaatsen in statuten van de middeleeuwse universiteiten, waarin eventuele dubbele of meervoudige bezetting van een bepaalde leerstoel wordt geregeld. De student aan de middeleeuwse universiteit stelde zich tevreden met het baccalaureaat, waarmee hij gerechtigd was allerlei ambten te bekleden. Het doctoraat was slechts voor enkelen weggelegd en vergde een lange studieduur, bij de theologen oplopend tot dertig jaar. Wilde de baccalaureus een doctoraat, zo moest hij wel enige barrières nemen: het ondergaan van een zwaar examen, dat niet openbaar was, afgenomen door de kanselier en magistri (professoren) van de faculteit. Was dat examen gunstig verlopen, dan werd de dag aangekondigd, waarop hij zijn licentiaat kon verkrijgen. Licentiaat betekent hier de toestemming tot het opnemen in de gemeenschap der doctoren. Op die dag ging de baccalaureus met de professoren van de faculteit naar een bepaalde zaal (in Parijs bijv. het bisschoppelijk paleis), waar hij een eed aflegde en van de kanselier machtiging kreeg te promoveren. Tweemaal moest hij daarna twee stellingen verdedigen, na de tweede keer kon de licentiaat het *festum doctoratus* vieren. Daarna hield hij een rede, waarmee hij zijn nieuwe positie als doctor aanvaardde. Hij was dan opgenomen in het „corps" der doctoren, der magistri, hij had zijn *inceptio* voltooid. Deze plechtigheden geschiedden niet op één dag, integendeel, ook na het verkrijgen van het licentiaat ging er wel enige tijd overheen. De kosten voor een doctoraat waren ook in de middeleeuwen hoog, hetgeen geleid heeft tot het volstaan met het verkrijgen van het licentiaat.

Het bovenstaande is vooral ontleend aan de gewoonten bij de universiteiten van Parijs en Bologna. Deze waren voorbeelden voor andere universiteiten in Europa, zodat weliswaar graduele maar geen essentiële verschillen kunnen optreden. Wel is belangrijk te weten, dat het opnemen in de rang der doctoren niet een zaak was van de universiteit als geheel, maar van de *natio* waartoe de baccalaureus behoorde. Niet alleen de studenten waren in naties verenigd, ook was dat het geval met de professoren, meer: de natie bestond uit studenten en professoren gezamenlijk. De positie der naties was bij elke

universiteit verschillend, zij hadden elk hun statuten en gewoonten. In zekere zin kan de natie vergeleken worden met een gilde en het doctoraat met de meesterproef. In de theologische faculteit kon, althans in Parijs, het licentiaat niet op elk gewenst moment verworven worden, dat was daar alleen mogelijk op Allerheiligen in oneven jaren. Deze jaren werden *annus jubilaei* genoemd, naar analogie van het oude testament (Leviticus 25 : 10): de baccalaurii konden dan bevrijd worden van hun „boeien". Deze gewoonten zijn niet op één dag ingesteld, zij zijn gegroeid en het is moeilijk te zeggen wanneer precies de promotie op deze voorwaarden is ingesteld. De plechtigheid zelve kan het best worden beschreven aan de hand van gegevens van Bologna.
Aangekomen in de kathedraal hield de licentiaat een toespraak en las een stelling voor, die hij verdedigde tegen opponenten, die geselecteerd waren uit de studenten. De kandidaten speelden op deze manier de rol van doctor in een disputatie. Daarna werd hij door zijn promotor aan de aartsdeken (te vergelijken met de kanselier van Parijs) gepresenteerd. De aartsdeken hield een toespraak en besloot de licentiaat op te dragen het civiel of kanoniek recht, of beide rechten (Bologna was vooral beroemd wegens zijn rechtgeleerde faculteit) door machtiging van de paus en in naam van de Drieëenheid te doceren. Dan werd de licentiaat door zijn promotor omhangen met de tekenen zijner waardigheid (de *insignia*), met een bij ieder behorende formule. Hij werd geplaatst op de „magisterstoel" de *cathedra*. Hem werd een open boek overhandigd: wetteksten, die hij moest uitleggen. Een gouden ring werd hem om de vinger geschoven, ten teken van zijn huwelijk met de wetenschap of ten teken, dat de doctor de gelijke was van ridders. De baret werd hem op het hoofd gezet, ten teken dat hij opgenomen was in de kring der magisters, dat hij tot de vrijheid (van de magister) was bevorderd, bevrijd van de beperkende boeien, die de baccalaureus nog ten opzichte van zijn studie ondervond. Daarna gaf de promotor hem met een vaderlijke omhelzing een kus: teken van broederschap of des vredes, de doctor was als gelijke der doctoren in de natie opgenomen. Een zegewens besloot de promotie. Na de ceremonie werden studenten en magisters gevraagd hem *in triomf* door de stad te begeleiden, omgeven door een *cavalcade* van persoonlijke vrienden of welvarende studenten, voorafgegaan door de drie universiteitshoornblazers en de vier universiteitstrompetters. Na de promotie was er feest: een banket werd gegeven, dat kostbaar kon zijn. Door rijkere studenten werden soms tournooien of steekspelen aangeboden, in sommige Spaanse universiteiten stierengevechten. Deze geldvretende zaak werd door paus Clemens V bij het concilie van Vienne (1311) aan banden gelegd: niet meer dan 3000 ponden tournoois mochten dit soort activiteiten kosten, maar welk een bedrag is dat niet: in 1850 werd het door een schrijver geschat op 12.420 Franse francs!
Niet altijd werden alle insigniën als bovengenoemd overhandigd, bovendien kwam de aanbieding van het gesloten boek als teken dat niet alles in boeken was te vinden voor, zoals uit de beschrijving van de promotie *more maiorum* in Utrecht bleek. In Orleans werd vooral de nadruk gelegd op de mantel, die uit 8 ellen Brussels laken of even kostbare stof moest zijn gemaakt. De mantel (tabberd) was het onderscheidingsteken bij uitstek en onderwerp van vele bepalingen in universitaire statuten. De mantel was het teken dat de drager

tot een bepaalde graad van een bepaald gilde, de natie, behoorde. Als mantel en baret in de plechtigheid worden genoemd, betekent de mantel het kleed van de doctor, de baret het teken der vrijheid, zoals de baret in het oude Rome teken der vrijheid was geweest. „Ad pileum vocare", tot de baret roepen betekende „ad libertatem invitare", tot de vrijheid uitnodigen, meende Erasmus in zijn *Adagia* (een spreekwoordenboek) en hij beriep zich op oude Latijnse schrijvers. „Het schijnt, dat de baret het teken bij uitstek van de deugd is geweest, en daaruit vloeide de gewoonte voort, dat wie met de titel van magister en doctor werden bekleed, de baret aannamen". In Coïmbra ontvangen de doctoren nog boek, ring, baret en de kus (vredeskus) en bestijgen zij de kathedra. In Oxford werd nog in 1654 gedoctoreerd met kap, ring en kus. Duitse universiteiten namen deze gewoonten over, de invloed van Bologna, Padua en Parijs is aldaar duidelijk te merken.
Wat Nederland betreft, in de bepalingen voor examens en promoties van 30 augustus 1616 van de Groninger universiteit komen ten aanzien van de promotie in de theologische, juridische en medische faculteit de toga, muts, ring en het gesloten en open boek voor, voor de filosofische alleen muts en ring. Na 20 juni 1660 werd dit verschil naar aanleiding van de promotie van Gisbertus Kriex in de filosofische faculteit in Utrecht opgeheven (filosofie hier bij *artes* begrepen, derhalve „literaire" faculteit). Er was sprake van twee gestoelten: een hoog voor de promotor, een lager voor de promovendus. Bij de eigenlijke plechtigheid (dus het overhandigen der insigniën) was de promovendus ook op de hoge stoel. Twee elementen ontbraken in deze bepalingen, die het dusdanig promoveren geheel op de middeleeuwse manier deden gelijken: de kus en het houden van de oratie. De Groningse bepaling gold als algemene bepaling, er wordt niet vermeld dat het *more maiorum* was. In de beschrijving van een als promotie *more maiorum* betitelde plechtigheid komt de rede van de promovendus wel voor, zij het vóór het overhandigen van de insigniën en vanaf de lage katheder; na het overhandigen der tekenen op de hoge katheder werd de kus gegeven. De doctor werd daarna naar huis begeleid door de professoren en andere illustere personen.
De zojuist beschreven promotie stemt vrijwel volledig overeen met artikel XXXIII van de Leidse statuten van 1631, dat de openbare promotie zegelde. Degeen, die in het openbaar wilde promoveren, nodigde de dag voor de plechtigheid in gezelschap van de pedellen, die de Universiteitsscepters droegen, de professoren, de officier, burgemeesters en het gerecht uit tot het bijwonen van de plechtigheid. Op de dag zelve ging de candidaat gekleed in een „swarten zijden damasten tabbart met fluwele opslagen" naar het huis van zijn promotor. Met deze ging hij naar de universiteit, waar de senaat en andere autoriteiten met promotor en caididaat vanuit de senaatskamer naar de academie gingen. De promovendus sprak vanuit de lage stoel een oratie over een door hem gekozen onderwerp, die van te voren echter ter goedkeuring aan de promotor was voorgelegd. Na de rede ging de candidaat naar de bovenste stoel, alwaar dezelfde plechtigheden als reeds beschreven plaatsvonden, hier echter werd geen kus doch een rechterhand gegeven. Daarna sprak de jonge doctor een dankwoord uit. Het naar huis begeleiden ge-

schiedde ook hier. Deze uitgebreide, plechtige vorm van promoveren geraakte in onbruik, ook bij publieke promoties werd allengs de graad (gesymboliseerd door de insigniën) in de senaatskamer uitgereikt.
Helaas zijn wat Utrecht betreft de oude bepalingen ten aanzien van de promoties verloren gegaan. In de praktijk kwam het erop neer, dat wie wilde en mocht promoveren, dat liefst in het geheim deed - dan was het houden van een kostbaar maal zelfs verboden, bovendien behoefden dan ook geen traditionele geschenken te worden gegeven -, of publiek, maar dan met de graadverlening in de senaatskamer na een openbare disputatie, waardoor eveneens allerlei kosten werden vermeden. Het *more maiorum* promoveren is in Utrecht slechts zelden buiten de hiervoor genoemde gelegenheden voorgekomen. Tegenover de verplichtingen stonden ook voorrechten, al werd de gepromoveerde niet gelijk de leerstoel in het vak van zijn studie aangeboden. Op hun verzoek kregen zij gratis burgerrecht, met dezelfde rechten als „aangecofte" burgers met vrijdom van tocht en wacht. Publiek gepromoveerden kregen een gouden penning, alle gepromoveerden 4 kannekens wijn of 25 wijnpennixkens.
De plechtigheden van de promoties *more maiorum* ter gelegenheid van de feesten van 1736, 1786 en 1836 zijn ampel in de contemporaine verslagen beschreven, zij wijken niet veel van elkaar af, al werden in 1786 de doctoren door hun promoters gekust, daarentegen in 1836 de rechterhand gegeven. Bovendien gaf de promotor in de wis- en natuurkundige faculteit in 1836 de promovendus niet de werken van Aristoteles eerst open, dan gesloten, doch die van Euclides, daar hij van mening was, dat de wiskunde de basis was van de natuurkundige wetenschappen en van de wiskunde was Euclides de grote autoriteit en niet Aristoteles. Bovendien had het vasthouden aan de leer van Aristoteles heel wat mogelijke vooruitgang der wetenschappen verhinderd. Bij alle drie genoemde gelegenheden werd er bedankt, in 1736 en 1786 door alle doctores, in 1836 door één van hen, daar anders de plechtigheid te lang zou duren. Het uithoudingsvermogen van de aanwezigen werd op de proef gesteld door de redes van de promotors en de doctoren. In 1836 kwamen de candidaten naar Leidse trant met mantels omhangen de kerk binnen, in 1786 was de katheder een hele winkel: „er stonden groote doozen waarin de kappen der aanstaande Doctoren ende Togaas voor ieder van hun"; dus toen werd de mantel in de kerk tijdens de plechtigheid omgehangen. Een der promotors hield in 1786 een extra lange rede, „hij heeft daarenboven nog singulariteiten gehad; toen hij den Candidaat opriep, wilde deze, gelijk de voorigen, bij hem in den catheder komen, dog hij maakte sterke gestes en noodzaakte hem van de trappen weder aftegaan en beneden te blijven, alwaar deze zijne promovering moest aanhoren. Wat al apenspel, welke gekheid! Verder heeft hij 't mede goed gedagt zijnen candidaat geenen zoen, gelijk de voorige promotors aan de hunne, te geven. Ik ben 't beste te vreden geweest toen alles gedaan was en wij ieder zijnen weg gaan konden", schreef een ooggetuige, die daarna de traditionele cavalcade beschreef, die reeds in Bologna gewoon bleek te zijn. Zowel in 1736 als in 1786 en 1836 werden de dames die meegewerkt hadden aan het versieren der baretten voor hun zorgen bedankt. In alle gevallen had de verdediging van de stellingen van te

voren plaatsgehad, in 1786 in een enkel geval reeds maanden eerder. De beschouwer van 1786 kunnen wij wel begrijpen, daar de plechtigheden hun ware karakter verloren hadden: het was niet alleen wetenschappelijke verdienste, die de promotie *more maiorum* ten gevolge had, al had een lofdichter in 1736 nog vol trots de academie bejubeld omdat

> *„gij levert dagelijks noch nieuwe voesterlingen*
> *dat tuig' dat Zestal van geleerde jongelingen,*
> *die op uw eeufeest zijn gehuldigd met de kap,*
> *naer d'ouwe wijs, tot d'eer van Themis priesterschap".*

De gepromoveerden waren in 1736 allen uit de juridische faculteit, evenals in 1786, terwijl in 1836 alle faculteiten een vertegenwoordiger konden aanwijzen, volgens de verslagen van toen allen zeer verdienstelijke lieden. Dat moge waar zijn geweest, toch was 1836 de laatste keer dat *more maiorum* promoties plaatsvonden: daarna werd het verlenen van eredoctoraten een hoogtepunt van academische festiviteiten.

Verantwoording

Dit artikel is oorspronkelijk geschreven als inleiding tot de in gestencilde vorm uitgegeven catalogus van de tentoonstelling *Jubels en Maskeraden*, die ter gelegenheid van het in langdurig bruikleen geven van de verzameling van het Utrechts Corpsmuseum aan het Universiteitsmuseum en het 67e lustrum van de Utrechtse Universiteit in 1971 in het Universiteitsmuseum werd gehouden. De catalogus kwam tot stand in nauwe samenwerking met de kunsthistorica mevr. drs. E. Zeeman-Rutten, toentertijd conservatrice van de „studentenafdeling" van het Universiteitsmuseum en als zodanig uiteraard het meest betrokken bij de voorbereiding van de tentoonstelling. Haar research is ook voor mijn inleiding van grote waarde geweest, met name voor wat betreft de studentenactiviteiten in de 19e en 20e eeuw.
Het deed mij veel genoegen dat dr. J. E. A. L. Struick mij heeft verzocht die inleiding tot een artikel voor het *Jaarboek Oud Utrecht* om te werken. Gezien de aard van het artikel leek het mij ongewenst het van een zwaar notenapparaat te voorzien. Teneinde toch aan te geven op welke bronnen en literatuur het artikel berust geef ik hier een overzicht.

Algemeen:
W. B. S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijksathenaeum te Franeker*, 2 dln. (Leeuwarden, 1878, 1886).
P. C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht* (Maastricht 1962), 44-55: Jubeljaar etc.
J. Huizinga, „Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914", *Verzamelde Werken* VIII (Haarlem, 1951), 36-339.
W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek der hoogeschoōl te Groningen* ... (Groningen, 1864).
G. W. Kernkamp (ed.), *Acta et decreta senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche academie* (WHG III, 65, 68, 71), Utrecht, 1936-1940.
J. van Lennep, *Gedenkboek der plegtige viering van het tweehonderd jarig bestaan der doorluchtige school te Amsterdam* (Amsterdam, 1832).
P. C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* I, II, VI (RGP, 20, 29, 53), 's-Gravenhage, 1913-1924.
Pallas Leidensis MCMXXV (Leiden, 1925).

H. Rashdall, *The universities of Europe in the middle ages,* 3 vols., 2nd. edition by F. M. Powicke and A. B. Embden (Oxford, 1936).
N. Schachner, *The medieval universities* (New York, 1962²).
G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw* (Haarlem, 1875).
M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidse hoogeschool 1575-1825,* 2dln. (Leiden, 1829, 1832).
J. A. Turrettini, *De ludis saecularibus academicae quaestiones* ... (Genevae, 1701).
Het Utrechtsch Studentenleven (Utrecht, 1936).
De Utrechtsche Universiteit 1636-1936, 2 dln. (Utrecht, 1936).
J. A. Wijnne en L. Miedema (eds.), *Resolutiën van de vroedschap van Utrecht betreffende de academie,* 2 dln. (WHG II 52, 52*), Utrecht, 1888, 1900.
1636
Gemeentearchief Utrecht, II, 1017: Aanteekeningen van den secretaris der stad over het ceremonieel bij de inwijding der hoogeschool en historisch verhael van die inwijding (1636).
1686
Bellum Poëticum (Utrecht, 1687).
Annet van der Schuer, *Sol iustitiae illustra nos ofte jubeljaer van de hoogeschool* (Utrecht, 1686).
1736
Gemeentearchief Utrecht, II, 1018: kladnotulen vergadering commissie tot voorbereiding van het eeuwfeest.
id., II, 1019: plan van het ceremonieel bij de viering van het eerste eeuwfeest der hoogeschool ... 1736.
id., Bibliotheek over Utrecht, 924*: *Memorie ofte verbael van al hetgeene dat door de zes heeren gecommitteerdens van de academische zaaken is verrigt aangaande het hondertjarig jubiläum academiae, gevierd op den 27en Maart 1736 binnen der stadt Utrecht* (+aanhangsel:rekening eeuwfeest).
Anoniem, *Omstandig en naeukeurig verhael ... ter gelegenheit van het honderdjaerig feest der Utrechtsche akademie* (Utrecht, 1736).
Anoniem, *Berispende aenmerkingen op het Omstandig en naeukeurig verhael* (Utrecht, 1736).
Anoniem, *Apollo's oordeel* (Utrecht, 1736).
Anoniem, *Avondkout tusschen Pithon en Floris over den nieuwen tijding van den Parnas door Momus;* gesigneerd A.G.S.L.F. (Utrecht, 1736).
Anoniem, *Pietje Laan „verdedigd" door Kees tegen den hekel van Momus* (Utrecht 1736).
Anoniem, *Aan Pieter Laan of Balbaldus den Letterdief* (Utrecht, 1736).
Anoniem, *Het plechtige eeuwgetijde van de beroemde hogeschole in de stad Utrecht,* door A.R. (Utrecht, 1736).
Jacobus Kortebrant, *Het tweede vijftigjarig jubilé der hooge schoole van Utrecht* ... (Utrecht, 1736).
P. Laan, *Dank en zegenbede ter gelegenheidt van het eerste eeuwfeest van 's lands hooge schoole der stadt Utrecht* (Utrecht, 1736).
Momus, *Nieuwe tijding van Parnas* (Utrecht, 1736).
P. Poeraet, *Eeuwgedicht uit Pieter Boët wegens eeuwe en leeven toegeëigent op het tegenwoördigh eeuwgetijde den heer Peter van Gunst* (Utrecht, 1736).
P. van der Schelling, *Weergalooze bijzonderheid van het eeuwgetijde der hoogeschoole te Utrecht* (Utrecht, 1736).
Kornelis Westerbaen, *Eeugetyde der Utrechtsche akademie* (Utrecht, 1736).
Sara Maria van Zon, *Op het eeuwgetijde van Utrechts hoogeschole plechtelyk gevierd den XXVIIen der lentemaand MDCCXXXVI* (Utrecht, 1736).
1786
Gemeentearchief Utrecht, II, 1018: commissie om te reguleren de festiviteiten en ceremoniën die er zullen plaatse hebben bij den viering van het 150-jarig jubileum der academie het welk gecelebreert zal worden op den 31e Maij en 1e Junij 1786.

id., II, 1020: rapporten, kladnotulen, aanteekeningen, lijsten van uitgedeelde penningen, entree-biljetten, prijsopgave van het diner en plan van de tafel bij de feestelijke viering van het 150-jarig bestaan der hoogeschool 1786 (1 omslag).
id., Familiearchief Van der Muelen, 158: Dagregister, aangehouden door mr J. C. van der Muelen van de politieke gebeeurtenissen te Utrecht en in het gewest Utrecht over de jaren 1786 tot en met 1789, 3 deelen.
id., *Utrechtsche Courant* 2 VI en 5 VI 1786: verslagen van feestelijkheden van resp. 31 V en 1 VI 1786.
C. de Vries, *Naauwkeurige beschrijving en verhael van alle de plegtigheden, vreugdebedrijven* ... (Utrecht, 1786).
I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950).
Voor de Leidse sledevaart van 1776: J. Le Francq van Berkhey, *Zinebeeldige verklaaring der illustre sledevaart ten besluite der heugchelijke eeuwfeesten ... Leyden* (Leiden, 1776).
1836
Algemeene feestwijzer voor het tweede eeuwfeest der Utrechtsche hoogeschool (Utrecht, 1836).
L. Ph. C. van den Bergh, *Gedenkboek van het tweede eeuwfeest der Utrechtsche hoogeschool* (Utrecht, 1837).
J. H. Van der Schaeff, *Mijne herinneringen* (Utrecht, 1836).
G. Moll, „Aantekeningen van 't voornaamste hetwelk heeft plaatsgehad ter gelegenheid van 't vieren van het tweede eeuwgetijde der hoogeschool te Utrecht in Juny 1836" ingeleid en becommentarieerd uitgegeven door W. A. F. Bannier, *Jaarboekje Oud Utrecht* (1936) 59-172.
Vanaf 1815/6 geven de *Studentenalmanakken* vele inlichtingen en verslagen over de lustrumactiviteiten. Voorts is daarvoor gebruikt:
Gedenkboek van het Delftsch Studentencorps ter gelegenheid van het twintigste lustrum (Delft, 1948).
Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps, ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de Universiteit te Leiden, 1575-1950 (Leiden, 1950).
In het Utrechts Universiteitsmuseum is een rijke literatuurverzameling over de Utrechtse lustra en de daarbij behorende activiteiten te vinden; hier noem ik in het bijzonder, daar er in het artikel veel gebruik van is gemaakt:
Notulen van de feestcommissie 1896, 1901, 1906, 1911 (1 boek).
H. B. V(er)L(oren) v(an) T(hemaat), *Te Rome Anno XVII* (Utrecht, 1906).
Ichnaton-Horemheb. Openluchtspel en maskerade. Inleiding tot de lustrumfeesten van het Utrechtsch Studenten Corps ... (Utrecht, 1926²).
Cavalcades en triumphus.
A. Alföldi, „Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am Römischen Kaiserhofe", *Mitteilungen des deutschen archeologischen Instituts*, Römische Abteilung XIL (1934), 1-118, L (1935), 1-171.
Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* II (Leipzig, 1908¹⁰), 142/3.
J. Gagé, „La théologie de la victoire impériale", *Revue Historique* CLXXI (1933), 1-43.
De Hollandsche Spectator V (Amsterdam, 1733), 39, 40, nr. 125: 5 I 1733.
The Spectator, ed. with an introduction and notes by Donald F. Bond, I-V (Oxford, 1965), I, 36-38, 62/3, 96, 425.
A. Venturi, „Les „Triomphes" de Pétrarque dans l'art représentatif", *Revue de l'art ancien et moderne* XX (1906), 81-93, 209-221.
H. S. Versnel, *Triumphus. An inquiry into the origin, development and meaning of the roman triumph* (Leiden, 1970).
W. Wiesbach, *Trionfi* (Berlin, 1919).
Promotie met de kap.
Erasmus, *Adagia* (Frankfort, 1646), 471/2: „ad pileum vocare".
M. Fournier, *Les statuts et privilèges des universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789*, I. 1: *Moyen Age* (Paris, 1890).
E. Horn, „Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten", 11.

Beiheft zum *Zentralblatt für Bibliothekwesen* (Leipzig, 1893).
G. Kaufmann, *Die Geschichte der deutschen Universitäten* II (Stuttgart, 1896), 46 vlg.
J. H. van der Schaaff, „Promotie met de kap", in C. A. Thieme (ed.), *Woordenboek van kunsten en wetenschappen* V (Zutphen, 1823), 558.
A. Sorbelli, *Storia della università de Bologna* I. *Il medioevo* (Bologna, 1944).
O. Spiers & F. Verzár, „Eine akademische Festrede von Daniel Bernouilli", *Verhandlungen der naturforschenden Gesellschaft in Basel* LII (1940/1), 210-217.
A. Staehelin, *Geschichte der Universität Basel 1632-1818*, IV/V (Basel, 1957), 175 vlg.
H. P. Stokes, *Ceremonies of the university of Cambridge* (Cambridge, 1927).
Ch. Thurot, *De l'organisation de l'enseignement dans l'université de Paris au Moyen Age* (Paris-Besançon, 1850), 59, 60, 152 vlg.
Voorts in de genoemde algemene literatuur en de verslagen van jubilea; wat betreft Leiden nog:
Pieter van den Bosch, *Beschrijving der plegtigheden bij het tweede eeuwfeest van de Leydsche akademie* ... (Leiden, 1775), 73-80.

Bijlage 1

Maskerades en Openluchtspelen te Utrecht in de loop der tijden

1736 Bacchusstoet.
1819 Losse groepen van zeer uiteenlopend karakter.
1824 Losse groepen (Minerva op een wagen; Hofstoet van Momus).
1829 Losse groepen (Haagspel; Oude en Nieuwe Academie; Oude en Nieuwe Handel; Beurs van Amsterdam; Boerenkermis in de 17e eeuw; Muzikale soirée).
1836 Optocht der Nederlandse legers onder Prins Maurits na de slag bij Nieuwpoort in 1600.
1841 Ontvangst van Graaf Willem II binnen Utrecht in 1249.
1846 De plechtige ontvangst van Philips (II), Prins van Spanje, in Utrecht op 3 oktober 1549.
1851 Hollands roem en grootheid (historische tafrelen).
1856 De grondleggers van Neêrlands vrijheid (door het Studenten Corps).
Ons vaderland omstreeks het midden der 17e eeuw (door Mutua Fides).
1861 Taferelen uit de ontwikkelingsgeschiedenis der Europese volkeren in de Middeleeuwen.
1866 en 1871 Geen feestelijkheden wegens de cholera-epidemie van 1866 en gebrek aan belangstelling in 1871.
1867 Bezoek van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië te Brugge in 1477.
1873 Gecostumeerde potpourri-optocht (herdenking van 1848: samenvoeging Senatus Veteranorum en Sen. Theologorum tot Senatus Veteranorum: stichting USC).
1876 Intocht van Karel de Stoute in Zutphen in 1473.
1881 Intocht van Aartshertog Matthias binnen Brussel in 1578.
1886 Uitbeelding van drie geschiedkundige Utrechtse feiten.
1891 Optocht der deelnemers aan de slag bij St. Quentin in 1557.
1896 Eerste spel: Het Ridderhofspel te Wenen in 1560; maskerade in aansluiting daarop.
1898 Potpourri-optocht (herdenking van 1848).
1901 Intocht van Karel VII binnen Reims in 1429.
1901 Triomftocht van den Imperator Gajus Julius Caesar Germanicus Drusus binnen Rome in 17.
1911 Optocht van het belegeringsleger van Willen IV in 1345; openluchtspel: Willem van Holland.
1916 De fluitende pelikaan (Schouwburgopvoering).
1921 Het spel der vijf faculteiten: „De wijsheid en de vijf Faculteiten" (Schouwburgopvoering) en burlesk-allegorische optocht.
1926 Openluchtspel en Maskerade: „Ichnaton".
1931 Openluchtspel en Maskerade: „Cortez".
1936 Openluchtspel: „De Groote Geus"; Maskerade: Intocht van Prins Willem van Oranje in Utrecht in 1577.
1941 Het Lustrum wordt onder den druk der bezetting slechts zeer sober gevierd. Er is geen openluchtspel of maskerade gehouden.
1946 Openluchtspel: „Quo Vadis"; geen maskerade.
1951 Maskerade en spel „Dsjenghis Khan".
1956 Maskerade en spel „Xerxes".
1961 Maskerade en spel „François Villon".
1966 Maskerade en spel „Jimmy Walker".

Bijlage 2

Rekeningen van het eeuwfeest van 1736

A. GA Utrecht, II 1018

donderdag 8 meert 1736 (vergadering commissie tot voorbereiding van het eeuwfeest, kladnotulen)

Musicanten van buyten te ontbieden

van Amsterdam te ontbieden juffr. Chalon en haar broeder voor	100 gld.
Coopman speeld op contrabas	50 gld.
Croese speeld op Hoibois	50 gld.
uyt Leyde Groeneman violist	50 gld.
uyt Rotterdam Sward violist	50 gld.
uyt Gouda Alexis speeld op de Bas	50 gld.
uyt Amersfoort George violist	50 gld.
uyt den Hage twe italianen die singen en voor niet minder willen komen als yder 12 ducaten	126 gld.
Totaal	526 gld.

B. GA Utrecht, II 1019

onkosten voor het Eeuwfeest ... geextraheerd uit de Rekening van den Thesaurier oct. 1735-oct. 1736.

	gld.	st.	dt.
	gld.	st.	dt.
Aan de muntmeester voor 338 7/8 ons zilver voor de studenten penningen	1118	5	12 [1]
Voor het maken van den stempel voor de studentenpenningen	101	10	— [1]
Aan den muntmeester voor 400 ons zilver	1340	—	— [1]
Voor het snijden der plaat voor de oratie	20	2	— [2]
Aan de muntmeester voor 400 ons zilver en 72 Engels goud	1540	13	— [1]
Voor het maken van medailjes	1000	11	— [1]
Aan de trompetters	100	11	—
voor het graveren van vier bokalen	49	—	— [2]
voor het maken van twee fluwele kappen	30	18	— [2]
aan de musikanten	649	9	— [3]
Aan negen Comp. van het Regiment der kolonel de Guy, tabaksgeld	27	—	— [2]
nog aan de musikanten	550	—	— [3]
voor de kapmutsen	68	9	— [4]
voor huur van glazen	33	—	—
voor het drukken van eenige verzen	129	14	— [5]
voor het drukken van eenige verzen	164	4	— [5]
id	147	10	— [5]
id	19	10	— [5]
id	13	10	— [5]
Voor geleverd bier	15	—	— [4]
voor het drukken van eenige versen	30	9	— [5]
id	160	8	— [5]
id	25	5	— [5]
id	37	10	— [5]
Aen den Pastijbakker Cocq	2167	8	— [6]
Aen den Suikerbakker van Vloten	1600	—	— [7]
voor geleverd brood	22	4	—
voor geleverd tin servetten enz.	500	—	— [8]
Aan wijnen	710	12	— [9]

Aan koetsiers, Bodens enz.	343	9	—[2]
voor geleverd brood	22	4	—
voor het maken van een kaart	150	—	—
voor geleverd zilver voor medailjes	28	9	—[1]
voor het snyden van den stempel voor de medailje, reiskosten vertering enz. aan den Graveur	1706	2	—[1]
voor het stempelen van 651 studentenpenningen	382	11	—[1]
voor geleverd bier aan het Regiment van den kolonel de Guy	166	19	—[2]
voor het maken van ogen aan de studentenpenningen	35	—	—[2]
Aan de klokkenluiders, vulders en opsteekers van lantaarnen	132	—	—[2]
Voor het verstellen wasschen en ophangen van tapyten	304	—	—
Aan de wed. van den Bode Schouten voor gedane diensten	15	—	—[4]
Voor het stellen van het register en het treden van het orgel	23	—	—
Voor geleverde flambouwen	155	—	—[2]
voor diverse	272	10	—
Totaal:	16108	17	2

1) zie C 7
2) zie C 8
3) zie C 9
4) zie C 6
5) zie C 5
6) zie C 2
7) zie C 4 en Summa Totalis
8) zie C 3 en Summa Totalis
9) zie C 1

*C. GA Utrecht, Bibliotheek over Utrecht 924**
Memorie off Verbaal van al hetgeene dat door de Zes Heeren Gecommitteerdens van de Academische Zaaken is verrigt, aangaande het Hondert Jaarig Jubiläum Academiae, gevierd op den 27en Maart 1736 binnen de stadt Utrecht.
Aanhangsel, ongepagineerd.

1. *Rekening van den wijnkoper Pauw.*

Op een besoigne des s' avonds voor de Zes Heeren Gecommitteerdens, den Rector Magnificus en den stempelsnijder Drapentier over het Concipieeren van de Medaille	23	6	—
Op de Proeff van de Wijn	11	16	—
In het Kinderhuijs voor de Koks Wijn Azijn als anders	35	18	—
100 Kannen Moeselwijn à 50 Ryxd. d'oxhoofd met impost	168	5	—
50 Kannen Hochmer Wijn a 60 Ryxd. met impost	90	8	—
25 Kannen Roode Wijn a 24 st. de kan met impost	30	8	—
Een Oxhoofd Bergeracq wijn a 125 gld. met impost	146	19	4
Voor zegel, bestellen en kurken	5	10	—
Een half Oxhoof Fransche Wijn a 48 gld. met impost	61	6	8
Twee half vaten Mol met onkosten	43	16	—
Twee halfvaten bier met impost	6	8	12
drie Tabak 62 mantjes pijpen	23	10	—
Voor de Burger Wacht 22 kannen Fransche Wijn a 14 st. de kan met impost	15	8	—
Voor (. . .) 2 lb. Tabak pijpen, 12 Brooden en Kaas	7	16	—
Voor de wees- en stadskinderen 77 kannen Fransche Wijn a 13 st. de kan met kurken en onkosten	51	5	—
200 leedige Bottels	15	—	—
nog 4 kannen Fransche wijn in het kinderhuijs met onkosten	3	12	—
Summa	710	12	8

2. *Rekening van Arnoldus Kok.*

Voor Rijskosten na den Haag, Delft, Amsterdam als anders om alles te besorgen	60	—	—
8 Phezanten, 4 Korhoenders, 2 Pauwen, 36 Zoo Patrijzen als Houtsnippen, 60 Watersnippen, 40 Talingen, 54 Duyven, 60 Kuykens, 14 Kapoenen, 4 Kalkoenen, 4 speenvarkens, 4 Rheeden, Een zwijn, 700 Rivierkreeften nog 2 Zwijns-koppen, 2 bouten en 2 simmers van Hanover ontboden, met vragt	419	6	—
Aen den Vleeschhouwer en Spekslager	281	13	—
Aen Groentens	74	—	—
Aan Confituren, Rozijnen, Amandelen, Corenten en alles tot de Gebacken en Specerijen	76	3	—
Aan Ingredienten tot Soupens, Ragous, Champignons en Amber de Gris etc.	44	—	—
Aan Appelen, Peeren, Citroenen, Sinaas- en Orange Appelen	22	10	—
Hartshoorn en groene kruijden	4	—	—
Olij, Azijn, Zout, Zeep, Blom, Beschuyt, Eijeren, Boter, Kaas, Tafelzout, mostertpotten, papier, pannen, waschligt, Gaarn, Touw, schaapsvellen, speetjens, koper en vertinnen van keetels in 't Huijs	136	—	—
Huur van Porcelijn, Tabak, Houtskool, turff, Hout, blikslager en beeldhouwer, Vragten en Brievenporten, Huur van koper-werk en alle andere Verschotten, oppassers en noodhulpen, vernis van Doeken en gereedschappen	111	4	—
Buijten 's Huijs gereed gemaakt Twee Zwijnskoppen met specerijen en Wijn daar toe gedaan	15	—	—
Acht cierlijke Venezoenen van allerleij gedaantens, geheel verguld en vercierd	64	—	—
Voor Rollades en andere zulten	6	12	—
Twaalf Koks, tien dagen	528	—	—
Transport, Logement en verteering	72	—	—
Voor moeijte van de Kok en arbeidsloon voor hem en gansche Huijsgezin	250	—	—
Voor de helft van 't zegel	2	10	—
Summa	2167	8	—

3. *Reekening van (. . .) Vianen en (. . .) Kok, Leveranciers van het tafelgoed.*

2 Schootels à 10 lb. 2 plaatsen met Ringen een opsetter met zes asjetten	4	—	—
24 a 8 lb. cardinaalen, 20 a 8 lb. plaaten, 20 soup schotels a 8 lb. 124 a 1½ lb. asjetten met 94 plaaten, 72 a 2½ lb. asjetten met 32 plaaten, 500 tinne borden, 70 zoutvaten, 250 messen, 250 lepels, 250 vorken, 20 voorsnijmessen, 24 mostertpotten, 24 peperdoozen, 32 potageLepels, 4 Zuijkerdoozen, 24 Olij- en Asijndragers en vlesjes, 84 kandelaers, 16 bolskannen, 16 TabaksDoozen, 16 Tabaks Confoiren, 22 Secoupen, 24 Schenkborden, 8 koelvaten, 6 tinne flessen, 2 mingels flessen, 4 kleyne schenkborden	324	5	—
Voor dubbeld Tafeldekken	150	—	—
Voor Vaatquasten en Handdoeken	3	—	—
190 Ellen baaij op den Tafel	16	7	—
Voor Vermist Goed 3 schotels 2½ lb., 4 a 1½ lb. asjetten, messen en lepels, 12 vorken, 6 servetten, Een handdoek, 4 Olijvlesjes, Een Tabaxdoos	32	—	—
Summa	529	12	—

4. *Reekening van den Confiturier Van Vloten.*

3 Tempels, 4 Arcs Triumphales, 2 grotte, 2 Cascades, 4 vijvers	500	—	—
85 stucken in Pasteien gedresseerd met Confituren, devisen, pedestallen, piramides, beelden, vazen en andere ornamenten	1020	—	—
32 Schotels met Kievits Eijeren, Radijs, Vrugten, Compotten, Tongen, Ansjovis, cavijaar. En voorts alles wat in den tijd tot dissert te bekoomen was	100	—	—
Tien lb. witte Wasch kaarssen	12	—	—
Summa	1632	—	—

5. *Uijtgaav van alderhande Zaaken.*

Aan Van Zeelts voor de Leverantie der Glazen	33	4	—
Aan Nicolaas Schouten, voor Vier Promotiekappen	63	9	8
Aan Pijlsweert voor 200 flambouwen en 20 lb. wasch-kaarssen	272	10	—
Den Boode Schouten voor diensten	15	—	—
Den Backer van Bemmel voor 65 wijtte en 25 franssche brooden	22	4	—
Den Backer Sluijter voor 't zelfde	22	4	—
De Weduwe Julianus voor Bier	15	—	—
Summa	443	7	12

6. *Reekening van het drukken der Vaarssen, Gedichten en andere werken.*

Jurriaan van Paddenburg 90 50 Arentzenius	13	10	—
M. Charlois 151 van Reitz	30	9	—
Jurriaan van Paddenburg 130 van Burman	19	10	—
Willem Kroon, 180 van Westerbaan	63	—	—
88 Predikatien van Van Alphen	48	8	—
88 Oratien van Drakenburg	52	16	—
Pieter Muntendam, 170 van Kortebrand	51	—	—
200 Veerzen van Laan	40	—	—
36 dito van Hongarische studenten	5	8	—
80 Predikatien van La Faaij	32	—	—
160 veerzen van van der Schelling	32	—	—
Van Lanckon, 100 Veerzen van A.R.	25	5	4
Neaulmes, 150 (. . .) van Jenet	37	10	—
Visch, (. . .) 48 van Le Long	78	12	—
86 van Farmose	25	16	—
46 Dissertatien van Odé	25	6	—
Van Meegen voor 300 Oratien	147	10	—
Summa	728	—	4

7. *Onkosten van de Medailjens.*

Aan de Muntmeester voor 337 7/8 oncen zilver tot 66 st. d' once	1118	5	12
Nog aan den zelven, 400 oncen a 67 st.	1340	—	—
Nog aan den zelven 400 oncen a 67 st. (1340.—.—) Vermis in smelten	(10	1	—)
72 Engels Goud tot 60 promotiepenningen (190.12.—) dus alhier	1540	13	—
Aan juffr. Bergen 40 Mark zilver a 25.8.—	1010	11	—
Aan dezelve voor oncosten	28	9	—
Aan Drapentier voor den stempel en het maken van de groote penning	1702	2	—
Aan Vragt	30	—	—
Aan Vragten, porten, en andere onkosten	19	14	—
Voor den studentenstempel	101	10	—
Voor het maken van de studentenpenning en het repareeren van die stempel	382	11	—
Totaal	7277	15	12

Daartegenover inkomsten:			
Voor de kleijne penningen door de Heeren ijder voor Acht betaald	704	—	—
Door 40 Raiden en Vier secretarissen betaald ijder voor zes grootte penningen Vijftig guldens	2200	—	—
Den Heere van Haeften voor Vijff penningen	41	12	8
Totaal	2945	12	8
Summa	4332	3	4
8. *Uijtgaav van allerhande zaaken.*			
Aan een Plaatje voor de Oratie	20	2	—
Voor vier Boccaalen aan glas (14.—.—) Voor 't Drillen (49.—.—) aan Vragt (—.10.—)	63	10	—
voor 2 promotiemutsen	30	18	—
3 lb. Tabak per Compagnie voor de militie	27	—	—
Aan Milius voor flambouwen	155	—	—
Bodens, Knegts en Koetsiers	343	9	—
Aan Kanneman voor het wapenbord	150	—	—
Nog aan den zelven	14	—	—
Voor Bier aan de Soldaaten	166	19	—
Aan Koolhaas voor de oogjens aan de promotiepenningen, de Trompet en pederstaffen schoongemaakt en gerepareerd	35	—	—
Voor het Luijen van de Klokken	132	—	—
Aan de Timmerman de Heeger	72	—	—
Aan den Lijdecker met het zetten der Lantaarnen op den Dom	50	5	8
Aan Van Bijnum voor Koetse Huur	4	—	—
Voor het verzilveren der Kroonen	24	—	—
Voor Vriesse Turff	6	5	—
Voor de Constapels	12	—	—
voor het opsteeken der flambouwen	6	—	—
Aan den Reppel den Smith	10	12	—
Op 't snijden van de Plaat	8	—	—
Voor Vragten	2	12	—
Aan den Tabaicq	24	4	—
Aan de Weerd koperslager	15	6	—
De Graaf, den Smith	48	—	—
De Meijer den metzelaar	105	9	4
Korting van Zakjens en quaad geld	5	10	—
Summa	1531	3	12
9. *Uijtgaav van Onkosten aan de Muzikanten.*			
Aan van Rhijn betaald	500	—	—
Nog aan denzelven	50	—	—
Nog aan de Muzikanten	649	19	—
Aan Vragt aan de Trompetters	23	18	—
Aan een Expressen om den Keteltrom	18	10	—
Aan den Pauker en Zes Trompetters	588	—	—
Summa	1830	7	—
Collectio Summarum Zooals dezelve zijn betaald geworden:			
Den Wennkoper Pauw	710	12	—
Arnoldus Kok	2167	8	—
Confiturier Van Vlooten	1600	—	—
Huur van 't Tafelgoed	500	—	—
Allerhande Zaaken, 5e en 8e Summa	1976	1	8
Drukken van Veerzen en Oratien	727	—	4
Kosten van Medailjen	4332	3	4
Kosten van het Muziek	1830	7	—
SUMMA TOTALIS	13843	12	—

Het ontstaan van het gerecht Renswoude en Emmikhuizen *

E. J. Wolleswinkel

Inleiding

Volgens de „Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden" (1772) [1]) bestaat de hoge en vrije heerlijkheid van Renswoude of Rynswoude, welke ten westen aan Woudenberg, ten zuiden aan Amerongen en Veenendaal, en voor 't overige aan het Gelderse grondgebied grenst, uit een streek lands van 771 morgen en 50 roeden. De vroegste historie van dit gebied wordt als volgt omschreven: „Oudtyds, werdt deeze streek Rynreaard en Noorderaard genoemd. Zy was toen eene gemeene weide der burgers van Rhenen, die dezelve aan Bisschop Jan van Arkel en zynen Broeder Robbert, verkogten". Taets van Amerongen [2]) sluit zich bij deze verklaring, opgemaakt uit een belening van 1363, aan. Het is daarna Van Iterson [3]) geweest, die een charter uit 1321 heeft gevonden, waarin een aantal met name genoemde boerderijen worden vermeld, die thans in de gemeente Renswoude liggen.
Was dan toch niet het gehele gebied van het tegenwoordige Renswoude „gemeene weide der burgers van Rhenen"? Hoe moeten we ons nu het ontstaan van Renswoude voorstellen? Maakten, zoals Laansma [4]) vermoedt, de boerderijen van 1321 deel uit van het in 1363 genoemde Rynreaard en Noorderaard, in die zin, dat ze ook behoorden tot het grondgebied van de stad Rhenen, of hebben we te maken met meerdere eigendommen, waaruit het gerecht Renswoude ontstaan is? Een min of meer aktuele vraag, omdat Renswoude in 1971, op grond van de charter van 1321, haar 650-jarig bestaan vierde.
In deze inleiding zullen we bekijken of er reeds in de Frankisch-Germaanse periode, die aan de landsheerlijke periode voorafgaat, sporen van het latere Renswoude te vinden zijn. Uitgaande van de periodisering, die ook De Monté

* Dit artikel is een samenvatting van een in het kader van de studie Nederlands Recht, onder begeleiding van mr. F. Doeleman, tot 1975 wet. hfd.medewerker verbonden aan het Instituut voor Rechtsgeschiedenis (R.U. Utrecht), gemaakte einddoktoraalskriptie voor het keuzevak Oud Vaderlands Recht.

1) Tegenwoordige staat der Vereenige Nederlanden, te Amsterdam bij de wed. Is. Tirion, deel XII, 1772, p. 289.

2) M. J. L. Taets van Amerongen, Hooge en Vrije Heerlijkheid van Renswoude en Emmickhuysen, 's-Gravenhage 1914, p. 1.

3) W. van Iterson, De stad Rhenen, Assen 1960, p. 196-201.

4) S. Laansma, Boerderijen en boerengeslachten te Renswoude, Renswoude 1972, p. 5-10.

ver Loren en Spruit [5]) toepassen, begint de Frankisch-Germaanse periode in het algemeen in 481, toen Clovis, de grondlegger van het Frankische rijk, de troon besteeg. Men laat deze periode eindigen omstreeks 1000, wanneer de versplintering van het rijk in talloze territoren een feit is geworden.
De Monté ver Loren [6]) noemt als één van de gouwen, waaruit het Nedersticht ontstaan is, de pagus Flethite, die ter weerszijden van de Eem lag en zich uitstrekte tot de wilde venen en heidevelden, die het Eemdal in het oosten en het westen afsloten. Blijkens een oorkonde van 8 juni 777 [7]) lag in deze gouw Leusden met vier foreesten, waarvan er twee met zekerheid zijn te lokaliseren, nl. „Hengistscoto", d.i. Henschoten bij Woudenberg en „Fornhese", d.i. Vernheeze bij Amersfoort.
Volgens een oorkonde van 7/10 november 855 [8]), waarbij Folckerus aan het klooster te Werden a/d Ruhr verschillende goederen, waaronder enige in de gouw Flehite, schenkt, waren eveneens „in pago, que dicitur Flethetti" gelegen, de „villa Hlara", d.i. Laar bij Rhenen, de „villa Hreni" zelf, de „villa, que dicitur Rimbrahti", d.i. Remmerden, de „villa Tiuli", d.i. de buurschap Tule of Tuil in het oostelijk deel van de parochie Doorn, vervolgens „Hnodi", d.i. de Nude tussen Rhenen en Wageningen en tenslotte de „silva Hrenhem". Wat dit laatste gebied betreft, staat er letterlijk: „In silva Hrenhem pastus porcorum XXX triginta". Zowel S. Muller Fz. in zijn oorkondenboek als De Monté ver Loren vermoeden, dat het hier het latere Renswoude betreft. Van Iterson [9]) interpreteert de zinsnede wat voorzichtiger met „het recht om 30 zwijnen hun voedsel te laten zoeken in het Rhenense bos". Hij meent, dat het latere Renswoude een te beperkt gebied is en het Rhenense bos veel uitgestrekter is geweest. Dit zou o.a. nog blijken in het gebied van de Achterbergse hooilanden, waar vaak even onder de oppervlakte grotendeels vergane eikestammen gevonden worden. Het zou hier een restant betreffen van het in 855 genoemde bos.
Voor het laatst in deze periode en al op de grens van de volgende periode, het landsheerlijke tijdperk, komen we het gebied van Renswoude tegen in een oorkonde van 1000-1100 [10]). Het betreft hier volgens het Oorkondenboek een lijst van inkomsten der abdij te Werden uit landerijen te Renswoude. Hoe Muller hier aan Renswoude komt, is niet duidelijk. De post in deze oorkonde vermeldt namelijk: „In Renhem Liuzo VI mo. ordei et Liudo VI mo. ordei et X den. Gerold XII mo, ordei. Adalbold XIImo. ordei. Immuko XII mo. ordei" (*mo*dei *ordei* = schepels gerst; denarius, *den*arii = munteenheid). Van Iterson gaat hier zonder commentaar uit van goederen te

5) J. Ph. de Monté ver Loren / J. E. Spruit, Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling, Deventer 1972, p. 8/9.
6) J. Ph. de Monté ver Loren, De rechterlijke organisatie ten plattelande in het gebied langs den Krommen Rijn gedurende de Middeleeuwen, Utrecht 1948, p. 7-13.
7) S. Muller Fz., Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (deel I), Utrecht 1925, no. 48 (verder aan te halen als: O.B.U.).
8) O.B.U. no. 69.
9) W. van Iterson, De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht, I, 1, diss. Leiden 1932, p. 7-11 (verder aan te halen als: W. van Iterson, diss.) en W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 34-36.
10) O.B.U. no. 150.

Rhenen. Hij meent, dat het hier een opgave betreft van de namen der grondgebruikers en hetgeen zij aan naturalia en in geld moeten opbrengen van de goederen, die in 855 door Folckerus aan de abdij te Werden zijn geschonken. De enige mogelijkheid waarom Muller het landerijen te Renswoude noemt, kan m.i. de laatstgenoemde persoonsnaam „Immuko" zijn, waar de naam van het in Renswoude gelegen goed „Immichuysen" van afgeleid kan zijn. Deze verklaring geeft Muller echter niet expliciet.
Konkluderend kunnen we stellen, dat het gebied van het latere Renswoude in het Frankisch-Germaanse tijdperk nog niet als een zelfstandige eenheid bestond, maar deel uitmaakte van een groter geheel, het „silva Hrenhem" uit de oorkonde van 855. Behalve de naam Renswoude wijst hier volgens Van Iterson ook het verschijnsel op, dat er onder Renswoude later vrij veel boerderijen voorkomen, waarvan de namen eindigen op -laar en -horst. „Laar" zou in dit verband betekenen „open plaats in een bos", „horst": hoger gelegen grond met hout begroeid of er door omgeven.
We kunnen dus, zonder veel te missen over het ontstaan van Renswoude, de Frankisch-Germaanse periode achter ons laten en de landsheerlijke periode binnengaan, die aanvangt omstreeks 1000 en eindigt in 1581 met de „acte van verlaetinge", waarbij Philips II door de generale statenvergadering te 's-Gravenhage vervallen wordt verklaard van zijn landsheerlijkheid over de verschillende gewesten.

Onder het kerspel van Rhenen.

Van Iterson [11]) komt in zijn verhandeling over de stad Rhenen tot de konklusie, dat Rhenen - waarschijnlijk omstreeks 1230-58 tot stad verheven - ontstaan is uit een eigen vrije bosmark. Behalve het bouwland om de stad wijzen daar ook de aan de stad grenzende en verder daarvan verwijderde Almende-resten op. Hij meent, dat de partikuliere grondeigenaren te Rhenen geen bijzonder stempel hebben gedrukt op de rechtsfiguur van de mark. De bewijzen hiervoor draagt hij aan uit 1315, toen één der belangrijkste gedeelten van de Almende, de meent onder Achterberg, onder de malen of markgenoten werd verdeeld. De rechtsopvolger van de abdij Deutz, de graaf van Gelre, kreeg als eigenaar van het tinsgoed Grootveld (later heet het Prattenburg) alleen vanwege de grote omvang van het goed het dubbele van de normale portie à 1 hoeve of 16 morgen toebedeeld. Een andere grondeigenaar, de bisschop van Utrecht, kreeg vanwege zijn eigendom van het predium de Horst eveneens meer dan de gemiddelde markgenoot toegewezen.
Aan de door Van Iterson genoemde partikuliere grondeigenaren te Rhenen is nog toe te voegen de graaf van Bentheim, als eigenaar van zoals in een akte van 18 maart 1321 [12]) staat: „dat goet te Velde mit alle dien goeden, die daer toe behoren . . . ende gheleghen sijn bi biscops borch van Utrecht die

11) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 34 e.v.
12) K. Heeringa, Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom, no. 4229 (verder aan te halen als: Domarchief).

gheheten is de horst in rienre kerspel". Van Iterson vermoedt, dat het goed te Velde met toebehoren het karakter heeft gehad van een curtis, omdat in een akte van 21 maart 1316 [13]) wordt gesproken van „den hof ten Velde, die gheleghen is bi des bisscops Horste ende dien Oestercampe, die daer bi leghet, gherichte, tyns ende tynde, manne, alsoe als ghelegen is met allen, dat daertoe behoert". Hier wordt dus gesproken van het daaraan verbonden gerecht, tins, tienden en mannen (achterleenmannen en tinsmannen). In zijn dissertatie konkludeert hij voor de mark Amerongen, dat daar in de tweede helft van de 14e eeuw niets meer blijkt van horigheidsverhoudingen en de gebruikers daar niet meer verplicht zijn tot het betalen van keurmeden en het verrichten van hand- en spandiensten voor de hofheer [14]). De horigen waren vrije tynsgenoten geworden, die slechts de tyns, een jaarlijkse tegemoetkoming voor het gebruik van de grond aan hun tynsheer moesten betalen. Het hofgerecht had plaats gemaakt voor een tynsgerecht.
Een dergelijke omschakeling zal met betrekking tot de hof ten Velde vroeger hebben plaatsgevonden, want hier wordt reeds in 1316 van (tyns)mannen gesproken.
Tot dit goed ten Velde behoorden blijkens bovengenoemde akte van 1321 ook goederen, die later blijken te liggen in het gebied, dat dan Rynswoude wordt genoemd. De akte laat Elyas van Woudenberch, knape, aan het woord ten behoeve van Johan van Brandenborch, die de goederen heeft gekocht (1316) van heer Everard van Stoutenberch, van welke goederen Machteld, vrouwe van Woudenberch, vanwege haar eerste man, heer Henric van Stoutenberch, de lijftocht geniet. Johan van Brandenborch was dus in plaats van Everard van Stoutenberch, leenman van de graaf van Bentheim geworden. De rest van het grondgebied, dat onder het kerspel van Rhenen viel, bestond, zo er niet meer partikuliere grondeigenaren geweest zijn, uit Almende-resten. Een gedeelte hiervan vormde het in een akte van 16 juni 1363 [15]) genoemde „Ryneraert ende Noorderaert", toen reeds „gemeenlycke Rynswoude" geheten, dat omstreeks 1345 door de stad Rhenen aan de bisschop van Utrecht was verkocht.
Het betreft hier naar mijn mening twee afzonderlijke stukken grond, die op den duur samen het gerecht Renswoude en Emmikhuizen zijn gaan uitmaken. Ik zal trachten deze bewering met bewijzen te staven. Hiertoe zal ik eerst ingaan op de in de akte van 1321 genoemde goederen, tenminste voor wat Renswoude aangaat en vervolgens op de koop van omstreeks 1345.

Uit de charter van 1321 blijkt, dat het goed te Velde een uitgestrekt, maar mogelijk niet geheel aaneengesloten gebied is geweest. Naast de bovengenoemde Oestercampe behoorden er o.a. goeder enbij op de Dikkenberg en in de Marsch en voorts de tienden van Langhelare, Berivelde, Borchstede, Ghelinde en de tienden met het gerecht van Waghenvelde (twee goeden),

13) S. Muller Fz., Catalogus van het archief van de bisschoppen van Utrecht, charter no. 304 (verder aan te halen als: Bisschoppelijk Archief).
14) W. van Iterson, diss., p. 207 en 225.
15) F. van Mieris, Groot charterboek der graven van Holland, Zeeland en Heeren van Friesland (-1436), Leiden 1753-1756, deel III, p. 150.

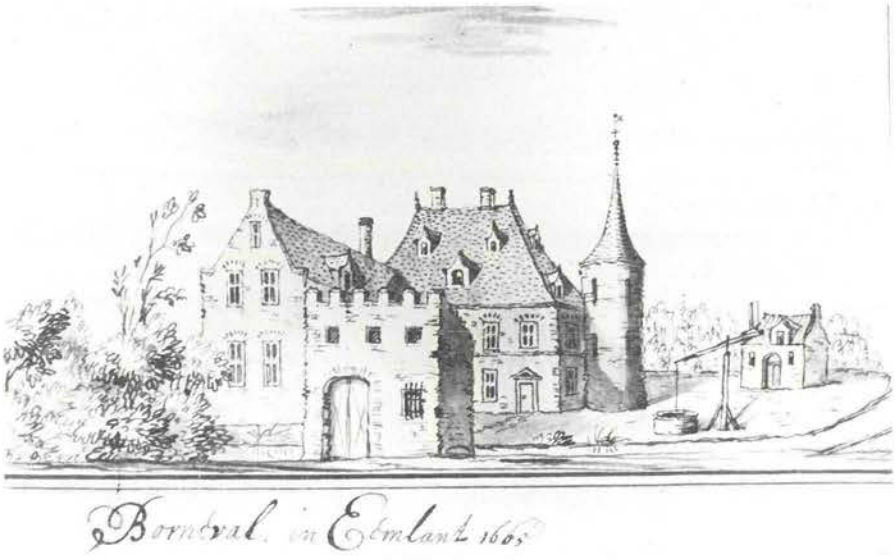

Eig.: Museum Flehite, Amersfoort *Foto: R.K.D., Den Haag*
De BORGWAL te Renswoude door J. Stellingwerf naar een oudere tekening

Daefslare, Ubbelscoten (drie goeden), Apelderler, het goed, waar Peter Neghenstic placht te wonen, Overeme (twee goeden), Nyerborch, Ravenhorst, Dashorst (twee goeden), Vlieder, Winninclaer, Enghelaer, Grote Wolfswinkel, een goed bij Winninclaer, het goed, waar Johan de Vloyer woont, bij Nyerborch en Ymmichusen en „al sulken tynse alse tot desen voertgenoemde hoert".

Die goederen, waarvan zowel de tiend als het gerecht genoemd worden, blijken later bij het gerecht Rynswoude te horen. Goederen als Langelaar, Burgstede en De Glind blijken dan in het kerspel Barneveld te liggen [16]) en zullen ook tot dat schoutambt zijn gaan behoren.

Volgens Van Iterson [17]) betreft het hier een gebied, dat nog niet zo lang te voren woest had gelegen en in percelen ter ontginning was uitgegeven aan partikulieren ut singuli (d.w.z. niet voor kollektief gebruik) met voorbehoud van tins, tiend en gerecht. Hieruit zou te verklaren zijn, dat bij verscheidene erven de jurisdiktie afzonderlijk wordt vermeld.

Wat het g o e d Emmikhuizen aangaat, dit wordt reeds genoemd op 17 september 1309 [18]), als er een geschil over bestaat tussen heer Jan van Woudenberg en heer Sweder van Abcoude. De bisschop van Utrecht houdt

16) A. Johanna Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I: De Nederstichtse leenacten (1394-1581), Den Haag 1956, no. 41, p. 32/33 (verder aan te halen als: A. Joh. Maris, De Nederstichtse leenacten).
17) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 196-201.
18) Bisschoppelijk Archief, Regesten no. 212, 264.

zijn uitspraak in het conflikt aan. Van Roijen [19]) maakt uit een akte van 1 oktober 1352 op, dat Jan van Woudenberg in het konflikt gelijk heeft gekregen. In genoemd jaar draagt namelijk jonker Jan van Culemborch, opvolger in rechte van jonker Jan van Woudenberg, het goed Woudenberg over aan Gijsbrecht van Abcoude en Gaesbeeck. Aangezien het goed Emmikhuizen steeds als een Woudenbergs leen is beschouwd zal het ook in deze verkoop betrokken zijn geweest, zo meent Van Roijen. Later, bij verkoop van het goed Emmikhuizen aan de Karthuizers te Utrecht, zal blijken, dat de heren van Gaesbeeck 4/5 deel van het goed bezaten en 1/5 deel in handen was van de rechtsopvolgers van ene Jan van Ymminchusen.
Voortbordurend op het bovenvermelde vermoeden van Van Iterson, lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat het ook de graaf van Bentheim was, die dit gebied ter ontginning heeft uitgegeven aan de heren van Woudenberg, die stamden uit het geslacht Culemborch, en aan de heren van Abcoude en Gaesbeeck, oorspronkelijd stammend uit de stand der ministeriales (dienstmannen), maar snel in macht toenemend. Een bewijs in die richting kunnen naast bovengenoemde twist tussen Jan van Woudenberg en Sweder van Abcoude met betrekking tot Emmikhuizen ook zijn enkele goederen te Rhenen, behorende tot de curtis Rijnwijk (Rrandwijk), die Sweder van Abcoude sinds omstreeks 1260 in leen hield van de graaf van Bentheim [20]). Een zelfde leenverhouding dus.
Wanneer Van Iterson [21]) zich de vraag stelt hoe de graven van Bentheim aan hun bezittingen in dit gebied zijn gekomen, doet hij een voorzichtige stap in de richting van een mogelijk feodum oblatum, dat aan de in 1321 genoemde leenverhouding ten grondslag zou liggen, d.w.z. de rechtsfiguur, dat aan de graaf van Bentheim deze goederen en rechten zijn opgedragen door een lid van het geslacht der heren Van Amersfoort, waaruit de Van Stoutenburgs stamden, om het van hem weer in leen terug te ontvangen. Ze „hielden" hun goed dan van een heer en genoten zijn bescherming.
Hoe moeten we ons de positie van de graaf van Bentheim in het Nedersticht ten opzichte van de tot landsheerlijkheid uitgegroeide macht van de bisschop van Utrecht voorstellen?
Hiertoe zou ik het betoog van Van Iterson over een Kleefs leen onder Woudenberg [22]) erbij willen halen. Daar gaat het over dezelfde koop van het goed Woudenberg in 1352, als waar Van Roijen, bovengenoemd, het over heeft. Het blijkt een leen van de graaf van Kleef te zijn, dat door Johan van Culemborch aan zijn neef Ghijsbrecht van Abcoude en Gaesbeeck verkocht wordt. Het vermoeden wordt geopperd, dat Woudenberg van Petronella van Abcoude, Johans moeder, afkomstig is, omdat het niet onder de Culemborchse goederen terug te vinden is. Voor het geïsoleerde bezit van de graven van Kleef in dit gebied kan Van Iterson geen verklaring geven. Vergelijken

19) R. van Roijen, Emmikhuizen-Venendaal, in: Jaarboekje „Oud-Utrecht", 1935, p. 125-154.
20) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 173-177.
21) Ibidem, p. 196-201.
22) W. van Iterson, De merkwaardige geschiedenis van een Kleefs leen onder Woudenberg, in: Jb. „Oud-Utrecht", 1969, p. 27-39.

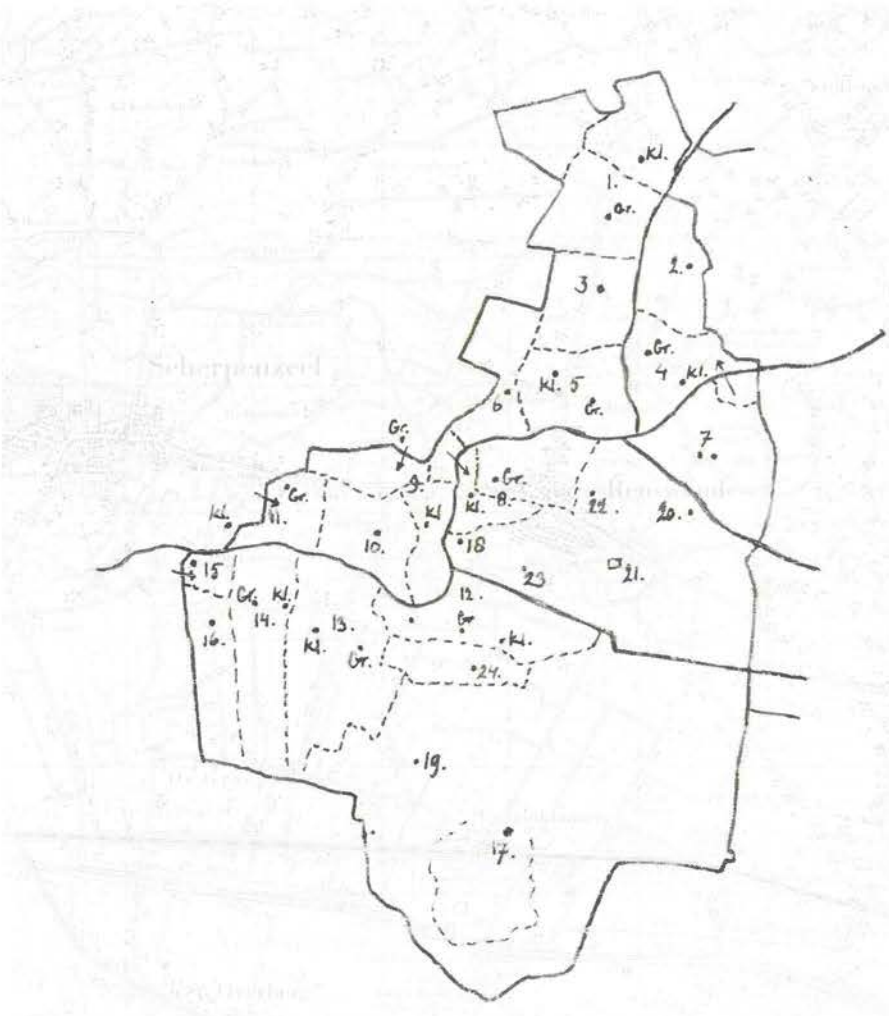

De boerderijen uit de oorkonde van 1321 geprojekteerd op het huidige grondgebied van de gemeente Renswoude (Top.Krt., 1974, schaal 1 : 50.000); de overgebleven gronden zijn het gebied uit de oorkonde van 1346 (o.a. nos. 3, 19-22). Gr. = Groot, Kl. = Klein.

1. *Wagensveld*
2. *Daatselaar*
3. *De Melm (het voörm. (N)oorderaard)*
4. *Lichtenhorst*
5. *Abbelaar*
6. *Wittenoort*
7. *De beide Ubbelschotens*
8. *Overeem*
9. *Wolfswinkel*
10. *Engelaar*
11. *Zelder*
12. *Ravenhorst*
13. *Dashorst*
14. *De Vliert*
15. *Wingelaar*
16. *De Hope*
17. *Emmikhuizen*
18. *Nijburg*
19. *De Schekkermeent*
20. *De Renswouder Meent*
21. *Huis Renswoude (de voorm. Borgwal)*
22. *Dickerijst*
23. *Spikhorst*
24. *Woudegge*

De oudste boerderijen liggen aan de natuurlijke waterlopen: Luntèrse en Modderbeek (hoevenlandschap). Door het graven van de Munnike- en de Fliertsebeek konden ook de overige gronden ontwaterd worden (slagenlandschap).

we de positie van de graaf van Kleef met die van Bentheim, dan blijkt deze ongeveer hetzelfde te zijn, met dit verschil, dat het Kleefse leen een vergeten leen is geworden en het Bentheimse leen aan de bisschop van Utrecht werd overgedragen. Hun gelijkwaardige positie komt ook tot uiting in het bekleden van ambten, die door de bisschop van Utrecht in leen werden uitgegeven. Zo waren de graven van Bentheim in de 13e eeuw burggraaf van Utrecht en was de graaf van Kleef beleend met het kamerlingschap, welk ambt hij echter in achterleen had gegeven aan een dienstman [23]). Het lijkt niet onmogelijk, dat de oorsprong van het grondbezit van zowel de graaf van Bentheim als van de graaf van Kleef in het Nedersticht, terug te voeren is op de genoemde relatie met de bischop van Utrecht. Hierbij zij opgemerkt, dat Pijnacker Hordijk, die het burggraafschap van Utrecht heeft beschreven, van een verband tussen het aanzienlijke grondbezit van de graven van Bentheim in het Nedersticht en hun positie van burggraaf, niets gebleken is [24]).
Een andere mogelijkheid is het trekken van een parallel met de reeds genoemde goederen te Rhenen, behorende tot de curtis Rijnwijk. Hier was de graaf van Bentheim tussen 1256 en 1268 aan zijn bezittingen gekomen door opdracht van de graaf van Gelre, die zelf o.a. het tijnsgoed Grootveld aan zich hield. In 1256 was de graaf van Gelre rechtsopvolger geworden van de abdij Deutz, die deze goederen in 1003 ten geschenke gekregen had. Dit tot ongenoegen van de bisschop van Utrecht, wiens landsheerlijk gezag door deze partikuliere enklaves werd verkleind. Rechtstreeks wilde de graaf van Gelre deze goederen niet aan de bischop overdoen, maar toen de graaf van Bentheim in 1268 toetrad tot de ridders van de Duitse Orde te Utrecht en om een geschenk verlegen zat, wist hij deze over te halen een deel van zijn bezittingen te kopen [25]). Tot de goederen van de abdij Deutz behoorden een drietal curtes en wel te Altinge, Velp en Rijnwijk. Onder de laatste curtis, die was gelegen te of nabij Randwijk in de Overbetuwe, vielen naast goederen in de Betuwe en in de Marsch diverse gronden onder Rhenen [26]). De Renswoudse goederen, die immers onder de hof ten Velde lagen, behoorden er niet onder. Toch springen de overeenkomsten in het oog: bij beide curtes
1. was de graaf van Bentheim leenheer,
2. komt Sweder van Abcoude als leenman voor,
3. treffen we bezittingen aan in de Marsch, ten zuiden van Rhenen en daarnaast behoorde het tijnsgoed Grootveld tot de curtis Rijnwijk en het nabij gelegen goed Dikkenberg tot de curtis ten Velde. Heeft de hof ten Velde deel uitgemaakt van de curtis Rijnwijk en daarmee van de goederen afkomstig van de abdij te Deutz? We moeten het antwoord op deze vraag helaas schuldig blijven.

Wanneer heeft de overdracht plaatsgevonden van de goederen van de graaf

23) A. Johanna Maris, Van Voogdij tot maarschalkambt, bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen voornamelijk in het Nedersticht, Utrecht 1954, p. 9-18 (zie p. 15, noot 1), 84.
24) C. Pijnacker Hordijk, De Castellani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12e eeuw, in: Nijhoff, Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh.kunde, vierde reeks, II, p. 23.
25) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 173-177.
26) Ibidem, p. 57 e.v.

van Bentheim aan de bisschop van Utrecht? Uit latere leenakten [27]) blijkt namelijk, dat alle goederen en rechten te Renswoude bisschoppelijk leengoed zijn en komen we de graaf van Bentheim niet meer tegen. Van Iterson [28]) vindt het antwoord in een oorkonde van 15 april 1328 [29]), waarbij Johannes, graaf van Bentheim, c.s. aan de bisschop overdroegen: „Item Theodericus, dictus Borre, quedam bona, quorum nomina et situationem ignoramus, jure homagii a nobis et comitatu de Benthem tenere in pheodo dinoscuntur . . ." Hij vindt het niet verwonderlijk, dat deze graaf van Bentheim de namen en de ligging der veraf verwijderde boerderijen in de moerassen ten noorden van de stad Rhenen, gesticht op zijn in leen uitgegeven grond, niet kende. Deze verkoop had met zich mee gebracht, dat de band van de goederen onder Renswoude met de hof ten Velde bij de Horst werd verbroken. Als centrum hiervan zou op den duur het huis Renswoude gaan fungeren, maar zover was het nog niet, evenmin als er reeds van een gerecht Renswoude sprake was. Daarvoor was het gebied nog te versnipperd.

Hierin komt omstreeks 1345 verbetering, wanneer de bisschop van Utrecht de grond onder Renswoude, die bij de stad Rhenen hoorde, aankoopt. We weten dit uit de reeds aangehaalde akte van 16 juni 1363, waarin wordt vermeld, dat bisschop Jan van Arkel en zijn broeder Robrecht eertijds hadden gekocht „een goet . . . , dat gelegen is in den carspel van Rhenen, geheten Ryneraert ende Noorderaert mit allen sinen toebehoren, dat men nu tertyt gemeenlycke heet Rynswoude, tiegen eersamen luyden, borgemeisters, schepenen ende raat, ende den gemeenen borgeren onser stadt van Renen, dat voormaels dier selver stadt gemeynte was". Uit het feit, dat Johannes van Arkel in 1342 bisschop werd en dat Robrecht van Arkel in 1347 sneuvelde in de slag bij Luik, is op te maken, dat deze verkoop omstreeks 1345 moet hebben plaats gevonden [30]).
In de dissertatie van Rutgers [31]) worden we ingelicht over de tijdsomstandigheden, waarin we deze koop moeten plaatsen.
Toen Jan van Arkel bisschop van Utrecht werd was de toestand van het bisdom, en dan zij alleen over het wereldlijke bestuur gesproken, zorgwekkend. Ten eerste had de hertog van Gelre het gehele Oversticht (Overijsel, Drenthe en de stad Groningen) van bisschop Jan van Diest, die als iedere landsheer voortdurend met geldgebrek te kampen had, in pand gekregen en beschouwde zich steeds meer een onafhankelijk wereldlijk heerser. Ten tweede was het de graaf van Holland, die zijn macht in het Nedersticht (ongeveer de tegenwoordige provincie Utrecht) gestadig uitbreidde. Tenslotte waren het zijn eigen onderdanen, waarover de bisschop nauwelijks gezag had. De edelen, die feodaal aan het Sticht gebonden waren, streefden naar zelfstandigheid tegenover de landsheer in hun eigen, erfelijk geworden, ge-

27) S. Muller Fz., De Registers en Rekeningen van het Bisdom Utrecht (1325-1336), deel II, p. 707.
28) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 196-201.
29) Bissch. Arch. no. 2, fol. 71 en fol. 137.
30) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 38.
31) C. A. Rutgers, Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht, diss., Groningen 1970, p. 23-73 (verder aan te halen als: C. A. Rutgers, diss.).

bied en zochten daarvoor steun bij de graaf van Holland ende sinds 1339 rijksvorst en hertog geworden graaf van Gelre.
Het was bisschop Jan van Arkel, die zich tot taak stelde het bisschoppelijk gezag weer te vergroten. Door het sneuvelen van graaf Willem IV van Holland in 1345 zag hij kans de meeste van zijn schuldeisers, die aan de kant van de graaf hadden gestaan, weer aan hem onderdanig te maken en sloot met hen overeenkomsten over de schuld, die hij aan hen moest betalen. Want vooral voor de lossing in 1346 van de aan hertog Reinoud van Gelre verpande landen in het Oversticht had de bisschop geld nodig. Zo kreeg Hendrik van Vianen voor een bedrag van 3000 pond Stoutenburg en het schoutsambt Eemland in pand. De verpanding van ter Horst aan Hubert heer van Culemborg dateerde reeds van 1336 en werd in 1343 opnieuw vastgesteld op bijna 5000 pond zwarte Tournoysen.
In dit licht kan dan worden gezien de ommuring van de stad Rhenen in die tijd en het stichten van Renswoude, tezamen mogelijk bedoeld als tegenwicht tegen de verpanding van Ter Horst en Stoutenburg. Nu de landsheer laatstgenoemde burchten niet meer in handen had, was een andere vorm van beveiliging van de oostgrens van het Nedersticht gewenst.
Hoewel we weten, dat het huis Renswoude in het jaar 1422 de gedaante had van een slot met een slotbrug - op 31 juli van dat jaar werd bij afwezigheid van de leenvrouwe het heergewaad, verschuldigd voor een achterleen van dit huis, op vormelijke wijze aangeboden op de slotbrug [32]) - toch is het nooit een „open huis" van de bisschop van Utrecht geweest. De bisschop van Utrecht en ook andere landsheren maakten van hun leenverhouding met kasteelheren dikwijls zodanig gebruik, dat zij in tijden van oorlog hun sloten konden bezetten om de vijand te bestrijden. De slotheer/leenman moest het slot openstellen voor zijn leenheer, die het zgn. jus aperturae had. Op deze wijze behoefden zij niet alle belangrijke burchten in hun landsheerlijkheid in bezit te hebben, hetgeen financieel niet haalbaar zou zijn. „Open huizen" hadden alleen zin, wanneer de landsheer zeggenschap had over de kasteelheer, d.w.z. dat de kasteelheer zijn leenman was en niet van een andere heer, en wanneer de kasteelheer betrouwbaar was [33]).
Wel komen we het goed Rynswoude in 1381-83 [34]) tegen als burchtleen van Ter Horst, het kasteel, dat bij oorkonde van 9 april 1178 [35]) door bisschop Godefrid van Rhenen uit partikulier bezit aan de kerk van Utrecht was geschonken en daardoor bisschoppelijk goed was geworden. Hoewel „open huizen" ook wel als „burchtlenen" aangeduid worden, hebben we hier te doen met lenen, welke de dragers ervan verplichtten mede te werken aan de verdediging van een bepaalde burcht, zonder dat zij op dat kasteel zelf woonden [36]). De burchtlenen van Ter Horst maakten op een enkele uitzon-

32) W. van Iterson, Open huizen en ridderhofsteden in het Nedersticht, II (slot), in: Jb. „Oud-Utrecht", 1955, p. 99-101.
33) Ibidem, I, in: Jb. „O-U", 1954, p. 62-74.
34) S. Muller Fz., Reg. en Rek., dl. II, p. 707.
35) O.B.U. no. 499.
36) Zie noot 33.

dering na, geen deel uit van het landgoed Ter Horst, dat door Van Iterson op slechts omstreeks 110 ha wordt geschat [37]).

Uit het bovenstaande valt op te maken, dat indien de stichting van Renswoude al een tegenwicht gevormd heeft tegen de verpanding van de Horst en Stoutenburg, het gezien het burchtleenschap van ter Horst, toch geen grote rol gespeeld heeft als zelfstandig huis (zo dit er al stond) ter verdediging van de oostgrens van het Nedersticht. Bovendien kwam er reeds in 1352 een einde aan de verpanding van ambten en burchten, terwijl de bisschop door de stad Utrecht te benoemen ambtenaren zou aanwijzen, die de schuldeisers zouden voldoen. De stad Utrecht was bisschop Jan van Arkel te hulp gekomen om een eind te maken aan de overeenkomsten met de pandhouders, wier onafhankelijkheid voor het landsheerlijk gezag van de bisschop een gevaar vormde. Dat alleen de sloten Ter Horst en Stoutenburg nog verpand bleven meent Rutgers te kunnen verklaren in de broederstrijd in Gelre, waardoor uit dat gewest geen aanval te vrezen was en in het feit, dat de stad Utrecht hier minder belang bij had [38]).

Terugkerend naar de verkoop van de stad Rhenen van het goed „Rhyneraert ende Noorderaert" omstreeks 1345 aan bisschop Jan van Arkel en zijn broeder Robrecht, vernemen we uit de akte van 16 juni 1363, dat Robrecht van Arkel het goed zal houden „tot enen onversterfliken leen in dyenstmans stat". Het betrof hier dus een „goed" leen, dat indien er geen mannelijke afstammelingen van de gestorven leenman waren, ook op vrouwelijke kon vererven, zelfs indien nodig in de zijlinie of opgaande lijn, mits het maar nazaten waren van degeen, die het eerst met het onderhavige leen beleend was geweest. Dit in tegenstelling tot de zgn. „kwade" of „rechte" lenen, die uitsluitend vererfden op mannen en indien die er niet waren aan de leenheer terugvielen [39]). Doordat Robrecht van Arkel vroegtijdig stierf op het slagveld van Waleffe bij Luik in 1347, beleende de bisschop in bovengenoemde akte van 1363 diens bastaardzoon Robert met het goed Rynswoude. Deze komt inderdaad voor als Robert van Renswoude. Zou deze zonder wettige nakomelingen sterven, dan zou het komen aan zijn broeder Johan van den Borch, ook een bastaardzoon van Robrecht van Arkel, en bij diens eventueel kinderloos overlijden aan 's bisschops eigen bastaardzoon Jan, de latere Jan van Rijnestein [40]).

De grond, waarover het hier gaat, was „voormaels dier selver stadt gemeynte". Dat het hier geen gewoon stadseigendom betrof, maar voormalige markegrond, blijkt volgens Van Iterson [41]) ook reeds uit het feit, dat de stadsregering van Rhenen bij deze verkoop uitdrukkelijk de medewerking betrekt van de kollektiviteit der burgers, de „ghemene borgheren der stadt". Na deze verkoop valt er in dit gebied niets meer te bespeuren van markeverhoudingen of markeleven. Aan de hand van verschillende voorbeelden maakt

37) W. van Iterson, diss., p. 141 en W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 160.
38) C. A. Rutgers, diss., p. 75-77.
39) J. Ph. de Monté ver Loren / J. E. Spruit, Hoofdlijnen, p. 41/42.
40) C. A. Rutgers, diss., p. 251/252.
41) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 38.

Van Iterson in zijn dissertatie [42]) duidelijk, dat de voormalige markegronden onder Renswoude versnipperd zijn. Hij meent zich de gang van zaken aldus te moeten voorstellen, dat óf het verkochte meentgedeelte slechts een restant was van een groter Almende-gebied, dat al vóór de tijd van de verkoop gedeeltelijk was verdeeld, óf dat de bisschoppen de rechten der aldaar wonende boeren op dat gedeelte van de meent hebben afgekocht door aan hen bepaalde stukken ervan toe te delen.
Le Cosquino de Bussy [43]) noemt vier percelen onder Renswoude, waarin de naam „meent" behouden is gebleven: de Renswouder Meent (d.i. een hofstede ten oosten van het dorp en ten zuiden van Ubbeschoten), de Schaikermeent, de Rhenensche meent en de Meent der Karthuizers, gelegen ten noordwesten van Emmikhuizen. De drie laatstgenoemde meenten heeft De Bussy niet meer in Renswoude aangetroffen. Latere onderzoekingen [44]) hebben aangetoond, dat het erfje „de Groep" aan de Biesbosserweg te Renswoude voorheen in transport- en leenbrieven „de Meent" werd genoemd en in het leenregister als „den goede toe Scayckermeent" voorkomt [45]). De begrenzing van dit goed is ongeveer hetzelfde als de „vier hoeven ende een vierendeel toeslags, genaemt die Meente, gelegen in den gerechte van Rijnswoude, daer boven naest gelant sijn des jonckeren van Gaesbeecks nakomelingen met een erve WoudEgge ende met een erve geheten Ravenhorst, ende beneden een toeslag, dat Dirck Borre van Amerongen toe te behoren plagh, opstreckende van de Ameronger veenen tot aen de beeck toe" [46]), die De Bussy de Meent der Karthuizers noemt. De laatstgenoemde meent en de Schaiker- of Schekkermeent zullen dus verschillende namen zijn geweest voor hetzelfde goed of zullen tenminste een aaneengesloten gebied hebben gevormd. „Reynre meent" komt nog in 1511 [47]) voor en was mogelijk een derde benaming voor de meent ten noordwesten van Emmikhuizen. Met betrekking tot het begrip „toeslag" noemt Van Iterson als voorbeeld van de verbrokkeling van het Renswoudse meentgedeelte het feit, dat hier een gedeelte van een toeslag (d.i. een stuk grond, dat partikulier eigendom geworden is tengevolge van verdeling van markegronden) „de Meent" genaamd is, terwijl een andere toeslag als belending genoemd wordt.
Zoals is gebleken, is De Bussy - m.i. terecht - ervan uitgegaan, dat het hier niet alleen de toeslag is, die meent genaamd is, maar dat de naam „meent" hier het geheel omvat: de „vier hoeven ende een vierendeel toeslags".
Hiermee komen we weer terecht op de vraagstelling van Van Iterson, hoe de verdeling van de markegronden hier heeft plaatsgevonden. Mijns inziens is het van de stad Rhenen gekochte „Ryneraert ende Noorderaert" niet lang na

42) W. van Iterson, diss., p. 23-29.
43) A. le Cosquino de Bussy, Marken in Utrecht, in: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1925, p. 71-74.
44) S. Laansma, Boerderijen en boerengeslachten te Renswoude, p. 67/68.
45) A. Joh. Maris, De Nederstichtse leenacten, no. 317, p. 283/284.
46) R. Fruin Th. Az., Catalogus van de archieven der collegiën, die vóór 1811 binnen de tegenwoordige provincie Utrecht rechterlijke functiën uitgeoefend hebben, no. 2007, dl. 1464-1641, fo. 13 (verder aan te halen als: Recht. Archief).
47) S. Muller Fz., Catalogus van het archief der Staten van Utrecht, 1375-1813, no. 52 Overkwartier fol. 32vs (verder aan te halen als: Statenarchief).

de koop, door de familie van bisschop Jan van Arkel, aan wie hij het in leen had gegeven, ter ontginning uit gegeven, waarna zich enkele afzonderlijke goederen hebben gevormd, waarvan de Renswouder Meent en de Schekkermeent voorbeelden zijn. Hiertoe zou ik ook willen rekenen het goed Oerderaert [48]), in het noorden van Renswoude, dat een overblijfsel is van de naam Noorderaert; „Reynre meent" zou dit kunnen zijn van Ryneraert. Bovengenoemde goederen staan dan ook niet in de akte van 1321 bij de goederen van de graaf van Bentheim.
De slechtste stukken grond van de voormalige Rhenense stadsmeent zullen wat later ontgonnen en ook toebedeeld zijn aan de goederen, die afkomstig waren van de graaf van Bentheim. Een voorbeeld hiervan is een transport van 18 juni 1662 [49]) van „het gerechte achte part van seecker erff ende goet, genaempt den Grooten Dashorst, gelegen in de heerlyckheyt van Renswoude voors., mitsgaders des comparantes portie ende eygendom, die hij, comparant, hadde aen het derde part van het vierde part van de gemeente". Het goed Groot Dashorst heeft deel uitgemaakt van de goederen van de graaf van Bentheim, want in de akte van 1321 worden drie goederen Dashorst genoemd (zie hierboven).
Een ander voorbeeld van een goed, dat in de akte van 1321 voorkomt en ook meentgrond toebedeeld kreeg was Emmikhuizen. Op 19 december 1442 [50]) liet Jacob, heer van Gaesbeeck overdragen aan het Karthuizerconvent te Utrecht „den vryen eygendom van den lande, geheten die Woudeggen ende den Toeslach van Ymmichusen". Het feit, dat deze toeslag bij Woudegge werd gebruikt en niet bij Emmikhuizen vindt zijn oorzaak waarschijnlijk hierin, dat het goed Emmikhuizen op 23 juli 1433 [51]) voor zover hij het bezat, door Jacob heer van Gaesbeeck aan de Karthuizers was verkocht met voldoende „woeste" grond erbij. Hij zal wat veengrond aan zich gehouden heben om bij Woudegge te voegen. In een huurkontrakt van 28 oktober 1450 [52]), waarbij „dat goet, gelegen tot Ymmichusen, in den gerechte van Rijnswoude" aan vier personen wordt verpacht, wordt het recht op de meent van Emmikhuizen van degenen, die de „twee erven aldair gelegen, gheten Woud-egge, oick toebehoerende den voirs. Cartuser cloester, die men bysonder plecht te verhueren", in pacht hebben gekregen, erkend [53]).

Aan het slot van dit hoofdstuk kan ik tot de volgende konklusies komen: ten eerste het feit, dat de twee afzonderlijke goederen, waaruit Renswoude is gevormd, sinds omstreeks 1345 in handen waren van één eigenaar, de bischop van Utrecht. Anderzijds het feit, dat deze goederen, afkomstig uit verschillende handen, met elkaar werden verbonden en wat de voormalige meentgronden betreft, gedeeltelijk onder elkaar werden verdeeld, een proces

48) A. le Cosquino de Bussy, Marken in Utrecht, p. 71 noot 2.
49) Recht. Arch., no. 1214, fo. 29 vs.
50) J. de Hullu en S. A. Waller Zeper, Catalogus van de archieven van de kleine kapittelen en kloosters, no. 573, fo. 7 (verder aan te halen als: Arch. kleine kap. en kloosters).
51) Ibidem, no. 573, fo. 61 vs.
52) Ibidem, no. 666, fo. 63.
53) W. van Iterson, diss., p. 229-231, noot.

trouwens, dat nog niet ten einde was. Kortom, er was in de tweede helft van de 14e eeuw in deze uithoek van het Nedersticht, een basis gelegd voor de vorming van een eigen dagelijks gerecht.

Het gerecht van Renswoude (en Emmikhuizen) in het kwartier van Eemland.

Worden in 1363 „Ryneraert ende Noorderaert" reeds „gemeenlycke Rynswoude" genoemd, van een eigen gerecht is nog geen sprake. Dit komen we voor het eerst tegen in een latere toevoeging op de lijst der leenmannen van het Sticht [54]), opgemaakt tussen 1381 en 1383, welke luidt:
„Item Claes Oem hout Reynreaert ende Norderart mit al horen toebehoeren, gelegen in den kerspel Rienen.
Item alsullic goit als wijlneer toebehoerden Loeden Aelberts soen ende Wouter Gheverts soen, borgers tot Rienen.
Item dat huys ende hofstede to Rijnswoude mit synen toebehoeren, gelegen in den kerspel van Scerpenseel, mit gericht, mit tins ende mit tienden, tot eenen borchleen ter Horst".
Het eerste stuk grond waren de destijds van de stad Rhenen gekochte goederen, het tweede stuk was blijkbaar in die tijd ook door de bisschop aangekocht (Wouter Gheverts soen zou volgens Van Iterson een lid van het Rhenense geslacht Van Renen zijn geweest [55])) en het derde stuk was het goed Rynswoude, dat gesticht was op een deel van Noorderaert en een centrum functie moest gaan vervullen. In 1623 [56]) wordt het namelijk genoemd „die guede tot Rijnswoude, van oudts genaempt Stiffhorst ende Oerderaert, ende tegenwoordich genaempt den Borchwall, Liendelaer, Blotenberch, Wachtendonck ende Kievitspoel, annex den voors. Borchwall".
Een ander overblijfsel van Noorderaert was het goed Oerderaert bij Wagensveld, dat noordelijker gelegen was [57]).
Zoals uit bovenstaande toevoeging uit 1381-83 blijkt, beleende de bisschop van Utrecht Claes Oem met het huis Rijnswoude, waaraan verbonden was het gerecht, d.i. de lage rechtsmacht over het omringende gebied. Dit rechtsgebied omvatte „Reynreaert ende Norderart", welk goed Claes Oem hierbij in leen kreeg en de goederen, genoemd in de akte van 1321, die veelal in leen werden gehouden door anderen, zoals de heren van Gaesbeeck.
Bewijzen hiervoor zijn te vinden in de na die tijd opgestelde leenakten en verleibrieven [58]): op 15 juni 1435 treffen we de belening aan van „den alingen tienden van Wyngelaer ende van den erven ten Hopen, groff ende smal myt eggen ende myt eynden ende myt allen horen toebehoren alse die twee erven gelegen syn in den kerspel van Renen in den gerichte van Reenswoude" ten behoeve van Ernst Taetsen Janszoon van Amerongen. Ook „dat

54) S. Muller Fz., Reg. en Rek., dl. II, p. 707.
55) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 197, noot 162.
56) Recht. Arch., no. 1867, fo. 161.
57) A. Joh. Maris, De Nederstichtse leenacten, no. 321, p. 287-289.
58) Ibidem, no. 316, 321, 322 en 322A.

Stichting Slot Zuylen, doek 21,5 x 27,5 cm.
Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag.
JACOB VAN GAESBEECK VAN ABCOUDE (overl. 1459)

guet en erve tot Ubbelschoten" blijkt in het kerspel Rhenen in het gerecht Renswoude te liggen. Zowel Wingelaar als Ubbelschoten behoorden tot de goederen van 1321.
Een overblijfsel van „Reyneraert ende Norderart", nl. „dat guet, geheiten Oerderaert, oestweert streckende all langs die beke tot Daefselaer wert, suytwert Appellrelaer, westwert streckende an dat Hoge veen, dat Claes van den Soevender toebehoert, noertwer gelegen an Wagensfelt" wordt bij de belening aan Johanna Claesdr. van de Soevender tevens vermeldt als gelegen „in den gerichte Rijnswolde in den kirspel van Renen".
Ook de lage rechtsmacht over Emmikhuizen, dat via o.a. de heren van Gaesbeeck aan het Karthuizer klooster „Nieuwlicht" in Utrecht gekomen

was en door hen aanzienlijk was uitgebreid, behoorde dus aan Claes Oem. Emmikhuizen was letterlijk, door de aanwezigheid van de Emmikhuizerberg, waarop zelfs een kapel heeft gestaan [59]), en figuurlijk, door de expansiebewegingen van de Karthuizers, boven de andere, in de akte van 1321 genoemde goederen verheven. Dit zal de reden zijn geweest, dat het gerecht Renswoude in latere tijd „Renswoude en Emmikhuizen" genoemd wordt. Bovendien verrees er rond 1600 een adellijk huis en had de heer van Renswoude, aan wie dus de lage rechtsmacht behoorde, het goed grotendeels zelf in handen gekregen (secularisatie van de kloostergronden) [60]). Van een samenvoeging van twee gelijkwaardige gerechten, zoals men op het eerste gezicht zou kunnen denken, is nimmer sprake geweest [61]).
Renswoude maakte deel uit van het maarschalkambt Eemland, waar de bisschop van Utrecht, die de hoge rechtsmacht aan zich gehouden had, een ambtenaar had aangesteld, die hem in dergelijke zaken als rechter in de oude zin vertegenwoordigde. Eemland was tot het gedwongen aftreden van Johan van Woudenberg in 1352 een schoutambt geweest, dat in de regel door de bisschop van Utrecht in pand werd gegeven aan riddermatige personen (dienstlieden). De schout, die o.a. de gewone hoge rechter in dit distrikt was, reisde gewoonlijk rond en zat met plaatselijke schepenen, landgenoten of buren terecht. Hij kon in bepaalde gevallen - in de praktijk blijkt dit nauwelijks te zijn voorgekomen - gedwongen worden zijn plaats in te ruimen voor de maarschalk van het Nedersticht, een door de bisschop aangestelde rechter uit de stand der nobiles, die buiten Eemland als hoge rechter optrad en enkele bevoegdheden meer had dan de schout van Eemland. Sinds 1352 traden er twee maarschalken naastelkaar op in het Nedersticht met gelijke bevoegdheden. Pas ná 1545, toen ook het Overkwartier en Montfoort een eigen maarschalk hadden gekregen was dit aantal gestegen tot vier [62]). In 1674 werd Renswoude door de landsheer aan het gezag van zijn maarschalk in Eemland onttrokken en tot hoge en vrije heerlijkheid verheven [63]). De heer van Renswoude mocht nu zelf, weliswaar vertegenwoordigd door de drossaard, de in zijn gebied gepleegde misdrijven, waarop zware lijfstraffen stonden, berechten. Hiertoe werd ten noorden van het dorp een galg opgericht [64]).

Voor de vraag onder welk kerspel Renswoude viel is het patronaatsrecht van belang, dat de stichter van e enkerk toekwam. Hij genoot de inkomsten van de kerk en zal zijn jus patronatus uitgeoefend hebben over het gebied, waarin de lidmaten van zijn kerk woonden. Dit kan m.i. de verklaring zijn voor het feit, dat het goed Renswoude in 1381-83 is gelegen in het kerspel Scherpenzeel. Met de ontginning van de grond was de bewoning toegenomen en

59) R. van Roijen, Emmikhuizen-Venendaal, p. 131.
60) Ibidem, p. 152.
61) Dat de grenzen van het gerecht Renswoude niet altijd even duidelijk waren, blijkt duidelijk uit de verwikkelingen, beschreven door W. van Iterson, diss., p. 226-234 en R. van Roijen, Emmikhuizen-Venendaal, p. 125-154.
62) A. Joh. Maris, Van voogdij tot maarschalkambt, Utrecht 1954, p. 103-119.
63) J. van de Water, Groot Placaatboek 's Lands van Utrecht, dl. I, p. 155.
64) M. J. L. Taets van Amerongen, Hooge en Vrije Heerlijkheid van Renswoude en Emmikhuysen, p. 16/17.

de dichtstbijzijnde kerk voor deze lieden was die van Scherpenzeel. Toch blijven verscheidene Renswoudse goederen in het starre leenregister genoemd als liggende in het kerspel Rhenen. Zelfs de Renswoudse goederen, waarmee Otto van Scherpenzeel op 12 februari 1434 beleend wordt door de bisschop van Utrecht heten „alle alsulke manne ende tynsguede, soe die gelegen sijn in den kerspelen van Renen . . .". Uit het denombrement van 6 augustus 1537 blijken dit te zijn „Nyenborch mit allen zynen toebehoren, iten dat erve ende goet Wittenoirt, item Alde Wolffswinckel, daer oestwerdt naest gelant is Nyenborch, zuytwert dat goet Ravensberch (dit moet zijn Ravenhorst) en de westwert dat goet Engeler, alle gelegen tot Renswouw" [65]). Ook goederen als Oerderaert, Ubbelschoten, ten Hopen en Wingelaar zijn, zoals we in het begin van dit hoofdstuk gezien hebben, gelegen „in den kerspel van Renen in den gerichte van Reenswoude". Op grond van dit jus patronatus zou, volgens vermoeden van Van Iterson [66]), de heer van Scherpenzeel in 1639 bezwaar heben gemaakt tegen de bouw van een kerk te Renswoude.

Hoe moeten we in dit verband de kapel van Emmikhuizen zien? In het pachtkontrakt van 1450, waarbij vier pachters voor negen jaren, tegen een pachtprijs van 64 mudden rogge per jaar, een overeenkomst met de Karthuizers aangingen, wordt een regeling getroffen voor het geval van wanbetaling. Dan was een boete verschuldigd, die voor een derde deel kwam aan de ambachtsheer van het gerecht Renswoude, voor een ander derde deel aan de bisschop van Utrecht en voor het laatste derde deel aan de „sinte Ydencapelle" te Ymmichusen. In 1535 wordt er een kapel genoemd op de Emmikhuizerberg, gewijd aan St. Salvator [67]).

Van Roijen vermoedt, dat eerstgenoemde kapel tijdens de in deze tijd veel voorkomende onlusten is verwoest en werd vervangen door de St. Salvatorkapel. Van een kerspel Emmikhuizen is nooit sprake geweest; de kapel zal door de Karthuizers zijn gesticht, uitsluitend voor de geestelijke verzorging van haar pachters in dit eenzame, tamelijk geïsoleerde gebied. De overlevering, volgens welke de kapel te Emmikhuizen afgebroken zou zijn, waarna de stenen waren gebruikt voor de bouw van het koor van de kerk te Veenendaal [68]), kan heel goed op waarheid berusten, aangezien de Veenendaalse kerk, die werd ingewijd op 3 juni 1566, was gewijd aan St. Salvator [69]). De pachters van Emmikhuizen zullen tot 1641, toen de Renswoudse kerk klaar kwam, in Veenendaal ter kerke zijn gegaan.

Thans moet nog ingegaan worden op de omstandigheid, dat het gerecht Renswoude deel uitmaakte van het kwartier van Eemland. In 1580 behoorde het gerecht Renswoude en Emmikhuizen nl. tot de 19 schoutambten in het kwartier van Eemland [70]). Voorop gesteld moet worden, dat de indeling van het Nedersticht in Eemland, Overkwartier, Nederkwartier en Montfoort een

65) A. Joh. Maris, De Nederstichtse leenacten, no. 320, p. 287.
66) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 197, noot 163.
67) R. van Roijen, Emmikhuizen-Venendaal, p. 131.
68) M. J. L. Taets van Amerongen, Hooge en Vrije Heerlijkheid van Renswoude en Emmikhuysen, p. 4.
69) J. G. Thoomes en D. Sandbrink, Vier eeuwen Veenendaal, Wageningen 1949, p. 33.
70) A. de Goede, Eemland, Enkhuizen 1944, p. 28/29, Recht. Arch., p. 150-160.

kunstmatige is, ontstaan door administratieve maatregelen. Ze hangt ten nauwste samen met de ontwikkeling van het maarschalkambt in het Nedersticht, dat aanvankelijk één ambt vormde, maar zich respektievelijk opsplitste in Eemland (14e eeuw), Over- en Nederkwartier (15e eeuw) en Montfoort (16e eeuw) [71]). Toch kwam Renswoude - ontstaan enerzijds uit goederen, behorende tot het goed te Velde bij Rhenen en anderzijds uit kollektief bezit van de stad Rhenen, die later in het Overkwartier ligt - niet willekeurig onder het maarschalkambt Eemland te liggen.

Reeds in de 13e eeuw bestond het schoutambt van Amersfoort en Eemland. De schout, die zowel de hoge als de lage jurisdiktie in dit gebied had, trad op voor de heren van Amersfoort, die zich later Van Stoutenborch noemden. Zij hadden o.a. de jurisdiktie over dit gebied in handen, maar droegen deze geleidelijk over aan de bisschop van Utrecht. Aldus De Goede [72]), die meent, dat de bisschop na 1325 enig heer in Eemland is geworden, d.w.z. dat de bisschop pas toen de landsheerlijkheid in Eemland verwierf. Hovy heeft er echter later op gewezen [73]), dat dit een misvatting is, omdat het geslacht van Amersfoort/Stoutenborch wel een belangrijke onafhankelijke positie had weten te behouden, maar het nooit rijksonmiddellijk gezag over Eemland heeft uitgeoefend.

Rijksonmiddellijk gezag was na 1180 voor de wereldlijke landsheren pas weggelegd, als zij 1) hun leen onmiddellijk, d.i. rechtstreeks, van de keizer hadden ontvangen en 2) door de keizer met instemming van de overige rijksvorsten in de stand der rijksvorsten waren verheven. Dit betekende in de praktijk, dat alleen geestelijke landsheren, die hun gezag rechtstreeks van de keizer in leen hadden en evenals voorheen rijksvorst waren gebleven, rijksonmiddellijk gezag uitoefenden. Tot 1339, toen de graaf van Gelre tot hertog en rijksvorst werd verheven, was de bisschop van Utrecht de enige rijksvorst in de Noordelijke Nederlanden. Elders waren dit bijv. de abdis van Thorn en de abdis van Elten [74]).

Aan de belangrijke positie van de heren van Amersfoort was reeds in 1259 [75]) een einde gekomen, toen Walter van Amersfoort het kasteel Stoutenburg overdroeg aan de bisschop van Utrecht en het vervolgens weer in leen van hem terug ontving (zgn. feodum oblatum). Het lijkt niet onmogelijk, dat de zeggenschapsrechten van de heren van Amersfoort/Stoutenborch met betrekking tot de aanstelling van een schout over Eemland, verbonden waren aan dit kasteel.

Door geldgebrek zagen de Van Stoutenborchs zich genoodzaakt hun goederen en rechten te verkopen. De goederen en rechten, die zij sinds 1259 in leen hadden van de bisschop, werden door laatstgenoemde vrijgekocht en op 1 maart 1325 [76]) stelt de bisschop zelf een schout aan over Amersfoort en

71) W. van Iterson, diss., p. CXV-CXLVI, A. Joh. Maris, Van voogdij tot maarschalkambt, p. 103-119.
72) A. de Goede, Eemland, p. 16-18.
73) J. Hovy, De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, in: Spiegel der historie, IV (1969), no. 1, p. 1-48.
74) J. Ph. de Monté ver Loren / J. E. Spruit, Hoofdlijnen, p. 84-92.
75) Bissch. Arch., ch. no. 155.
76) Ibidem, Reg. no. 370, fol. 48 e.v.

Eemland. De goederen te Renswoude, behorende tot de hof ten Velde bij Rhenen, die Everard van Stoutenborch in leen had van de graaf van Bentheim, werden door hem op 21 maart 1316 [77]) verkocht aan Johan van Brandenborch. In de veelvuldig aangehaalde akte van 1321 wordt deze verkoop gememoreerd en staat tevens: „also alse haer Everard voorghenoemt en sin voervaerder plaechen te houden van den grave van benthem". Hieruit zou kunnen worden opgemaakt, dat de jurisdiktie over de goederen onder Renswoude van stond af aan tot het schoutambt van Amersfoort en Eemland (later alleen Eemland) heeft gehoord. Immers de schout trad op namens de heren van Stoutenborch en tot hun rechtsmacht behoorden ook de goederen onder Renswoude.
Hoewel laatstgenoemde goederen in leen werden gehouden van de graaf van Bentheim, beschikte deze niet over de hoge rechtsmacht in dit gebied. Ten eerste was hij sinds 1180 geen rijksvorst meer en ten tweede blijkt dit uit de oorsprong van zijn grondbezit onder het kerspel Rhenen (zie hiervóór). Als dit grondbezit samenhing met zijn positie van burggraaf van Utrecht, kan hij als leenman van de bisschop moeilijk de hoge jurisdiktie in bezit gehad hebben, hoogstens in leen. De andere mogelijkheid, nl. dat de graaf van Bentheim ook wat de Renswoundse goederen betreft indirekt rechtsopvolger was van de abdij Deutz, lijkt hem op het eerste gezicht meer kans te geven. De abt van Deutz, die als geestelijk machthebber ook na 1180 rijksvorst bleef, moet ook de beschikking hebben gehad over de hoge jurisdiktie. Echter, ten aanzien van de Rhenense goederen, afkomstig van de abdij Deutz, blijkt dat de bisschop van Utrecht reeds in de 13e eeuw de hoge jurisdiktie bezit en de graaf van Bentheim de goederen met de lage jurisdiktie in leen heeft gegeven aan Sweder van Abcoude [78]).
Mogelijk dateert het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht over Rhenen en omgeving van 1256, toen de graaf van Gelre, rechtsvoorganger van de graaf van Bentheim, de goederen van de abdij Deutz overnam. De graaf van Gelre was nl. tot 1339 leenheer van de bisschop van Utrecht [79]). Hoe en wanneer de bisschop landsheerlijk gezag in Eemland kreeg is tot op heden een raadsel gebleven [80]).
De verkoop van de goederen en rechten van de graaf van Bentheim in 1328 aan de bisschop van Utrecht zal gezien het bovenstaande hoofdzakelijk een afkopen van zijn rechten als leenman zijn geweest.
Het er later bijgekomen gebied van de stad Rhenen kwam pas na 1345 tot ontwikkeling en werd door de bisschop van Utrecht bij zijn in 1328 verworven goederen en rechten gevoegd. hieruit vormde zich het zelfstandige gerecht Renswoude en Emmikhuizen, dat automatisch deel bleef uitmaken van het schoutambt Eemland, dat intussen maarschalkambt was geworden.

77) Ibidem, ch. no. 304.
78) W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 175-177.
79) J. Ph. de Monté ver Loren / J. E. Spruit, Hoofdlijnen, p. 88.
80) Zie noot 73.

Slot.

De eigendoms-/leenverhoudingen met betrekking tot de Renswoudse goederen, kunnen we in het kort samenvatten in het volgende schema:

	I	II
	21 boerderijen, die in 1321 behoorden tot het goed ten Velde met toebehoren in het kerspel van Rhenen.	„Ryneraert ende Noorderaert" in 1363 „gemeenlycke Rijnswoude" genoemd, gelegen in het kerspel van Rhenen.
vóór 1328:	leenheer: graaf van Bentheim leenman t.a.v. tienden + gerecht: tot 1316: Everard v. Stoutenburg 1316-1328: Jan van Brandenburg leenman t.a.v. goederen zelf: 1309 (m.b.t. Emmikhuizen): Johan van Woudenberg of Sweder van Abcoude.	
ná 1328:	leenheer: bisschop van Utrecht pandhouder hoge + lage rechtsmacht: resp.: Arnoud v. Yselsteyn (sinds 1325) Hendrik v. Vianen Johan van Woudenberg (tot 1352) leenman t.a.v. tienden: ? leenman t.a.v. goederen zelf: Johan van Woudenberg m.b.t. Emmikhuizen.	
vóór ± 1345:		„die gemeynte der stadt van Rhenen"
ná ± 1345:		leenheer: bisschop van Utrecht leenman: Robrecht van Arkel (tot 1347)
sinds 1352:	hoge rechtsmacht: maarschalk van Eemland	
ná 1363:		leenman: Robert van Renswoude
1381-83:	leenman m.b.t. Emmikhuizen: heer van Gaesbeeck en Abcoude.	leenman m.b.t. tienden + gerecht en ¾ der goederen (I gedeeltelijk, II geheel): Claes Oem (van der Sevender)
15e eeuw:	Karthuizer klooster.	geslacht Van Culemborch

De belangrijkste konklusie uit het bovenstaande was, dat Renswoude ontstaan is uit de samenbundeling van twee afzonderlijke gebieden, die beide onder het kerspel Rhenen lagen. Doordat beide gebieden, het partikuliere goed ten Velde in 1328 en het kollektieve „Ryneraert ende Noorderaert" ± 1345, in handen van de bisschop van Utrecht kwamen, kon deze het samengevoegde territoir met de lage rechtsmacht erover als één geheel in leen geven en vormde zich een zelfstandig gerecht Renswoude en Emmikhuizen.
In dit verband lijkt het jaar 1352 van belang. Toen lukte het de bisschop zijn hoge en lage jurisdiktie los te maken uit de pandovereenkomsten, die hij wegens geldnood gedwongen was geweest te sluiten met lieden, die hij veelal niet op zijn hand had. Hij stelde nu een ambtenaar als maarschalk, belast met de hoge jurisdiktie, in Eemland aan en gaf de lage jurisdiktie over bepaalde goederen, met die goederen zelf, in leen aan betrouwbare leenmannen. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat de belening, zoals we die in 1381-83 tegenkomen, reeds dateert van omstreeks 1352. D.w.z. de belening van de tienden en de lage jurisdiktie over het gehele gebied aan degeen, die ook beleend werd met het gebied zelf, i.c. het belangrijkste goed: het huis Renswoude. In die richting kan ook wijzen de belening van Robert van Renswoude, zijn familielid, in 1363 met „Ryneraert ende Noorderaert", dat daarom in die tijd mogelijk „gemeenlycke Rynswoude" genoemd wordt. Deze wijze van belening, die in de meeste gevallen, waarin de bisschop als leenheer optreedt, voorkomt, ziet Van Iterson als een gevolg van zijn positie als immuniteitsheer. De bisschop van Utrecht dankte zijn landsheerlijk gezag immers aan immuniteitsverkrijgingen, die hem in zijn gebied langzamerhand onafhankelijk maakten van de graven, die er voordien hun gezag uitoefenden. Het gevolg was, dat, wanneer de bisschop zijn territoir uitbreidde, hij automatisch ook de rechtsmacht erover kon uitoefenen. De zakelijke nawerking hiervan was, dat de bisschop tegelijk met de grond het gerecht erover in leen gaf, meestal vergezeld met het tiendrecht [81]).
Het voorbeeld in Renswoude was hiermee geheel in overeenstemming geweest, als Claes Oem in 1381/83 ook was beleend met alle 21 boerderijen zelf. Waarschijnlijk was de positie van de leenmannen daarvan dermate sterk geworden - hierbij denke men alleen al aan de machtige heren van Gaesbeeck met betrekking tot Emmikhuizen -, dat het de bisschop niet mogelijk was de leenverhouding te verbreken. Zelfs in 1459, toen de Gaesbeeckse goederen door de dood van Jacob heer van Gaesbeeck en Abcoude aan de bisschop van Utrecht vervielen, kwam Emmikhuizen niet vrij, want Jacob had het reeds vóór zijn val in 1449 aan het Karthuizer klooster overgedaan [82]).

Resumerend kunnen we stellen, dat Renswoude als zelfstandige eenheid in

81) W. van Iterson, diss., p. CXV-CXLVI.
82) Jacob heer van Gaesbeeck en Abcoude had behoord tot degenen, die waren opgestaan tegen bisschop Rudolf van Diepholt en deze was erin geslaagd Jacob gevangen te zetten. Bij akte van 23 februari 1449 werd bepaald, dat hij o.a. verbeurde, onder voorbehoud van vruchtgebruik, „alle andere goede, eygen ende leen, so wair die gelegen zijn in den Gestichte voirscreve" (W. van Iterson, De stad Rhenen, p. 172).

1321 nog niet bestond; immers het reeds in kultuur gebrachte gedeelte, bestaande uit 21 boerderijen, was van de graaf van Bentheim en het vermoedelijk nog ongekultiveerde „Ryneraert ende Noorderaert" van „die gemeynte der stadt van Renen". Eerst sinds omstreeks 1352, toen de lage rechtsmacht over beide gebieden, die intussen in handen waren gekomen van de bisschop van Utrecht, in zijn geheel in leen kon worden gegeven, is er sprake van een eenheid. Wanneer we dan uit een belening van 1363 opmaken, dat het gebied „gemeenlycke Rynswoude" genoemd wordt, moeten we m.i. het ontstaan van Renswoude zo halverwege de 14e eeuw zoeken. In het bovenstaande is getracht de tijd aan te geven, waarin het gebied zich als juridische eenheid vormde, d.w.z. als zelfstandige ambachtsheerlijkheid. Van een spektakulaire ekonomische ontwikkeling is nooit sprake geweest of het moet het in kultuur brengen van de grond geweest zijn, maar dat heeft zich geleidelijk afgespeeld tot in de 20e eeuw. Het dorp Renswoude moet pas na 1500 in dit bij uitstek op de landbouw aangewezen gebied ontstaan zijn, omdat er in 1501 nog geen vaste gerechtsplaats was [83]) en Renswoude omstreeks 1500 232 inwoners telde, verspreid over 30 huizen/hofsteden [84]). Bedenkend, dat er in 1321 21 hofsteden genoemd worden, zal er rond 1500 nog nauwelijks een burgerhuis gestaan hebben.

83) R. van Roijen, Emmikhuizen-Venendaal, p. 138.
84) S. Laansma, Boerderijen en boerengeslachten te Renswoude, p. 10.

Het ontslag van de Kommissaris des Konings in de provincie Utrecht in 1850

G. J. Hooykaas

Op 22 augustus 1850 werd aan mr. F. van de Poll eervol ontslag verleend uit zijn funktie van kommissaris des konings in de provincie Utrecht. Dit ontslag trok sterk de aandacht, ook buiten de provincie, omdat de kommissaris er niet om verzocht had. Wie was Van de Poll en waarom werd hij ontslagen?

Frederik van de Poll behoorde tot een bekende Amsterdamse regentenfamilie. Geboren in 1780, bezocht hij de Latijnse school te Amersfoort en studeerde hij rechten aan de universiteit van Utrecht, waar hij in 1802 promoveerde. Daarna begon hij een advokatenpraktijk in Amsterdam. Openbare funkties wenste de jonge jurist in die jaren niet te bekleden. In zijn autobiografie [1]) schreef hij: „mijne gehechtheid aan het huis van Oranje, hetgeen toen ver van ons land leefde, weerhield mij deel te nemen aan eene regering, waarvan dat huis het hoofd niet was, en ik ben aan dat systeem trouw gebleven".

Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 maakte Van de Poll karrière bij de rijksbelastingen en in de politiek. Hij werd gekozen tot lid van de Tweede Kamer en in december 1828 benoemde Willem I hem tot burgemeester van Amsterdam - een funktie die, zij het in de andere politieke konstellatie van vóór 1795, door leden van de familie Van de Poll bij herhaling was bekleed.

Als burgemeester kwam hij na de Belgische revolutie in botsing met de hoofdstedelijke handelskringen die de scheuring van het Verenigd Koninkrijk toejuichten en op krachtige maatregelen tegen de Belgen aandrongen [2]), terwijl Van de Poll de scheuring van „ons schoon rijk" diep betreurde. Veel sympathie genoot hij toch al niet bij de „geldaristocratie". „Velen hunner zagen op mij met een zeker dedain neder, als in hun oog minder zijnde, daar ik niet zoo als zij met schatten was begiftigd", noteerde hij in zijn autobiografie.

In de zomer van 1835 brak in Amsterdam een belastingoproer uit. Het beleid van Van de Poll als hoofd van de politie kwam in het geding. Toen de koning, die zich volledig ingelicht achtte, hem een onderzoek daarnaar

1) Een kopie berust op het Gemeentearchief van Amsterdam in het familiearchief Van de Poll (partikuliere archieven no. 183), dat niet geinventariseerd is.

2) Zie voor „de Amsterdamse geest" A. J. Veenendaal, De advocaat Lipman exponent van de Amsterdamse geest in 1830, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden,* LXXXIII, Utrecht 1969, 116-149.

weigerde, maar hem wel liet meedelen dat hij het gedrag tijdens het oproer geenszins kon goedkeuren, vroeg Van de Poll ontslag. Het werd hem in februari 1836 eervol verleend [3]).

Na deze gebeurtenissen, die hem als Orangist diep moesten grieven, maakte Van de Poll een verrassende come back. Nog in hetzelfde jaar werd hij gekozen tot lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland. Twee jaar later oefende de koning, die kennelijk tot andere gedachten was gekomen, zoveel aandrang op hem uit om zich weer beschikbaar te stellen voor de Tweede Kamer, dat Van de Poll besloot te kandideren, mede in het belang van zijn zoons „die toch door het gouvernement moesten voortgeholpen worden" [4]). In de zomer van 1838 werd hij gekozen.

Tijdens zijn tweede periode als Kamerlid hield hij zich intensief bezig met de drooglegging van de Haarlemmermeer. Daarnaast werd hij benoemd tot lid van de kommissie die de financiële problemen met het thans als onafhankelijke staat erkende België moest regelen. In februari 1840 bood de sekretaris van Staat Van Doorn van Westkapelle hem zelfs het vakante departement van Financiën aan. Van de Poll achtte zich echter „volstrekt ongeschikt en onbekwaam" om dat departement bij de verwarde financiële situatie van die jaren te beheren en bedankte dadelijk, maar, zo voegde hij er in zijn autobiografie aan toe, „ik gaf bij die gelegenheid met een enkel woord te kennen, dat het gouvernement van Utrecht mij welkom zoude zijn, waarop ik toen echter geen antwoord ontving".

Bij de behandeling van de grondwetsherziening van 1840 bestreed Van de Poll tevergeefs de indeling in elf provincies. Vereenvoudiging van bestuur en bezuiniging zou te bereiken zijn door een indeling in „vier of hoogstens vijf groote districten, departementen, of hoe men die deelen noemen wil". Op deze wijze kon het ambtenarenapparaat worden ingekrompen. Bovendien zou de gehechtheid aan de belangen van de provincie, waartoe men behoorde, afnemen [5]). Blijkens zijn autobiografie beoogde Van de Poll met een dergelijke herindeling en „de uitdooving daardoor van den provincialen geest" een versterking van de koninklijke macht [6]).

Een paar weken voor zijn abdikatie besloot Willem I in enige vakatures van provinciale gouverneurs te voorzien. Op 15 september 1840 benoemde hij Van de Poll, die „met een enkel woord" zijn belangen blijkbaar niet tevergeefs had behartigd, tot gouverneur van de provincie Utrecht.

Een gouverneur van een provincie had onder het landsvaderlijk-absolutistisch regiem van Willem I een tweeledige funktie: enerzijds was hij de vertegenwoordiger van de koning in de provincie en als zodanig de exponent van de koninklijke macht, anderzijds was hij voorzitter van de Staten en belangenbehartiger van de provincie bij de koning. De instruktie voor de gouverneurs, bij koninklijk besluit in 1820 vastgesteld [7]), beklemtoonde het eerstgenoem-

3) Zie J. Z. Kannegieter, Het belastingoproer te Amsterdam in 1835, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum,* XXXII, Amsterdam 1935, 249-313.
4) Autobiografie F. van de Poll.
5) *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal gedurende de zitting van 1839-1840,* bewerkt en uitgegeven door J. A. Jungmann, 's Gravenhage 1902, I, 192, II, 393.
6) In zijn autobiografie schreef Van de Poll abusievelijk dat hij zijn voorstel in de Dubbele Kamer had gedaan.
7) *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden 1820,* no. 27.

Mr. F. v. d. Poll.
Gravure uit 1832.
Iconografische Atlas Gem. Utrecht.

de aspekt. Als achtergrond voor het ontslag van Van de Poll in 1850 is het van belang hier enigszins uitvoerig op in te gaan.
Volgens de grondwet stelde de koning in alle provincies kommissarissen aan, „onder zulke benaming als Hij goedvindt, en op zoodanige instructien, als Hij tot de rigtige uitvoering der wetten, tot de waarneming van het belang van den Lande en van de Provincie noodig oordeelt" [8]). Deze kommissarissen waren voorzitter van Provinciale en Gedeputeerde Staten. De Provinciale Staten waren belast met de uitvoering van algemene wetten. Daarnaast was het bestuur van de provincie aan hen opgedragen [9]).
De koninklijke instruktie gaf de kommissarissen de titel van gouverneur en stelde hun „alleen en persoonlijk" verantwoordelijk voor „de handhaving en dadelijke uitvoering van alle maatregelen van inwendig bestuur, en van openbaar gezag" die voortvloeiden uit algemene wetten, reglementen, verordeningen of koninklijke bevelen. Daarnaast dienden de gouverneurs toe te zien dat in hun provincie geen overtreding van de grondwet of andere wetten

8) Artikel 137 van de grondwet van 1815, artikel 135 van de grondwet van 1840.
9) Artikel 145 en 146 van de grondwet van 1815, artikel 143 en 144 van de grondwet van 1840.

plaats vond. Ook (grond)wetsovertredingen in andere provincies dienden zij te rapporteren. Zij waren bevoegd om de uitvoering van Statenresoluties, die zij in strijd achtten „hetzij met de algemeene wetten, hetzij met het algemeen belang van het Rijk", op te schorten in afwachting van een beslissing door de koning. Deze bevoegdheid strekte zich ook uit tot besluiten van besturen van steden, heemraadschappen, distrikten, heerlijkheden of dorpen in hun provincie. Hier konden zij echter pas tot schorsing overgaan na de Gedeputeerde Staten gehoord te hebben.

De gouverneurs waren belast met het toezicht op uiteenlopende zaken als de inning van de rijks- en plaatselijke belastingen, het kadaster, het onderhoud van de provinciale en gemeentewegen, de waterstaat, de weldadigheid, de geneeskundige dienst, het armwezen, de militiedienst, het onderwijs, de plaatselijke politie, de prijzen van de levensmiddelen, de bedelaarsgestichten en de gevangenissen. Onder dit toezicht vielen ook de rijksambtenaren. Bij de benoeming van rijksambtenaren (met uitzondering van de ambtenaren die onder de departementen van Oorlog en Marine ressorteerden) moesten de gouverneurs gehoord worden. Zij hadden bovendien de bevoegheid om aan iedere nominatie twee namen van personen toe te voegen, die zij geschikter of even geschikt achtten. Ontvangers van belastingen en gemeenteambtenaren konden door hen in hun funktie worden geschorst. In het bijzonder was aan hen de handhaving van de rust en orde in hun provincie opgedragen.

De instruktie gaf tenslotte aan de gouverneurs een stem zowel in de Provinciale als in de Gedeputeerde Staten. Bij staking van de stemmen gaf de stem van de gouverneur de doorslag.

De funktie van provinciaal gouverneur, zoals die was vastgelegd in de instruktie van 1820, doet sterk denken aan het centralistische Fransche prefektenstelsel. De gouverneurs „voerden het provinciaal gouvernement, onmiddellijk onder den Koning en in direct contact met alle departementen; zij waren de vertegenwoordigers van het bestuur van vaderlijke zorg, waarop de Staten zich geen al te groote invloed dienden aan te matigen" [10]). Thorbecke stelde de rethorische vraag: „Wanneer de commissaris in alle gevallen moet uitvoeren, wat zal er van de Staten worden?", en hij konkludeerde dat zelfs de Raad van de Franse prefekt meer betekende dan de Provinciale Staten [11]).

Het overwicht van de gouverneurs op de Staten was des te belangrijker omdat de Provinciale Staten vóór 1848 de leden van de Tweede Kamer kozen. Hoe het bij die verkiezingen toeging is nog niet systematisch onderzocht. Volgens de overlevering deelde Bentinck van Buckhorst, gouverneur van Overijssel van 1814 tot 1830, „onbewimpeld" aan de leden van de Provinciale Staten mee „wie, volgens 's Konings wil, tot lid der Tweede Kamer moest gekozen worden. Na de keus zag hij, zonder daaromtrent veel geheim te maken, de stembriefjes na: en wee den Burgemeester, wee den

10) *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849,* uitgegeven door A. J. C. Rüter, I, Utrecht 1941, VII.

11) *J. R. Thorbecke,* Aanteekening op de grondwet, tweede uitgave, II, Amsterdam 1843, 88.

anderen ambtenaar, van wien bleek dat hij niet aan 's Konings wil had gehoorzaamd!" [12]) Het Overijsselse Statenlid Van Loghem meende dat ook onder de opvolgers van Bentinck het nazien van de stembriefjes nog in zwang was; „men zeide, dat die briefjes bewaard en door een ambtenaar van het Gouvernementsbureau, met de schrijfwijze der staatsleden bekend, nagezien werden" [13]).

Voor de provincie Utrecht is bekend dat het oppositionele Kamerlid Van Nes van Meerkerk in 1818 onder invloed van de gouverneur niet herkozen werd. „Velen schreven het toe aan persoonlijken invloed des Konings" [14]). In 1830 waren de Staten van mening veranderd: zij vaardigden Van Nes weer af naar de Tweede Kamer, herkozen hem in 1833, maar lieten hem in 1836 voor de tweede keer boeten voor zijn onafhankelijke oppositie. Naar aanleiding daarvan schreef Thorbecke aan een kollega: „Op de weinig talrijke Staten van Utrecht schijnt het gemakkelijk te werken" [15]).

Het onbehagen over de invloed van de gouverneurs bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer koncentreerde zich kort na de grondwetsherziening van 1840 op het meestemmen, waarvan immers in de grondwet geen sprake was. Nadat de omstreden kwestie door de Amsterdamse advokaat Lipman in een adres bij de Tweede Kamer aanhangig was gemaakt, liet Willem II aan de gouverneurs meedelen te verlangen, dat zij voortaan geen gebruik meer zouden maken van hun stemrecht bij verkiezingen van Kamerleden [16]). Dat betekende uiteraard niet dat aan de beïnvloeding van de Kamerverkiezingen een einde was gekomen. In het najaar van 1845 deed de koning aan Van de Poll schrijven, dat de verkiezing van de Utrechtse burgemeester Kien aan zijn verlangen zou beantwoorden en dat het hem „aangenaam" zou zijn als de gouverneur hiervan „een gepast gebruik" zou maken om die verkiezing zoveel mogelijk te bevorderen. Van de Poll kon de koning antwoorden dat Kien „na lange en moeilijke discussien" met 17 van de 30 uitgebrachte stemmen gekozen was [17]).

Ook op een ander punt werd de bevoegdheid van de gouverneurs door Willem II ingeperkt: in 1843 werden zij ontheven van het beheer van de belastingen [18]). Tijdens zijn tweede periode als Kamerlid had Van de Poll een dergelijke maatregel bepleit. Hij had toen betoogd, dat inzake de belastingen de gouverneur een ondergeschikt ambtenaar van het departement

12) H. van Loghem, Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Staten van Overijssel van 1830 tot 1848, *Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland,* XVIII, Utrecht 1873, 3.
13) Ibidem.
14) *J. de Bosch Kemper,* De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830, Amsterdam 1868, 538.
15) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (in het vervolg afgekort A.R.A.), archief Thorbecke no. 44: Thorbecke aan Van Assen, 23 september 1836. - De Provinciale Staten van Utrecht telde, evenals die van Groningen, 36 leden. Alleen de Statenvergadering van Drenthe was kleiner: 24 leden.
16) *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal gedurende de zitting van 1840-1841,* bewerkt door A. L. H. Ising, z.p. en z.j., I, 135.
17) A.R.A., archief Kabinet des Konings no. 4535, exh. no. 291. Vgl. L. Blok, Verkiezingen in Utrecht 1825-1848. Stands- en trapsgewijs, *Jaarboek Oud-Utrecht 1975,* 19.
18) *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden 1843,* door B. van Dorp, Gorinchem 1844, no. 307.

van Financiën was geworden en dat deze daardoor de belangen van de ingezetenen van zijn provincie niet kon behartigen [19]).
Deze twee koninklijke besluiten betekenden echter geen wezenlijke aantasting van de overheersende positie van de gouverneurs. Na de liberale grondwetsherziening van 1848 moest die positie wel in essentie veranderen.
Volgens artikel 137 van de herziene grondwet waren de provinciale kommissarissen belast met de uitvoering van de bevelen van de koning en met „het toezigt op de verrigtingen der Staten". Zij bleven voorzitter van Provinciale en Gedeputeerde Staten, maar hadden alleen in Gedeputeerde Staten een stem. Dit laatste ging Thorbecke nog te ver. Hij hekelde het stemrecht als „niets dan eene anomalie, welke noch de kracht van uitvoering, noch het algemeene Gouvernementsgezag, verhoogt" [20]).
In het algemeen gaf de grondwet aan de Staten meer armslag en een grotere mate van zelfbestuur. Dat maakte een grondige herziening van de instruktie van 1820 noodzakelijk. Eerst moest echter de samenstelling en de macht van de Staten nader geregeld worden, niet in een bij koninklijk besluit vastgesteld reglement, maar bij de wet. Nog voordat Thorbecke, die inmiddels minister van Binnenlandse Zaken was geworden, een wetsontwerp bij de Tweede Kamer had ingediend, had hij het ontslag van twee gouverneurs aan de orde gesteld. Eén van die twee was Van de Poll.
Op 12 maart 1850 schreef Thorbecke aan Willem III dat hij, nu het tijdstip naderde waarop een nieuwe bestuurlijke organisatie zou moeten worden ingevoerd, nauwkeurig had nagegaan of de leidinggevende funktionarissen voor deze taak berekend waren. „Menigeen kan geschikt geacht worden voor het blijven leiden van den bestaanden gang van zaken, waaraan hij sedert jaren gewoon is, maar zal ten eenenmale de vereischten missen om in den geest eener nieuwe orde van zaken in te dringen, hare rigting wèl te begrijpen en alzoo hare invoering behoorlijk te kunnen voorbereiden en bezorgen". Vooral op de kommissarissen in de provincies zou veel aankomen: zij dienden een nieuwe vorm van bestuur in hun provincie in te voeren en daarnaast toe te zien op de invoering van een nieuwe bestuursorganisatie in de gemeenten. De minister was tot de konklusie gekomen dat twee gouverneurs, verdienstelijke ambtenaren „in gewone tijden, bij het volgen van eenen geregelden en in vasten plooi gezetten gang van zaken", voor deze nieuwe taak niet berekend moesten worden geacht. Daarom adviseerde hij de koning om met ingang van 1 mei de gouverneurs van Utrecht en Groningen eervol, en onder dankbetuiging voor de gedurende vele jaren bewezen diensten, ontslag te verlenen [21]).
De koning liet de direkteur van zijn kabinet, Van Rappard, antwoorden dat hij door deze voordracht zeer verrast en pijnlijk getroffen was. Van Thorbecke, noch van zijn voorganger op Binnenlandse Zaken had hij ooit een klacht over de geschiktheid van de twee gouverneurs gehoord. Waarom zij

19) *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal gedurende de zitting van 1838-1839,* bewerkt en uitgegeven door W. van Erkelens en J. A. Jungmann, 's Gravenhage 1899, I, 43-44; vgl. II, 85.
20) *J. R. Thorbecke,* Bijdrage tot de herziening der grondwet, Leiden 1848, 74.
21) Het ontslag van commissarissen des konings in de jaren 1850-52, [uitgegeven door] J. R. Thorbecke, *De Gids,* CIIII[1], Amsterdam 1940, 159-161.

voor hun nieuwe taak ongeschikt zouden zijn, was niet met bewijzen gestaafd. Zou de invoering van de nieuwe wetten niet voor een groot deel de zorg van Gedeputeerde Staten zijn? Zouden bovendien nieuwe gouverneurs zich de voor die invoering noodzakelijke kennis van personen en plaatselijke omstandigheden in korte tijd eigen kunnen maken? Kortom: de koning wenste de voordracht aan te houden [22]).

De reaktie van Thorbecke was zo karakteristiek van inhoud en stijl, dat ik een groot gedeelte citeer:

„Eene voorname reden, waarom vorige Ministerien, sedert onderscheidene jaren, niet dat goede hebben uitgerigt hetgeen men van hen wachtte en hetgeen zij zich voorstelden, was, naar des ondergeteekendes inzien, het algemeen aanhouden van een personeel van ambtenaren, die zij zelve nimmer zouden hebben gekozen. Dat personeel, vroeger onder geheel andere omstandigheden geplaatst, aan eenen anderen gang gewend, door andere inzigten bestuurd, kon slechts eene halve of gebrekkige medewerking verleenen. Inderdaad gevoelden de Ministers zich niet, als behoorde, ondersteund en geholpen; hun eigen geest en ijver bleven, zoolang die niet tot hunne deelgenooten en werktuigen van bestuur doordrongen, onvoldoende; zij gevoelden het, maar wachtten op een vrijwillig afscheid of op bijzondere feiten, die tot het geven van ontslag zouden kunnen leiden; zij wilden geen leed doen noch kwade vrienden maken; en deze, altoos aangename, heuschheid werd eene zwakheid van Gouvernement.

De overtuiging, Sire, die ik de eer had aan Uwe Majesteit bloot te leggen, dagteekent niet van de laatste maanden, noch is alleen gegrond op de correspondentie, sedert 1e November met de Gouverneurs gevoerd. Zij bestond sedert jaren bij mij, gelijk bij zoo velen, welke den loop der zaken van nabij, hetzij in 't algemeen, hetzij in de genoemde provincien zelve, gadesloegen. De Gouverneurs, zich aan de oude elementen der maatschappij bij voorkeur hechtende, zagen nieuwe verdienste en behoeften over het hoofd, en betoonden, in het tegengaan van misbruiken, geen genoegzame kracht.

Het geloof, dat het Gouvernement ernstig verbetering wil, kan, bij aanblijven der oude ambtenaren, geen wortel schieten. Vertrouwen, zoo noodig voor een Bestuur, rust geenszins alleen op de wetten en maatregelen, die het uitvaardigt, maar inzonderheid op de personen, met de uitvoering belast.

Bij het in werking brengen der nieuwe instellingen zal het, naar de meening van den Ondergeteekende, niet zoozeer gelden, *langdurig* te hebben gezien, als *goed* te zien. Op zekere jaren schikt men zich niet meer, zelfs met goeden wil, in nieuwe eischen. Op de Gouverneurs die, als stemhebbende Voorzitters, één geheel met Gedeputeerde Staten uitmaken, zal en moet zeer veel aankomen. Het is van het uiterste gewigt, dat zij zoowel op die Gedeputeerden, als op de gansche provinciale vertegenwoordiging eenen grooten zedelijken invloed uitoefenen; hetgeen van de tegenwoordige Gouverneurs in Utrecht en Groningen, vreest de ondergeteekende, volstrekt niet mag worden gewacht" [23]).

Deze reaktie was bepaald niet geschikt om de koning over te halen. De

22) Idem, 162-164.
23) Idem, 164-165.

verhouding tussen Willem III en Thorbecke was spreekwoordelijk slecht. De star konservatieve koning, die grote bezwaren had tegen de liberale grondwetsherziening van 1848, had graag willen regeren zoals zijn grootvader Willem I dat had gedaan: landsvaderlijk-absolutistisch. Daarbij kwam dat hij cholerisch van aard was. Thorbecke's intellektuele hoogheid en koele, afgemeten, docerende toon deden hem vaak in woede uitbarsten. Op de eerste audiëntie na Thorbecke's nadere toelichting stormde het. De koning verloor zijn zelfbeheersing, deed de minister heftige verwijten en voegde hem woorden toe, die Thorbecke „moest afweren en niet genegen was andermaal aan te hooren" [24]). De ministers sprongen voor hun kollega in de bres en deden in een door allen ondertekende brief een beroep op het vertrouwen en de welwillendheid van het staatshoofd [25]).

In een uitvoerig schrijven probeerde Van Rappard taktvol de brokken te lijmen: de koning betreurde het dat hij zo was uitgevaren, maar had de minister, die weinig moeite deed om zijn voordrachten te adstrueren, wel korrekt gehandeld? Hoe kon Thorbecke reeds voordat hij minister was tot de overtuiging zijn gekomen dat de twee gouverneurs voor hun taak ongeschikt waren? De koning wenste het oordeel van de ministerraad over het voorgestelde ontslag te horen en zou graag zien, dat hem dat mondeling werd meegedeeld, bij voorbeeld door de minister van Justitie [26]).

Voor de tweede keer vormden de ministers in deze zaak een gesloten front. Zij besloten dat de minister van Justitie namens hen de koning een pro memorie zou overhandigen, waarin werd uiteengezet waarom Thorbecke het ontslag van de gouverneurs noodzakelijk vond, waarom de voordracht in algemene termen was gesteld, en dat de ministers met het voorgestelde ontslag instemden [27]).

De pro memorie werd ontworpen door Van Rappard die niet alleen direkteur van het kabinet des konings maar ook sekretaris van de ministerraad was. Het stuk bevatte een aantal interessante passages. Thorbecke had de voordracht „slechts in algemeene trekken" geadstrueerd „in de verwachting, dat het Zijner Majesteit zou behaagd hebben dit belangrijk onderwerp verder mondeling met hem minister te behandelen, in welk geval hij in die nadere bijzonderheden zou zijn getreden, welke bezwaarlijk in eene schriftelijke voordragt konden worden opgenomen. De minister verklaarde zich dan ook nog bereid, om, wanneer Zijne Majesteit dit begeerde, zijne voordragt mondeling toe te lichten". Dit aspekt was blijkbaar tijdens de stormachtig verlopen audientie niet aan de orde geweest!

Hierna vervolgde Van Rappard: „De minister betuigde verder, dat hij, met zich tot algemeene motiven te bepalen, geenszins de bedoeling had gehad, zoo als Zijne Majesteit scheen te veronderstellen, om later, op gelijke gronden, de verwijdering van meerdere gouverneurs te verlangen". Het was een teken aan de wand dat deze passage in de ogen van Thorbecke geen genade

24) *C. W. de Vries*, Het grondwettig koningschap onder koning Willem III 1849-1870, 's-Gravenhage 1946, 41.
25) Idem, 41-42.
26) Idem, 42-44.
27) A.R.A., archief Raad van Ministers no. 22 (notulen van 4 april 1850).

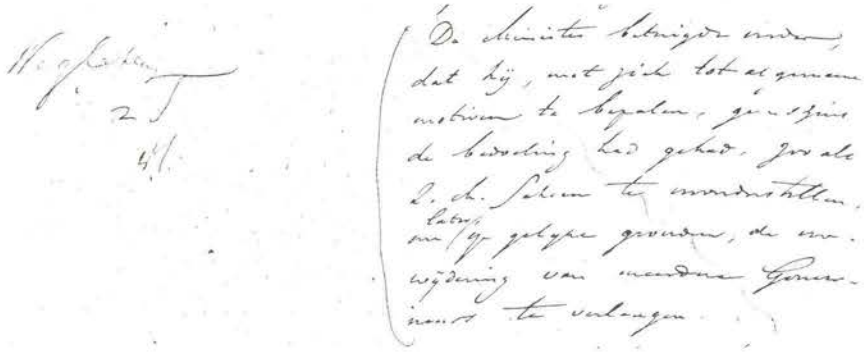

Uit: A.R.A., archief Binnenlandse Zaken no. 72, dossier 114 (minuut).

kon vinden. Hij tekende in de marge aan: „Weglaten", en de zin werd geschrapt [28]).

De beslissing van de koning op het stuk bleef uit, en de tijd verstreek. Maar toen de provinciale wet door de Staten-Generaal was aangenomen en in het Staatsblad was gepubliceerd, zette Thorbecke door. Op 1 augustus ondernam hij een laatste poging om de koning te vermurwen. Zijn betoog kulmineerde in de volgende zinnen: „Het is te voorzien, dat met de nieuwe provinciale vertegenwoordiging andere inzigten en krachten, dan tot hiertoe, zich in de provincien zullen doen gelden. Bij een veranderd zamenstel en personeel van Staten, bij de zelfstandige beweging, welke de wet, naar de eischen der grondwet, aan die Staten opent, mag het beleid, van Regeringswege uitteoefenen, niet in zwakke handen blijven. De zedelijke invloed des Gouvernements moet in dezelfde mate, waarin het vermogen der Staten toeneemt, worden verhoogd. Bij gemis van een vast bestuur, dat vertrouwen geniet en ontzag inboezemt, zou, inzonderheid bij de eerste proefneming en ontwikkeling der provinciale magt, een geest van tegenstand hoogst bedenkelijke gevolgen kunnen hebben". Daaraan voegde hij toe, meer oprecht dan taktisch, dat ook de vervanging van de kommissaris van Zeeland noodzakelijk zou worden [29]).

De koning bleef echter onverzettelijk: de ongeschiktheid van de kommissarissen des konings, zoals de titel volgens de provinciale wet luidde, was hem niet gebleken [30]).

Hiermee was een situatie van buigen of barsten bereikt, en Thorbecke hakte de knoop door. In de ministerraad deelde hij mee in de weigering van de koning een gemis aan vertrouwen te zien en daarom zijn ontslag te zullen aanbieden. In de daaropvolgende diskussie kwamen ook de meningsverschillen met de koning over andere onderdelen van het beleid aan de orde,

28) A.R.A., archief Binnenlandse Zaken no. 72, dossier 114 (minuut). De grosse is niet teruggevonden.
29) Het ontslag van commissarissen des konings, 165-167.
30) De Vries, Het grondwettig koningschap onder koning Willem III, 60.

waarna de ministers zich met Thorbecke homogeen verklaarden en kollektief ontslag aanboden [31]).

Volgens de Thorbeckiaanse opvatting over de verhouding koning-ministers moesten bij een konflikt de ministers wijken, ook al hadden zij een meerderheid in de Kamer achter zich. Willem III kon nu een ander ministerie laten formeren, maar hij durfde die weg niet te bewandelen. De stemming in het land was niet anti-liberaal. De verkiezingen van eind augustus voor de helft van de Tweede-Kamer-zetels zouden voor Thorbecke en de zijnen gunstig uitvallen. De koning besloot een kabinetsraad bijeen te roepen. Een kabinetsraad was een vergadering van de koning met de ministers, die ook kon worden bijgewoond door de prinsen.

Op de vergadering van 14 augustus, waaraan ook werd deelgenomen door 's konings broer prins Hendrik, beklemtoonde Thorbecke dat sedert jaren bij Binnenlandse Zaken de overtuiging bestond, dat de twee kommissarissen vervangen moesten worden omdat ze geen beleid voerden. Vooral die van Utrecht bemoeide zich weinig met de zaken. Willem III, die verklaarde in het algemeen de politiek van het ministerie niet af te keuren, gaf toe, maar wenste dat Thorbecke de kommissarissen zou vragen zelf ontslag te nemen [32]).

De zaak liep nu snel af. De naar de residentie ontboden Van de Poll weigerde ontslag te vragen. Op 22 augustus tekende de koning het ontslagbesluit [33]).

Het gedeelte van de autobiografie waarin Van de Poll zijn ontslag behandelde, is sterk gekleurd. In 1848 hadden de ultra-liberalen de koning een nieuwe grondwet „opgedrongen". Bezuiniging en vereenvoudiging waren hun leuzen. Eén van de middelen om dat doel te bereiken, was de opheffing van twee van de drie universiteiten. Voor het voorzitterschap van de te benoemen staatskommissie voor hoger onderwijs werd de naam genoemd van Thorbecke, „die het gewest Utrecht niet genegen was". Van de Poll achtte het zijn plicht om persoonlijk bij de koning tegen de opheffing van de universiteit van Utrecht te pleiten [34]). De autobiograaf suggereerde een verband tussen deze audientie en het besluit om het voorzitterschap van de staatskommissie op te dragen aan Van Ewijck. Vervolgens probeerde Van de Poll, onder verwijzing naar „de afzonderlijke stukken" [35]), zijn ontslag te verklaren: „Intusschen heeft deze mijne handeling (ik houde het er ten minste voor) voor mij hoogst onaangename gevolgen gehad".

De audientie bij de koning moet hebben plaatsgevonden vóór 15 januari 1849. Op die datum werd immers de staatskommissie voor het hoger onderwijs benoemd. Misschien heeft Thorbecke, die op 1 november 1849 minister

31) Idem, 60-61. Vgl. archief Raad van Ministers no. 22 (notulen van 5 augustus 1850).
32) A.R.A., archief Kabinet des Konings no. 4466A (kladnotulen van Van Rappard). Zie Het ontslag van commissarissen des konings, 167-168.
33) De kommissaris van Groningen werd tegelijk met Van de Poll ontslagen.
34) Zie W. Ph. Coolhaas, Moedige gouverneur kwam op voor universiteit, *Maandblad Oud-Utrecht*, XXXXIII, 1970, 61-63.
35) Die „afzonderlijke stukken" waren in verband met de ongeinventariseerde staat van het familiearchief niet voor mij toegankelijk.

werd, van de aktie van de Utrechtse gouverneur geweten, maar het is even onwaarschijnlijk dat die audientie bij het ontslag een rol heeft gespeeld als de voorstelling dat de liberalen in 1848 de grondwetsherziening aan Willem II hadden opgedrongen, onhoudbaar is.
Thorbecke heeft in 1850 twee kommissarissen des konings voor ontslag voorgedragen omdat hij de zekerheid had dat zij, gewend aan het oude bestel, in de nieuwe struktuur niet zouden voldoen en de veranderingen in het provinciaal bestuur zouden belemmeren. In 1852 werden nog eens twee kommissarissen ontslagen, die van Zeeland en Gelderland [36]). In die gevallen gold hetzelfde motief, dat ook voorzat bij de vervanging van een aantal burgemeesters (o.a. die van Zeist). Men kan zeggen dat Thorbecke als minister van Binnenlandse Zaken een bewuste personeelspolitiek heeft gevoerd om de vernieuwingen krachtens de provinciale en gemeentewet in praktijk door te voeren en de kwaliteit van het ambtenarenapparaat te verbeteren [37]). Het was een harde politiek, en de wijze waarop Thorbecke zijn voordrachten presenteerde was niet altijd gelukkig, maar dat hij in principe gelijk had, is naar mijn mening buiten kijf. Een vergelijking met de situatie in Pruisen tegen het eind van de jaren 1850 is verhelderend. Eén van de redenen waarom tijdens de zgn. Neue Aera de bescheiden pogingen tot liberalisering zo weinig opleverden, was gelegen in het feit dat de sleutelposities in het staatsapparaat in handen bleven van de konservatieven die iedere poging tot vernieuwing konden saboteren.
Het ontslag van Van de Poll had nog een merkwaardig vervolg. De dag na de tekening van het besluit schreef Van Rappard in opdracht van Willem III aan de ontslagen kommissaris, dat de koning al het mogelijke had gedaan om het ontslag te voorkomen, maar dat verder verzet het aftreden van het ministerie tot gevolg zou hebben gehad [38]). Konstitutioneel gezien past deze brief niet in het bestel van na 1848, waarin de koning onschendbaar en de ministers politiek verantwoordelijk waren.
Ongetwijfeld heeft de brief Van de Poll in zijn anti-Thorbeckiaanse gevoelens gesterkt. Sommige konservatieve tegenstanders van de minister meenden dat hij de invloed van de koning geheel wilde uitschakelen om zo de republiek in Nederland (weer) in te voeren. Een verwijzing daarnaar is te vinden in de Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant van 2 september 1850, waarin Van de Poll afscheid nam van de ingezetenen van de provincie. Na vermeld te hebben, dat hij Thorbecke geweigerd had ontslag te vragen omdat hem niet was gebleken dat dat voorstel op last van de koning gedaan was, wenste

36) Het ontslag van de kommissaris van Zeeland had zo lang op zich laten wachten omdat Thorbecke geen geschikte opvolger kon vinden. Geruchtmakend was het ontslag van de kommissaris van Gelderland die een vriend van Thorbecke was geweest.
37) Van een dergelijke personeelspolitiek was tijdens het tweede ministerie-Thorbecke ook sprake in de buitenlandse dienst. Zie J. C. Boogman, Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVI, Groningen 1962, 59-60. - In een losse aantekening formuleerde Thorbecke zijn kritiek op de kwaliteit van de ambtenaren tijdens de regering van Willem I: „Bekwaamheid had bij ons geen voorregt. - - - Op ijverige en naauwkeurige pligtsvervulling werd weinig gelet." A.R.A., archief Thorbecke no. 646 (aantekening dd. 14 oktober 1840).
38) A.R.A., archief Kabinet des Konings no. 4539, exh. no. 819.

hij de Utrechters Gods zegen toe. „Hij bevestige meer en meer in uw hart de liefde en gehechtheid aan den Koning en het Huis *van Oranje,* aan hetwelk het Vaderland steeds zooveel is verplicht, en bij verwijdering van hetwelk, het aan het vaderland nooit is welgegaan".
De koning benoemde de oud-kommissaris tot ridder in de orde van de Eikenkroon, een onderscheiding die Willem III als groothertog van Luxemburg kon vergeven buiten de verantwoordelijkheid van de Nederlandse ministers. De populariteit van Van de Poll bleek toen hij op 20 september 1850 in het distrikt Utrecht werd gekozen tot lid van de nieuwe Provinciale Staten [39]). Gezien zijn gevorderde leeftijd kon van een tweede politieke come back echter geen sprake zijn. Na drie maanden woonde hij de Statenvergaderingen niet meer bij [40]). Op 13 november 1853 stierf hij als overtuigd Orangist in de hoofdstad van de provincie waarvan hij tien jaar gouverneur was geweest.

39) Een spontane aktie onder de kiezers had aanvankelijk geen sukses, maar toen een der gekozenen voor zijn zetel bedankte, werd Van de Poll met 370 van de 683 geldig uitgebrachte stemmen gekozen. Zie de *Utrechtse Provinciale en Stads-Courant* van 23 september 1850.
40) Ik ontleen dit gegeven aan een manuskript van de heer G. W. R. J. van de Ven: Het provinciaal bestuur van Utrecht van 30 november 1813 tot ultimo december 1850.

"Recht en Slecht"; Bestraffing in de 16e eeuw

A. Graafhuis, mevrouw drs. M. N. Hesselink en ir. M. ten Hoopen

Inleiding

In de jaren 1972 t/m 1974 zijn door een tiental leden van een zo geheten paleografische werkgroep bij de Utrechtse Gemeentelijke Archiefdienst de teksten afgeschreven, welke zijn terug te vinden in het eendelige register van veroordelingen van de stedelijke rechtbank over de periode 1550-1570 [1]) en in het pak verhoren van de schout over de periode 1555-1577, dat in de inventaris van de eerste afdeling van het stadsarchief onder nr. 657 vermeld wordt als: *„Crimineele informatiën . . ."* [2]). Het sententieregister bevat 239 vonnissen, terwijl de genoemde informaties betrekking hebben op 58 zaken, die door de schout in eerste aanleg werden behandeld. Voor een opsomming van de inhoud en een voorlopige interpretatie van de beschikbaar gekomen gegevens wordt verwezen naar de catalogus, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling „Recht en Slecht". Zoals bekend werd deze expositie dit jaar gehouden in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst [3]).

Van de *straffen* kan gezegd worden, dat een vrij groot gedeelte nogal zwaar uitvalt, zeker wanneer men rekent naar de maatstaven van onze tijd. De meeste veroordeelden worden voor kortere of langere tijd uit de stad verbannen, meestal niet dan nadat zij gegeseld of zelfs op de een of andere wijze verminkt zijn. Er is ook een niet gering aantal doodvonnissen voltrokken. Deze straffen komen overeen met het beeld, dat men in het algemeen heeft van de straftoemeting in voorbije eeuwen, een beeld dat mede bepaald wordt door de griezelverhalen, welke zich rond de geselpaal en andere werktuigen in de musea hebben ontwikkeld.
Als tegenwicht menen wij er goed aan te doen op deze plaats vooral de aandacht te vestigen op de minder bekende *lichte straffen*, d.w.z. die straffen waarbij geen lichamelijk letsel werd toegebracht en waarbij geen verbanning buiten de stadsmuren volgde. Wij doelen op boetedoeningen en op het ten-

1) Crimineele sententiën van het gerecht ((van bannissement, schavotteringe ende anders 't lijff aengaende)). 1550-1570. 2 deel. (Archief der stad Utrecht I, nr. 658)
2) Crimineele informatiën van den schout. 1555-1577. 1 pak. (Archief der stad Utrecht I, nr. 657)
3) „Recht en Slecht", een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht 1550-1575. Tentoonstelling Utrecht 21 mei - 3 juli 1976.

toonstellen van de veroordeelde, al of niet gepaard gaande met de verplichting om zekere tijd *binnen* de stad te blijven.
Hiervan zijn in de sententiën meerdere gevallen te vinden, die in het laatste deel van deze bijdrage bekeken worden (zie blz. 230). Het is duidelijk dat het hier niet gaat over moord en doodslag, maar over geringe misstappen zoals dronkenschap, flessentrekkerij en openbare geweldpleging, vergrijpen die ook nu nog dagelijks berecht worden. Daarnaast treft men dagvaardigingen aan voor vergrijpen, die thans nauwelijks meer voorkomen, zoals bedelarij, het huldigen van ketterse denkbeelden en het te vondeling leggen van baby's.
Bij bovengenoemde selectie is voorbij gegaan aan de eveneens te boek gestelde vrijspraken of vonnissen, die daarop praktisch neerkomen, met name wanneer volstaan wordt met een ernstige vermaning. Als voorbeeld kan Gerrit Cornelisz., alias Futgen dienen, aan wie bevolen wordt „bij Cornelis Gerritsz., zijn meester, te wercken ende tot zijn moey te gaen slaepen". Voorwaardelijk ontslag van rechtsvervolging ligt opgesloten in de uitdrukking: „ontslagen onder handtastinge ende t'allen tijde wederom in te houden tot vermaninge van mijnheer die schout".

Een ander facet van de rechtspleging uit vroeger dagen, dat tot op heden te weinig belicht werd, heeft betrekking op het verschil tussen de *eis* of het advies, dat de schout in zijn kwaliteit als aanklager formuleert, en het *vonnis* uitgesproken door burgemeesters en schepenen. De soms nogal subtiele verschillen zullen zo goed mogelijk met elkaar worden vergeleken (zie blz. 223). Om dit goed te kunnen doen is het van belang om globaal de gang van het strafproces in de stad Utrecht rondom het midden van de 16e eeuw te schetsen.

De praktijk van het strafrecht

In Utrecht was de strafrechtspraak voornamelijk gebaseerd op de in 1550 door keizer Karel V vastgestelde „costumen, usantiën, politiën ende stijl van procederen der stad, jurisdictie ende vrijheyd van Utrecht". Hierin werd een poging gedaan om meer duidelijkheid te scheppen in de steeds groter wordende warwinkel van voorschriften van allerlei herkomst, die in de stad Utrecht op het gebied van het strafrecht en het strafprocesrecht golden [4] (afb. 1).

Welke functionarissen waren er met de strafrechtspraak belast? Om te beginnen de *schout*. Deze was een door de bisschop benoemde hoogwaardigheidsbekleder, die zijn landsheer vertegenwoordigde en hem zijn medewerking verleende in bestuurlijke en juridische aangelegenheden. Hij was dus de belangrijkste representant van de bisschop-landsheer en als zodanig belast

4) Ordonnantie van keizer Karel V op het bestuur en rechtspraak der stad Utrecht. Regeringsreglement, gewoonlijk genoemd „Costumen, usantiën en politiën der stad Utrecht. 1550. (Archief der stad Utrecht I, nr. 195. Te vinden in J. van de Water, Groot Placaatboek. Utrecht. 1729. Deel III, blz. 201 e.v.)

Afb. 1. *Ordonnantie, waarbij Karel V het bestuur en de rechtspraak in de stad Utrecht nader regelt. 30 september 1550.*
G.A.U. (Archief der stad I, nr. 195)

met het bestuur en de rechtspraak in het algemeen en met de opsporing van wetsovertreders in het bijzonder (afb. 2).
De twaalf *schepenen* waren de schout bij de uitoefening van zijn ambt tot steun. In de tweede helft van de 16e eeuw - de periode die onze bijzondere belangstelling heeft - was het zo, dat de schout in het strafproces als eiser optrad - vergelijkbaar dus met de huidige officier van justitie - en dat burgemeesters en schepenen de straf bepaalden en vonnis wezen.
De zojuist vermelde burgemeesters hadden naast hun rechterlijke taak, ook een bestuurlijke funktie. Zij waren belast met het beheer over de stadsgoederen. Later zien wij hen zich uitsluitend met het bestuur van de stad bezighouden. Hun taak komt dan overeen met die van onze huidige wethouders.
Een bijzondere ontwikkeling in Utrecht in de 14e en 15e eeuw was, dat de bevoegdheden van de schepenen op strafrechterlijk gebied geleidelijk overgingen op de raad, de vertegenwoordiging van de burgerij. Deze ontwikkeling hield verband met het toenemen van de politieke macht van de 21 gilden, waarvan de 42 oudermannen - elke gilde koos er twee - de 24 leden van de raad aanwezen, die weer op hun beurt de 12 schepenen benoemden. De invloed van de landsheer op de gang van zaken was in die periode heel gering, op een korte uitzondering onder David van Bourgondië na, die met behulp

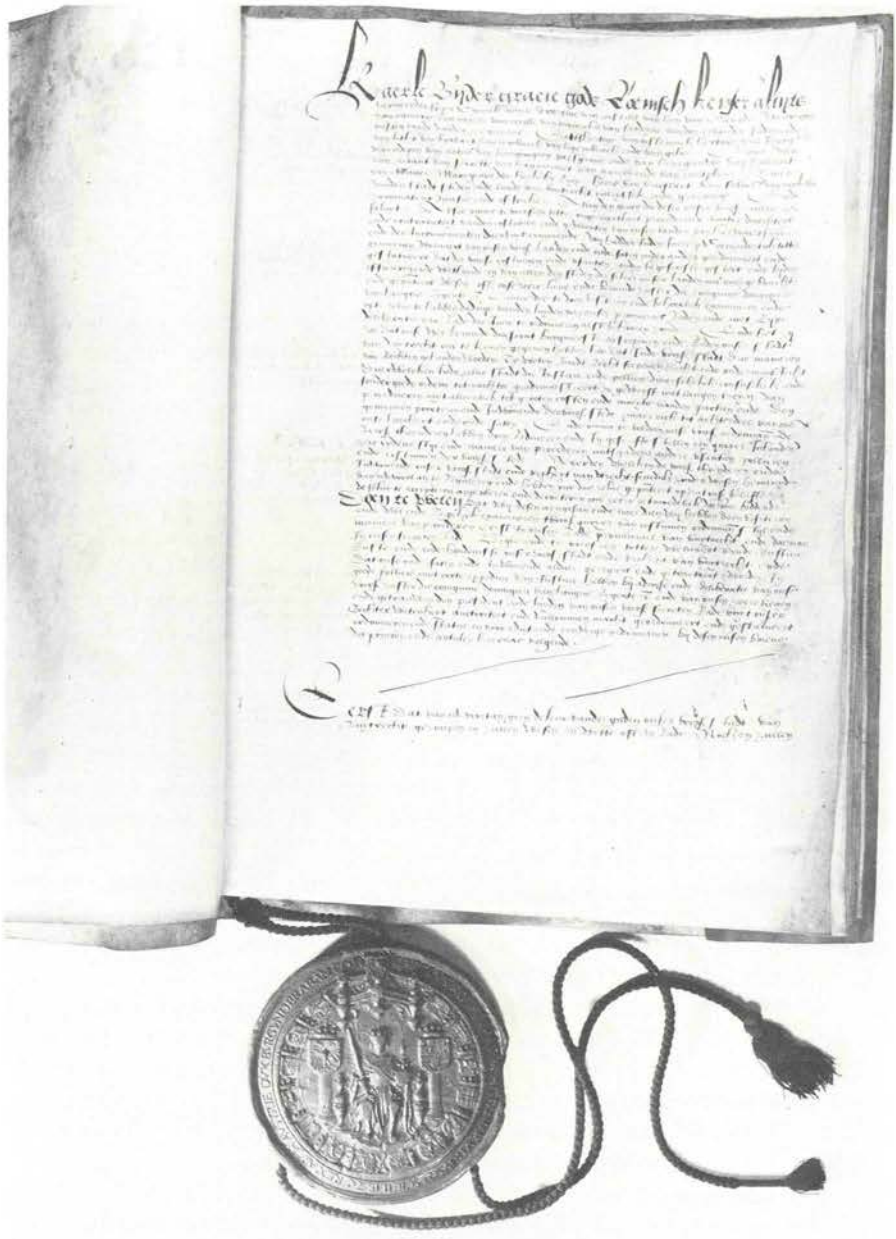

Afb. 2. *Het zegel van de schout te Utrecht, 1558*
G.A.U. (Bew. Archieven II, nr. 2352(6))

Afb. 3.

van de militaire macht van zijn halfbroer Karel de Stoute tijdelijk het bisschoppelijk gezag wist te herstellen.
De overdracht van de wereldlijke macht in het sticht Utrecht aan Karel V als graaf van Holland en hertog van Brabant in 1528 maakte aan de invloed van de burgerij op bestuur en rechtspraak in de stad definitief een einde. De invloed van de gilden beperkte zich tot de zaken hun ambacht betreffende. Zowel schepenen, burgemeesters, als raad werden voortaan door de landsheer, of namens deze door zijn stadhouder benoemd. De strafrechtspraak kwam weer aan de schepenen, terwijl de raad zich voortaan alleen met bestuurlijke zaken bezig hield.

Thans het verloop van *het strafproces zelf* (afb. 3). De al eerder vermelde ordonnantie schreef voor, dat de schout niet zomaar iemand mocht dagvaarden of doen aanhouden, zeker niet wanneer het een burger betrof, die te goeder naam en faam bekend stond. De schout moest alvorens tot aktie over te gaan een onderzoek instellen, de z.g. *„informatie precedente"* (Ordonnantie XXXIV, 1) [4]). Van de gang van zaken in andere steden, waar een soortgelijke regeling eveneens bestond, weten wij dat de schout zich ervan diende te overtuigen, of hij wel bevoegd was om van de zaak kennis te nemen, of het misdrijf werkelijk gepleegd was, of er openbare geruchten over de zaak liepen en of deze niet waren ingegeven door afgunst of vijandschap, en tenslotte of het misdrijf ernstig genoeg was om een vervolging in te stellen. Een uitzondering op dat voorschrift werd gemaakt bij betrapping op heterdaad (Ordonnantie XXXIV, 2).
Zwervers en vagebonden kon hij direkt doen arresteren, evenals vreemdelingen tegen wie hij ernstige verdenkingen koesterde. Bij deze laatsten moest hij echter oppassen betrokkenen geen onnodig nadeel te berokkenen, terwijl hij *de aanhouding* en de redenen daartoe onmiddellijk aan het gerecht moest melden. Dit besliste dan of de betreffende vreemdeling al dan niet in arrest diende te worden gehouden (Ordonnantie XXXIV, 3).
Na de aanhouding, of het vrijwillige verschijnen van de verdachte, volgt *het eigenlijke verhoor*. De ordonnantie geeft enkele bepalingen hieromtrent. Het diende in ieder geval zo snel mogelijk na de aanhouding plaats te vinden. Voor de afronding ervan mocht niemand van de vrienden of familieleden van de verdachte tot hem worden toegelaten, tenzij in het bijzijn van de schout of een daartoe aangewezen lid van de rechtbank (Ordonnantie XXXIV, 5). Een gevolg van dit voorschrift was, dat er voor de afronding van het verhoor ook geen vrij verkeer tussen verdachte en zijn raadsman mogelijk was.

Een onderdeel van het verhoor vormde de confrontatie van de verdachte met getuigen of met zijn medeverdachten (Ordonnantie XXXVIII). Bleef dit alles zonder resultaat, dan kon de schout de rechtbank verzoeken een „scerper examen" te gelasten, dat wil zeggen een verhoor gepaard gaande met folteringen, meestal op de pijnbank.

Het gebruik van de pijnbank hangt nauw samen met de opkomst van het inquisitoire proces. Tot in de 15e eeuw gold voornamelijk de accusatoire procesvorm, waarbij twee gelijkwaardige partijen - klager en gedaagde - zich wenden tot een derde persoon - de rechter - en hem bewijzen overleggen, in het openbaar en mondeling. Als principe gold: geen klager geen rechter.
In de Nederlanden is in de 16e eeuw, naast het accusatoire proces, de inquisitoire vorm volledig ingeburgerd. Hierbij treedt de rechter ambtshalve op en meestal op grond van een ambtelijke of particuliere aangifte. Hier gaat het in eerste instantie slechts om twee figuren: rechter en verdachte. De laatste is voorwerp van onderzoek en soms lijdend voorwerp.
Door deze omstandigheid en mede ten gevolge van de invloed van de kerkelijke inquisitie is vooral vanuit Italië het pijnigen in gebruik geraakt. Voor wat het Nederlandse taalgebied betreft wordt aangenomen, dat het Rechtsboek van Den Briel uit ± 1400 als eerste het „doen bezoeken mit pijnen" als wettig middel vermeldt.
Men moet ervan uitgaan, dat de tenuitvoerlegging van de doodstraf nimmer kon plaatsvinden zonder voorafgaande bekentenis van de veroordeelde. Bovendien had degene die bekend had geen mogelijkheid om in beroep te gaan. Dit heeft er onder meer toe geleid, dat met name de stedelijke rechtbanken, die zich wat graag aan het toezicht van hogere rechtscolleges onttrokken, steeds het verkrijgen van een bekentenis voorop stelden en daartoe op ruime schaal de pijnbank gebruikten.
De voorschriften om verdachten of getuigen door pijniging te dwingen de waarheid te zeggen, zijn afgedrukt in rubriek XXXVII van de „Costumen" van 1550. Samengevat luiden zij als volgt:

1. de pijnbank mag slechts gebruik worden nadat de verdachte gehoord is over hetgeen hem ten laste gelegd is;
2. vast moet staan, dat de misdaad of overtreding, waarvan de verdachte beschuldigd of verdacht wordt, ook werkelijk gepleegd is;
3. het gebruik van de pijnbank is niet geoorloofd als de beschuldigde heeft bekend. Wel mag er na een bekentenis worden gefolterd, indien de verdachte zijn medeplichtigen niet wil noemen;
4. pijniging is slechts krachtens een vonnis van het gerecht toegestaan;
5. het folteren dient niet zó ver te gaan, dat het lichaam verminkt of te zeer verwond raakt. Er zijn drie graden van intensiteit bij het pijnigen;
6. wanneer in een zaak meerdere personen candidaat staan voor de pijnbank, zal hij die onder de zwaarste verdenking staat, het eerst aan de beurt zijn;
7. na zijn bekentenis op de pijnbank zal de gevangene gehouden zijn binnen een dag zijn verklaring te herhalen en te bekrachtigen, en dat vrij van boeien;

8. indien hij hiertoe niet bereid is mag hij opnieuw gefolterd worden, als het gerecht dit nodig of gewenst acht;
9. wanneer de gevangene op de pijnbank blijft ontkennen, zal hij daarna nog enige tijd in hechtenis gehouden worden. Komen er geen nieuwe bewijzen tegen hem binnen, dan wordt hij óf geheel óf voorwaardelijk (op handtasting) van rechtsvervolging ontslagen.
10. Zwangere vrouwen worden niet gefolterd tot de bevalling achter de rug is.

Ook in rubriek XXXVIII is er sprake van het gebruik van de pijnbank, namelijk wanneer gevangenen elkaar (blijven) beschuldigen of onderling tegenstrijdige verklaringen afleggen.

Nadat het proces was afgesloten, diende de schout zijn eis in door hetzij een bepaalde straf te noemen, hetzij door de schepenen te manen om recht te doen „naer behoren of in conformiteyt van zijn Majesteyts placaeten". Schepenen spraken daarop het vonnis uit, dat bij meerderheid van stemmen werd vastgesteld (Ordonnantie XI, 4). Dit vonnis kon zowel een veroordeling als een vrijspraak inhouden. Vrijspraak volgde wanneer schepenen geen voldoende bewijzen voor de schuld van verdachte aanwezig achtten. Zoals wij hierboven hebben gezien was dit onder meer het geval wanneer hij ondanks herhaalde folteringen niet tot een bekentenis kon worden gebracht.

Wat de *veroordeling* betreft, de ordonnantie (XXXIX - XLVI) noemt een aantal misdrijven en de daarop gestelde straffen. Verder bevatten ook de diverse plakkaten, door of namens de landsheer uitgevaardigd, verschillende strafbepalingen. Tot de straffen behoorden doodstraf, verminking, geseling, brandmerking, tentoonstelling op het schavot, te werk stelling op de galeien, verbanning, bedevaarten en allerlei vormen van boetedoening, waaronder het betalen van geldboeten. De zwaardere straffen gingen vaak gepaard met verbeurdverklaring van de goederen van de veroordeelden. Opsluiting in een gevangenis als straf kwam toen nog niet voor. Inzake de verplichting voor getuigen om desgevraagd voor het gerecht te verschijnen, geeft de ordonnantie van 1550 de volgende regeling: Gaf een getuige aan de oproep van de schout om te verschijnen geen gehoor, dan kon de schout een herhaalde oproep doen uitgaan. Tevens werd er de eerste keer nog een boete van 1 Karolus gulden geheven de tweede keer van 2 gulden. Was dit nog onvoldoende, dan kon de schout de opgeroepen getuigen gevangen laten zetten tot het moment, waarop zij hun verklaring hadden afgelegd. Tegenover de bode van het gerecht moesten zij de redenen van hun wegblijven noemen, bijvoorbeeld omdat zij „sulcke nooitlicke zaken te doen hadden, dat sij niet commen en mochten".
Wat betreft de verdachte beschikte de schout over een aantal dwangmiddelen. Wanneer hij bijvoorbeeld voldoende informaties had ingewonnen en de verdachte was niet verschenen, dan had hij - met name wanneer er geen borgen waren - het recht om „'t goet van denzelven delinquant" in beslag te doen nemen en te laten inventariseren. Wanneer dat nog niet hielp, dan kon de schout de verdachten of „misdadigen" door klokgelui oproepen om zich persoonlijk te komen verantwoorden. „Van veertien dagen tot veertien

dagen" zou de klokluidinge twee keer worden herhaald. Bleef ook na deze aankondigingen de verdachte weg, dan was de schout bevoegd zijn „intendit" over te leggen en mocht de schuldige slechts de uitspraak of sententie komen beluisteren. De kosten van het proces waren - hoe kan het anders - voor rekening van de verdachte.

Tenslotte nog iets over *de mogelijkheid tot hoger beroep*. In het strafrecht van die tijd gold als regel, dat bij strafzaken geen beroep meer open stond, wanneer de verdachte een bekentenis had afgelegd. Vandaar dat de hele procesgang erop gericht was om van de verdachte hoe dan ook een bekentenis los te krijgen, desnoods door middel van folteringen.
Bij veroordelingen tot de doodstraf was beroep ook praktisch uitgesloten, omdat de vonnissen meestal zeer snel daarna, soms niet meer dan een dag later, werden uitgevoerd.

Deze korte schets van het gerechtelijk gebeuren kan het best verduidelijkt worden door *één vonnis in zijn geheel* weer te geven, waarin de hierboven aangestipte elementen in hun onderlinge verband te zien zijn:
Alsoe Catherina Henricksdochter, Evert Henrickssoens weduwe, gevangen alhier, opentlijcken voer den schout ende die van den gerechte van Utrecht buyten pijn ende banden van ijseren, beleden heeft, dat zij op eenen sonnendach 's morgens den XXVIII[en] february lestleeden omtrent seven uueren een kynt geexponeert ende te vundelinge geleyt heeft, dat zij van een vrouwe ontfangen hadde, die sij seyt nyet te kennen ende dat onder beloftenisse van eenen gulden, die de voerseyde Catherina daeroff profiteren soude, hoewel nochtans die voerseyde Catharina daer nyet off genoten en heeft, als zij seyde, 't welck een foeyt is van quader consequentie, dat ongecorrigeert nyet en behoort te blijven anderen ten exemple. Soe heeft die schout voerseyt tegens haer voer die van den gerechte voerseyt geconcludeert, dat zij om 't gundt voerseyt is, gestelt soude worden openbaerlijck op die caick mit een poep in hoor arm, ende dat zij voerts 't kynt voerseyt onderhouden zoude op arbitrale correctie, diens bij den schout van Coninclijcke Majesteyts wegen als Hertoch van Brabant, Grave van Hollant ende erfheer der stadt, steeden ende landen van Utrecht vermaent zijnde, den selfden Catherina gecondemneert ende condemneren haer mits desen, openbaerlijcken voer allen menschen op die caicke gestelt te worden mit een poip in hoor arm, condemnerende hoor voerts 't voernoemde kynt, dat zij te vundelinge geleyt heeft, te alimenteren ende t'onderhouden ofte te doen alimenteren ende t'onderhouden tot horen laste ende coste, op peyne van arbitralijcken gecorrigeert te worden, anderen ten exemple. Aldus gedaen ende gepronunchieert t'Utrecht den X[en] Martii anno 1557.

Eis en vonnis

Zoals uit het navolgende blijken zal, verschilt de straf geëist door de schout in een vrij groot aantal gevallen van het vonnis, door burgemeesters en schepenen geveld. Het vonnis valt dikwijls (iets) lichter uit dan de eis en ook

de argumentatie voor het vaststellen van de strafmaat is zo nu en dan een andere. Het valt op dat de schout, vaker dan het gerecht, zich beroept op het onrecht, dat de Keizerlijke Majesteit is aangedaan. Zo b.v. bij Jan Jans, die „mannen als vrouwen, te wagen en te voet, goederen en gelt ontnomen heeft, schendende also des Heeren straten". Een variant hierop vinden we bij Meynes Jansz., die meegeholpen heeft een schuit aan te houden en de schipper van geld te beroven „schendende also 's Heeren stroom".

Bij de zaak van Jacoba, die zilveren geldstukken bijgeschaafd heeft en het schaafsel gesmolten en verkocht heeft, zijn beide rechtscolleges het eens over de (dood)straf. Na het neerschrijven van het vonnis wordt echter toegevoegd: „Die schout van Uuytrecht protesteerde dat - regard genomen dat dit delict crimen lese maiestatis is - over sulcx die goederen van den delinquanten geconfisceerd behoren te zijn".
Ook bij ketterij en bedelarij wijst de schout bij herhaling op de voorschriften van de keizer. We noemen slechts het geval van Herman Bauckenisz., die „gaen troggelen ende bedelen heeft - gesont ende sterck van lichaem wesende - als een vagabondt ende ledichganger, contrarie die placaten der Keyserlijcke Majesteyt".

Het lijkt erop, dat burgemeesteren en schepenen zich bij berovingen en geweldpleging meer dan schout bekommeren om de slachtoffers van het gebeurde en van de daders tegenover de benadeelden genoegdoening vorderen, ook al is dit maar een symbolische handeling in de vorm van een knieval en geenszins een materiële compensatie van toegebracht leed.

In geval van verschil tussen eis en vonnis, legt de schout zich meestal neer bij de uitspraak van het gerecht. Een paar keer wordt door hem beroep aangetekend, overigens zonder resultaat; zoals bijvoorbeeld in het geval van Anthonis Acrynszoon (hierna nog ter sprake komende), van wie geëist wordt dat ook zijn goederen geconfisceerd zullen moeten worden. Het gerecht verklaart namelijk „den voirscreven schout in zijn vorder conclusie, jegens den voirscreven Anthonis genomen, nyet ontfanckelijcken". Minder bot is de reaktie van burgemeesteren en schepenen bij Jan Joostenszoon, alias Lange Jan. Recidivist en dief zijnde, meent de schout, dat hier de doodstraf op zijn plaats is. Het gerecht „meer geneycht sijnde tot gratie dan tot vigeur van Justicie", besluit tot geseling en verminking van een oor van de man. Als de schout protesteert en blijft volhouden dat Jan Joostenszoon aan de galg hoort, wordt de discussie gesloten met de woorden: „'t Gerecht heeft weder opte protestatie voirseyt ter antwoort gegeven dat sij gewesen hebben na wetenscap hoerre vijff sinnen ende haer conscientie".

Het doen van boete

Maryken, dochter van Henrick Pauwelsz., geboren in Antwerpen, heeft bekend „mit straetscenders verkeert ende van 't gene also vercregen was mede geleeft te hebben". De schout meent dat de vrouw uit de stad verbannen

dient te worden of een andere straf opgelegd „nae recht behooren". Uit het vonnis blijkt, dat Maryken „tot haere defensie seyde nyet lange daer mede verkeert te hebben ende gedwongen was daer bij te bliiven". Vanwege deze omstandigheid en in aanmerking genomen haar lang voorarrest, wordt ze op zaterdag 22 augustus 1551 door het gerecht vrijgesproken, wel eisende dat „zij Godt ende justicie, vallende op haer knyen" moet „bidden om vergiffenisse".
Ongeveer een zelfde behandeling ondergaan op 19 november 1550 Cornelis en Adriaen Henricksz. van Aelst. De schout eist verbanning of anderszins een straf opgelegd omdat zij „bij nachte droncken wesende achter straten gelopen hebben, hebbende d'een een bloot zweert ende d'ander een knevelstaff neffens hem, cloppende voer bordelen".
Hoewel de daders een actievere rol gespeeld hebben bij de straatschenderij dan Maryken in het vorige geval, het vonnis is nagenoeg van gelijke inhoud: „dat de broers comen sellen op ten raethuyse ende bidden voir den Keyser ende justicie om vergeffenisse, vallende ter aerden op haer knyen".

Minder alledaags luidt de beschuldiging op de laatste juni 1552 tegen Jan Hermansz., alias den ouden, geboren „uuyt die Nyenweerdt". In de stukken staat te lezen, dat de gedaagde „sijn ouders dickwijls qualicken toegesproken ende die glaesen van sijn's ouder's huys ontwee geslagen heeft. Dat hij oick voer den gemeynen volck geseyt heeft - naer dat hij een jonge tegens een muer geworpen hadde - Ick sall den ouden keerll (meinende sijn vaeder) noch van desen avondt branden ende die gehele Nyenweerdt an brant steecken. Dat hij oick voer den gemeynen volck diversche ende meenige ontijdige ende oneerlijcke woorden tot meermael gesproken heeft".
Het is duidelijk dat het hier om een ongemakkelijke en baldadige figuur gaat, die bovendien in het openbaar met brandstichting dreigt; en dat in een omgeving die toenmaals uit overwegend houten huizen bestond.
Vermoedelijk is Jan Hermansz. een nog jeugdig persoon, want de eis tegen hem is relatief licht: „op die kaeck gesteldt ende zeer scerpelick gegeeselt" of een andere vergelijkbare straf. Nog milder is het vonnis: „dat hij blootshoofts op sijn knyen voer den gerecht alhier ter stondt come ende Godt ende justicie ende sijn ouders, soe geringe hij tot hoeren huyse gecommen sal zijn, ende die van den conventen van Bethlehem ende anderen, die hij mit woirden ofte wercken misdaen heeft, om vergiffenisse bidden sall".
Wel wordt aan het eind aangetekend, dat bij verdere moeilijkheden alsnog tentoonstelling op de kaak en geseling verwacht kunnen worden.
Terzijde zij opgemerkt, dat de waarschuwing niet heeft mogen baten. Jaren later, in 1568, kan men in het sententieboek Jan Hermansz. weer vinden, nu met de bijnaam „den ouden die blinden". De justitie blijkt zijn gedrag van vroeger nog niet vergeten te zijn. Bovendien had Jan sindsdien nieuwe euveldaden bedreven. Hier zijn enkele passages:
„dat hij geleden omtrent XIII jaren om zeeker jongens die hem quelden van hem te keren, een anderen jongen, die hem een mes gehantreyct hadden onwetens overmits zijne blyntheyt gesteken heeft, daer aen d'selve jongen, soe hij verstaen heeft, gestorven is.

En dat hij zedert als den laetsten malefacteur alhier zijne sententie hoorden pronunchieren, geseyt heeft: hadt ick sulcke sententie ontfangen, ick soude die heeren een dreet schencken. Dat hij oeck zeecker kynt in dronckenscap over zijn hooft geworpen heeft".
Meer en meer krijgt men de indruk dat het over een zielige figuur gaat, die blind en geestelijk misschien niet helemaal in orde is. De schout houdt zich deze keer op de vlakte en stelt dat de man „criminelycken gestraft soude worden naer rechts behoeren". Burgemeesteren en schepenen staat echter een duidelijker richtlijn voor ogen. Enerzijds dient „Jan Hermans bynen in de raetcamer dapperlycken gegeesselt" te worden, anderzijds bannen zij hem „bij desen zes jaren te blijven bynnen dese stadt". Zowel het feit, dat het pak rammel niet in het openbaar gegeven wordt, als ook het feit, dat niet een verbanning buiten de stad wordt opgelegd, duiden er op dat het hier niet om een echte misdadiger gaat.

Een meer routine-aangelegenheid is het verhaal over Jan Toniszoon „genaempt in die wanderinge Doyenborch". De schout weet, dat hij „geassocieert ende gevolcht heeft bij diversche vagabonden ende leechgangers, ende mit enige quaetdoenders op 't plattelant geconverseert heeft".
De eis, dat Jan „op die kaeck gestelt soude worden ende aldaer zeer scerpelick gegeselt" is weinig opzienbarend. Het vonnis is nog minder pijnlijk. Behalve God en de justitie blootshoofts op zijn knieën om vergiffenis vragen, moet Jan de vermaning aanhoren om in het vervolg niet meer te bedelen, ofwel „verbiedende hem voertaen op den huysman continuelicken te leven".

Hansken van Elst en Adriaen Adriaensz., alias Lichthardt, hebben het in 1555 bij het bedelen en schooieren een graadje erger gemaakt. Niet alleen werden „insolentien en onverlaticheyt" bedreven, maar bovendien hadden zij getracht hun slag te slaan, „eyschende van de goede luyden een ruyterpenning, ende den ghenen die hoor luyden nyet genoech en gaven mit drieygende woorden qualyck toespreckende".
Volgens de maatstaven van de schout was dit misdrijf goed voor een flinke geseling op de kaak. Het vonnis spreekt in eerste instantie van vergiffenis vragen en in tweede instantie van verbanning uit de stad, „tenzij dat zij luyden elcx van hem brengen goet betaen, dat zij van goede naem ende faem zijnde", een soort bewijs van goed gedrag dus.

Onbetamelijk gedrag tegenover de schoenmaker Merten Buyser nabij de Wittevrouwenpoort wordt in 1555 verweten aan Alyt Blochovens „by hoor hebbende steenen, slaende daermede op 't veynster van het schoenlappershuysgen, ende bedrivende grote insolentie . . .". De eis luidt twee jaar verbanning, maar het gerecht geeft Alyt nog een kans om beterschap te tonen. Behalve God en de justitie moet zij ook Merten - „indien hij present wil zijn" - om vergiffenis vragen. Voorts moet zij verzekeren, dat zij de schoenmaker voortaan „nyet eysche, misdoen of misseggen (zal) mit woorden ofte wercken". Bij herhaling kan zij op een jaar verbanning rekenen.

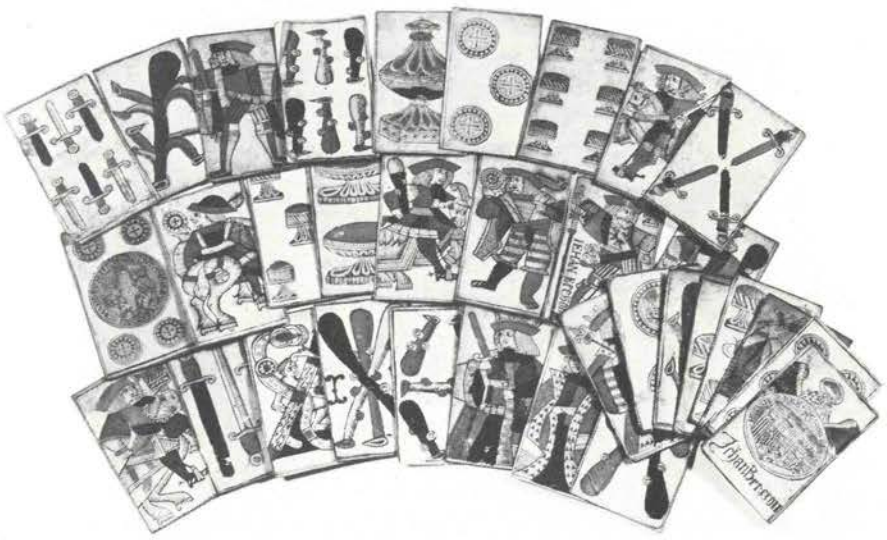

Afb. 4. *Dit uit 1570 daterende spel kaarten werd na het ontzet van Leiden in de Lammenschans gevonden en wordt in het Stedelijk Museum „De Lakenhal" te Leiden bewaard.*
Foto: A. Dingjan, 's Gravenhage

Het vragen van vergiffenis

Een in het materiaal niet vaak voorkomende figuur is die van de ongehoorzame of nalatige ambtenaren. Van Cornelis de Bruyn, wachter bij de Wittevrouwenpoort wordt verteld, dat hij in 1552 „diversche quade nyeu maren ende tidinge gestroeyt ende gespreyt heeft tot verscheyde tijden, meest tenderende tot achterdeel van de Keyzerlycke Majesteit ende tot voordele van Zijne Majesteit's vianden, contrarie sijn eedt, die d'selffde gevangen zoe in 't accepteren van sijn voorschreeven officie als oock borger deser stadt gedaen heeft".
Dit wordt door de schout hoog opgenomen, resulterend in het advies dat Cornelis „opter caecke gestelt, ende een gloeyend ijser door sijn tonge gestreecken zoude worden, ende voorts gebannen ten ewigen daegen". Het gerecht is aanmerkelijk milder in zijn veroordeling: hij dient vergiffenis te vragen, zijn dienstwoning wordt hem ontnomen, hij wordt uit zijn ambt ontslagen en voorts wordt hem opgelegd om „binnen deeser stadt Uuytrecht te blijven ende daer nyt uuyt te gaen den tijt van drie jaeren".

De eerste in de door ons gelezen rij van beklaagden, die in 1561 van een immaterieel misdrijf wordt beticht, is Anthonis Acrynsz. Hij heeft heretique (ketterse) boeken in zijn bezit, „die hij seyt nyet geweeten te hebben verboden te zijn, off hoe die selve tot sijnen huyse gecommen zijn".

De nogal magere verdediging maakt op de aanklager geen enkele indruk: executie door het zwaard en confiscatie van de goederen luidt zijn eis. Wellicht mede omdat Anthonis als burger van de stad gekwalificeerd wordt, valt het vonnis duidelijk milder uit. „Goodt almachtig ende die Justicie om vergiffenisse bidden". Overigens worden de boeken verbrand en zal de veroordeelde twee jaar lang in Utrecht dienen te blijven.

Het voor de processie uitgaan

Komisch aandoend, maar met een ondertoon van bittere ernst, is de dagvaarding tegen Peeter Jansz., alias Stelt, inhoudende dat hij „tot diverschen tijden opentlijck op deser stadt straten ende op kermissen ende oick op deser stadtwallen, dobbel spel" gespeeld „ende tafel" gehouden heeft (afb. 4). Peeter voorzag hiermee in zijn onderhoud, maar het leidde bovendien duidelijk tot „verderfnisse van ander goeden luyden kynderen". Bij een vroegere gelegenheid was hem de tafel al eens afgenomen. Op dit alles diende volgens de schout zes jaar verbanning uit de stad te volgen en dat niet dan nadat als volgt boete gedaan was: „te gaen met een bernende kerse op een Sonnendach voir de processie in een lynnen cleedt". Verbanning werd hem door het gerecht niet opgelegd, wel werd de boetedoening precieser omschreven: „op morghen te gaen voir die processie van die Buerkercke alhier t'Utrecht, hebbende eenen bernende waskerse van een pondt in zijn handt ende brenghen die zelffde daernae voir 't weerde heylich Sacrament aldair". Bij herhaling zou scherpe geseling volgen. Aldus vastgesteld op zaterdag 17 november anno 1554.

Marie Backerbrugdochter wordt beschuldigd van flessentrekkerij. Letterlijk staat er, dat zij in „diversche herbergen op andere personennamen, daervan zij geen beveel noch ontheet (= toestemming) en hadde, wijn gehaelt, geborcht ende gedroncken heeft tot haren gelieften zonder d'selve te betalen". De schout is opmerkelijk vaag in zijn conclusie: straffen „nae gelegentheyt van der saicke", zo meent hij.
Het gerecht wenst echter, dat berouw om de misstappen nadrukkelijk en in het openbaar beleden zal worden: Marie krijgt op 16 november 1560 het bevel om „te gaen voer de processie, die eerste in de parochie van de Buerkercke gehouden zel worden, mitte intitulatie van der saicke in een cedulle op haer borst gestelt, anderen ten exemple" (afb. 5).

Van geheel andere aard is de zaak tegen Dyrckgen Mathijsdochter. Zij past echter geheel in deze bijdrage en werpt tevens enig licht op de toenmaals aktuele godsdienstgeschillen. Dyrckgen heeft bekend „dat zij mit enygen quade opinien besmet soude moegen zijn geweest ende dat zij mit enyge suspecte personen geconverseert heeft, hoewel zij nu een oprecht geloeff belijdt".
De zitting wordt gehouden op 16 juni 1565, dus ruim een jaar voordat in Utrecht de beeldenstorm losbreekt. Hoewel zij zich op het moment van de

Afb. 5. *Voor de processie uitgaan, met schandblok en aanduiding van het misdrijf. Foto naar een miniatuur (détail) van de Meester van Catharina van Cleef, ca. 1440, Pierpont Morgan Library, New York.*

handeling al afgewend heeft van ketterij, zal zij door de uitspraak van het gerecht toch nog geruime tijd wekelijks met het verleden geconfronteerd worden. Uit het vonnis blijkt namelijk dat aan Dyrckgen werd opgelegd om „een jaer lang bynnen Utrecht alle sonnendagen misse ende sermoen te horen, ende viermael in 't selve jaer te biechte ende heylige sacrament te gaen, ende van al 't selve op te vier hoichtijden van den jare - alse paeschen, pynxteren, ons hoich lieve vrouwe ende kersmisse - goet betoen te brengen van den parochianen off cureyt van der kercke daer zij onder hoort".
Het vonnis wordt uitgesproken in tegenwoordigheid van meester Heronimus Varlenius, commissaris van de Inquisitien van den secten, in wiens handen de gevraagde papieren moesten worden geleverd. Dyrckgen wordt op handtasting vrijgelaten en moet de kosten van de „gevangenisse" betalen.

Een ander geval van ketterij, vanwege herdoop wel een graad erger dan het vorige is dat van Anna, dochter van de timmerman Cornelis Peterszoon en van Beatrijs, dochter van Jan van Nessen. Beiden zijn inmiddels teruggekeerd van hun dwalingen: „dat zij bij bedriegers van onsen heyligen kersten gelove verleyt zijn geweest ende dat zij het tweede doopsel 't welck zij contrarie onsen heyligen gelove qualycken ontfangen hebben, versaken ende abjureren . . .".
Dat alles nog betrekkelijk gunstig voor hen afloopt is te danken aan de inmenging van hogerhand. Het processtuk maakt nl. melding van „die brieven van gratie" van de hertogin van Parma, aan „Anna ende Beatrys uuyt sonderlinge ende speciale genade verleent, bij welcken die voerseyde personen die peene ende straff des doots, daer zij volgende zijn Majesteyts placaten inne gevallen waren, geremitteert is".
Op 10 december 1562 wordt het tweetal „op haer lijff" veroordeeld tot drie jaar stadsarrest met als bijkomende straf om gedurende die periode „in hoor parochiekercke alle sonnendage te horen 't sermoen ende hoochmisse, ende jaerlicx den schout daervan betoen te brengen van horen parochiaenen ofte vicecureyt".

Dronkenschap gepaard gaande met geweldpleging wordt op 3 augustus 1566 gemeld in verband met Claes Jansz., alias Joncker: „dat hij op meydach lestdleden wel bij dranck wesende in de tollesteechpoert een melckckmeecht van Sinte Servaescloester, hebbende eenen emmer mit melck op haer hooft, sonder enyge sake aengerandt ende mit een steen voer haer hooft geslagen heeft, dat zij ter eerden viel mitten emmer mit melck die uuytgestort is".
Het komt de onverlaat te staan op twee jaar stadsarrest en bovendien „op morgen te gaen voer de processie in de buerkerck, blootshoofts ende berrevoets, mit een barnende waskeersse van een halff pondt in zijn handt ende die selve te brengen ende te laten voer het weerdige heylige sacrament in de buerkerck".

Het tentoonstellen op de kaak

Een zware straf werd op 23 februari 1554 geëist tegen Juth Aertsdochter, Jan die heylige Backers weduwe. De schout meende, dat zij „gestraft soude worden an hoer lijff ter dooth toe" of anders verdiende „crimineliicken gecorrigeert" te worden. En dat, omdat ze een kind in de Dom te vondeling had gelegd en daarvoor betaling had ontvangen.
De straf valt aanzienlijk milder uit. Bepaald werd, dat Juth of Jutte „openbaerlicken op die kaecke voer allen menschen gestelt sal worden mit een poep in hoer arm". Alles ook weer anderen ten voorbeeld. Daarenboven echter werd haar opgedragen het kind te alimenteren en te doen onderhouden, waarvoor desnoods haar goederen verkocht zouden mogen worden. De confiscatie van haar eigendommen zou vervallen zodra Juth de moeder van het kind ter verantwoording wist te roepen.
Op 26 februari werd - gelukkig voor Juth - een kort vervolg op deze ge-

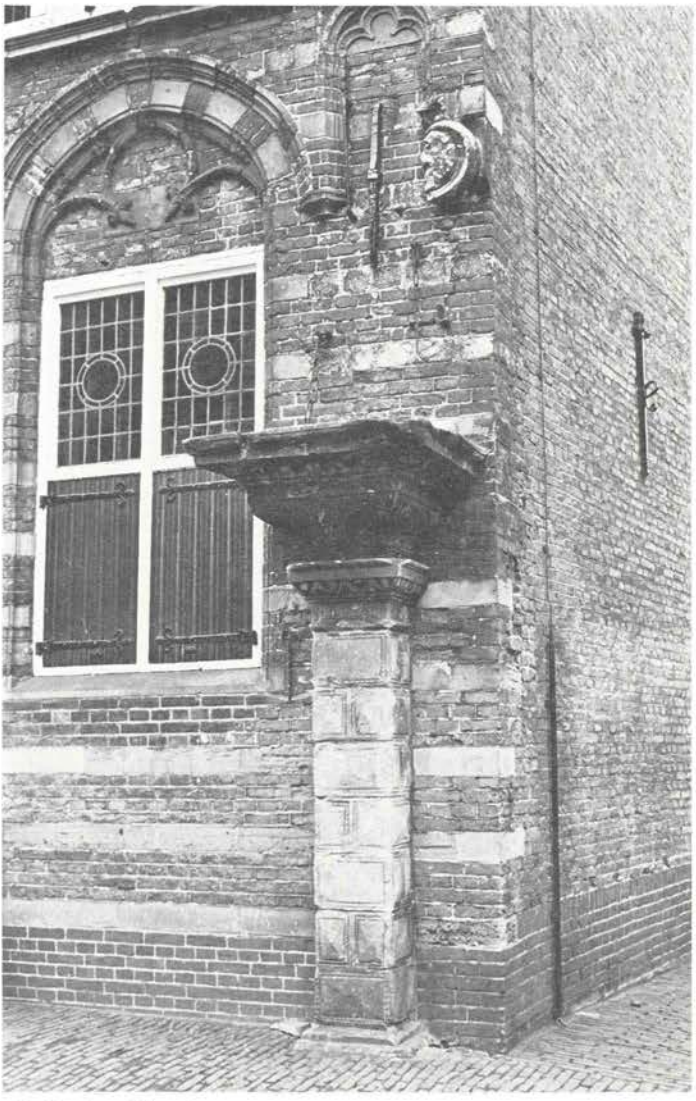

Afb. 6. *De kaak te Woerden.*

schiedenis vastgelegd. Ene Gerryt Gerritszoon, wonende in Jutphaas, was namelijk bereid zich met zijn persoon en goederen garant te stellen voor de alimentatie van het kind. Het is denkbaar dat het kind op deze wijze door hem geadopteerd werd.

Het andere geval, waarin een kind te vondeling gelegd wordt, is al even ter sprake geweest door de letterlijke vermelding van het betreffende vonnis (zie bldz. 223). Het is echter niet nodig om met de tekst van de sententie van 10 maart 1557 te volstaan. De aanwezigheid van enkele verklaringen, die

Cathryn Hendricksdochter voor de schout heeft afgelegd, geeft ons de mogelijkheid om uitvoeriger op de zaak zelf in te gaan. En omdat in meerdere gevallen de informaties van de schout èn de rechterlijke inspraken bewaard gebleven zijn, werd een nadere bestudering alleen maar vanzelfsprekend. De resultaten zijn in de al eerder genoemde tentoonstellingscatalogus te vinden, terwijl op de Gemeentelijke Archiefdienst thans voldoende materiaal voor een nauwkeurig rechtshistorisch onderzoek geraadpleegd kan worden.

Voor deze bijdrage beperken wij ons tot een opsomming van de gegevens, die in het geval van Catharina Hendriksdochter uit de criminele informaties werden gehaald. Zij was - evenals Juth - gearresteerd op verdenking van het te vondeling leggen van een kind en werd door de schout enkele malen verhoord. Uit haar verklaringen blijkt, dat zij ongeveer 50 jaar oud en weduwe is en dat zij in de A.B.C.-straat woont. Zij bekent op 5 maart 1557 het haar ten laste gelegde misdrijf, maar het lezen van de mededelingen die zij de schout doet, brengt bijzonderheden aan het licht over het hoe en het waarom van haar gepleegde wandaad. Op de vroege morgen van zondag 28 februari 1557 - om ongeveer 7 uur - was een vrouw bij haar gekomen, die verklaarde uit Gouda afkomstig te zijn en Marie te heten. Cathrijn had haar nooit eerder ontmoet. De vrouw had een kind van een half jaar bij zich, dat naar haar zeggen Jan was gedoopt en in Gouda aan haar zorgen was toevertrouwd. Zij wilde nu graag van het jongetje af en bood de weduwe een gulden aan, als zij het kind voor haar te vondeling zou willen leggen. Cathrijn kon het geld best gebruiken en stemde toe. Zij liep, vergezeld door Marie, naar de St. Pieterskerk en legde de baby op de „dorpel" van de schoolmeesterswoning neer. Nadat Cathrijn de heren van het gerecht nogmaals verzekerd had de vrouw uit Gouda niet te kennen (dit was voor de schout een belangrijk feit), werd het verhoor afgesloten.
De volgende dag werd Cathrijn echter opnieuw aan de tand gevoeld. Zij vertelde toen nog, dat de vrouw „een Hollantsche hoyck" op had gehad en dat zij „een zwarte tabbert ende een roden rock" droeg. Bovendien wist zij zich te herinneren, dat de vrouw „langer van statueren was dan zij die sprect". Voorts vertelde zij meer bijzonderheden over het gebeurde. De gulden had zij zullen ontvangen in de verste herberg buiten de Catharijnepoort. Toen zij het kind te vondeling legde, was er niemand in de buurt. Alleen Marie was aanwezig geweest en deze had „des kynts reetscap daer ter needer" gelegd. Daarna was zij er snel vandoor gegaan. Cathrijn had geprobeerd haar te volgen, maar Marie was haar „verduystert". En toen zij in de herberg buiten de Catharijnepoort arriveerde, was Marie in geen velden of wegen te bekennen en verklaarde de waard haar niet gezien te hebben. Cathrijn was te goed van vertrouwen geweest! Uit nieuwsgierigheid of in de hoop de vrouw terug te vinden, ging de weduwe terug naar de Pieterskerk. Daar zag zij de „choraeltges" om het vondelingetje heen staan. Waarschijnlijk heeft Cathrijn zich toen verraden, maar dit wordt niet nader uit de doeken gedaan.
Op 9 maart werd aangetekend, dat Cathrijn, nadat haar de bekentenis was voorgelezen, verklaard had „'t inhouden van denzelfde confessie waerachtig

te zijn". De schout had nu voldoende gegevens verzameld om de eis vast te kunnen stellen. Op 10 maart werden in het sententieregister eis en vonnis opgetekend. De schout was van oordeel, dat het „exponeren" van een kind „een feyt van quader consequentie" was, dát niet ongestraft behoorde te blijven, „anderen then exemple". Hij eiste dat Cathrijn Hendricksdochter op de kaak moest worden tentoongesteld met een pop in de armen, en dat zij het kind de rest van haar leven moest onderhouden. Burgemeesteren en schepenen vonnisten conform. De weduwe moest voor de ogen van honderden Utrechtenaren met een pop in de armen op de kaak staan, opdat een ieder kon zien wat zij op haar geweten had (afb. 6). Bovendien moest zij de zorg van het ongewenste kind op zich nemen. In plaats van één gulden rijker werd zij heel wat guldens armer!

Tenslotte

Bovenstaande uiteenzettingen hebben ten doel een indruk te geven van de mogelijkheden, die door het afschrijven van een aantal teksten worden geschapen voor een verantwoord historisch onderzoek. Natuurlijk weten de samenstellers van deze bijdrage zeer wel, dat de archivaris er in de eerste plaats is om het historisch materiaal te bewaren en te inventariseren. Een van zijn voornaamste taken is echter ook de weg te openen om tot een systematische ontsluiting van oude archiefbronnen te komen. Dat hij daarbij waar mogelijk dankbaar gebruik maakt van de spontaan en vrijwillig aangeboden diensten van derden ligt voor de hand. In dit geval lijkt het resultaat van het onderzoek de toets van een redelijke kritiek ruimschoots te kunnen doorstaan. Er zou in de nabije toekomst op dezelfde wijze nog méér kunnen worden ondernomen.
Dit keer ging het om een lange, zeer lange weg, die men tot het einde toe heeft willen bewandelen. Het terugzien op die weg was er echter des te verheugender door.

N.B. De foto's 1, 2, 3, 5 en 6 bij dit artikel zijn gemaakt door de Gemeentelijke Film- en Fotodienst te Utrecht.

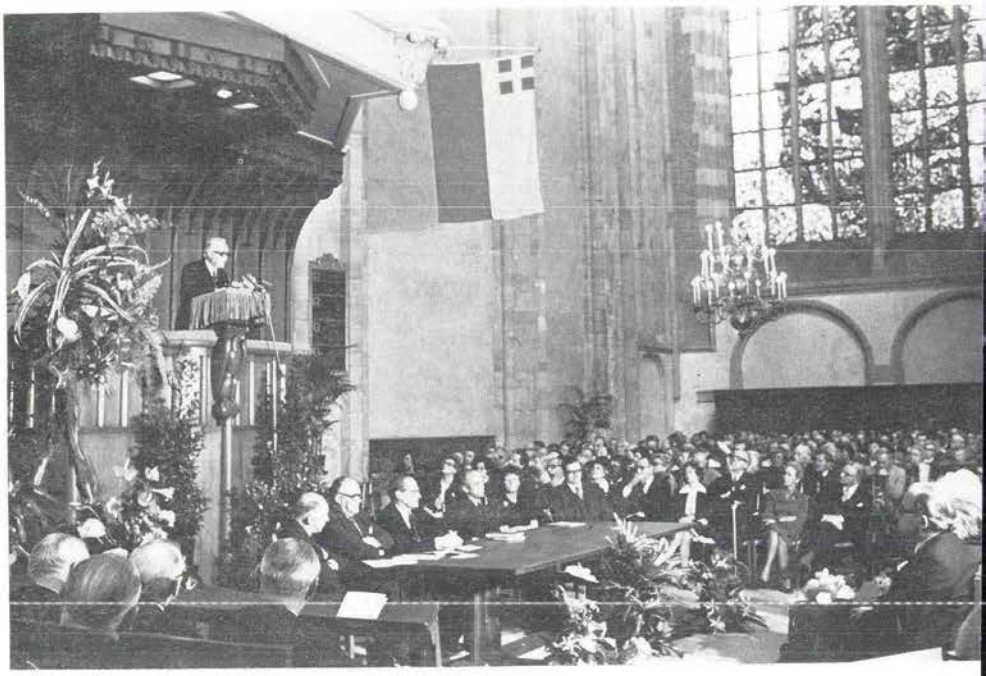

De Commissaris van de Koningin, mr. P. J. Verdam, tijdens de herdenking van 600 jaar Staten van Utrecht in de Dom op 14 mei 1975.

Kroniek over 1975

januari 1975

1. Het jaar 1975 begint voor de gemeente Utrecht met een inwonertal van 256.016.
3. Ir. D. E. Cartier van Dissel wordt bij zijn afscheid als voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht e.o. benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.
3. De heer J. Zeeman (38) neemt ontslag als directeur-conservator van het Nederlands goud-, zilver- en klokkenmuseum.
9. Tot gemeentelijk inspecteur van het lager onderwijs is de heer A. Anderson, tot nu toe hoofd van de Dr. Bosschool, benoemd.
9. Volgens gegevens van de Brandweer zijn er in 1974 691 branden en brandjes geweest, waarbij in totaal voor een waarde van ruim vier miljoen gulden schade werd aangericht. Er kwamen drie personen om het leven en twee mensen werden ernstig gewond.
16. De heer A. van Osnabrugge, makelaar te Utrecht, overleden (80 jaar).
17. Wethouder C. Pot opent de nieuwe behuizing van de Stichting Utrechtse Openbare Bibliotheken in het voormalige winkelpand van Vroom & Dreesmann op de Stadhuisbrug; het complex omvat ook lees- en studiezalen, de jeugdbibliotheek en een muziekafdeling.
17. Te Bilthoven is mr. A. Quispel, advocaat en procureur te Utrecht overleden (59 jaar).
21. In het Centraal Museum wordt een tentoonstelling geopend van een groot aantal gouden en zilveren munten, die bij de bouwwerkzaamheden voor de Willem Arntsz Stichting werden opgegraven. Het zijn alle munten, die in 1483 kennelijk in grote haast werden begraven tijdens een beleg door Bourgondische bisschopstroepen. De expositie „Verborgen schat geborgen" duurt tot en met 22 februari; de collectie zelf is in langdurig bruikleen aan het Centraal Museum afgestaan door het bestuur van de W.A. Stichting.

januari 1975

25. De heer J. Schipper, oud-secretaris van het C.N.V. en oud-lid van de Eerste Kamer voor de A.R.P., overleden (84 jaar).
27. Drs. J. M. Theunis neemt afscheid als voorzitter van de Utrechtse migrantenraad.
28. Als opvolger van de heer A. J. van Dobben de Bruyn is m.i.v. 16 februari benoemd tot burgemeester van Langbroek de heer P. T. Bunjes (37), wnd. gemeentesecretaris van Sassenheim.
    Bij de Arrondissementsrechtbank wordt mevr. mr. E. P. J. Steenkamp-Roëll geïnstalleerd als eerste (plv.) officier van Justitie.
31. Bij zijn afscheid als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep wordt mr. A. Blom bij bevordering benoemd tot commandeur in de Orde van Oranje Nassau.

februari 1975

3. Mej. Chr. Kamphuis (60) neemt afscheid uit haar functie van gemeentelijk inspectrice van het Kleuteronderwijs.
3. Tot directeur van de Stichtse Bondsspaarbank is benoemd de heer drs. J. Boersma. Hij volgt per 1 maart jhr. J. Op ten Noort op, die op die datum al zijn functies zal neerleggen.
3. Mr. C. J. A. Koning (53) uit Bilthoven wordt door de koningin beëdigd als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep als opvolger van mr. A. Blom.
7. B. en W. van Utrecht besluiten de bij de opgravingen in Wijk C gevonden middeleeuwse scheepswrakken over te dragen aan de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders omdat men hier ter stede geen accommodatie heeft om ze te conserveren.
8. Te Vleuten is op negentigjarige leeftijd de heer J. A. Verder, oud-burgemeester van Vleuten-de Meern en Haarzuilens, overleden.
11. Bij een brand wordt de plastic noodkap van de in restauratie zijnde Klaaskerk grotendeels vernield; achteraf blijkt de schade zowel aan de kerk als aan het kostbare Marcussen-orgel erg mee te vallen.
13. Wethouder mevrouw W. Velders-Vlasblom opent in het gemeentelijk Archief de tentoonstelling „Van gasthuisbed tot verzorgingsflat". De expositie duurt tot en met 19 april.
13. Te Utrecht is de heer R. Kenswil, tandarts, overleden (84 jaar).
15. Met ingang van 1 mei is tot directeur van het Gereformeerd Centrum voor samenlevingsopbouw in de provincie Utrecht benoemd mr. W. L. Schuitemaker als opvolger van drs. A. Broek.
17. Mr. M. M. L. G. M. Custers, ex-burgemeester van Roermond wordt geïnstalleerd als lid van de Centrale Raad van Beroep.

februari 1975

24. Te Vlissingen is op 74-jarige leeftijd ir. A. J. Mijnlieff, oud-president-directeur van de N.V. PEGUS en wonende te Zeist, overleden.
28. Mr. D. H. C. Ittmann (62) neemt afscheid als directeur en chef van de dienst Exploitatie van de N.V. Nederlandse Spoorwegen.

maart 1975

4. Drie wethouders, t.w. de heren T. Harteveld en C. Pot (beiden P.v.d.A.) en W. J. Vergeer (C.D.A.) en het raadslid H. J. Janssen (C.D.A.) vieren hun 12½-jarig jubileum als raadslid.

4 Tot voorzitter van de Stichting Stadsontspanning Utrecht wordt oud-wethouder mr. H. J. Zeevalking gekozen. Hij volgt kolonel b.d. H. J. M. Mieras op.

5. Wethouder C. Pot opent de nieuwe behuizing van de openbare kleuterschool „De Leeuwerik" aan de Troelstralaan.
7. Op 85-jarige leeftijd is te Utrecht overleden ir. J. D. M. Bardet, gepensioneerd hoofdingenieur bij de N.S Ir. Bardet is geruime tijd lid van de Utrechtse gemeenteraad geweest voor de V.V.D., was gedurende een aantal jaren voorzitter en erelid van de Vereniging Oud Utrecht en vervulde tal van functies in organisaties op het gebied van de Heemkunde, Monumentenzorg enz.
11. Drs. G. W. Schapenk te Leersum is benoemd tot lid van Provinciale Staten voor de C.H.U. Hij volgt wijlen de heer H. Haanschoten op.
11. Mr. J. Rutgers, oud-vice-president van de Utrechtse Arrondissementsrechtbank, overleden (77 jaar).
11. De Nationale Schildersschool viert het vijftigjarig bestaan.
13. De gemeenteraad besluit het Rijksbelastingkantoor aan de Walsteeg met omringende terreinen van het Rijk aan te kopen.
17. Op 65-jarige leeftijd overlijdt in Utrecht de heer C. M. van der Stad, oud-hoofdarchitekt van de Dienst van Openbare Werken en oud-adjunct directeur van de dienst Stadsontwikkeling. De heer van der Stad heeft o.m. een zeer groot aandeel gehad in de totstandkoming van het Kanaleneiland.
18. De heer J. J. Welle, oud-voorzitter van de afdeling Utrecht van de K.N.V B. en o.m. lid van de Utrechtse Sportraad, overleden (76 jaar).
20. Prof. Herman Hertzberger presenteert zijn definitieve ontwerp voor het Muziekcentrum op het Vredenburg. Het plan voorziet o.m. in een grote muziekzaal voor normaal 1500 bezoekers, welk aantal uitgebreid kan worden tot 1900.
20. De Utrechtse gemeenteraad stemt in met de aanleg van een sneltramverbinding met Nieuwegein en IJsselstein via het Kanaleneiland.

maart 1975

21. Mr. P. J. Verdam, commissaris van de koningin in de provincie Utrecht ontvangt uit handen van drs. P. J. Sigmund van de wetenschappelijke redactie van Uitgeverij Unieboek het eerste exemplaar van de vijfde druk van het Kastelenboek Provincie Utrecht, welke druk nog geheel door wijlen ir. J D. M. Bardet werd voorbereid.
22. Bij een verkeersongeluk komt de 64-jarige altviolist van het U.S.O. Bernard Giltay om het leven.
26. Mr. J. J. Wesseling, chef van de tweede afdeling van de gemeentesecretarie van Utrecht gaat met pensioen. Tot zijn opvolger is benoemd de heer R. Vleer, chef van het Bureau Burgerlijke Stand.
27. De heer B. Velthuis, hoofd van de openbare Pestalozzischool aan de Katrijn van Leemputdreef gaat met pensioen. De heer Velthuis is een van de pioniers op het gebied van de vernieuwing van het onderwijs in Utrecht geweest.
27. De heer H. Zevenbergen, directeur van de jhr. mr. P. J. Elout van Soeterwoudeschool voor Chr. M.A.V.O. neemt afscheid uit zijn functie.
31. Te Utrecht is overleden Zr. J. J. Kiewit, oud-directrice van het Wilhelmina-Kinderziekenhuis (80 jaar).

april *1975*

1. Mr. A. H. van den Brink, directeur van de gemeentelijke Sociale Dienst, viert zijn veertigjarig ambtsjubileum.
1. Wethouder mr. A. J. Bransen opent het eerste bijkantoor van de gemeentelijke Bank voor Gezinskrediet in het voormalige Badhuis, Willem van Abcoudeplein 18.
3. Het Rijk heeft de gemeente Utrecht een extra-uitkering van *f* 10 miljoen verleend, waardoor werkgelegenheid voor honderd man is verzekerd. Bovendien is nog een extra-uitkering van *f* 1,2 miljoen uit het Gemeentefonds verstrekt.
4. De heer R. Visser, directeur van de Raad voor Overleg en Advies op maatschappelijk terrein (R.O.A.) trekt zich terug uit zijn functie.
5. In het pand J. M. Kemperstraat 14 wordt het eerste Centrum voor Gezondheidsonderzoek geopend.
8. De Heer N. Tiesman, directeur van de gemeentelijke Accountantsdienst viert zijn veertigjarig jubileum.
9. Wethouder W. J. Vergeer opent, gezeten aan het stuur van een stadsbus, het nieuwe Stadsbusstation op het Stationsplein. Ter gelegenheid hiervan biedt het personeel van het GEVU-vervoerbedrijf de directie een fraai aquarium in de cantine van de Radboudburcht in Hoog Catharijne aan. Tevens wordt in hetzelfde gebouw de tentoonstelling „Van paardetram tot standaardbus 1889-1975" geopend, die aan-

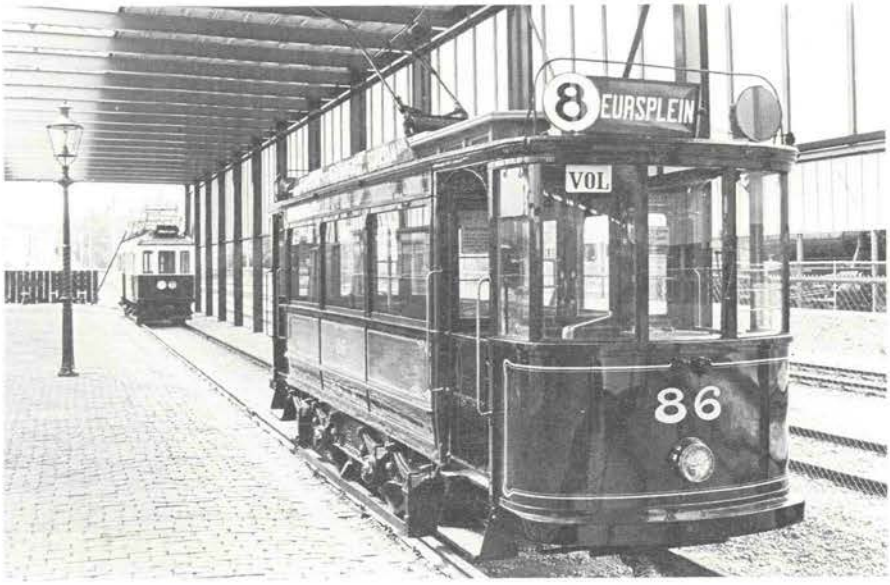

Oude trams op het tweede perron van het Spoorwegmuseum, dat op 28 april geopend werd.

april *1975*

vankelijk tot en met 29 april zou worden gehouden, doch die werd verlengd tot en met 31 mei.

15. In Vianen onthult de heer J. van Wijk, burgemeester van deze gemeente, een gedenkplaat aan de voorgevel van het postkantoor als herinnering aan de schrijfster mevrouw Ina Boudier-Bakker, die hier van 1917-1922 heeft gewoond toen haar echtgenoot hier directeur van het postkantoor was. In de burgerzaal van raadhuis is een tentoonstelling ingericht door de Utrechtse auteur Hans Edinga.
19. Op initiatief van de Lions Club en van de Sociëteit „De Constructieve" wordt in de binnenstad gecollecteerd voor het herstel van de St. Mariapomp op de Mariaplaats.
22. De christelijke scholengemeenschap Utrecht-zuid krijgt officieel de naam Oosterlicht College.
25. Na afloop van het wekelijkse kabinetsberaad maakt premier drs. J. den Uyl de benoeming bekend van de Utrechtse wethouder W. A. Kieboom (57) (P.v.d.A.) tot burgemeester van de gemeente Vlaardingen.
26. Burgemeester H. J. L. Vonhoff opent in de Grote Vleeshal aan de Voorstraat de antiek- en curiositeitenmarkt „De Ossekop". De markt is elke zaterdag ook voor het publiek geopend. De overige dagen fungeert zij als intermediair tussen de antiquairs.
28. Het Nederlandse Spoorwegmuseum is uitgebreid met een fraaie collectie oude trams, afkomstig van de Gelderse Tram-

april *1975* wegen, de Rotterdamse Elektrische Tram, de Haagse Tramweg Maatschappij en de Limburgse Tramweg Maatschappij. Burgemeester Vonhoff stelt het nieuwe tweede perron, met de eveneens nieuwe luchtbrug in gebruik.

mei 1975

2. Met een korte oecumenische dienst is in het Godebaldkwartier in Hoog Catharijne de kapel van de Zusters van de Eucharistie, die voorheen in de Stationsstraat was gevestigd, in gebruik genomen. Op dezelfde dag opent de burgemeester het nieuwe hoofdkantoor van de Bank Vlaer & Kol in het Radboudkwartier en komen er op slag zeven winkels en een grote rijwielstalling bij.
2. De beeldhouwer Otto Hamer wint de B. J. Kerkhoffprijs van het Genootschap Kunstliefde.
5. Tijdens zijn vakantie in Bonn overlijdt de heer J. Schuurman, oprichter van de gelijknamige firma (70 jaar).
12. Bij koninklijk besluit wordt mevrouw mr. E. A. Haars, lid van Provinciale Staten voor het C.D.A., benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau. Zij is in juni 25 jaar lid van dit bestuurscollege.
14. In de Domkerk wordt een bijzondere zitting van de Staten van Utrecht gehouden ter gelegenheid van het feit dat de Staten zeshonderd jaar geleden door bisschop Aernoud van Hoorn werden gesticht. Behalve Prinses Beatrix en prins Claus woonden o.m. ook de voorzitters van de Eerst en Tweede Kamers van de Staten Generaal, Kardinaal Alfrink en vele andere autoriteiten deze plechtigheid bij.
15. Burgemeester Q. Waverijn van Maarssen slaat de eerste paal voor de woningbouw in het tweede deelplan Maarssenbroek.
15. Slopers beginnen met de afbraak van het in 1939 door ir. S. van Ravenstein gebouwde stationsgebouw van de N.S. De beelden van Mari Andriessen zijn naar het Centraal Museum overgebracht, met uitzondering van de Phoenix die in bruikleen is gegeven aan het Leidse Studenten Corps.
16. Mej. Chr. E. van Nieuwenhuizen, oud-chef van de afdeling Personeelszaken van de gemeentesecretarie wordt ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag onderscheiden met de zilveren stadsmedaille, mede wegens haar verdiensten o.m. als secretaris-penningmeester van de Stichting Steunfonds gemeentepersoneel, welke functie zij op die dag neerlegt.
20. Koningin Juliana opent in de Jaarbeurshallen de Emancipade, een manifestatie in het kader van het internationale „jaar van de vrouw".
22. De Utrechtse gemeenteraad kiest de heer J. Rosenberg (32) (P.v.d.A.) tot wethouder als opvolger van de heer Kieboom. Hij zal de portefeuille van financiën, inspraak en personeelszaken gaan beheren.

Afscheid van W. A. Kieboom, wethouder van financiën en personeelszaken, na 22 jaar lid van de gemeenteraad te zijn geweest, wegens zijn benoeming tot burgemeester van Vlaardingen, op 22 mei 1975.

mei 1975

22. Te Vleuten is de heer L. G. Dijkman, vooraanstaande deskundige op het gebied van de computerkunde, overleden. Hij was verbonden aan het Centrum voor Informatieverwerking N.V. (57 jaar).
24. Mevrouw W. Velders-Vlasblom, wethouder voor o.m. jeugdzaken, opent een nieuw clubhuis voor de z.g. Betonbuurt in de Koppestokstraat.
24. In de Nieuwlichtstraat wordt eveneens op feestelijke wijze het buurtcentrum „De Fruitbuurt" opengesteld.
24. Burgemeester Vonhoff stelt de gerestaureerde St. Mariapomp opnieuw in gebruik. De pomp werd in 1931 verwijderd, doch de onderdelen bleven, dankzij de goede zorgen van de Dienst van Openbare Werken, goeddeels bewaard. Een actie uit de burgerij leverde de financiële middelen op om dit stukje oud-Utrecht te doen herleven.
24. Het Comité Binnenstad heeft zijn werkzaamheden gestaakt; men is van mening dat er in het huidige gemeentelijke bestel voldoende mogelijkheden tot inspraak worden geboden, waardoor het comité zichzelf overbodig acht.
24. Het Korps Reservepolitie viert zijn vijfentwintigjarig bestaan.

Ingebruikneming van de vernieuwde pomp op de Mariaplaats op 24 mei 1975.

mei 1975

26. Burgemeester Vonhoff installeert de nieuw gekozen Migrantenraad. Hij bestaat uit vier Turken, vier Marokkanen, drie Spanjaarden, drie Grieken alsmede uit vier restzetels.
26. Na een grondige reparatie en revisie wordt het uurwerk weer in de Domtoren aangebracht.
28. In de Willem Dreeslaan wordt de nieuwe Van der Hoeven Kliniek voor psychisch gestoorde delinquenten in gebruik genomen.
29. Tijdens een ongedwongen bijeenkomst in de Michaelskapel draagt de klokkengieter Eysbouts uit Asten de geheel gerestaureerde en gecompleteerde beiaard van de Domtoren over aan de gemeente. Wethouder T. Harteveld neemt daarbij - uiteraard onder het wakend oog van de stadsklokkenist Chris Bos - metterdaad het klokkenspel in gebruik. Tevens wordt een bronzen plaquette onthuld - een geschenk van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging - waarop deze voor de geschiedenis van onze Domtoren zo belangrijke gebeurtenis is geboekstaafd.
29. Te Groningen is overleden prof. ir. J. L. Z. Cuperus, oudhoofdingenieur bij de Nederlandse Spoorwegen en oud-directeur van het Spoorwegbouwbedrijf (79 jaar).

juni 1975

2. Het gemeentelijke Huisvestingsbureau begint met de registratie van jongere woning- en kamerzoekenden vanaf 18 jaar.
2. Op 62-jarige leeftijd overlijdt notaris F. H. Ebell. De heer Ebell genoot buiten zijn ambt grote bekendheid in de kringen van het amateur toneel. Hij was lid van verdienste van de Koninklijke Rederijkerskamer Jan van Beers, welke vereniging hij vele jaren als voorzitter heeft gediend.
3. Kardinaal Alfrink verbiedt pater Wouter Kotte van de Utrechtse St. Willibrordus gemeenschap nog langer zijn parochiële taak uit te oefenen.
5. Het gemeenteraadslid en oud-wethouder voor D'66 mr. H. J. Zeevalking (53) wordt benoemd tot staatssecretaris van Justitie als opvolger van mr. J. Glastra van Loon. In de gemeenteraad wordt de heer Zeevalking opgevolgd door mr. H. H. W. Kernkamp.
5. Wethouder C. Pot opent een nieuwe (kleuter)dépendance van de Rijk van Gaasbeekschool aan de Celsiuslaan.
7. De organist van de Domkerk, Stoffel van Viegen neemt met een speciaal concert het door de gebr. van Vulpen geheel gerestaureerde Bätzorgel in gebruik.
11. Op de centrale vuilstortplaats van IJsselstein woedt een zeer hardnekkige brand, die pas na enkele dagen geheel bedwongen kan worden.
12. De heer J. van Lidth de Jeude wordt geïnstalleerd als lid van de gemeenteraad voor de P.v.d.A.
12. Een zeer felle brand vernielt een produktiehal voor aluminiumpasta van de Nederlandse Aluminium Fabriek.
13. De gemeenteraad besluit tot samenvoeging van de gemeentelijke school voor lager economisch en administratief onderwijs (L.E.A.O.) aan het Janskerkhof met de gemeentelijke lagere detailhandelsschool aan de Ganzenmarkt. Het onderwijs zal voorlopig nog in het gebouw aan het Janskerkhof worden gegeven.
16. Wethouder W. J. Vergeer opent de nieuwe parkeergarage van de B.V. AGAM op het Paardenveld.
17. Wethouder C. Pot stelt tijdens de viering van het 25-jarig bestaan van de prof. Kohnstammschool aan de Marislaan de nieuwe vleugel van het schoolgebouw in gebruik.
17. De Falckschool aan de Van Liefland bestaat eveneens 25 jaar.
18. In het Informatie Centrum is de Utrechtse bijdrage aan de tentoonstelling „Monumentenzorg nu" die tot voor kort in Brugge werd gehouden, in haar geheel opengesteld. Zij is aangevuld met een collectie uit de reizende tentoonstelling van o.m. de A.N.W.B. „Monumenten dichtbij". Zij zal tot 21 juli worden gehouden.
18. Wethouder T. Harteveld onthult aan de gevel van het Stadhuis de eerste van in totaal zeventig bronzen plaquettes die

juni 1975

t.z.t. op alle historisch belangrijke gebouwen zullen worden aangebracht. Zij geven in het kort informatie omtrent het gebouw.

19. Op het Robert Kochplein wordt een sculptuur van Carel Visser geplaatst. Het plastiek dateert uit 1955 en bestaat uit acht sikkelvormige segmenten van elk een meter hoog.
20. Burgemeester Vonhoff reikt de zilveren stadsmedaille uit aan de bekende jeugdleider Karel N. Scholten wegens zijn grote verdiensten voor het jeugdwerk in Utrecht.
21. Te Utrecht is overleden de heer A. W. Nahuijsen, in leven directeur van de Firma Lorjé's boekhandel.
22. Te Doorn is overleden mr. H. C. L. van Ginkel, oud-gemeentesecretaris van de gemeente Breukelen (76 jaar).
24. Ing. W. H. A. W. M. Janssen neemt afscheid als directeur van de gemeentelijke Bouw- en Woningdienst wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Dit afscheid valt samen met zijn zilveren jubileum. Burgemeester Vonhoff reikt hem de zilveren stadsmedaille uit. Tot tijdelijk plaatsvervangend directeur wordt de heer F. Scheepmaker, hoofdadministrateur benoemd.
27. De gemeenteraad wijst niet minder dan 34 gebieden in de stad aan als „stadsvernieuwingsgebieden".
27. Na vijftig jaar neemt de heer J. van der Hucht, leraar aan de Prins Bernhard M.A.V.O. in Jutphaas-Wijkersloot afscheid van het Chr. Nationaal Onderwijs.
28. Tijdens een oecumenische dienst in de Domkerk wordt het huwelijk tussen prinses Christina en de heer Jorge Guillermo ingezegend. Voorgangers in deze stijlvolle dienst zijn dr. J. van der Werf Ned. Hervormd predikant en pater drs. B. Bot S.J. De dienst wordt behalve door de gehele koninklijke familie bijgewoond door tal van autoriteiten, enkele familieleden en vrienden van het bruidspaar.
29. Blijkens een officiële publicatie heeft de oude Galecopperbrug, die naast de Oudenrijnsebrug is geplaatst destijds ten onrechte de naam Hommelbrug gekregen. Een brug van die naam bestaat nl. al: het is de brug over de Leidserijn tussen de Pijperlaan en de Joseph Haydnlaan. De grote verkeersbrug is nu herdoopt in „De Meernbrug".

juli 1975

1. De minister van CRM en de staatssecretaris van Volkshuisvesting hebben besloten de gehele binnenstad van Vianen tot beschermd stadsgezicht te verklaren.
2. Kardinaal Alfrink biedt de paus wegens het bereiken van de 75-jarige leeftijd zijn ontslag aan als aartsbisschop van Utrecht.
5. De heer P. H. M. van Gendt, brood- en banketbakker te Utrecht en bestuurslid van verschillende bakkersorganisaties, overleden (74 jaar).

juli 1975

7. Het fraaie herenhuis Kromme Nieuwegracht 43 (voorheen woning van oud-burgemeester H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken) is verkocht aan de Stichting Stadsherstel en Stedeschoon.
7. De gemeente verkoopt het voormalige Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats aan het Utrechts Conservatorium. Hoewel het gebouw inwendig ingrijpend zal worden veranderd, zal de grote zaal gehandhaafd blijven o.m. voor het geven van concerten door de Utrechtse Kring.
7. Wethouder mevrouw W. Velders-Vlasblom opent het zesde Jeugdspektakel in de Margriethal.
8. Op het terrein van de Firma Smits & Co, Bitumenbedrijf B.V. in Nieuwegein richt een felle brand grote schade aan.
8. Tijdens een zeer zwaar onweer slaat de bliksem in in een grote met kerosine (vliegtuigbenzine) gevulde tank van de Luchtmacht op een terrein vlakbij IJsselstein. Ongeveer 1,3 miljoen liter brandstof gaan er verloren tijdens de brand, die tot in de verre omgeving is te zien en die tot de volgende morgen duurt.
9. De nieuwe De Meernbrug wordt gedeeltelijk in gebruik genomen.
9. Voor de aankoop van de molen „Rijn en Zon" aan de Merelstraat verleent het Rijk de gemeente Utrecht een bijdrage van *f* 100.000.—.
11. Bij koninklijk besluit wordt aan notaris J. W. Borgers eervol ontslag verleend met ingang van 1 augustus. Tot opvolger wordt mr. V. Koning uit Son benoemd.
12. In Doorn is overleden de oud-pastoor van de Oud-Katholieke parochies te Aalsmeer, Utrecht, Gouda, Schoonhoven en Oudewater, M. A. Zwart (72 jaar). De overledene was o.m. ook hoogleraar aan het Oud-Katholieke Seminarie.
13. Het oud-lid van de Tweede Kamer, oud-secretaris van de P.v.d.A. en oud-wethouder van Zeist, J. H. Scheps wordt 75 jaar.
15. De minister van Binnenlandse Zaken maakt de conceptplannen bekend voor een nieuwe bestuurlijke indeling van ons land. In dit concept wordt uitgegaan van 26 provincies, die zowel van het rijk als van de gemeenten vele taken zullen moeten overnemen. Voor Utrecht zou dit o.m. betekenen, dat de huidige provincie zou worden vergroot met een groot deel van de Betuwe. Het plassengebied, alsmede de gemeenten Benschop, Driebruggen, Kamerik, Linschoten, Lopik, Montfoort, Oudewater en Zegveld zouden resp. worden ingedeeld bij de nieuwe provincies Gooiland en Dordrecht-Gouda.
18. Dr. P. H. Baan, geneeskundig hoofdinspecteur voor de geestelijke volksgezondheid, overleden (82 jaar).

juli 1975

25. In een buitengewone raadsvergadering neemt mevrouw C. M. s'Jacob-des Bouvrie afscheid als burgemeester van de gemeente Leersum wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
25. B. en W. van Utrecht verlenen aan mr. J. W. C. van Campen, oud-gemeente-archivaris, eervol ontslag als lid van de gemeentelijke monumentencommissie.
30. In Lopik brandt een kapitale, juist gerestaureerde boerderij voor een groot deel uit.

augustus 1975

1. Met ingang van 1 september is tot burgemeester van Kockengen benoemd ir. J. Berenschot (56) uit Breukelen, als opvolger van de heer H. van der Gronden.
1. In de Margriethal wordt het zesde Jeugdspektakel feestelijk afgesloten. Er zijn ditmaal ruim 15.000 gasten geweest.
1. De gemeente Utrecht ontvangt van het rijk een voorlopige bijdrage van anderhalf miljoen gulden voor herstel en vernieuwing van stadsgedeelten.
4. Ter gelegenheid van het feit, dat het op 15 augustus precies vijftig jaar geleden was, dat de eerste gemeentelijke stadsbussen in dienst werden gesteld, wordt in het Informatiecentrum een kleine expositie, getiteld „Van de Dion Bouton DAF standaardbus" gehouden. Zij duurt tot 13 september.
6. In Odijk is overleden de heer H. A. C. Linssen, kunstschilder en firmant van het gelijknamige schildersbedrijf (62).
7. Mede door de grote hitte ontstaan in het wegdek van de Galecopperbrug grote scheuren, waardoor het verkeer veel stagnatie ondervindt.
11. De woning-met-kantoor van de Utrechtse advocaat en procureur mr. F. P. van Ravenswaaij aan de Wittevrouwensingel wordt door brand grotendeels verwoest.
12. Mr. M. G. de Koning wordt beëdigd als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep en het Ambtenarengerecht.
12-15. In het Wilhelminapark worden de traditionele zomeravondfeesten van de Stichting Stadsontspanning gehouden.
13. De dames mr. W. L. de Koning-Bey en mr. G. E. Vos-Wittewaal worden geïnstalleerd als rechters bij de Arrondissementsrechtbank te Utrecht.
14. In de raadszaal van het Stadhuis wordt de raamovereenkomst getekend tussen de gemeente Utrecht en de ontwikkelingsmaatschappij Lunetten B.V. Naar men verwacht zal men in het najaar van 1976 met de bouw van woningen in dit gebied kunnen beginnen.
14. Mr. H. H. W. Kernkamp wordt geïnstalleerd als raadslid voor D'66 als opvolger van mr. J. H. Zeevalking, die staatssecretaris van Justitie is geworden.

16. Mr. Th. B. J. P. van Roosmalen, oud-commissaris van Politie, overleden (74 jaar).
21. Gedeputeerde C. H. Letschert slaat de eerste heipaal voor het nieuwe Provinciekantoor in het uitbreidingsplan Rijnsweerd.
22. Drs. B. W. J. M. Melkert O.P., pastoor van de St. Dominicus parochie overleden (62 jaar).
27. Met ingang van 1 oktober wordt dr. P. H. van Setten, orthopedisch chirurg, benoemd tot medisch directeur van het Diakonessenhuis te Utrecht.
27. De heer M. J. Zachariasse, gemeentelijk inspecteur van het onderwijs gaat met pensioen. Hij wordt bij zijn afscheid benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.
28. Wethouder C. Pot geeft het startsein tot de aanleg van het sportterreinencomplex Strijland aan de autosnelweg Amsterdam-'s-Hertogenbosch.
28. Bij zijn tachtigste verjaardag wordt de vroegere Utrechtse medicus R. Hoogland benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.
29. Drs. H. C. M. Grosveld, chef van het bureau Economische Zaken van de gemeentesecretarie van Utrecht neemt afscheid. Hij is chef van de afdeling Economische Zaken en Havenaangelegenheden van de gemeente Amsterdam geworden.
31. De St. Gerardus Majellakerk aan de Thomas à Kempisweg bestaat veertig jaar. De aan dit jubileum verbonden feestelijkheden duren de gehele week.

september 1975

1. In zijn geboorteplaats Mainz wordt aan de heer Walter A. Maas, oprichter en directeur van de Stichting Gaudeamus in Bilthoven, de Gutenberg-plaquette uitgereikt.
1. Met ingang van 16 september is de heer H. Goudsmit (45), wethouder en loco-burgemeester van Abcoude, benoemd tot burgemeester van de gemeente Leersum als opvolger van mevrouw C. M. s'Jacob-des Bouvrie.
3. Wethouder mr. S. Torensma opent in Hoog Catharijne het nieuwe Godebaldkwartier.
3-4. Op het Janskerkhof wordt de 23ste Kunstenaarsmanifestatie van de Stichting Stadsontspanning gehouden.
4. Bij een brand, die de bovenwoning van het perceel Kievietdwarsstraat 48bis verwoest, zijn twee personen om het leven gekomen. Twee inwonende Marokkanen en drie kinderen moeten in een ziekenhuis worden opgenomen.
4. Na zes uur debatteren besluit de gemeenteraad om de in 1971 met de westduitse stad Hannover gesloten stedeband in 1976 geleidelijk aan af te breken.

september 1975

5. Met ingang van 1 oktober wordt tot directeur-coördinator van de Raad voor Advies en Overleg op Maatschappelijk gebied (R.O.A.) drs. Th. Kersten uit Amsterdam benoemd.
6. In Vreeswijk zijn de - twee weken durende - feestelijkheden begonnen ter herdenking van het feit, dat Utrecht 600 jaar geleden de nog bestaande sluizen liet bouwen. Geheel juist is dit jaartal niet, want de sluis zelf dateert al van 1373. De feesten vallen nu samen met de herdenking van het zestigjarig bestaan van het bekende Chr. internaat met school voor schipperskinderen Prins Hendrik.
6. In Utrecht is overleden de heer S. Treels, oud-directeur van de Eerst Chr. Technische School (68 jaar).
8. Wethouder T. Harteveld geeft het startsein voor de volledige renovatie van de Sterrenwijk.
12. Het oud-raadslid voor de K.V.P. J. Th. van den Ingh overleden (62 jaar).
13. In het gebouw Draaiweg 42 wordt het nieuwe centrum van de St. Josephparochie in gebruik genomen.
15. De buurtvereniging Prinses Juliana bestaat vijftig jaar.
16. In Utrecht is de heer R. C. Pohl, een zeer bekende figuur in voetbal(Hercules)kringen, overleden (83 jaar).
17. Aan mr. P. J. Klaver is met ingang van 1 oktober eervol ontslag verleend als rechter-plaatsvervanger bij de Utrechtse Arrondissementsrechtbank.
17. Minister Boersma slaat de eerste heipaal voor de bouw van een nieuw gewestelijk Arbeidsbureau en districtskantoor voor de arbeidsvoorziening op een terrein op de hoek van de Oudlaan en de Willem Dreeslaan.

19 september-15 november. In het gemeentelijk Archief wordt een tentoonstelling gehouden, getiteld „Oudegracht in de bocht", waarin een overzicht wordt gegeven van de ontwikkeling van dit stukje oud-Utrecht.

21. De Gereformeerde Zuiderkerk bestaat vijftig jaar.
21. Pater H. Berndes S.J., kapelaan bij de St. Aloysiusparochie, viert zijn 50-jarig priesterfeest.
25. De gemeenteraad verleent een extra-subsidie van bijna 500.000 gulden als bijdrage in de exploitatiekosten van het Cultureel Centrum 't Hoogt in 1974. Voorts wordt o.m. besloten dat de woningen in de nieuw te bouwen woonwijk Lunetten niet op het Pegus-stadsverwarmingsnet zullen worden aangesloten, doch met aardgas zullen worden verwarmd.
25. Blijkens de aanbiedingsnota voor de gemeentebegroting van Utrecht voor 1976 sluit deze met een bedrag van bijna 400 miljoen gulden. Een groot aantal gemeentelijke belastingen en retributies zal worden verhoogd.
27. De Utrechtse Handelsreizigers Sportvereniging (U.H.S.V.) bestaat vijftig jaar.

september 1975

28. Wethouder mr. S. Torensma slaat de eerste paal voor de uitbreiding van het gebouw van de sociale werkplaats „Op Dreef" van de Koningin Wilhelminastichting aan de Mississippidreef.
28. Het Gezelschap van Medische Missiezusters in Nederland, dat zijn hoofdkwartier in Utrecht heeft, bestaat vijftig jaar.
30. In Den Haag wordt de Utrechtse hoogleraar prof. dr. J. Th. de Vreeze geïnstalleerd als lid van de Eerste Kamer voor de K.V.P.

oktober 1975

1. Wethouder mr. A. J. Bransen (her)opent het geheel vernieuwde pand Oudwijkerveldstraat 97. Dit huis is het eerste van een lange reeks, dat in het kader van de stadsvernieuwing in Oudwijk is gereedgekomen. Het dient voorlopig tevens als „model-woning".
1. Dr. J. M. van den Berg neemt afscheid als medisch directeur van het Ziekenhuis Oudenrijn. Tot zijn opvolger is dr. J. Schwarz benoemd.
1. Wethouder C. Pot slaat op het voormalige Van Arkelterrein de eerste heipaal voor een nieuwe sporthal.
1. De Utrechtse woninginrichting „Bij den Dom" bestaat vijftig jaar.
3. In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling „Het Catharijneconvent, monument met toekomst" geopend (t/m 30 november).
4. De Utrechtse Amateur Tuinders Vereniging „De Pioniers" viert haar veertigjarig bestaan.
4. Prof. dr. G. Bras te Odijk, als patholoog verbonden aan de Rijksuniversiteit, wordt onderscheiden met de Eijkmanmedaille.
5. In een ziekenhuis te 's-Hertogenbosch is prof. dr. ir. F. A. van Baren uit Bilthoven overleden (70 jaar). De overledene was oprichter en directeur van het International Soil Museum in Utrecht en was tot 1 september hoogleraar in de Bodemkunde.
7. Aan de Amerikalaan wordt het nieuwe gebouw van het Niels Stensen College officieel in gebruik genomen.
8. In Bilthoven is mr. F. H. Westermann, oud-afdelingssecretaris van het Nederlandse Rode Kruis overleden (66 jaar).
8. Burgemeester H. J. L. Vonhoff stort het eerste beton voor de eerste „echte" brandweerkazerne, die wordt gebouwd aan de Sartreweg. Er zullen in het kader van het „kazernenplan" nog drie soortgelijke gebouwen in diverse stadsdelen worden opgericht.
9. Wethouder mr. S. Torensma opent in het voormalige winkelpand van Peek & Cloppenburg op de hoek van de Oudegracht en de Vinkenburgstraat „De Vinkenborgh", een combinatie van verschillende winkels.

oktober 1975

11. In Nieuwegein-zuid wordt het scholencomplex Hoog Zandveld feestelijk in gebruik genomen.
11. Bij een explosie in de ketel- en apparatenfabriek Bronswerk in Utrecht komt een werknemer om het leven.
20. Mr. A. Katan (45), wethouder van De Bilt, wordt benoemd tot directeur van de ontwikkelingsmaatschappij Lunetten B.V.
21. In de vijver tussen de Moezeldreef en de Neckardreef in Overvecht wordt een bronzen plastiek geplaatst, voorstellende Pegasus en vervaardigd door de Maastrichtse beeldhouwer Fons Bemelmans.
22. De Stichting Personeelsvoorziening Utrecht (Stipevo) opent in het pand Oudegracht 130-132 een nieuw kantoor. Er is hier ook een z.g. vacature-bank van het Gewestelijk Arbeidsbureau en een informatiebalie voor school- en beroepskeuze in gevestigd.
25. Het Zuilens Fanfare Korps - oorspronkelijk „Kunst na Arbeid" genaamd - bestaat 75 jaar.
26. Mevrouw A. Drijver-Huizinga wordt bij haar zeventigste verjaardag onderscheiden met de zilveren stadsmedaille voor het vele werk dat zij op vele maatschappelijke gebieden in Zuilen heeft (en nog) verricht.
26. Dr. A. Dronkers, directeur-predikant van de Ned. Hervormde Stadszending viert zijn veertigjarig ambtsjubileum en neemt tegelijkertijd afscheid van de Stadszending. Burgemeester Vonhoff overhandigt hem de versierselen behorend bij het ridderkruis in de Orde van Oranje Nassau. Dr. Dronkers wordt opgevolgd door mevrouw J. van der Velden.
27. Wethouder T. Harteveld onthult op de Rijnlaan een sculptuur van de Bergense beeldhouwer Gerard van der Leeden „Europa op de stier".
27. Het gemeentebestuur van Harmelen voteert een krediet van *f* 2.800.000.— voor de bouw van een nieuw raadhuis op een terrein op de hoek van de Kerkweg en de Acacialaan.
28. Zuster M. Versteegt (62) neemt afscheid als wijkverpleegster van het Oranje Groene Kruis te Utrecht.
30. In het winkelcentrum „De Berberhof" in Overvecht wordt een in brons gegoten vrouwenfiguur geplaatst, vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwster Willy Blees.
30. Mevrouw H. C. Kohlbrugge ontvangt in Münster de Vondelprijs uit handen van de rector magnificus van de universiteit aldaar, wegens haar verdiensten voor de Nederlands-Duitse betrekkingen.
30. Commissaris M. van Dosselaar, hoofd van de verkeerspolitie, stelt in het gebouw van het organisch-chemisch laboratorium in de Croesestraat de tweede verkeerslichtencomputer in dienst.

oktober 1975

30. Wethouder C. Pot opent het nieuwe gedeelte van de Bertha Mullerschool voor slechthorende en spraakgebrekkige kinderen.
30. Burgemeester mr. dr. A. A. H. Stolk van Zeist ontvangt uit handen van de prins van Liechtenstein een eremedaille voor zijn gemeente wegens de grote verdienste bij de restauratie van het Slot te Zeist. De medaille is ingesteld door het Internationale Kastelen Instituut ten gunste van het Europees Architectureel erfgoed.

november 1975

1. Mr. R. A. de Jonge treedt af als voorzitter van de stedelijke Stichting Welzijnsbevordering Utrecht. Tot zijn opvolger is ing. W. Meijnen benoemd.
5. Op het even gecompliceerde als gevaarlijke kruispunt Maliebaan-Nachtegaalstraat en Burgemeester Reigerstraat wordt een volledige verkeerslichteninstallatie in gebruik genomen.
6. Wethouder C. Pot geeft het startsein voor de aanleg van een volkstuinencomplex in Lunetten, dat aan de Oude Liesboschweg komt te liggen.
6. De bekende journalist en toneelcriticus C. A. Schilp (83) ontvangt uit handen van de uitgever het eerste exemplaar van het door hem in opdracht van de dr. F. H. Fentener van Vlissingenfonds geschreven boek „Toneel in Utrecht in de twintiger en dertiger jaren".
6. Prinses Beatrix woont in de Fliednerzaal van het Henriëtte Swellengrebelhuis in Utrecht de viering bij van het elfde lustrum van de Y.W.C.A.
7. Drs. J. M. Theunis neemt afscheid uit de gemeenteraad wegens zijn benoeming tot directeur van de landelijke organisatie N.O.V.I.B. Zijn plaats in de PPR-fractie wordt ingenomen door de heer G. C. van der Weert (34).
7. De Utrechtse gemeenteraad besluit aan het Cultureel Centrum 't Hoogt een subsidie van *f* 600.000.— te verlenen. De raad spreekt er zijn voorkeur voor uit, dat de exploitatie nà 1 januari 1977 in handen van de gemeente zal worden gelegd.
10. Gedeputeerde C. H. Letschert en wethouder B. Swaan van Nieuwegein openen gezamenlijk het tweede gedeelte van de provinciale weg S 15 die de woonkernen Jutfaas en Vreeswijk verbindt.
11. Prof. dr. H. Verbiest (64) hoofd van de neurologische kliniek van het Academisch Ziekenhuis wordt benoemd tot commandeur in de Orde van Verdienste van de Italiaanse Republiek; de Italiaanse ambassadeur reikt hem de versierselen uit.
12. In De Bilt opent oud-wethouder H. F. Witte het naar hem genoemde dorpshuis.

november 1975

13. Met ingang van 1 januari is de heer K. L. Winkler (50) benoemd tot chef van het Bureau Economische Zaken van de Utrechtse gemeentesecretarie.
13. Burgemeester mr. dr. A. A. H. Stolk van Zeist opent het nieuwe winkelcentrum „De Clomp" in Zeist-west.
15. Mr. A. H. van den Brink, directeur van de Utrechtse Sociale Dienst treedt af als voorzitter van de vereniging van directeur van Sociale Diensten D.I.V.O.S.A. en wordt bij die gelegenheid benoemd tot officier in de Orde van Oranje Nassau.
15. Burgemeester H. J. L. Vonhoff opent in het Lodewijk Napoleonplantsoen een drietal nieuwe studio's van de R.A.N.O. Ziekenomroep.
17. In de Korte Rozendaal nemen de Utrechtse Smalfilm Amateurs hun geheel vernieuwde en gemoderniseerde en naar hun voorzitter Jan Dekker vernoemde studio's in gebruik.
18. In Zeist wordt het nieuwe kerkelijke centrum Zeist-west in gebruik genomen.
20. De heer G. Oost, organist-musicoloog promoveert tot doctor in de Letteren op een proefschrift getiteld „De orgelbouwers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland". Ter gelegenheid van deze promotie wordt in het Centraal Museum een tentoonstelling ingericht m.b.t. deze orgelbouwers en hun werken (tot 19 januari).
20. In de Rijnlaan worden de eerste drie gereed gekomen gerenoveerde woningen van een complex van 109 stuks met enige feestelijkheid aan de bewoners overgedragen.
21. Op het Industrieterrein Lage Weide geeft de brandweer een demonstratie met de z.g. „crashtender", een schuimbluswagen, die door het ministerie van Binnenlandse Zaken ter beschikking is gesteld van de gemeente Utrecht voor de bestrijding van branden in auto's die met gevaarlijke stoffen zijn geladen.
24. In Utrecht is de heer G. Witteveen, o.m. oud-directeur van de Carl Upmann Sigarenfabrieken en oud-directeur van vele organisaties, overleden (84 jaar).
25. Het R.K. Verpleegtehuis Sint Hieronymus aan de Maliesingel bestaat honderd jaar. Oorspronkelijk was het een tehuis voor wezen en bejaarden; thans worden er alleen chronisch zieke bejaarden verpleegd. Ter gelegenheid van dit jubileum wordt mr. J. A. M. Koch, voorzitter van het R.K. parochiaal armbestuur benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.
25. Tot directeur van de provinciale Utrechtse stichting voor Welzijnsbevordering is mr. dr. L. H. M. Zegers uit Tilburg benoemd.
27. Drs. S. Zondervan wordt met ingang van 1 december be-

november 1975

noemd tot economisch directeur van het Koninklijk Nederlands Gasthuis voor Ooglijders.

28. De heer G. van der Weert wordt geïnstalleerd als lid van de gemeenteraad voor de P.P.R.
28. Mevrouw B. Kortenhoff-Neppérus wordt benoemd tot voorzitster van de Stichting Stadsontspanning Utrecht als opvolgster van mr. H. J. Zeevalking.
29. Bij een verkeersongeval komt de heer G. C. Swagers, oudbestuurslid van het Algemeen Ziekenfonds Voorzorg en Hulp bij ziekte en oud-voorzitter van de verzekerdenraad om het leven (86 jaar).

december 1975

3. In Bilthoven is prof. dr. J. P. Kruijt, oud-hoogleraar in de Sociologie aan de Rijksuniversiteit overleden (77 jaar).
3. Minister mr. W. H. van Doorn van C.R.M. verklaart de hele binnenstad van Utrecht tot beschermd stadsgezicht.
9. Na geruime tijd buiten gebruik te zijn geweest, is nu ook het uurwerk van de Domtoren weer „bij de tijd".
11. In de Lijsterbesstraat in Nieuwegein-zuid wordt het nieuwe gereformeerde-Ned. hervormde kerkelijk centrum „De Rank" in gebruik genomen.
12. Wethouder J. Rosenberg opent de opnieuw ingerichte en gerangschikte Historische Afdeling van het Centraal Museum.
13-20. In het kader van het honderdjarig bestaan van de Utrechtse Muziekschool wordt een aantal festiviteiten gehouden, waaronder meer het feestelijk ten doop houden van een door Wouter Paap geschreven boekje „Honderd jaar muziekonderwijs in Utrecht".
13. Het „Court Stad Utrecht" van de Ancient Order of Foresters bestaat vijftig jaar.
15. Mevrouw B. T. Nauta, longarts bij het consultatiebureau voor de tuberculozebestrijding aan de Nieuwegracht te Utrecht neemt, na bijna 25 jaar als zodanig werkzaam te zijn geweest, afscheid.
16. In het Nationaal Museum van Speeldoos tot Pierement wordt het Monumentenjaar M'75 officieel afgesloten tijdens een feestelijke bijeenkomst waar dr. F. J. M. Grapperhaus als voorzitter van het Nationaal Comité Monumentenjaar M'75 onderscheidingen uitreikt aan personen en instellingen die zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt voor de Monumentenzorg. Het waren: de gemeente Loenen aan de Vecht; de Oudheidkundige Vereniging Fléhite te Amersfoort; de Werkgroep Leefbaarheid oude wijken te Utrecht; het kerkbestuur van de heilige Nicolaas te IJsselstein; de kerkeraad van de Waalse gemeente te Utrecht, alsmede aan de heren F. A. Groen uit Doorn; oud-burgemeester van

Graaf Jan van Nassau, herleefd in de gedaante van burgemeester H. L. Vonhoff, bij de openstelling van het gerestaureerde en autovrij gemaakte Domplein op 16 december 1975.

december 1975

Amersfoort H. Molendijk; A. C. van Ee uit Soest; W. Stooker Sr. uit Utrecht en J. J. C. baron Taets van Amerongen uit Renswoude.

16. Na de bijeenkomst in het museum stelde wethouder T. Harteveld het geheel vernieuwde en „autovrije" Domplein in gebruik in het bijzijn van burgemeester Vonhoff, die in zijn rol van Graaf Jan van Nassau zijn vreugde uitsprak over deze restauratie. Ook Trijn van Leemput gaf hierbij acte de présence. Zij bood Graaf Jan een exemplaar van het „Domboekje" aan, getekend door de Utrechtse tekenaar Rinke Doornekamp.
16. Wouter Paap, muziekcriticus en hoofdredacteur-oprichter van het maandblad „Mens en Melodie" wordt bij zijn afscheid als zodanig tijdens een receptie in de Stadsschouwburg gehuldigd.
16. In het Cultureel Centrum 't Hoogt woont koningin Juliana de landelijke sluitingsbijeenkomst bij van het Nationaal Comité van het Internationale Jaar van de Vrouw.
16. In het Academisch Ziekenhuis is de heer J. van Lonkhuijzen uit Zeist overleden (69 jaar). Hij was uitgever van de de Nieuwe Zeister Courant en een bekende figuur in Zeister Sportkringen.

december 1975

17. De heer J. M. Jonker, oud-directeur van de Willem de Zwijgerschool aan het Janskerkhof en laatstelijk coördinerend rijksinspecteur van het onderwijs te Amsterdam gaat met pensioen.
17. De Utrechtse krachtsportvereniging „De Halter" ontvangt als nationaal kampioen de Sportprijs van Utrecht.
17. De Universiteitsraad besluit - tegen de zin van het Utrechtse gemeentebestuur in - het nieuwe Academisch Ziekenhuis in „De Uithof" te bouwen en wel op een terrein noordoostelijk van het complex van de Veterinaire faculteit.
18. Met slechts twee stemmen tegen en 39 stemmen vóór besluit de gemeenteraad een krediet van bijna 44 miljoen gulden te voteren voor het bouwen van een nieuw muziekcentrum op het Vredenburg. Het gebouw zal in 1978 klaar moeten zijn.
18. De gemeenteraad van Nieuwegein besluit met 12 stemmen vóór en 5 tegen de band met de Kring Midden-Utrecht te verbreken.
18. In Holten is op 94-jarige leeftijd jhr. A. H. Op ten Noort overleden. Hij was o.m. een der mede-oprichters van de Jaarbeurs in 1917, vice-voorzitter van de Raad van Bestuur, oud-directeur van Gemeentewerken te Utrecht en oprichter van het Architectenbureau Op ten Noort en Blijdenstein.
19. Met ingang van 1 januari is pastor J. B. Niënhuis benoemd tot deken van Utrecht als opvolger van deken G. Harmelink.
20. In Rome wordt de benoeming bekend gemaakt van kardinaal Johannes Willebrands (66) tot aartsbisschop van Utrecht als opvolger van kardinaal Alfrink.
22. Op 74-jarige leeftijd is overleden de heer A. C. Verhoef, oud-lid van Gedeputeerde Staten, oud-lid van de gemeenteraad van Utrecht voor de P.v.d.A. en oud-lid van de Eerste en Tweede Kamers der Staten-Generaal.
22. De heer D. van der Pouw, bestuurder van de Bouw- en Houtbond NKV wordt bij zijn afscheid benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.
23. Dr. M. W. F. Schregardus neemt afscheid als hoofddirecteur van het K.N.M.I. in De Bilt. Tot zijn opvolger wordt dr. H. C. Bijvoet benoemd.
24. De tot nu toe oudste inwoonster van Utrecht mevrouw J. v.d. Honig-ten Hoeve overleden (102 jaar).
24. Jhr. G. M. M. Alting von Geusau, Actuaris en o.m. oud-voorzitter van de afdeling Utrecht van het Nederlandse Rode Kruis en penningmeester van het kerkbestuur van de Heilige Hartkerk te Utrecht, overleden (83 jaar).

(Samengesteld door J. C. Janssen, medewerker van het Bureau Voorlichting en Public Relations van de gemeente Utrecht).

Jaarverslag 1975

Het jaar 1975 valt te beschouwen als een nogal bijzonder jaar voor de vereniging. We doelen hier op enkele gebeurtenissen die hun stempel op de verenigingsactiviteiten drukten en nog zullen gaan drukken.

In de eerste plaats werd op 13 juni bij Koninklijk Besluit nr. 63 goedkeuring verleend aan de op 23 januari vastgestelde statutenwijziging. De vaak afmattende discussies rond statutenwijzigingen plegen weinig vertier te bieden, maar het belang van een preciese formulering die elk misverstand voor de toekomst moet uitsluiten rechtvaardigt een dergelijke inspanning ten volle. Dankzij de assistentie van notaris F. H. Ebell, helaas in de loop van het jaar plotseling overleden, en de vasthoudendheid van enkele doorgewinterde kritische geesten wist de najaarsledenvergadering dit karwei in twee avonden te klaren. Zoals uit de in het Jaarboek 1975 afgedrukte herziene statuten valt af te lezen, zijn de doelstellingen duidelijk verruimd, waarbij in overeenstemming met de eisen van de tijd de taak van onze vereniging als provinciale waakhond over ons culturele erfgoed sterk wordt benadrukt.

Aan de presentatie van de voor de najaarsledenvergadering van 1975 voorziene voorstellen voor een nieuw Huishoudelijk Reglement kwam het bestuur mede door het plotselinge overlijden van notaris Ebell niet toe. Dit reglement zal u als voorstel in de najaarsledenvergadering 1976 bereiken.

Vervolgens moet melding gemaakt worden van de belangrijke inbreng van de vereniging in de totstandkoming van de Stichtse Historische Reeks. Een lang gekoesterde wens van ons bestuurslid, mej. L. van Tongerloo, ging hiermee in vervulling. Zij moet ook als initiatiefneemster worden genoemd. Terwijl andere provincies al kortere of langere tijd konden wijzen op een periodiek verschijnende reeks van wetenschappelijke historische publicaties, werd een dergelijke reeks in de provincie Utrecht gemist.
In nauw overleg en tezamen met de zusterverenigingen in de provincie werd overgegaan tot oprichting van een Stichting Stichtse Historische Reeks, die zich als doel stelt eens of meermalen per jaar een historische publicatie betrekking hebbend op het Utrechtse territoir het licht te doen zien. Als eerste deel verscheen een bundel historische opstellen over de Staten van Utrecht naar aanleiding van de herdenking van het feit dat 600 jaar geleden voor het eerst door de bisschop van Utrecht als landsheer de politieke mede-

zeggenschap van de „Staten" in de z.g. Landbrief werd erkend. Het is een gelukkige omstandigheid te noemen, dat onze erevoorzitter, mr. P. J. Verdam, commissaris van de Koningin in Utrecht, zich bereid verklaarde het voorzitterschap van het stichtingsbestuur op zich te nemen.

1975 is ook het geboortejaar van het Geveltekenfonds, en wel tijdens de najaarsledenvergadering op 19 november. Een suggestie van de heer C. A. Baart de la Faille om in het kader van het Monumentenjaar 1975 ergens in de provincie een klein monument te „adopteren" nam het bestuur over. Door een extra financiële bijdrage van de vereniging zou restauratie hiervan mogelijk moeten worden gemaakt. Na diverse objecten in ogenschouw te hebben genomen werd het het bestuur evenwel duidelijk dat een adoptie in deze vorm niet te verwezenlijken was. Zonder de achterliggende idee los te laten werd op suggestie van het bestuurslid drs. F. Kipp besloten een aantal kleinere objecten verspreid over stad en provincie en wel allerlei vormen van gevelversieringen: gevelstenen, huisnamen, uithangborden, muurankers enz. In het Maandblad van december 1975 valt hierover meer te lezen. Ondertussen is men van start gegaan met een alleszins in het oog springend project, n.l. herplaatsing (in afgietsel) van het beeldje van keizer Hendrik IV, afkomstig uit het Centraal Museum, op de hoek van de Mariaplaats en de Mariastraat.

In het raam van de nu geschapen mogelijkheid dat het bestuur beleidsvoorbereidende- en beleidsuitvoerende commissies in het leven kan roepen, ontstond de Propagandacommissie. Deze commissie is met groot élan op 28 augustus van start gegaan met een veel omvattend programma om het verenigingsleven meer en meer te gaan activeren. Enerzijds is het streven erop gericht de leden een diverser pakket activiteiten te gaan bieden, anderzijds zal het ledental zich over meer leeftijdsgroeperingen moeten gaan uitbreiden. Een aantal aantrekkelijke projecten is nu reeds onder handen.

De vaste rubrieken onder de verenigingsactiviteiten zijn de excursies en lezingen. Ook dit jaar was er weer voor elk wat wils; aan de leden werd nu ook voor het eerst een goedkope excursie geboden. Van deze gelegenheid werd helaas te weinig gebruik gemaakt.
Op 13 maart werd door de heer B. Belonje, waterbouwkundige, een dialezing gehouden over Utrechtse molens. Molens staan toch al in de belangstelling en dat resulteerde in een speciale filmavond over Nederlandse molens op 13 juni, gepresenteerd door de jubilerende Utrechtse molenstichting. De dag erop werd de molenexcursie gehouden langs een aantal Utrechtse molens. De stad Utrecht trok de belangstelling van de deelnemers tijdens de stadswandeling onder leiding van de heer A. Verlaan van de Gemeentelijke Dienst van Openbare Werken, langs gerestaureerde en in restauratie zijnde panden in de binnenstad van Utrecht. De wandeling werd wegens groot succes op 21 mei herhaald.
Op 23 april als opluistering van de Voorjaarsledenvergadering, hield ons bestuurslid, dr. P. H. Kylstra, zijn lezing „Leuteren langs een lijntje".

„Oude Gracht in de bocht" was de titel van de tentoonstelling over de zich wijzigende fysionomie van de Oude Gracht. Op 28 oktober werden de deelnemers aan de excursie, die hierop betrekking had, rondgeleid door de gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick. Een excursie naar Wijk bij Duurstede stond op het programma voor 20 september.
De zich in bochten wringende Oude Gracht was nogmaals het lijdend voorwerp van de Najaarsledenvergadering van 19 november. Jonkvrouwe dr. J. M. van Winter en drs. T. J. Hoekstra lieten, als ware contorsionisten, hun zeer verschillend licht schijnen over de Rijn en Utrecht.

Zowel het Jaarboek met zijn hoge wetenschappelijke standaard, als het Maandblad dat zich bij voorkeur met de toenemende actualisering van het arbeidsterrein van Oud-Utrecht bezig houdt, verheugen zich in groeiende belangstelling.
Een bijzonder geslaagd experiment bleek het zeer dikke nummer van het Maandblad, gewijd aan de tentoonstelling „Het Catharijne Convent, monument met toekomst", in het kader van het monumentenjaar gehouden in het Centraal Museum, onder auspiciën van het Aartsbisschoppelijk Museum.

De bestuurssamenstelling onderging nogal grote wijzigingen: zowel secretaris als penningmeester zagen zich genoodzaakt hun veelomvattende bestuurstaak te beëindigen. Vanaf deze plaats wordt dank betuigd voor het vele en veeleisende werk, dat zij verricht hebben, en niet in de laatste plaats voor het werk, dat de toenmalige secretaris, drs. H. L. P. Leeuwenberg, verrichtte voor de cartografie-tentoonstelling „Kaartmakers van het Sticht". Aan deze expositie, die plaats vond onder auspiciën van Oud-Utrecht, werkten ook mee mevrouw Offringa-Boom en prof. dr. J. Koeman. Het initiatief ertoe kwam van de kant van wijlen ir. J. D. M. Bardet. In de najaarsledenvergadering werden in hun plaats gekozen de heer W. Uittenbogaard als penningmeester en ondergetekende als secretaris. De periodiek aftredende bestuursleden mevrouw E. L. S. Offringa-Boom, mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen, mevrouw B. E. Buys-de Geus en de heren P. H. Kyistra en G. J. Röhner werden voor drie jaar herkozen.

Op 7 maart overleed op hoge leeftijd onze oud-voorzitter en erelid ir. J. D. M. Bardet. In het In Memoriam door prof. dr. C. L. Temminck Groll, zijn opvolger, is reeds gewezen op zijn grote kennis van zaken van oude kaarten en Utrechtse monumenten.

Tot slot zij hier vermeld dat ook dit jaar door het bestuur in enkele gevallen een duidelijk standpunt is kenbaar gemaakt naar aanleiding van het dreigend verval van monumenten in de provincie. Aan de gemeenteraad van Driebergen-Rijsenburg werd gewezen op de alarmerende toestand van kerk en kerkplein van Rijsenburg en dringend verzocht maatregelen te nemen die verder verval tegen zouden gaan en restauratie mogelijk maken. Dit ter ondersteuning van de jarenlange strijd van de Rijsenburgse beeldhouwer Wim Harzing.

Voorts richtte het bestuur zich in een schrijven op 18 juli aan de gemeenteraad van Maarssen, die een voorstel van B. & W. om *f* 25.000,— voor restauratie van het huis Endelhoven beschikbaar te stellen, had afgewezen. Daar de raad kennelijk niet beseft had welke monumentale waarde Endelhoven bezat, werd haar gevraagd op dit besluit terug te komen. Ons bestuur heeft op dit dringende verzoek geen antwoord ontvangen.

De hierboven aangestipte en ontwikkelde ideeën binnen het bestuur, zullen naar wij hopen en aannemen beantwoorden aan de verwachtingen van onze leden.

De secretaris,
D. P. Snoep

Naamlijst der leden

Beschermvrouwe:	Hare Majesteit de Koningin.
Ere-voorzitter:	De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht mr. P. J. Verdam.
Ere-leden:	W. Stooker. Mr. J. W. C. van Campen.
Bestuur:	
Voorzitter:	A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen. Tel. 03462 - 23 62.
Secretaris:	Dr. D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht. Tel. 31 55 41.
2e Secretaris:	G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tel. 71 18 14.
Penningmeester:	W. Uittenbogaard, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten. Tel. 03407 - 19 86. (Postrek.no. 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht).
Leden:	Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Karel Doormanlaan 204, Utrecht. Tel. 71 22 35. Drs. F. Kipp, Nieuwegracht 181, Utrecht. Tel. 31 53 32. Dr. P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht. Tel. 51 29 40. Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht. Tel. 51 09 97. Mevr. drs. B. E. Buys-de Geus, v. d. Leelaan 15, Doorn. Tel. 03430 - 45 09. Mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg, v. Goyenlaan 2, Bilthoven. Tel. 78 63 46.
Red. Jaarboek:	Dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht. Tel. 51 64 88.
Red. Maandblad:	Mej. drs. L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht. Tel. 62 12 26. Drs. C. H. Staal, Zuilenstraat 3 bis, Utrecht. Tel. 31 53 28.
Administratrice:	Mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten. Tel. 03407 - 19 86.

P. Aantjes, Utrecht
Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht
S. H. Achterop, Amersfoort
Mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk, Utrecht
Mevr. C. Adelaar, Utrecht
Mevr. I. Adriaans, Culemborg
E. L. Ahlrichs, Utrecht
J. v. d. Akker, Utrecht
J. Albersen, Utrecht
Mevr. J. H. Alberts-Oets, Utrecht
Mgr. Dr. B. J. Alfrink, Zeist
Algemene Bank Nederland, Utrecht
Mevr. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
Jvr. J. J. G. Alting von Geusau-v. d. Sluijs Veer, Wijk bij Duurstede
Mevr. E. Altorffer-Simon, Utrecht
Ambachtschool, Utrecht
J. W. M. Ambaum, Utrecht
A. van Amerongen, Utrecht
J. van Amersfoort, de Bilt
Amersfoortse Courant, Amersfoort
N. V. Amev, Utrecht
J. van Andel, Utrecht
Mevr. M. S. Andringa-Dekker, Doorn
Mevr. A. Anker-v. Someren, de Bilt
Mevr. J. M. Anten-Nieuwland, Utrecht
R. Appell, Utrecht
Mej. Mr. M. B. Appelman, Utrecht
J. C. Appels, Driebergen
Archeologisch Instituut Rijksuniversiteit, Utrecht

Archief:
Gemeente Archief, Amersfoort
Gemeente Archief, Amsterdam
Gemeente Archief, Delft
Gemeente Archief, Rotterdam
Gemeente Archief, Utrecht
Rijksarchief in Gelderland, Arnhem
Rijksarchief Den Haag
Rijksarchief Utrecht

Mevr. J. van Arkel, Jutphaas-Nieuwegein
Mr. J. M. Arps, Oranjestad, Aruba
Ir. J. B. baron van Asbeck, Langbroek
Mevr. I. van Asch van Wijck-Insinger, Rhenen
Mej. M. A. Asselberghs, Utrecht
Mej. W. Assink, Utrecht
Mr. A. J. H. Athmer, de Bilt
Mej. drs. Y. Attema, Utrecht
A. Augustinus, Utrecht

J. van Baak, Utrecht
Mevr. M. G. van Baak-v. d. Lee, Harmelen
A. A. de Baar, Utrecht
F. C. J. van Baaren, Vleuten
G. van Baaren, Utrecht
H. D. Baars, Velp
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
Jhr. J. A. F. Backer, Overlangbroek
Prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
Mej. A. Bakker, Utrecht
Mej. F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
Mevr. A. M. Bardet-Hupkes, Amstelveen
J. P. Barentsen, Utrecht
J. C. Barnard, Utrecht
A. F. Barnhoorn, Utrecht
G. J. Bastiaan, Maarssen
Mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
Jhr. W. H. de Beaufort, Bennekom
H. E. Becherer, Utrecht
R. M. A. Bedaux, Utrecht
Mr. A. W. J. van Beeck Calkoen, Dongen
Mevr. J. Th. van Beeck Calkoen-Leembruggen, Maartensdijk
Mej. W. O. Beelaerts van Blokland, Utrecht
H. Beenen, Utrecht
Drs. G. H. Bekkering, Utrecht
D. A. Belderbos, Utrecht
F. A. M. Belderbos, Amsterdam
Mr. Dr. J. Belonje, Alkmaar
Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, de Meern
Mr. S. P. Baron Bentinck, Soest
Mevr. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Bilthoven
Drs. D. A. Berents, Bunnik
W. C. A. ten Berg, Utrecht
B. O. v. d. Berg, Maarssen
Mej. G. J. M. v. d. Berg, Utrecht
Mej. drs. H. M. v. d. Berg, Utrecht
J. v. d. Berg, Utrecht
L. C. v. d. Berg, Utrecht
L. M. v. d. Berg, Utrecht
Mej. drs. H. M. v. d. Berg, Utrecht
Mevr. J. v. d. Berg-v. d. Tempel, Utrecht
C. J. A. M. Bergé, Utrecht
A. J. v. d. Bergh, Utrecht
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
Drs. L. Berk, Bilthoven
K. van Berkel, Utrecht
Mevr. mr. M. v. d. Berkhof-v. IJsel Smits, Blauwkapel
Mr. A. M. G. Bernard, Utrecht
Drs. A. Bertoen, Bilthoven
Mej. J. A. Bertoen, Utrecht
Mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld, Utrecht

J. W. in de Betouw, Utrecht
J. Bettman, zenuwarts, Hilversum
A. A. Beukema, Lelystad
H. P. D. Beulens, Deurne
Dr. H. M. Beumer, Utrecht
Erna Beumers, Utrecht
H. J. E. van Beuningen, Langbroek
B. C. van Beusekom, Den Haag
W. van Beusekom, Den Haag
W. van Beusekom, Utrecht
Dr. F. H. L. Beyaert, Utrecht
Mej. L. Beyaert, Utrecht
Mej. L. Beijers, Utrecht
D. Bezemer, Utrecht
Mej. P. C. Bezemer, Utrecht

Bibliotheken:
Arnhem; Bibliotheek
Amersfoort; Bibl. Kruisherenklooster,
Amersfoort; Ver. Openb. Bibliotheek
Amsterdam; Bibliotheek Vrije Universiteit
de Bilt; Openb. Bibliotheek
de Bilt/Bilthoven; Openb. Bibliotheek
Deventer; Atheneum Bibliotheek
Driebergen-Rijsenburg, Openb. Bibliotheek
Den Haag:
Kon. Biblioth., afd. Aanwinsten
Kon. Biblioth. Depôt Ned. Publicaties
Openb. Bibliotheek
Jutphaas; Openb. Bibliotheek
Leiden; Bibl. Mij. der Ned. Letterkunde
Maarssen; Openb. Bibliotheek
de Meern; Openb. Bibliotheek
Soest; Openb. Bibliotheek
IJsselstein; Openb. Bibl. Het Goede Boek
Utrecht; Bibl. Rijksuniversiteit
Utrecht; *Stichting Openb. Bibliotheken:*
Openb. Bibl. Postbus 80
Openb. Bibl. (v/h Nieuwe Gracht) Postbus 80
Openb. Bibl. fil. 't Goylaan 90
Openb. Bibl. fil. Smaragdplein 252
Openb. Bibl. fil. Bernadottelaan 3
Openb. Bibl. fil. Kanaalstraat 199a
Openb. Bibl. fil. M. v. Hongarijedr. 164
Openb. Bibl. fil. Vader Rijndreef 84
Openb. Bibl. fil. Park Oog in Al 1a
Openb. Bibl. fil. Ingenhouszstraat 8
Openb. Bibl. fil. Burg. Norbruislaan 1
Openb. Bibl. fil. A'damsestraatweg 540
Veenendaal; Openbare Bibliotheek
Vleuten; Openbare Bibliotheek
Woudenberg; Openbare Bibliotheek
Wijk bij Duurstede; Openb. Bibliotheek
Biegelaar en Jansen, Graf. Kunstinr., Utrecht

Mr. K. S. Bieger, Bilthoven
J. H. A. Biekart, Utrecht
C. L. Bilars, Utrecht
Mr. J. van Binsbergen, Bilthoven
Mevr. J. F. Bisschop, Utrecht
W. M. Bitter, Utrecht
A. Blankert, Den Haag
W. R. Blankert, Utrecht
Mevr. drs. B. E. P. Bleecker-Eeuwens, de Bilt
Ir. W. P. van den Blink, Utrecht
H. Bloebaum, Utrecht
Mr. E. Bloembergen, Bilthoven
A. H. Bloemsma, Utrecht
Dr. D. P. Blok, Amsterdam
Mr. P. A. Blok, Nieuwegein
Mr. A. Blom, Utrecht
D. Blom, Utrecht
H. Blotkamp-de Roos, Utrecht
H. Bobbinks-de Wilde, Soest
Ir. R. J. Boddé, Zeist
W. Boddé, Utrecht
Drs. A. van Boecop, Utrecht
Chris Boer, Utrecht
T. H. de Boer, Abcoude
J. G. de Boer, Bosch en Duin
M. Boerdam, Gramsbergen
J. Boerdam, Utrecht
E. Boerhout, Utrecht
J. Ch. Barones van Boetzelaer, Zeist
R. W. C. Baron van Boetzelaer, Laren (N.H.)
G. C. J. Bogaard, Vianen
P. H. Bogaard, Bilthoven
G. J. v. d. Boogaard, Maarssenbroek
L. D. Bogerd, Utrecht
F. Bogers, Utrecht
K. van Boggelen, Utrecht
Mr. J. P. Bol, Bosch en Duin
Mevr. J. M. Bolkenstein-Kraft, Utrecht
Drs. J. B. J. Bollerman, Rotterdam
J. H. Bomer, Utrecht
Bond Heemschut, Amsterdam
Mevr. L. J. Bongaardt-Rietdijk, Maarn
Mevr. G. de Bont, Utrecht
Mevr. A. Boode-Clarenberg, Utrecht
Apotheek Boogaerd, Utrecht
Mevr. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
Ir. H. J. Boon, Bilthoven
J. G. M. Boon, Lopik
Mevr. G. Boon-Vroegop, Utrecht
Dr. W. J. de Boone, Garderen
M. M. S. Boot, Utrecht
Mevr. drs. E. P. de Booy, Bilthoven
H. D. Borgers, Oostburg
C. J. Borleffs, Utrecht
P. H. Borra, Utrecht
Mevr. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht

W. H. Borst, Apeldoorn
Mevr. G. J. Borst-de Breuk, Apeldoorn
Chris Bos, Utrecht
Mr. W. S. Bos, Driebergen
Mej. ir. A. E. M. Bosch, Den Haag
Fr. Bosch, Utrecht
J. F. H. Bosch, Bilthoven
Mevr. E. Bosch-v. d. Kolk, Amersfoort
Jhr. mr. L. H. N. F. M. v. Bosch Ridder van Rosenthal, Rhenen
Ir. G. Boschloo, Utrecht
Mej. L. W. Bosman, IJsselstein
D. D. Bosscher, de Bilt
P. C. Bosselaar sr., Utrecht
J. P. W. Bostelaar, Utrecht
D. G. Boswijk, Utrecht
Els de Bouter, Groenekan
Dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
A. J. Braak, de Bilt
A. J. Braak, Driebergen
E. Braak, Utrecht
Mej. drs. J. Braam, Ommen
M. Braam, Utrecht
J. Braat, Utrecht
Mr. Ph. M. de Brabander, Utrecht
C. van den Braber, Amersfoort
F. S. L. Bracht, Utrecht
Mevr. E. G. Brands-Tollenaar, Heerlen
Mevr. J. Brandt-v. d. Veer, Utrecht
J. D. Branger, Bilthoven
Mr. A. J. Bransen, Utrecht
Dr. A. H. Bredero, Dongen
Bredero's Bouwbedrijven, Utrecht
Mr. J. J. Bredius, Aerdenhout
Drs. P. den Breejen, Utrecht
J. P. Briedé, Maarn
Ir. P. H. N. Briët, Hilversum
A. v. d. Brink, Bilthoven
G. Brinkhuis, Utrecht
J. A. Brinkhuis, Zeist
Mevr. A. G. M. den Broeder, Utrecht
H. J. Broekman, Utrecht
J. M. Broekman, Utrecht
A. P. Broeren, Baarn
Mevr. H. Brom-Fisher, Utrecht
J. Broos, Nieuwegein
M. G. Brouwer, Utrecht
P. Brouwer, Utrecht
Mej. H. Brouwer-Nijhoff, Utrecht
A. J. de Bruin, Utrecht
C. J. M. de Bruin, IJsselstein
Dr. G. de Bruin, Utrecht
Mr. M. G. de Bruin, Zeist
Mevr. L. H. de Bruin-Tapperman, Utrecht
G. J. R. Bruinsma, Utrecht
J. Bruinvels, Bilthoven
Prof. dr. V. Brümmer, Bilthoven
B. de Bruijn, Schoonhoven
Mevr. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
W. K. de Bruijn, Utrecht
P. W. Buisman, Utrecht
P. W. Buisman, Utrecht
A. Buitenhuis, Utrecht
Mevr. J. C. Buitenweg-Mourits, de Meern
P. Th. Bunjes, Cothen
C. B. v. d. Burch, Amsterdam
H. P. J. Burchartz, de Bilt
Dr. A. P. J. van der Burg, Rijswijk
J. H. van der Burg jr., Utrecht
Burgem. en Wethouders Gemeente Utrecht
B. Burger, Utrecht
Ir. H. Burger, Doorn
Mevr. E. Burgman-Daufer, Driebergen
Mevr. E. Busink-Scharis, Jutphaas
Mevr. B. E. Buys-de Geus, Doorn
E. Buijsman, Utrecht
Dr. M. P. van Buijtenen, Utrecht
Mej. dr. E. A. C. Buyze, Utrecht
T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
H. Bijlsma, Utrecht

Drs. G. J. van Campen, Malden (Gld.)
Mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
Mevr. W. S. Capetti-Veenendaal, Maarn
Mr. J. Caro, Bilthoven
Ir. E. D. Cartier van Dissel, Laren
C. J. Casteleijn, Utrecht
C. L. ten Cate, Utrecht
Centraal Museum, Utrecht
Mr. F. J. M. Cerutti, Heythuysen (L.)
J. F. Choufoer, Utrecht
Mevr. dr. J. G. van Cittert-Eymers, Utrecht
J. Clay, Culemborg
Mevr. J. A. de Cock-Borren, Utrecht
Mevr. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
H. J. A. Collette, Utrecht
Commanderije de Kloosterhoeve, Harmelen
Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis, Bloemendaal
A. G. Cool, IJsselstein
D. J. de Coole van Stroe, Zeist
Mej. A. C. Coolsma, Utrecht
C. J. Cornet, Utrecht
C. T. van Craaikamp, Utrecht
W. F. Cramer, Utrecht
Crediet- en Effectenbank, Utrecht
O. J. Crommelin, Utrecht
Mevr. Cuperus-Craandijk, Doorn

P. van Daal, Tilburg

J. A. den Daas, Utrecht
Mevr. C. G. G. van Dam-Volle bijgen. Roman, Utrecht
Dr. G. J. W. van Dam, Zeist
Ir. H. Dam, Utrecht
Mej. C. J. Dambrink, Utrecht
Mr. P. H. Damsté, Utrecht
J. Das, Bilthoven
F. D. I. Deana, Utrecht
G. Th. Delamarre, Bunnik
A. Dekker, Jutphaas (Nieuwegein)
A. M. M. Dekker, Utrecht
D. Dekker, Maarssen
Drs. W. H. J. Dekker, Utrecht
E. J. Demoed, Amersfoort
Mr. W. H. J. Derks, Bosch en Duin
A. A. D. Derksen, Groenekan
Mej. J. Desplanque, Utrecht
Detam, Utrecht
C. A. van Deventer, Utrecht
Mej. C. M. van Deventer, Drachten
Dienst v. Openbare Werken, Utrecht
H. J. Diepenbrock, Utrecht
C. v. Dieren v. Karstbergen, Utrecht
G. H. van Diest, Nuenen
H. W. van Diest, Utrecht
C. N. Dieters, Utrecht
Dra. H. J. D. Dieters, Utrecht
Directeur Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs
Mevr. S. Doeksen-Ringeling, Maarn
Mr. F. Doelman, Utrecht
Jkvr. R. v. d. Does de Willebois, Utrecht
G. C. van Doesburg, Utrecht
M. H. H. Doesburg, IJsselstein
Mevr. A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
Fam. G. van Dockum, Utrecht
H. van Dokkum, Utrecht
Mevr. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
P. Dons, de Bilt
C. H. van Donselaar, de Bilt
W. H. Doorman, Zandvoort
A. G. M. van Doorn, Utrecht
H. J. van Doorn, IJsselstein
G. C. van Dorpe, Zeist
A. R. v. Dord, Nieuwegein
M. Dorrestein, Utrecht
T. Dorrestein, Utrecht
D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
M. M. van Dort, Utrecht
J. A. Dortmond, Vilthoven
Mr. F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. G. Drewes, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. A. G. v. d. Drift, Utrecht
Mej. C. Drok, Utrecht
B. Droste, Utrecht
Drukkerij van Rossum, Utrecht
Drukkerij P. de Boer, Utrecht
J. A. Dubois, Utrecht
Mr. M. N. G. Dukes, Breukelen
Mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort, Utrecht
Mevr. M. W. Dur-Lotter, Utrecht
Zr. E. M. F. van Duren, Utrecht
Mevr. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. van Dijk, Bunnik
Mej. J. J. van Dijk, Utrecht
Th. van Dijk, Utrecht
Mej. M. J. A. van Dijk van Altena, Wijk bij Duurstede
Mevr. T. van Dijk-Doornebal, de Meern
Mevr. M. van Dijk-de Vroede, Noordwijk
Mr. G. H. C. van Dijken, Utrecht
Prof. Dr. J. H. Dijkhuis, Utrecht
Mr. L. A. Dijkman, Utrecht
S. Dijkstra, Utrecht
Letter D aantal leden: 77
M. W. Ebell, Utrecht
Mr. W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
W. A. van Ede, Veenendaal
Mevr. G. J. Eekhoff-Blits, Utrecht
G. J. Eggink, Utrecht
Mevr. G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
Dr. P. F. Elbers, Tuil
A. Elderson, Utrecht
Mej. C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Utrecht
J. Elsenaar, Utrecht
Mej. N. Elsenaar, Utrecht
Mr. P. v. d. Elst, Utrecht
J. D. A. van Embden, Utrecht
P. W. Emmelot, Utrecht
G. H. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
Ds. C. M. van Endt, Utrecht
Prof. dr. P. M. van Endt, de Bilt
Mr. H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
A. J. Engelsman, Utrecht
G. C. den Engelsman, Harmelen
A. Enklaar, Amersfoort
Mej. A. van Es, Utrecht
Mej. M. A. H. van Es, den Haag
H. van Essen, Utrecht
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht

Mr. dr. H. J. Ewoudt Vermeulen, Utrecht
Mevr. Chr. van Eyseren-Broer, Utrecht
Mevr. N. C. ten Feld-Kercher, Utrecht
F. P. R. Falet, Culemborg
J. Felderhof, den Haag
Mevr. W. J. Feikema-Bout, Utrecht
H. Ferwerda, Maarn
A. P. M. Festen, Utrecht
Mevr. M. M. Feije. Utrecht
I. A. S. Fischer, Amerongen
Mevr. N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
Mr. A. P. J. Fortuin, Utrecht
Mej. M. J. Francken, Doorn
Drs. F. P. M. Francissen, Maarn
Mr. A. M. Fransen, Harmelen
Prof. dr. M. Freudenthal, Utrecht
C. Fris, Driebergen-Rijsenburg
J. Frowijn, Utrecht
K. A. Frowijn, Culemborg
Mej. J. Fukkink, Utrecht

Mevr. S. v. d. Gaast-Bakker Schut, Utrecht
Mevr. A. H. L. Gadella-Hornix, Utrecht
Mevr. E. van Galen, Utrecht
Mr. J. van Galen Last, Doorn
P. van Geelen, Utrecht
Jhr. mr. L. E. de Geer van Oudegein, Jutphaas
Mgr. dr. J. Geerdinck, Utrecht
Mej. F. Geerlofs, Utrecht
Prof. dr. J. G. van Gelder, Utrecht
Gemeente Kockengen
Gemeente Montfoort
Gemeente Mijdrecht
Gemeente Veenendaal
Gemeente Wijk bij Duurstede
Gemeente Politie, Utrecht
GEVU, Utrecht
Genealogie, Centraal Bureau van, den Haag
Genealogical Society, Salt Lake City
A. van Gent, Bergschenhoek
H. Geraerts, Utrecht
E. M. G. Gerards, Montfoort
Mevr. E. S. v. Geuns-Ingen Housz, Utrecht
Sjoerd van Geuns, Nieuwegein (N)
L. J. de Geus, Loenen a.d. Vecht
L. W. H. de Geus, Linschoten
Mevr. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
Mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. Th. Geveke, de Bilt
Ds. B. van Ginkel, Utrecht
J. Godschalk, R'dam-Ommoord
S. A. Goedegebuure, Utrecht
J. C. B. Goemans, Zeist
Dr. A. B. van Gool, Utrecht
J. van Goors, Bilthoven
R. G. J. Graadt van Roggen, Soest
Dr. D. A. de Graaf, Goes
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafhuis, Utrecht
E. Graafstal Paasche, de Meern, post Vleuten
Mej. W. W. H. Graner, Utrecht
N.V. Schildersbedr. Ph. J. Greep, Utrecht
Ph. J. Greep, Bilthoven
Directeur St. Gregoriushuis, Utrecht
Mej. H. C. Gremmée, Utrecht
H. W. Gresnigt, Utrecht
N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
A. Greve, Utrecht
P. E. Greven, Utrecht
Jac. L. Griep, Utrecht
Mej. C. v. d. Grind, Utrecht
H. A. v. d. Grind, Houten
L. M. J. A. v. d. Grinten, Utrecht
F. A. Groen, Doorn
Mr. W. Ch. Groen, Utrecht
J. H. Groenen, Utrecht
Ans Groener, Utrecht
Mej. D. Groeneveld, Utrecht
G. Groeneveld, Utrecht
J. Groeneveld, Utrecht
G. J. van Groningen, Utrecht
A. de Groot, Utrecht
Mr. A. W. J. de Groot, Utrecht
Ir. C. de Groot, Utrecht
C. P. de Groot, Utrecht
G. de Groot, Maastricht
Mej. P. de Groot, Utrecht
Mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
Dr. D. Grosheide, Utrecht
Th. C. Gruter, Holl. Rading
C. D. Grijns, Utrecht
C. P. Gülcher, Maartensdijk
H. L. Gumbert, Utrecht
Th. H. v. d. Gun Aduard
J. M. Gunneman, Utrecht

Th. Haakma Wagenaar, Utrecht
G. C. de Haan, Doorn
J. de Haan, Utrecht
G. v. d. Haar, Wijk bij Duurstede
J. van der Haar, Utrecht
P. A. Haars, Utrecht
Drs. A. G. M. Haas, Utrecht
Mevr. E. S. de Haas-Tuymelaar, Utrecht
A. Haazevoet, Utrecht
R. W. Haentjes Dekker, Utrecht

H. G. de Haer-v. d. Heuvel, Utrecht
Prof. dr. C. B. van Haeringen, Utrecht
Mej. M. Hageman, Utrecht
H. F. van Halem, Utrecht
A. J. Hallebeek, Driebergen
Mevr. C. L. R. Hallewas-Falger, de Bilt
J. N. Halverhout, Utrecht
Mevr. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
L. Hamerslag, IJsselstein
Mej. A. M. Hana, Utrecht
Mej. M. Hardebol, de Bilt
Drs. J. Harms, Maartensdijk
M. P. H. Harmsen, Linschoten
B. van Harn, Utrecht
K. L. M. Harsveld, Utrecht
P. D. 't Hart, de Meern
Mej. N. Harte, Bilthoven
T. Harteveld, Utrecht
J. R. den Hartog, Utrecht
J. C. van Hasselt, Breukelerveen
W. A. M. Harzing, Driebergen
Mr. G. P. Hauer, Utrecht
Mevr. A. E. Haverkamp-van Temmen, Malaga, Spanje
Mevr. Joh. H. Haverkorn v. Rysewijk-Wackie Eysten, Utrecht
Th. van Hazel, Amsterdam-Oost
J. L. Heeg, Utrecht
C. van Hees, Utrecht
Drs. P. van Hees, Utrecht
Mej. Mr. J. Hefting, Utrecht
W. J. Hefting, Utrecht
G. Heilema, Utrecht
Th. J. J. v. d. Heiligenberg, Blauwkapel
A. Heins, Utrecht
B. J. Hekket, Hengelo
G. A. P. van Helbergen, Driebergen
J. Helder, Zeist
A. M. C. Helder-Gispen, Utrecht
J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht
I. G. Heilijgers, Utrecht
L. Hempelman, Utrecht
A. P. J. Hendriks, Utrecht
Pastoor W. A. Hendriks, Warga
Drs. J. J. S. van Hengel-Tendeloo, Utrecht
Mevr. A. J. M. Heniger Koenheim, Vianen
H. Henrotte, Utrecht
N. Hermans, Utrecht
H. Herni, Nunspeet
C. den Hertog, Utrecht
Prof. dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
W. Hessel, Utrecht
S. S. Hesselink, Houten
S. Hesselink, Utrecht
J. G. van Hessen, de Bilt
Mej. W. Hessing, Utrecht
Accountantskantoor W. A. J. van Heten, Doetinchem
E. Heupers, Soest
D. v. d. Heuvel-Blokland, Utrecht
H. van Heuven, Utrecht
Mevr. M. W. Heyenger-Klomp, Amersfoort
Th. F. de Heijer, Hilversum
P. Heijmerink, Utrecht
Aannemingsbedr. Heijmerink, Utrecht
P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
Ir. G. J. T. Heyning, Doorn
P. van Heyningen, Utrecht
Dr. H. Heyster, Utrecht
A. J. Hilbers, Utrecht
C. Hilhorst, Utrecht
J. G. Hilhorst, Soest
Dr. J. W. Hingst, Zeist
J. Th. M. van Hintum, Utrecht
B. J. Hipke, den Haag
Drs. W. R. Hirschfeld, Hedel
Historische Ver. „Oud Renswoude", Renswoude
Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
Mevr. M. E. Hoejenbos-van Kalken, Utrecht
C. J. v. d. Hoek, Leersum
Drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
Mevr. A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn, Utrecht
Mevr. G. H. Hoeneveld-Röhner, R'dam
Mevr. E. M. Hoestra-Buitenweg, Doorn
Mej. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
J. C. van Hoffen, Groenekan
F. M. A. Hofhuis, Utrecht
S. Hofman-de Boer, Utrecht
H. Hofsté, Utrecht
J. Hogendoorn, Utrecht
A. Hogeweg, Utrecht
Mevr. Hol, Utrecht
H. Hol jr., Utrecht
J. G. Hol, Utrecht
Mevr. A. S. Holleman-Stratingen, Soest
Mr. H. Hollestelle, Utrecht
Ben Holtkamp, Culemborg
Mevr. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
Dr. A. H. Holtz, de Bilt
Jhr. F. F. Hooft Graafland, Utrecht
Mr. Th. A. Hoog, Bilthoven
C. Hoogendoorn, Utrecht
Mej. M. Hoogendoorn, Utrecht
Mr. H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
J. Hoogenraad, Bilthoven
Drs. W. H. v. h. Hoogerhuijs, Utrecht
Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort
A. H. R. Hoogezand, Breukelen
Fa. J. R. Hoogezand, Utrecht

R. A. Hoogland, Bilthoven
Dr. G. A. Hoogland, Mood-Plasmolen (L)
H. J. Hoogland, Arnhem
Mevr. J. J. C. v. Hoorn-Groneman, Utrecht
Mevr. S. Hooykaas-v.d. Berg, Bilthoven
Mevr. L. A. M. A. Hopman-van Weelderen, Utrecht
Mej. J. E. v. d. Horst, Utrecht
Ad. Hosman, Utrecht
J. W. v. d. Hout, Utrecht
Th. H. A. v. d. Hout, Jutphaas (Gem. Nieuwegein)
D. van Houten, Huizen
Mej. Dr. M. E. Houtzager, Utrecht
Dr. J. Hovy, Amersfoort
Prof. dr. W. F. Hugenholz, Bilthoven
C. J. Huging, Vlijmen
D. van den Hul, den Haag
M. C. van 't Hullenaar, Utrecht
Dr. A. van Hulzen, Utrecht
E. M. Hupkes v. d. Elst, Amersfoort
J. v. d. Hurk, Utrecht
J. C. v. d. Hurk, Utrecht
Mevr. C. A. v. d. Hurk-v. d. Bovenkamp, Driebergen
U. F. Hylkema, Utrecht

Mevr. L. Icke Weber, Utrecht
W. A. van Impelen, Utrecht
Ir. A. M. van Ingen, Jutphaas
Intern. Instituut voor Landaanwinning Cultuurtechniek, Wageningen
Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis, Utrecht
Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam
Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
Mevr. G. M. d'Isendoorn-Baartmans, Amersfoort
Mevr. M. van Iterson-van Soeren, Zeist
Mr. D. H. C. Ittman, Utrecht

Prof. mr. E. H. 's Jacob, Groningen
A. Jacobs, IJsselstein
Mr. J. A. Jager, Utrecht
Mevr. M. Jager-Marsh, Utrecht
T. de Jager, Utrecht
J. Jalvingh, Utrecht
H. Janmaat, Vinkeveen
D. Jans, Utrecht
C. Jansen, Warnsveld
Eveline M. Jansen, Utrecht
G. H. Jansen, Utrecht
Prof. dr. Jac. Jansen, Utrecht
Dr. Jac. Jansen jr., Utrecht
J. B. L. Jansen, Utrecht
Louis H. Jansen, Woudenberg
M. Jansen, Utrecht
Mej. S. K. Jansen, Utrecht
Mevr. A. M. Jansen-Straatman, Utrecht
Mevr. B. Jansen-Hessing, Utrecht
Mevr. S. Jansma-Dwars, Utrecht
H. L. Janssen, Utrecht
J. C. Janssen, Utrecht
Drs. J. W. Janssen, Lage Vuursche
Mevr. N. J. Janssen-Oskam, Veghel
Mej. drs. A. M. H. Janssens, Driebergen
Mevr. A. M. Jaring-Fresen, Doorn
A. H. Jas, Utrecht
Mevr. J. H. Jekel-Damen, Utrecht
Mevr. W. Jobse, Utrecht
J. B. Jonasse, Eefde (Gld.)
H. de Jong Utrecht
J. de Jong, Utrecht
P. de Jong, Utrecht
Mevr. M. J. de Jong-Suurmond, Utrecht
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
J. Jongenelen, Utrecht
W. Jongerius, Utrecht
Mr. H. A. de Jongh, Utrecht
Dr. J. Jongh, Maarn
Prof. dr. A. G. Jongkees, Annen gem. Anloo
Mevr. dr. M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
Zr. A. M. Jongma, Utrecht
Ir. G. J. Jonker, Utrecht
Mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef, Utrecht
Ir. H. G. Joosten, Gorinchem
Mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
Mevr. A. L. Jordens, de Bilt
J. Th. R. Jorna, Utrecht
Ir. J. P. Josephus Jitta, den Haag
Jan Juffermans, Utrecht
W. H. F. Jurgens, Doorn
Mevr. M. Jurling-van Wijland, Nijkerk
Fa. H. J. Jurriëns, Utrecht
Letter J aantal leden: 53
H. J. P. G. Kaajan, Utrecht
Mr. J. Ph. G. Kajaan, Utrecht
W. F. Kaldenberg, Amersfoort
J. Kalf, Utrecht
Drs. C. van Kalveen, Amersfoort
Mej. N. F. Kamerbeek, Utrecht
Mevr. A. A. S. Kamerling-van Haersma Buma, Doorn
Mevr. H. E. Kamerling-Lintner, Hilversum
H. A. Kamper, Utrecht
Mr. dr. N. J. C. M. Kappeyne v. d. Coppello, Loenen a.d. Vecht
Dr. H. A. C. Kamphuysen, Utrecht
C. Karres, Utrecht
Mevr. E. M. T. ten Kate-Zandijk, de Bilt

Mevr. drs. R. M. ten Kate-Dhont, Utrecht
Kath. Scholengemeensch. v. meisjes, Utrecht
A. J. Keizer, 't Harde
Th. Kelder, Utrecht
A. P. F. M. Kemme, IJsselstein
M. S. F. Kemp, Ried
Prof. dr. G. Th. Kempe, Utrecht
A. J. van Kempen, Bunnik
H. F. Kemper, Utrecht
Drs. R. M. Kemperink, Uchelen
Prof. dr. G. J. M. v. d. Kerk, Utrecht
H. H. W. Kernkamp, Utrecht
Prof. dr. J. H. Kernkamp, Bilthoven
J. Kerskes, Utrecht
J. Kervezee, Utrecht
P. van Kesteren, Utrecht
Dr. F. Ketner, Utrecht
Mevr. C. H. Ketner-Bol, Utrecht
H. Kettlitz-Schmitz, Utrecht
Mr. G. Keunig, Amsterdam
Ir. J. S. Keyser, Bilthoven
B. Kieboom, Utrecht
Mevr. mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
Drs. C. J. Kievit, Poortugaal
H. Kinkhorst, Utrecht
A. F. E. Kipp, Utrecht
J. B. A. Kipp, Amsterdam
Dr. P. J. Kipp, Utrecht
F. Kist, Utrecht
H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Doorn
A. A. Klarenbeek, Utrecht
J. N. v. d. Klashorst, Utrecht
P. J. Kleinwee, Utrecht
J. Kleijer-Don, Utrecht
Mevr. F. Klop-Veenstra, Utrecht
Dpl. Ing. P. Kluyver, Groenekan
Mej. M. v. d. Knoop, Utrecht
J. van der Knijf, Ermelo
Mr. J. A. M. Koch, Utrecht
P. F. C. Koch, Utrecht
J. G. Kocken, Asperen
W. C. A. Kocken, Utrecht
G. Koefoed, Utrecht
J. Koehorst, Utrecht
Mevr. J. H. F. Koelman, Utrecht
Mej. J. W. Koenderink, Utrecht
J. de Kogel, Oegstgeest
Mevr. J. Kok, Utrecht
Mgr. M. Kok, Utrecht
Th. C. L. Kok, Utrecht
Mevr. J. C. Kok-v. Macklenbergh, Utrecht
J. Kokje Jzn, Zeist
Mej. E. A. Komproe, Utrecht
Mr. van Koning, Utrecht
Mr. C. Koning, Bilthoven
Dr. W. G. Kooistra, Utrecht
R. L. Koolstra, Utrecht
R. D. Koop, Linschoten post IJsselstein
Mej. S. Koopman, Zeist
Mej. V. Koopman, Utrecht
Mevr. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
G. Koppert, Utrecht
F. G. Koren, Utrecht
C. A. W. Korenhof, Utrecht
Mr. J. Korf, St. Johannesga
Mevr. A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
Mr. J. F. J. de Kort, Utrecht
J. Th. de Korte jr., Houten
Mevr. mr. B. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
Mej. A. H. Korteweg, Utrecht
M. C. Korteweg, Utrecht
Mr. A. P. Korthals Altes, Markelo
Drs. W. Kotte, Hilversum
Drs. G. J. Kottier, Blauwkapel
Mej. H. M. van Kouterik, Utrecht
J. W. Kraal, Driebergen
A. Kraan, Utrecht
Dhr. en Mevr. L. Kraan, Utrecht
Mej. F. P. Kramer, Utrecht
Mevr. A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
Mevr. drs. A. C. Kranenburg-Vos, Apeldoorn
D. A. J. Kroes, Utrecht
Mr. A. J. Kronenberg, Utrecht
R. Krooshof, Utrecht
Mej. drs. F. H. M. Kruimel, Leiden
J. H. Kruit, Bilthoven
G. Krijgsman, Utrecht
R. v. d. Kuijlen, Breukelen
Letter K aantal leden 112
G. v. d. Kuilen, Breukelen
J. Kuipers, Soest
Prof. mr. A. J. M. Kunst, Vessem (N.Br.)
J. Küppers, Utrecht
I. C. van Kuyk, Utrecht
Mej. H. W. Kuyvenhoven, Utrecht
Mevr. F. S. W. Kwast, Utrecht
C. A. Kwint, Driebergen-Rijsenburg
Dr. P. H. Kylstra, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
Drs. P. v. d. Laan, Utrecht
Mevr. A. M. H. van Laar-Casander, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
R. Ladrak, Utrecht
Jan J. Lahmeyer, Utrecht

Mevr. D. v. d. Landen, Amersfoort
L. P. Langendijk, Utrecht
J. van Lambalgen, Amersfoort
J. Laméris, Zeist
Mevr. C. Laméris-de Vries, Bilthoven
Dr. N. Lamme, Utrecht
N.V. Landbouwbank, Utrecht
A. L. Landeweer, Utrecht
J. Landré, den Dolder
J. Langebeeke, Utrecht
T. Langerveld, de Bilt
J. Langeveld, Utrecht
H. P. Lansberg, Bilthoven
M. J. Lantwaard-Oostermeyer, Maarssen
R. Lebbink, Utrecht
Chr. Leeflang, Utrecht
Mevr. mr. E. C. M. Leemans-Prins, Arnhem
G. C. van Leersum, Utrecht
A. H. van Leeuwen, Utrecht
E. H. van Leeuwen, Utrecht
Mevr. Cath. M. van Leeuwen-Hamers, Amerongen
J. J. H. van Leeuwen, Utrecht
M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
P. D. van Leeuwen, Utrecht
Drs. Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
A. C. van Leeuwenhoek, de Bilt
N. G. v. d. Lek, Odijk
Mevr. B. Leker-van Boggelen, Utrecht
J. W. Lemaier, Utrecht
Drs. W. H. Lenselink, Amersfoort
Mevr. P. Lenselink-Willemsen, Utrecht
P. S. Lettinck, Utrecht
Mevr. D. Leyenaar-Bol, Doorn
Drs. J. H. Lichtenbelt, Utrecht
W. van Lieshout, Utrecht
Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Maastricht
Prof. dr. J. M. van der Linde, Zeist
Prof. Dr. S. van der Linde, Utrecht
A. van der Linden, Utrecht
Prof. dr. H. v. d. Linden, Oegstgeest
R. v. d. Linden, Maarssen
Mevr. J. v. d. Linden-van Baren, de Bilt
J. J. Linnenbank, de Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonon les Bains, Frankrijk
Ir. A. J. M. Lisman, Zeist
N. V. A. J. M. Lisman, Groenekan
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
Dr. L. H. Loeb, Laren (Z.H.)
C. P. van Londen, Utrecht
Mr. A. Looten, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
P. A. Lourens, Utrecht
H. L. B. Lubbers, Utrecht
H. v. d. Lugt, Utrecht
Mevr. E. M. v. d. Lugt-Wisman, de Bilt
Mr. F. B. Lunsingh Scheurleer, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
Mevr. I. van Luyn-van Doorn, Utrecht
Mr. O. van Luyn, Utrecht
P. van Luyn, Maartensdijk
Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van Sandenburg, Neerlangbroek
R. C. J. van Maanen, Leiden
Mevr. E. van Maarseveen, Utrecht
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
A. A. Mabelis, Amerongen
C. A. van der Made, Bilthoven
Ir. H. van der Made, Utrecht
Mevr. L. W. L. van Malsen-Eissens, Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
A. M. Manten, Utrecht
K. Marang, Utrecht
Ir. F. C. Marckmann, Utrecht
Ir. A. Maris, Groenekan
Mej. dr. A. J. Maris, Arnhem
Mr. B. W. Maris, Benschop
Mr. J. A. Markus, Alkmaar
Jhr. P. H. A. Martine Buys, Rotterdam
Mevr. M. J. Maters-Ponten, Zeist
Drs. A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
A. F. van Maurik, Odijk
J. v. d. Meer, Bunschoten
Mej. J. G. v. d. Meer, Utrecht
P. v. d. Meer, Utrecht
Mevr. J. v. d. Meer-Hendriks, Rotterdam
J. A. P. Meere, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
Ir. G. L. Meesters, Utrecht
L. J. Meiresonne, Utrecht
Drs. L. S. Meihuizen, Haren
Drs. A. Mekking, Utrecht
A. W. Mellema, Rotterdam
Mevr. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
A. C. v. d. Mersch, Baarn
Ir. H. F. Mertens, Breukelen
Drs. A. P. Messer, Maarssen
J. Methorst, Utrecht
Mej. J. N. v. d. Meulen, Bilthoven
F. Meulenbelt, Utrecht
J. C. Meulenbelt, Utrecht
W. Meijbaum, Utrecht
Mr. F. H. von Meijenfeldt, Baarn
J. W. H. Meyer, de Bilt
A. K. de Meyer, Utrecht
J. A. L. de Meijere, Utrecht
J. D. Meyers, Utrecht
W. Meynen, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum

Prof. dr. H. T. J. Miedema, de Bilt
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
G. Mik, Utrecht
Drs. J. T. Minderaa, Utrecht
M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
D. J. van Minnen, Utrecht
J. Th. T. Modderman, Renkum
H. H. Moers jr., Utrecht
Mr. D. Moojen, Zeist
M. R. van der Molen, Zeist
Mej. H. Moll, Utrecht
Mr. H. J. Moltmaker, Utrecht
Mevr. C. G. S. Mommersteeg-Harbord, A'dam
Mr. G. F. Monnereau, Utrecht
W. P. Mönnich, de Bilt
R. Moraal-Sierksma, Utrecht
Mej. C. E. Moorrees, Rhenen
Mevr. D. J. J. Mostert-van Lier, Utrecht
Tom van Mourik, Dordrecht
Ir. J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
W. F. Mulckhuyse, Lange Ruige Weide
Mr. A. A. Mulder, Utrecht
C. F. Mulder, de Bilt
J. C. Mulder, Utrecht
Mevr. B. Mulder-de Vries, Utrecht
G. L. Muller, Maartensdijk
W. Th. Munster, Bilthoven
A. v. d. Munt, Utrecht
C. M. H. Muyser, Utrecht
Drs. H. J. Mijer, Groningen

E. J. Nagtegaal, Utrecht
K. B. Nanning, Vleuten
Drs. Z. Narath, Bromma-Zweden
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlandse Bank, Utrecht
Ned. Historisch Instituut, Rome
Ned. Openlucht Museum, Arnhem
G. E. Nederhorst, Amsterdam
M. W. N. Neerincx, Amsterdam
Mevr. S. Neerincx-Esselink, Utrecht
Mej. A. H. M. van Nesselrooij, de Bilt
H. C. van Nesselrooij, Nijmegen
Mevr. M. I. Neyzen, Utrecht
B. J. Nichting, Utrecht
J. P. Nichting, Utrecht
Dees van Nie, Utrecht
Dr. C. A. Nierstrasz, Bilthoven
A. Nieuwenhoven jr., Utrecht
G. C. Nieuwenhuizen, Meerkerk (Z.H.)
G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
Mr. J. J. Nieuwenhuyzen, Amsterdam
W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
A. van Nimwegen, Utrecht
Mevr. E. M. van Nispen, Utrecht
Jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer, Bilthoven
Mevr. C. Nobel-van Rossum, Giessenburg
Ds. J. Nooter, de Bilt
Dr. J. de Nooy, Utrecht
Drs. P. Nijhof, Utrecht
Martinus Nijhoff, den Haag
P. Nijhoff, Utrecht
R. Nijland, Bilthoven
Mevr. M. P. de Nijs-v. d. Meijden, Maurik

J. Offerhaus, Utrecht
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
W. H. L. Ogrinô, Utrecht
W. A. Okhuysen, Utrecht
Mr. T. Olthoff, Bilthoven
S. M. van Ommeren, Elst
G. W. Onderstal, Utrecht
Th. H. van Oort, de Bilt
Mej. P. van Oort, Utrecht
A. van Oosten, de Bilt
B. Oostenbruggen, Maarssen
D. Th. J. C. Oosterman, de Bilt
Chr. Oosterveen, Utrecht
W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z.H.)
R. J. Ooyevaar, IJsselstein
J. G. B. Ording, Utrecht
Drs. J. M. S. Oremus, Sittard
Oriënt Buchhandlung
Am Friesenplatz
E. J. Brill - G.m.b.H.,
Atwerpenerstrasse 6-12
5000 Köln/Germany
Mevr. G. van Os, Utrecht
Dr. H. J. Oskam, Bilthoven
J. v. Osnabrugge, Utrecht
J. Oskam, Utrecht
Het Oude Ambacht, de Bilt
Mej. A. M. E. Oudegeest, Utrecht
Mej. Dr. Joh. K. Oudendijk
Oudheidkundig Genootschap, Kon., Amsterdam
Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, Breukelen
Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
W. H. Overbeek, Utrecht
Th. A. van Overbeek, Soest
Mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
Ir. G. A. Overdijkink, Bilthoven
A. van Overhagen, Naarden
Mevr. B. Overkleeft, de Meern
Mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

W. Paap, Lage Vuursche
H. T. R. van Pareren, Utrecht

J. Pama, Utrecht
Mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
H. H. Paris, Laren
A. Pastoors, Utrecht
Mej. J. Pater, Utrecht
W. Peddemors, Utrecht
H. Peer, Utrecht
Dhr. en mevr. G. S. Pelt-Mulder, Bilthoven
M. A. Perdon, Breukelen
Prof. mr. A. A. G. Peters, Utrecht
J. P. Peters-Schouten, Amerongen
W. A. G. Perks, de Bilt
P. Philips, Utrecht
J. P. W. Philipsen, Zeist
Mevr. E. A. Pieper, Utrecht
Fa. H. J. C. Pieters en Zn., Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
Mej. G. N. v. d. Plaat, Utrecht
J. F. v. d. Plassche Visser, Utrecht
H. J. v. d. Ploeg, Utrecht
T. Ploeger, de Bilt
P. Plokker, Utrecht
N. Plomp, Zegveld
R. Plomp, Maarssen
H. J. Ploos-van Amstel, Bilthoven
Mevr. A. M. Poelhekke-Koch, Nijmegen
Dr. H. Poen, Utrecht
van de Poll-Wolters-Quina Stichting, Zeist
van de Poll Stichting, Zeist
Ir. W. A. M. Pompe, den Dolder
J. A. Ponsen, Utrecht
Mr. J. A. W. M. Ponten, Arnhem
Ir. J. H. Pontier, Utrecht
Dr. C. Poort, de Bilt
Mej. I. Poort, Bilthoven
J. W. A. Poortermans, Utrecht
Mevr. M. A. Poortman-Verkade, Utrecht
R. Pos, Maarssen
Mevr. A. Pos-van Cleef, Hilversum
Mevr. M. F. Post-Sjamaar, Utrecht
Mr. H. J. G. Postel, Utrecht
Mevr. S. Posthumus-Pieren, Utrecht
C. Pot, Utrecht
Tj. Pot, Utrecht
K. Potjewijd, Utrecht
Prof. mr. W. F. Prins, Bilthoven
Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
Dr. F. J. A. Prop, Utrecht
Provinciaal Bestuur Prov. Utrecht
Provinciale Griffie, Utrecht
Provinciaal Utr. Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen, Huis ter Heide
N.V. PEGUS, Utrecht
Mevr. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
Fam. Puit, Utrecht
J. H. M. Putman, Bussum
J. van Putten, Lopik
R. L. H. M. Pijls, Utrecht

Jkvr. M. Quarles van Ufford, Zeist
Mevr. C. de Raadt-Hensen, Utrecht
Drs. J. M. Raaijmakers, Utrecht
Mevr. G. Rabbie-Lambert, Utrecht
Rabobank; Centrale, Utrecht
J. E. Ragay, Utrecht
E. C. Rahms, Zeist
Mej. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
Mevr. G. Ramshorst, Driebergen
Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, Driebergen
Ratax Touringcarbedrijf, Utrecht
Mr. A. Ravelli, Bilthoven
Mevr. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
Mr. F. P. van Ravenswaaij, Utrecht
Mej. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
H. Th. Reder, Utrecht
Prof. Dr. E. Reeser, Bilthoven
E. W. C. Reeskamp, Utrecht
D. A. Regenboog, Bilthoven
Mr. D. A. van Regteren Altena, Bergen
„Rehoboth"; Chr. Kweekschool, Utrecht
Mr. G. D. Rehorst, Utrecht
A. A. Reichwein, Zeist
Dr. mr. A. W. Reinink, Utrecht
J. M. Reinboud, Hilversum
D. Reits, Utrecht
M. Remijnse, Maarssen
E. A. van Renswouw, Utrecht
Jhr. Mr. M. N. Reuchlin, St. Genesius Rhode, België
A. Reurink, Utrecht
M. A. F. Reuser, Groenlo
Drs. C. J. M. Reijers, Doorn
Prof. dr. E. K. J. Reznicek, Bilthoven
Mevr. H. J. M. L. E. de Ridder, Utrecht
J. M. de Ridder, Bunnik
Dr. G. J. M. te Riele, Utrecht
A. G. van Riet, Linschoten
J. H. B. M. van Riet, Utrecht
B. H. M. Rietmeijer, Utrecht
C. W. F. Rietveld, Harderwijk
Mej. A. de Ringh de Vries, Utrecht
Mgr. dr. A. Rinkel, Utrecht
Mej. H. M. Rinkel, Utrecht
Mej. J. G. Riphagen, Utrecht
G. J. Robbers, de Meern
Mevr. N. v. d. Roest, Amersfoort
G. J. Röhner, Utrecht
Dr. J. C. Röhner, Zierikzee
R. L. Röhner, Maartensdijk
R. Roks, Driebergen
Mr. J. H. Rombach, Alkmaar

J. W. Rommerts, Zeist
Dr. J. W. M. Roodenburg, Doorn
Mej. M. C. Roodenburg, Utrecht
Mr. F. Roos, Bilthoven
J. de Roos, Vreeswijk
F. X. Roosmalen, Utrecht
J. W. van Roosmalen, Utrecht
A. J. F. Rootlieb, Houten
J. de Rooy, Eindhoven
W. J. Royaards, Leusden
D. A. Roozemond, Utrecht
J. M. Roozenboom, de Bilt
Mej. A. M. Rosenbaum, Utrecht
van Rossum, Drukkerij, Utrecht
A. van Rossum, Maarssen
K. W. J. van Rossum, Nijmegen
M. F. M. van Rossum, Utrecht
Th. J. A. van Rossum, de Bilt
W. J. C. van Rossum, de Bilt
J. de Ru, Utrecht
C. de Ruiter, Utrecht
Ir. J. J. de Ruiter, Benthuizen
Mevr. F. T. Ruiters-Jarms, Utrecht
M. Ruppert, Wassenaar
A. Rutgers, Utrecht
Jhr. mr. L. M. Rutgers v. Rozenburg, Zeist
J. W. G. M. Rutten, Schiedam
A. W. G. M. Ruys, Utrecht
Mr. L. de Ruyter, Jutphaas
J. de Ruyter Korver, Utrecht
B. M. van Rij, Utrecht
G. van Rijbroek, Utrecht
G. W. de Rijk, Utrecht
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, den Haag
Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Zeist
Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
Prof. mr. dr. R. Rijksen, Zwiep (gem. Lochem)
Rijksuniversiteit, Afd. Voorlichting, Utrecht
H. J. A. J. van Rijswijk, Utrecht

J. G. Sakkers, Maartensdijk
A. Salet, Gorinchem
A. Sandberg, Zeist
D. Sandbrink, Rhenen
P. A. A. v. Santen, Utrecht
Mevr. A. W. Sauer-ten Have, Zeist
M. K. F. Scager, Utrecht
J. van der Schaar, Utrecht
C. G. Schaareman, den Dolder
Mr. P. J. Schadé, Amstelveen
Drs. A. H. M. van Schaik, Utrecht
J. W. van Schaik, Utrecht
Mr. dr. Th. E. E. v. Schaik, Utrecht
Mevr. D. P. Schat-Mellinck, Utrecht
W. F. van Schaverbeke, Utrecht
Ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
J. A. Scheidemans, Utrecht
H. P. van Schelven, Todtmoos-Rütte, Dtsl.
Drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
J. A. Schenkenveld, Utrecht
J. Scherjon, Utrecht
H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht
C. A. Schilp, Utrecht
C. F. M. J. barones Schimmelpenninck van der Oye-van Dam van Isselt, Utrecht
Mevr. drs. C. A. J. Schipper-de Nie, Schalkwijk
P. Schipper, Utrecht
Mr. W. H. Schipper, Utrecht
Mej. T. Schippers, Utrecht
J. J. Schmalhausen, Vianen
A. F. Schmidt, Bunnik
W. G. Schnetkamp, Utrecht
W. A. M. Schoenmakers, Utrecht
J. Scholten-van Oosten, Utrecht
Mevr. Tr. Schok, Utrecht
Mr. dr. J. B. M. Scholten, Utrecht
Mevr. J. Scholtus-Ming, Utrecht
Schooladviescentrum, Utrecht
F. Schoonheim, Utrecht
A. Schoonhoven, Utrecht
Mej. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein-Zuid
W. J. van Schoonhoven, Utrecht
A. Schoonman, Culemborg
Mevr. C. Schouten, Gouda
Mevr. drs. E. N. Schouten, Hengelo (O)
J. C. Schouten, Oudewater
J. M. Schouten, Achterveld
W. J. Schrader, Utrecht
J. B. Schreur, Abcoude
Mevr. K. A. L. Schukink Kool-Oudendal, Utrecht
Mevr. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
J. Schut, Jutphaas (gem. Nieuwegein)
G. J. Schutte, Zeist
Mr. J. Schuttevaer, Utrecht
Hr. Schwietert, Bilthoven
L. J. A. van Schijndel, Utrecht
Mevr. Sebus-Vorenkamp, Utrecht
F. Seene, Utrecht
H. L. W. Serné, Hilversum
B. J. Serrée, Utrecht
Mevr. H. Serton-Meyer, Utrecht
J. N. Servaas, Maarssen
M. F. M. van Seumeren, Maarssen
A. D. Severijn, Utrecht
Mej. J. A. Severijn, de Bilt

S. H. Severijn, Utrecht
Mevr. A. Sikkes-Vencken, Jutphaas
Mr. B. F. J. Simon, Utrecht
Mej. G. Simonis, Utrecht
T. M. A. Simonis, Woerden
H. H. Singelenberg, Utrecht
P. Singelenberg, Utrecht
C. Singerling, Utrecht
Sint Thomas à Villanovaschool, Utrecht
Mr. C. van Slagmaat, Utrecht
F. J. Sloof, Utrecht
Mej. drs. H. v. d. Sluys, de Bilt
Mej. G. C. v. d. Sluys, Utrecht
L. J. M. G. Sluyters, Utrecht
L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
H. J. de Smedt, Utrecht
Mej. R. A. Smid, Utrecht
G. Smilda, Utrecht
P. R. Smink, Hoogland
Drs. F. Smit, Rotterdam
H. C. Smit, Utrecht
Dr. P. Smit, Vreeswijk
Ivo Smit, De Bilt
Mevr. G. Smits-Otten, Utrecht
Mej. W. Smithuysen, Utrecht
D. Smorenburg, Driebergen
E. Smorenburg, Zandvoort
Mevr. M. Th. Snel, Utrecht
Dr. H. A. M. Snelders, Bilthoven
Mevr. H. C. Snetlage-Hornstra, Utrecht
Mevr. M. L. Sneyder, Utrecht
Dr. D. P. Snoep, Utrecht
H. R. Snijder, Utrecht
G. H. de Soeten, Utrecht
H. J. de Soeten, Utrecht
Mr. E. Spanjaard, Utrecht
Mevr. v. Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
W. Spans, Utrecht
Mej. A. P. H. M. Speet, Utrecht
Drs. H. H. Spiegelenberg, Zeist
G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
Mevr. A. Spoelstra-v. d. Meulen, Maarssenbroek
C. H. Staal, Utrecht
F. O. Staal, Utrecht
Mr. J. J. Stael, Utrecht
Staatsbosbeheer, Utrecht
R. J. F. Staffhorst, Utrecht
H. J. C. Stängel, Gouda
A. Starrenburg, Utrecht
J. van Staveren, Utrecht
W. v. d. Steeg, Utrecht
Mej. Ellen v. d. Steen, Maarssen
Mr. H. P. M. Steenberghe, Bilthoven
Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
H. J. J. Steins, Utrecht
J. F. Steenman, Den Helder
J. H. v. d. Stegge, de Bilt
J. C. Stekelenburg, Nieuwegein-Z.
R. A. Sterk, Utrecht
J. F. van Sterkenburg, Utrecht
Mej. D. Steur, Utrecht
Dr. W. Stigter, Utrecht
Sticht. Museum v. h. Kruideniersbedrijf, p/a Mr. J. Veenhoven, IJsselstein
F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
J. H. N. Stokman, Bodegraven
Mej. A. G. Stolp, Loenen a.d. Vecht
Chr. Stooker, Vleuten
W. Stooker, Utrecht
W. A. Stooker, Utrecht
Dr. J. A. Stoop, Utrecht
C. Stoops, Utrecht
W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
Ir. J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
Mr. J. D. M. Straten, Utrecht
A. van Straten, Utrecht
Streekarchivariaat, Z.W.-Utrecht, Lopik
Streekmuseum Rhenen
H. J. Stringa, Utrecht
Dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht
D. Strijker, Utrecht
J. W. Swane, Utrecht
W. C. J. Swanenburg, Utrecht
C. G. Swart, Utrecht
Mr. J. Swart, Rotterdam
Mevr. M. Swertz-van Wychgel, Utrecht
M. J. Sypkes Smit, Utrecht

W. E. barones Taets van Amerongen-Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
W. Takken, Amersfoort
F. Tap, Utrecht
W. A. Tap, Bilthoven
I. Tarnoczy, Zeist
Mr. J. W. Tellegen, Utrecht
Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Utrecht
Drs. W. J. van Tent, Hoevelaken
Th. W. K. Terbruggen-Hugenholtz, Utrecht
J. Terlingen, Utrecht
J. J. Terpstra, Utrecht
J. Th. Teunis, Utrecht
H. B. Teunis, Utrecht
Mr. P. den Tex, Bilthoven
E. M. van Thienen, Bussum
L. H. Tholen, Utrecht
H. W. Thomassen, Utrecht
W. Thoomes, St. Johannesga (Fr.)
Dr. W. J. Thijssen, Utrecht
„Tiel-Utrecht" Brandverz. 1811, Utrecht
B. C. Tieman, Utrecht
G. Timmer, Utrecht
Mej. A. A. M. Timmerman, Utrecht

Mr. P. Timmermans, Wassenaar
Mr. W. A. J. Timmermans, A'dam-Buitenveldert
P. F. Tjepkema, Utrecht
A. G. Toet, Utrecht
A. A. van der Tol, Bunnik
G. P. M. Tollenaar, Utrecht
Mr. J. H. des Tombe, Utrecht
C. B. van Tongerloo, Bilthoven
Mej. drs. L. van Tongerloo, Utrecht
Mevr. W. van Tongerloo-Charls, Zeist
Mej. A. H. Toonen, Utrecht
M. J. Top, Utrecht
M. J. Top, Nunspeet
Mej. drs. J. E. Toussaint Raven, Bilthoven
H. M. J. Tromp, Utrecht
H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, Leiden
R. Tweehuysen, Utrecht
Jhr. drs. A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught
Twijnstra's Oliefabrieken, Maarssen

W. Uittenbogaard, Vleuten
Mej. A. H. Ulbrich, Bilthoven
Dr. P. Ullersma, Driebergen
Mevr. M. Ullman-Coebergh, Utrecht
Mevr. A. van Ulsen-Abcouwer, Arnhem
Universiteit van Amsterdam, Amsterdam
Universiteitsmuseum, Utrecht
Utr. Loodgieterscombinatie, Utrecht
Utr. Monumentenfonds, Utrecht
Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
Drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
Ir. R. G. den Uyl, Zoetermeer
H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
Letter U aantal leden: 13
Mevr. mr. M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
Th. v. d. Vathorst, Utrecht
Mr. C. J. Veder, Leeuwarden
C. W. Vedder, Nieuwegein
Mej. M. C. van Veen, Utrecht
P. M. van Veen, Utrecht
Dr. T. van Veen, Utrecht
Th. J. v. d. Veer, Utrecht
Dr. J. A. G. v. d. Veer, Utrecht
Mej. R. C. A. J. ter Veer, Utrecht
D. Veersema, Aalst
Mej. mr. E. M. v. d. Vegt, Zeist
Mej. J. C. van de Vegt, Utrecht
J. van der Vegt, Utrecht
U. W. Vegter, Doorn
W. H. v. d. Velde, Utrecht
Mevr. M. v. d. Velde-Nebbeling, Utrecht
Mevr. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
Mej. drs. M. Veldkamp, Amsterdam
Drs. J. Veldman, Utrecht
M. Veldman, Utrecht
S. Vellenga, Utrecht
H. J. Velo, Maartensdijk
Dr. M. A. Vente, Utrecht
P. Verbist, Utrecht
F. Verbrugge, Utrecht
A. W. M. Verburg, Utrecht
Prof. mr. P. J. Verdam, Zeist
Prof. F. Verdoorn, Utrecht
Dr. J. A. Verduin, Maartensdijk
Ver. „Oud Leyden", Leiden
Ver. „Rhenen en Omstreken", Oudheidkamer, Rhenen
V.V.V., Utrecht
W. C. A. Verhaar, Utrecht
G. Verhoef, de Meern
Dr. J. G. Verhoeven, Utrecht
O. M. Verhorst, Herpt
A. C. Verkaik, Zeist
H. D. Verkruysse, Utrecht
A. Verlaan, Ter Aar (Z.H.)
Mevr. J. A. Verloop-Hesta, Huis ter Heide
Mr. W. H. Verloop, Zeist
Mevr. J. L. Verloop-Nijssens, Oudewater
A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
J. Vermeulen, Utrecht
Mr. W. J. G. Vermeulen, Utrecht
Mr. W. R. F. Vermeulen, Utrecht
M. Vermooten, Utrecht
Prof. mr. O. A. C. Verpaalen, Brede
P. R. W. Versloot, Bunnik
Mevr. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
Versteeg B.V., Aannemersbedrijf, Utrecht
Mej. E. F. Versteegh, Utrecht
P. B. J. Verwei, Utrecht
Mevr. J. Verwer-Kroes, Utrecht
Mevr. L. C. Verwer-Rinse, Utrecht
C. Verwers, Utrecht
Kapelaan C. Th. Verwey, Waddinxveen
Verwey B.V.; Electr. Techn. Bureau, Utrecht
G. Verwey, Utrecht
Verzekeringsbank Moira N.V., Utrecht
W. J. van Viersen, Oosterbeek
J. Vink, den Dolder
S. A. Vink, Amsterdam
Mej. mr. dr. J. C. H. H. de Vink, Utrecht
B. W. Vinke, Utrecht
D. J. Vinkenborg, Yerseke
J. Vinkenborg, Utrecht
B. J. Visschedijk, Maarssen
Dr. C. Ch. G. Visser, Utrecht

Mej. D. G. P. Visser, Utrecht
Drs. R. P. W. Visser, Maarn
W. W. M. Visser, Loosdrecht
E. E. de Visser, Bilthoven
A. van Vliet, Zeist
I. M. van Vliet, de Bilt
P. van Vliet, Hilversum
P. D. van Vliet, Utrecht
Ir. Ch. C. van der Vlis, Haarlem
Mej. A. M. C. Vlug, Utrecht
Mevr. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
Mej. M. Volmer, Utrecht
H. W. J. Volmuller, Utrecht
Mej. B. Vondeling, Utrecht
J. Vonk, Utrecht
F. C. van de Vooren, Utrecht
Mevr. H. M. Voorhoeve-Bender, Utrecht
Ir. M. v. d. Voort, Utrecht
Mevr. A. C. F. Vorstius Kruyff-Dames Visser, Utrecht
Ir. F. E. Vos, Bilthoven
G. J. Vos, Utrecht
P. Vos, Utrecht
L. de Vos, Hilversum
Mevr. R. Vos-Beijerman, Utrecht
L. Vos-Terken, Utrecht
G. Voskamp, Utrecht
C. A. Vosmeer, Utrecht
E. Vossen, de Bilt
Mr. A. M. Vreeswijk, Utrecht
C. M. Vreeswijk, Utrecht
Mevr. P. S. Vreugdenhil, Utrecht
A. B. R. de Vries, Utrecht
Mevr. G. de Vries, Utrecht
J. de Vries, Vinkeveen
M. H. de Vries, Nijkerk
N.V. de Vries en Co, Utrecht
Mevr. Mr. J. de Vries-Nebbeling, Eindhoven
Ir. R. Vriesendorp, de Meern
N. H. Vroege, Haarlem
Dr. I. Vijlbrief, Utrecht
J. J. G. Vijverberg, Harmelen

W. G. A. de Waal, Utrecht
Waalsteenfabr.; B.V. tot exploitatie van, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Driebergen
Dr. J. Wagenaar, Amersfoort
Pianohandel Wagenaar, Utrecht
S. S. Wagenaar, Utrecht
van Wageningen en de Lange, Utrecht
Prof. dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam-Buitenveldert
A. J. O. v. d. Wal, Utrecht
Mevr. v. d. Wal-Overbeek, Utrecht
A. H. van Walbeek, Utrecht
Mevr. D. A. P. v. Wallene-Sweers, Kockengen
Prof. dr. H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma v. d. Molen, Velp
Mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
P. van der Wart, Utrecht
M. v. d. Water, Utrecht
Drs. G. M. van Waveren, Amerongen
Dr. A. G. Wellen, Utrecht
D. Wellerdieck, Utrecht
Drs. A. H. M. Welp, Utrecht
Léon v. d. Werf, Vleuten
Mej. M. L. A. v. d. Werf, Bilthoven
P. J. K. v. Werkhooven, Hilversum
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
Mevr. G. A. Westerman-Meyer, Bilthoven
C. Westerterp, Utrecht
W. H. Westerval, Ochten
Drs. mr. A. M. Wetselaar, Utrecht
F. C. H. Weytens, de Bilt
Mej. A. van Wezel, Utrecht
A. W. Wicart, Utrecht
Ir. G. Wiechers, Utrecht
Peter Wienand, Belecke-Möhne, Duitsl.
J. H. Wieringa, Bunnik
A. A. Wiesman, Groenekan
Mevr. P. H. A. Willekes-Roskam, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
Ir. J. Wildschut, Utrecht
Willemars B.V., Utrecht
Dr. C. H. Willemse, Zaandam
W. Willemse, Utrecht
A. v. d. Willige Hummel, Utrecht
M. J. H. Willegen, Utrecht
P. Wilmink, Utrecht
M. Wilmsen, Bilthoven
W. v. d. Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, Leersum
Mr. G. J. J. v. Wimersma Greidanus, Eindhoven
Dr. Tj. B. v. Wimersma Greidanus, Doorn
J. Wind, Utrecht
W. L. A. Wind, Utrecht
C. de Winter, Utrecht
Dr. J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, de Bilt
Dr. H. Wissink, Oud Zuilen (post Maarssen)
H. Wit, Amsterdam-Z
Mevr. W. J. H. M. de Wit, Amsterdam-C
E. Witjens, Utrecht
Mej. dr. S. F. Witstein, Koudekerk a.d. Rijn
M. Wieteler-Heijstee, Utrecht
A. Witteveen, Utrecht

G. Witteveen, Bilthoven
Mevr. A. Witvliet v. d. Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
Mej. L. van Woerden, Utrecht
J. D. Wolters, Utrecht
Mevr. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
Dr. D. Wolvius, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
Annette Wouda, Utrecht
C. J. Wouda, Utrecht
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
O. J. Wouters, Utrecht
W. A. Wijburg jr., Utrecht
Mevr. A. Wijers-Gies, de Meern
Mevr. van Wijk, Utrecht
Drs. D. van Wijk, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
H. J. van Wijk, Utrecht
W. J. A. van Wijk, IJsselstein
Mevr. G. L. van Wijk-de Ruiter, Utrecht
H. A. van Wijlen, Utrecht
G. Wijnand, Utrecht
Mevr. H. Wijnands, Utrecht
Drs. J. S. Wijne, Utrecht
Mej. F. de Wijs, Delft

J. Zandleven, Utrecht
Mr. P. van Zanten, Utrecht
J. P. de Zeeuw, Bussum
H. L. van Zelm, de Bilt
Ir. H. Zeydner, Schaville-Frankrijk
Mevr. M. Zeylemaker-de Goeij, Utrecht
C. J. Ziermans, Utrecht
Drs. S. B. G. Zilverberg, Amsterdam-Z
Th. J. A. Zoetelief, Zaandam
M. H. Z. Zuidersma, Veenendaal
C. L. Zuidervaart, arts, Utrecht
P. J. Zuidervaart, Utrecht
Mevr. D. van Zundert, Utrecht
Fred. van Zutphen, Vreeswijk
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
Mevr. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
H. H. Zwarts, Woudenberg
F. A. Zwarts, Maartensdijk
K. Zweije, de Bilt
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop (Z.H.)
J. G. Zijffers, Bilthoven
Marjolein van Zijl-Koppens, Utrecht
Mevr. A. B. B. Zijlstra-Loojen, Utrecht

